

TOM

ROWAN

OF

FEAR

OF

PI

BB

РОМАН ФЕДОРІВ

Твори в трьох томах

КИЇВ

1990

РОМАН ФЕДОРІВ

Твори в трьох томах

Том 2

ЖБАН ВИНА
ЗНАК КІММЕРІЙЦЯ
ТУРЕЦЬКИЙ МІСТ
СИНІЙ ЖУРАВЕЛЬ
НА ПОГАРИЩІ
ТАЇНА ЛІСОВА

Повісті

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

ББК 84Ук7

Ф33

**До тому ввійшли повісті
про минуле й сучасне
рідного краю.**

**В том вошли повести
о прошлом и сегодняшнем дне
родного края.**

Ф $\frac{4702640201-239}{M205(04)-90}$ передплатне

ISBN 5-308-00783-7 (т. 2)

ISBN 5-308-00785-3

ЖБАН ВИНА

Повість у легендах

ЛЕГЕНДА ПЕРША

...Іде, іде Жельман,
Іде, іде Жельманова...

Дев'ятого дня, після проводів зеленого Юрія, якраз перед полуденком, коли газдині попідпирали небесну баню витими синіми стовпами диму, на вулицях гуцульського села Печеніжина появилася кавалькада вершників. Було їх небагато. Попереду на низькій сумирній кобильчині тюпав, невпевнено тримаючись у сідлі, пан орендатор навкружних маєтностей Жельман, чоловік уже старий, круглий, як копиця сіна, і бідне створіння, везучи таку ношу, аж постогнувало і гнулося під нею. За Жельманом гарцювали в поношегіх, заяложених лоєм, вином і кров'ю каптанах п'ятеро бравих гайдуків, людей без роду і племені, які за надщерблений дукат служили арендаторові вже не перший рік.

Печеніжин, що до того гомонів голосами, дзвонив відрами і дійницями, світився білою одіжжю хат, враз припишк, аж ніби припав до землі, спохмурнів. Тут і там поквапливо рипіли двері, дзвякали, зачинаючись, вікна, вулиці миттю спорожніли, і лише на царинках, немов нічого не трапилось, погейкували на сивих волів плугатарі. Вони, очевидно, також помітили Жельманову кавалькаду, бо попускали д'низу голови, проте з борозен рала не вийняли: весна відквітала, осипалась, як вишня, землягодувальниця тужавіла, сохла, кращій час яр-пори плугатарі збули на ланах пана орендатора і тепер квапились кинути зерно у вузькі загони своїх наділів.

Жельманові подобалась оця раптова злякана тиша, він задоволено і гордо посміхався в руду бороду, позираючи червоними очицями направо й наліво. Орендатор знав, що печенізька тиша фальшива, село стежить за ним крізь шпарини дверей і квартирки вікон, стежить, і кожна хата потерпає, чи не зупиняться коні перед її воротами. Жельман міг би зупинитися перед будь-якою хижею, до будь-якого

вориння прив'язати коня і гаркнути, ніби каменем кинути, на подвір'я:

— Ей, хлопе!

Хлоп-гуцул притьмом відчинив би двері, підбіг би до пана орендатора і, ламаючи в поклоні хребет, скоса б подивився на ремінні нагайки гайдуків:

— Чого зволите, ясновельможний?

Жельман міг зволити все, що спало б йому на думку: в цій закутині Галицької землі він був дідичем, суддею, богом, його кістляві пальці тримали за адамове яблуко кожного гуцула. В кишені Жельман подзвонював ключами від гуцульських хат, полонин, царинок, лісів, млинів і навіть від церков.

Однак нині пан Жельман не думав показувати хатам свою владу і міць, він пам'ятав стару русинську мудрість, що не треба полохати бджіл, коли хочеш меду. Він тільки при потребі висував жовті ікла, щоб хлоп-гуцул не забував, у чиєму хомуті ходить.

Кавалькада зупинилася наприкінці села, де під зеленими бровами смерекового лісу тулилася хата Василя Довбуша. Хата ще була нова, пахла смолою і лісовим зіллям; люди в селі пам'ятають, скільки нагарувався Василь Довбуш з жонною, кладучи зруб. Два гайдуки допомогли Жельману зійти на землю, старий орендатор розім'яв короткі ноги, розчесав пальцями бороду і вперся глипаками в Довбушеву оселю. Вона стояла на пагорбі, на перехресті чотирьох стежок, пан Жельман хвалив у думці газду, що вибрав зручне місце. Ще більше хвалив він себе за те, що колись позичив Довбушеві кілька червінців на господарку, червінці обросли процентами, речинці сплати боргу давно минули, і ось віднині ця хата переходить у Жельманову власність. Тут він спорядить ще одну корчму, най гої п'ють паленицю, най упиваються, най їм світ чорніє.

Над дахом курився дим: газдиня, мабуть, ще не впоралася з полуденком. Вона не помічала коней, що гризли вориння її обійстя, не бачила ні Жельмана, ні гайдуків, які вже наближались до дверей. Тільки, коли Жельман став на порозі, вона поточилась од вогню. Жінку звали Оленою. Це була ще молода, але передчасно зів'яла молодиця, бліде, видовжене обличчя якої нагадувало лик з ікони пресвятої богородиці.

— Не чекала-с, газдине? — спитав привітно Жельман, сідаючи на лаву.

Браві гайдуки попідпирали плечима одвірки.

— Не чекала,— шепнула Олена і зиркнула на святі образи, що темніли на чоловічій стіні. Видно, образи були свідками, що господиня мовила неправду. Не одну ніч, особливо відтоді, як Василь пішов літувати з багацькою маржиною на полонини, вона провела навколішки перед образами, випрошуючи в божих угодників ласки, щоб вони змилосердилися і відстрочили Жельманові відвідини. Олена знала: не прийде сьогодні — з'явиться завтра, не буде його завтра — причалапає через тиждень, а проте вона сподівалась якогось чуда, думала, що Василь таки розкрутить десь серед людей червінець-другий і бодай на коротку часину заткне Жельманові писок. Але чуда не сталось, і Жельман тут...

— Догадуєшся, чого я прийшов? — мовив далі орендатор.

Вона хитнула головою. Хто в Печеніжині й у навколишніх селах не знає, що не з добром стукає палицею у двері пан Жельман? Він схожий на чорного птаха, який віщує лихо. Тільки чорного птаха можна прогнати з вориння чи з даху, можна тричі плюнути за ним услід, перехреститися — і він зникне. А цього череватого птаха не проженеш, не злякаєш хрестом, не одмолишся од нього словом.

Втім, Олена все ще на щось сподівалась: може, пан Жельман не по борг прийшов? Може, хоче, щоб вона в якійсь його корчмі помийницею стала? То вона буде. Може, жадає, щоб у його дворі свиней годувала? То вона годуватиме. Може, бажає, аби йому онучат бавила? То вона піде... Вона на все пристане, тільки б...

— Ну, то чого ждеш, коли знаєш? — підвівся з лави Жельман.

— А що маю чинити? — не зрозуміла Олена.

Жельман тикнув їй у вічі папір з печаткою, дрібно списаний.

— Читай. Тут сказано, що віднині твоя хижка стає моєю. За борги...

— Йой!..— Вона стократ у мислях чула ці слова, і здавалось їй, що до них звикла, призначалася, а ось тепер виплюнув їх Жельман, і вони поцілили їй, як грім, і вони вкололи її, як стріла отруйна, і вони приголомшили її, як скеля велика. Жінка хитнулася, сполотніла, стала схожою на вбілений дощами сніп. Беззахисно озирнулася по хаті. В ній не було достатків. Під образами, критий білим обрусом, чипів дубовий стіл, вздовж передньої стіни — лави.

На жердці висів кожух. Постіль застелена верітчиною. В куті — скриня, сточена шашелем, з убогим лудженням...

— А може, почекали-бисте, паночку, до осені? Газди, прецінь, дома нема, на полонині!— видавила з грудей благання.

Жельман засміявся:

— Ніби твій газда на полонині скарб відкопає? Я доста довго ждав...

— Ще трошечки почекайте... Ще це літо...— Олена вдарила коліньми об долівку, поповзла до Жельмана, обійняла його ноги білими руками і цілувала чоботи, злизувала з них пил.— Ще це літечко, пане!.. Змилосоєрдїть-ся...— захлипала.— Бодай до осені, бодай...

Жельманові було приємно дивитися, як хробачка повзала, звивалась у його стіп, він відчував себе великим і все-сильним, жіночі сльози підливали його гордість, і вона росла гінко, буйно. Нагнувся, м'яко поклав долоню на її біляву голову, навіть погладив.

— Ти думаєш, мені тебе не шкода? Видить бог — шкода. Але зрозумій, я теж не хочу мати збитки. В мене діти... Далі не можу чекати. Тут буде корчма.

Вона знизу вверх заглянула у волохате Жельманове лице, побачила карлючкуватий хижий ніс, вловила блиск холодних очиць і зрозуміла: даремні її благання, але з землі підвестися не могла, тулилася до неї, як до теплих грудей, пальцями вгрузала в неї.

— Не дам!.. Не дам!..— заволатала раптом на всю хату. Крик, як лемент дзвону, вилетів крізь двері, крізь вікна, шугнув над Печеніжином.— Не да-а-ам!

Тоді Жельман кивнув гайдукам. Вони підняли гуцулку, розгойдали і кинули з порога на мураву, а потім вдарили кулаками по хрестовинах вікон. На подвір'я полетіли лавиці, кожух, образи, скриня. Котрийсь з драбуг вхопив коновку з водою і заходився гасити в печі вогонь. Олена закам'яніло споглядала, як обертається в купу мотлоху і трісок її кервавиця, як сичить, прискає, борючись з водою, добрий хатній вогонь. Кілька разів жінка безумно, хоробро поривалась до дверей, сама на вогонь була схожа, та кожного разу діставала в живіт удар гайдуцьким чоботом і мусила відскакувати, скавуліючи від болю. І голосила:

— Та гей, людоньки гречні, людоньки чесні, дедики солодкі, та порятуйте мене, обороніть від гайдуцьких псів!!!

Печеніжин уже оговтався, люди осмілилися, бо лихо на цей раз їх обминуло, пройшло стороною градовою хмарою, і хати виплеснули старих, гейби печериці, баб, і калинових молодниць, і дідів, що на обсмалених громовицею буків були схожі, і молоденьких, як березові пуп'янки, дівчат, і гінких, ще не згризених днями підлітків-легіників. Всі вони поспиралися на вориння і мовчки, хмарно стежили за Оленою мукою.

А Олена до них руки простягала:

— Та чо' дивитесь, як ідоли бездушні?!

Молоді легіні ціпеніли, наливалися дикою вагою їхні кулаки, якими можна лупати скелі. Та ніхто з них не підняв угору п'ястуки свої.

Газдині стояли на воротах, і їхні уста були готові виплюнути на Жельмана жаринь прокльонів, сварки, від чого би він обвуглився, спопелів би на порох. Та жодна газдиня не розтулила губ тремтячих.

І тому стояли на подвір'ях старожитні діди, обпершись на затупілі, пощерблені топірці, й усе нижче та нижче хилили до землі білі довговолосі голови, й лиця їм лушилися од сорому, і в мудрих чолах билася, вирувала одна-єдина скрушна думка: «Нащо ми народили на білий світ боягузів?»

І тому стояли біля криниць старожитні матері й беззубо шептали:

— Нащо ми сплодили на світ страхополохів?

Тільки Юра Бойчук, легінь-підліток, в якому ще кров не загусла, не обернулась в гусянку, не стерпів ганебної тиші, одним махом переплигнув вориння, віч-на-віч здивався з Жельманом, пропик його наскрізь очима.

— Хіба по правді чиниш, Жельмане?!

Жельман повів бровою, гайдуки миттю спутали юнака воривками, і той забився, мов риба в саку.

— Чи по правді? Правда, хлопче, в силі,— сміявся орендатор.— Закарбуйте собі всі на носах, на сволоках, на одвірках.

Десь юнакова мати заламала руки.

Десь юнакова любка зів'яла.

Десь...

Іде, іде Жельман,
Іде, іде Жельманова,
Його брат і братова...

А Олена, Василя Довбуша статечна жона, слухала скорботну співанку, що обізвалась у серці, слухала, як

гайдуки хрест-навхрест забивають дошками вікна, двері хати, і голосила — жалі сіяла, гейби по мертвому:

— Ой Василечку-лебідочку, чи чуєш, як стогне наше гніздо? Прилинь...

— Ой Васиliku — мій газдонько, покинь пасти чужих овець, вхопи в руки бартку і прилинь...

— Ой Васиliku...

Її плач-причитання котився по царинках, по горах синіх, по лісах чорних, западав у глибокі ізвори і тонував там, щезав, до Довбуша не долітав. Бо гори були байдужі до її зову, і ліси були байдужі, й царинки. Люди, правда, байдужими не були, їхні серця краялися Оленою гризотою, кожен з них міг би стати смолоскипом, вогнем якого можна б спалити тисячі жельманів, і тисячі шляхтичів, і тисячі гайдуків, та дружини той вогонь гасили, та дрібні діти дедикові поривання толочили:

— А цитьте-но, не будьте дурні. Ніби не видите, що з Бойчуковим сином зробили? Нам жити треба.

І вже Довбушева хата стоїть під зеленими бровами лісу, як забите наглухо деревище, і вже сіли на коней гайдуки, і Жельман сів, і попереду кавалькади подибав у темницю спеленаний воривками легінь, що задумав шукати правди.

Жельман гнівно жбурнув у натовп:

— Ану, марш, бидло! А твоєї ноги, бабо,— сказав до Олени,— щоб до вечора тут не було. Чула-с?..

Кавалькада рушила, а Олена пішла прощатися з небіжкою-хатою. Перший раз обійшла її, пальцями, ніби живої істоти, торкалась стін смерекових, торкалась і промовляла:

— Прощай, я си думала; хато, що тутка по мені тризну справлять...

І другий раз обійшла Олена свою хату, чолом, губами торкалась стін:

— Будь здорова. Тут ня чоловік пестив-любив, тутка я щастя зазнала.

І втретє обійшла Олена свою хату, цілувала її високий поріг:

— Прощай, більше мої ноженьки тебе не переступатимуть...

І, хитаючись, пішла. Біля криниці зупинилась. Враз її лице спохмурніло. І невдовзі село бачило, як почала вона збирати сухі трісочки, гілля, торішнє шелестливе листя, все це ломачця скидала на купу біля порога, скидала і приспівувала:

А я тебе, хатонька, запалю
А я тебе, красная, спопелю...

Жінка співала, проте голосу власного не чула, в її душі, в серці вже телікали п'яні корчмарські скрипки, і деренчали п'яні корчмарські цимбали, і зітхав п'яний бубон, і вже білі хатні стіни облуплювались, темніли брудом, і вже вікна сліпли, забризкані слиною і патьоками помий.

А я тебе, хатонько, запалю.
А я тебе, красная, спопелю...

Врешті Олена випрямилась, простягла розкриті долоні до сусідів, далеких і близьких.

— А дай-но мені, роде, кресала!

Її слова, наче у калабану, бризнули, бо ніхто з місця не зрушився, газди в кишнях стискували кресала і трути, і лише сільський отаман Прокіп Зайчук, хлоп приземистий, статечний, наблизився до неї, шарпнув за рукав.

— Мой, бабо, ти що, здуріла? Прецінь, не своє палиш.

— Не своє? — На її обличчі застигло здивування, вона довго вдивлялась в квадратне лице отамана, потім ковзнула поглядом по людях, далі її зір побіг царинками, що парували свіжою ріллею, і побіг лісами, що перснем оточували Печеніжин, і зіп'явся на небо, загойдався на хмарах.

— То кажете, паночку, не моє? — перепитала.— А я не знала...— І, враз зіп'явшись на пальці, щоб стати вищою, спитала людей:— А скажіть мені, чесна громадо, що навкруг є вашим?!

Запитання впало несподівано, негадано, мов грім у пиліпівку. Село мовчало.

Олена не ждала відповіді, питалася далі:

— Чи, може, оці хижі назвете своїми? Чи гадаєте, що царинка ваша?

Навіть дочки, вами виплоджені й випестувані,— не ваші... Навіть ви самі, чесна громадо, собі не належите... І небо над вами, гречними, не ваше... І сонце ясніє — не ваше... І вітри дужі — не ваші...

Село хилило д'низу голови, ніби Оленіні слова були занадто важкі й давили тягарем до землі.

— А чії ж?! — врешті вирвався чийсь голос.

Їде, їде Жельман,
Їде, їде Жельманова,
Його брат і братова...—

зспівала Олена.

Село думало, що Олена Довбушучка виспівувала правду, про цю правду вони не раз міркували на самоті, страшна правда їм снилась, але ніколи не виривалась наверх, не переливалась у голосне слово, тільки клубилась боязко в серцях. Тепер Олена сказала за них усіх.

— Пусте, бабо, мелеш,— наважився закрити Олені рота пан Зайчук.— Якби твої брехні не дійшли до...

Їде, їде, Жельман,
Їде, їде Жельманова...

Олена на Зайчука не зважила, відсторонила його рукою, як непотріб, і, навіть не глянувши на свій убогий, розкиданий на подвір'ї скарб, рушила стежкою вгору. Люди розступилися, дали дорогу, жінка не знала, куди йде і чого йде, розуміла тільки, що нині стала старчихою, їй було шкода молодих весен, сплюндрованих, вкладених через працю у стіни домашнього гнізда.

Село проводжало Олену поглядами, аж поки не зникла в корчах, потім воно вибухло гнівом, криком, жіночим лементом. Пан Зайчук пострілом з пістоля пробуравив гомін.

— Но-но, лайдаки, не забувайтеся!

І посіяв покору.

Повертались плугатарі до охололих плугів.

Повертались жінки до скрипучих колисок.

А старі мудрі діди западалися під землю, бо то вони пустили на світ рабів.

І старі мудрі матері люто проклинали свої лона, з яких вийшли раби.

Олена цього вже не бачила, не чула, вона міряла ногами стежку. Плай то дерся верхами, то котився долами, то блукав лісами, то плигав гострим бескиддям. І куди Олена йшла — за нею гнулись, припадали до землі, в'яли трави лісові.

Сонце вже опустилося на полудень, коли Олена зобачила посеред лісу стару жінку. Жінка була в темному вбранні, жінка мала чорне, як земля, обличчя, жінка мала чорні й сухі, як обпалене коріння, пальці. Жінка нікала по ясній, усипаній косицями поляні: черлені скоров'янучі маки не збирала, сині блавати толочила, а серед зілля дрібен барвінок зривала, листок до листочка тулила й сплітала вінок.

— У мене, мамо, Жельман хату відняв,— поскаржилась їй Олена.

Жінка нічого не сказала, ніби й не почула Олени, далі зелен барвінок зривала.

— Нащо вам, мамо, так багато барвінку? — спитала її Довбушучка.

— Синові — на могилу... Митра схопили пушкарі саме на святий великдень. На дзвіниці дзвони грали, під церквою дівки гагілки виспівували, а мого Митра в залізо кували. В Станіславі на риночку кат стяв буйну голову, біле тіло мечем пошматував на дванадцять частин. Дванадцять частин понесли пахолки по селах, по лісах, по роздоріжжях, розвісили на кіллі людям на пострах і для науки: щоб ніхто не смів брати бартку проти шляхти. А я тоту бартку сама гострила... А Митрове біле тіло зотліло на кіллі, ним поживились круки, люди жовті кістки поховали в дванадцятьох могилах, в дванадцятьох місцях. І тепер я барвінок збираю, могили закосичую, барвінок синім квітом цвіте, у мого Митра були сині очі.

— Може, я вам поможу, мамо? — сказала Довбушучка.

— Не тре'. Візьми ліпше, молодице, собі в душу бодай дрібку моєї ненависті до шляхти. Може, ти знадобиться. В житті, аби-с знала, багатій не лише своєю ненавистю.

— Візьму, мамо.

І Олена пішла далі. Куди йшла, трави-зілля під нею чорніли.

Надвечір Довбушучка стріла другу стару жінку. Вона теж була в темному лудженні, й мала чорне лице, і мала чорні руки, і сива коса гнула її додолу. Жінка сиділа, підібгавши під спідницю ноги, на викупаній ріні біля криниці, з якої втік жвавий потічок. Жінка долонею, як чорним жолобком, вичерпувала з кринички воду, вода в променях призахідного сонця червоніла, як кров.

— Що ви робите, вуйно? — спитала її Олена.

— Хіба не видиш, любко? — одказала жінка.

— Та виджу, але не розумію.

— А ти зрозумій. Я вичерпую у наших горах усі води, вичерпую озера і ріки, потоки і ставки і на їх днищах шукаю свою Ксеню, шукаю і не знаходжу... А я б конче хотіла хоч раз на свою дитину подивитися. Така вона була файна, як ружа, така гінка, як смерічка, така біла, як лелія. Її пан уздрів, темної ночі білі пелюстки потоптав, і вона од горя втопилась. Тепер я вичерпую води, її шукаю...

— Може, я вам пособлю, вуйно? — знову спитала Довбушучка.

Стара заперечила головою:

— Мушу сама. А ти, коли добра, візьми дрібку моєї жадоби мсти. Візьми, бо коли лише за себе мстишся,— то це ще мало. Коли ж помстою людською сповнієш — станеш святою.

Ся ноша була тяжка, але Олена взяла її, і тепер куди вона йшла, то земля під нею вуглилась і тріскалась.

А як сонце сіло у золотий човен і попливло за море, а в ізворах задиміли сині тумани, Олена Довбушучка здибалася з третьою жінкою. Вона також була вся в темному, і теж мала чорне лице, і теж мала чорні руки. Жінка блукала по кам'яній гриві кичери, вимикаючи кропиву. Кропива жалила їй долоні, жінка цього не відчувала, кожную кропив'яну стеблину переминала опухлими пучками, сукала з неї зелену нитку.

— Пощо ви, нанашко, люту кропиву в нитки обертаєте? — спитала її Довбушучка.

— Хочу зсукати синові курмей — воривок потужний, щоб Іванко зробив з нього зашморг тугий і повісився,— сказала третя жінка.

Олена закам'яніла, злякано зорила на дивну і страшну жінку.

— Синові? — прошептала.

— Йому.

— Рідному?

— А то ж чужому?

— Хіба таке світ бачив, щоб мати синові смерть виплітала?

— Е, що ти знаєш, молодичко-душко. Не гадай си, що-м упириха. Так скоїлося: взяли пани мого Йванка поміж себе, вбрали його малиново, обсипали сріблом-злотом, титулами розум відняли. І він, гуцульський син, забув, де родився, і слово прадідівське забув, і могили дідів забув, і бога нашого забув, матері своїй відцурався. І став чужим чужинцем. Тепер з панами п'є-гуляє, в диби людей кує, з людей тягне жили і дере паси, сіє злотом — зрадників плодить. Тому й сучу йому курмей кропив'яний...

— То я вам поможу, нанашко,— схопилась Олена.

— Не можна,— заслонила жінка кропив'яне пасмо.— Мушу сама, бо сама-м, прецінь, мерзу сплodiла, сама й курмей сплету. А ти, якщо жадаєш, візьми крихту моєї муки.

— Візьму, нанашко.

Важко йти світом з власною ненавистю, мукою і бідною, а ще важче нести чужі кривди. Олена падала, підводилась

і знову ставала на стежку. Де пройшла — скелі диміли й танули, мов віск.

Нарешті десь опівночі стомлена, ніби весь день махала ціпом, Олена знайшла посеред пралісу вистелену мохом поляну і сіла перепочити. Праліс шумів глухо, таємничо, на смерекових колисках гайдалися нявки, поруч у гущаках постогнував Чугайстер — добрий дух Карпат. Олена гляділа в чорні очі верховинської нічки і не лякалась ні нявок, ні Чугайстра, ні злих щезників, ні бистрих шелестінь, що бігали попід корчами. Вона думала про свою біду, про свої здибання з трьома жінками, власна і чужа кривда переплелися, зрослися в один корінь і стискали люттям серце, ятрили рани. Вона ще не відала, що з того кореня виросте: може, дуб, а може, дичка. Коли буде дичка, то це означатиме, що кривди в ній перегоріли-перетліли, взялися попелом, як це траплялось з тисячами інших. Завтра, може, вона зійде на полонину, хоч це і зажадано жінкам, розшукає там свого Василя Довбуша, він шкарубкою долоною погладить голову десь в корчах, подалі від людського ока, притулиться вухом до її живота і шепне:

— Викинь, жоно, геть-чисто все з голови. Най тебе чужі біди не обходять, за своєю хатою не бануй — підемо, Оленочко, в комірне. Такий світ... здавна так повелось і богом воно освячено, що пан панує, а хлоп — бідує. А тому нічим не гризися — син у нас буде.— І знову притулить вухо до її живота, в якому лупцює ногами Довбушів нащадок.

І вона, розімліла в чоловікових обіймах, розпещена, має забути Жельманову пику?

— І має забути барвінкові вінки першої жінки?

• І забуде вичерпування вод другою жінкою?

І забуде кропив'яний курмей третьої жінки?

Як же тоді вона житиме на світі?

Олена притулилась до смерекового стовбура, слухала саму себе і слухала гори. В тиші виразно почула кроки: гуп-гуп-гуп. Не встигла й оглянутись, як перед нею з'явився чоловік. Спочатку злякалась, бо чоловік сягав головою вершини смереки, а далі згадала мамині переповідки про велетів, що ніби колись жили в тутешніх горах. Мама небіжка розказували, що велети славились хоробрістю і добротою.

— Ти мене не боїшся, Олено? — спитав Велет.

— Ні,— відповіла.— Чого маю тебе боятися. Ти добрий, Діду.

Він приліг на поляні головою до Олени, підпер лице долонями, і, хоч стояла густа ніч, вона виразно бачила його зморшкувате, заросле зеленою бородою обличчя. Така ж зелена грива спадала йому на плечі, ховала киптар, червоні гачі й постולי, тепер Олена здогадувалась, чому ніхто не міг бачити в горах Діда. Він міг здатися для ока то зеленим пагорбом, то колодою, то міг здатися скелею, що обросла мохом.

— А я думала си, що ти живеш лише в легендах. А ти... ось тутка...

— Ні, я живу, онуко, і в легендах, і насправді ходжу по Верховині.

— Ти, кажуть, потужний?

— Тепер я дуже старий.

— Кажуть, що ти і твої браття понад усе шанували волю. А теперечки нащадки твої здрибніли й ходять в ярмі, як безсловесні воли. Чом ти їм не допоможеш?

Дідо заплющив очі. По хвилі сказав:

— Я для того і блукаю Верховиною, щоб у правнуків жили спогади про волю.

Олена засміялась:

— Ти смішний, Діду. Спогад — то лише промінь. А тут треба вогню. Дай їм свою золоту бартку. Мовлять люди, що нею можна збороти шляхту.

Дідо зітхнув:

— Вона важка. Хто її підніме?

— Я,— випалила Олена.

— Мені відомо, онуко, що ти від сьогодні стала сильна своєю і людською ненавистю. Але ти жінка, тобі належить не вбивати, а множити.

Олена примовкла, прислухалась, як під серцем б'ється дитя. Раптом проясніла:

— Може, й правду говориш, Діду. Я народжу сина, а він уже встриг напитися ненависті. З нього виросте месник!

— Хто думає лише про помсту, той добра людям не вчинить. Для Верховини замало мсти, їй треба свободи, волю на тарелях не дарять — її беруть силою. Сила, онуко, в людях. А люди сплять. Треба заходитися їх будити.

— Чим, Діду? Дзвоном велегомінким? Стрілами гарматними? — перебила його Олена.

— Ні. Трунком. Той, що має будити Верховину, повинен стати жбаном добрим, повним, що в ніяку посуху не висох би, що в ніяке лихоліття не відмовив би спраглим. З нього пили б у горах і долах, у степані і лісах, і кожен, хто

пригубив би верховинського напою, вже рабом не був би. На, спробуй і ти цього трунку,— і Дідо простягнув їй туровий ріг.

Олена без вагання припала до напитку. Трунок пахнув вранішніми росами, смерековою живлицею, дністровою водою, степовим зіллям, хлібом подільським.

— То най мій син стане цим жбаном напою, Діду,— промовила Олена.

— Я б хотів... Але гадаєш си, то легка служба?

— Най служить.

— Але ти втратиш його. Він не приведе тобі в хижу невістки, не наплодить онуків. Думай.

Олена думала.

— Най стане, Діду...

— Най стане! — прорік урочисто Дідо Велет.— Най будить Верховину твій син, Олено. Амінь.— І Дідо пропав.

А ніч продовжувалась.

А Олена спала.

А вранці смереки прокинулись од пронизливого крику. Вони сонно лупнули очима з-під лапятих брів і побачили, що на осонні звивалася в муках жінка, звивалась і кричала і був у тому крикові біль, і була радість. Нарешті вона стихла, і ліс, і гори, і трави, і скелі, і небо уздріли, що на моху лежало дитя. Олена припала до нього, розірвала сорочку і дала дитині грудь. Годувала і приговорювала:

— А пий, дитино моя, рости, моя кровинко, сили набирайся, нелегка тобі доля випала. Пий...

Народився Олекса Довбуш.

ЛЕГЕНДА ДРУГА

На широкім полю
Пташечки співають,
А мого милого
На войну волають.
Волають, волають,
Конишка сідлають...

Мати Олена латає писану тайстру... Олексину тайстру звали писаною колись, як ще була новою, тепер зелені, жовті і чорні нитки побуріли, перепріли, циганська голка збирає їх до купи, рубцює, аби Довбуш на полонині мав куди покласти кусень сиру, підгорілий на вуглинах корж, кресало і сопілку.

Мати Олена латає писану тайстру, циганська голка поблискує в її пальцях срібною соломинкою, біля комина потріскують і чадять скіпки, освітлюючи Оленине лице. Оленине обличчя від тої пам'ятної стрічі з Жельманом потріскалося зморшками, висохло, бо стріча відбулася сімнадцять літ тому. Разом з тим помудріло Оленине чоло, в очах причаїлась таїна, яку лише вона знала і ще знав Дідо Велет.

Врешті Довбушучка відкладає голку, озирається по комірчині. Вона не помічає злиднів, що визирають з кожного кутка, бо звикла вже до них, бо сімнадцять літ у селі її не називають газдинею, а лише комірницею. Жінка дивиться на стіл, на якому лежить купка вівсяних коржів, загорнута в чисту ганчірку головка бриндзи, ніж-чепелик, яворова сопілка, і думає, що завтра вранці покладе в тайстру оце Олексине багатство, бо завтра буде день урочистий і прощальний: піде її син у Космач, щоб погнати на полонину худібку Штефана Дзвінчука.

При цій згадці Оленині очі журніють, аж западаються глибше в ями. Чотири весни проводжає сина на полонину, з молодих років Олекса заживає наймитського хліба, хліб той гіркий і черствий: будуть хлопця знову періщити верховинські дощі, будуть колоти холоди і сушити вітровії, чатуватимуть на нього ведмеді та вовки. Все буде... А вона не може ні одного лиха відвернути, не може сина біля себе залишати, бо в хаті переднівок цілий рік, бо, крім Олекси, на біду і муку в неї знайшлися ще Іван та Парася, а старий Довбуш — муж Василь — аж здуплавів на панських роботах.

Тому мусить йти Олекса літувати на багацьку полонинку, ой, мусить...

Вона може йому допомогти хіба тільки молитвами. Але Олена не впевнена, що її молитви дійдуть до бога. В небі, кажуть, старцівські молитви пошанівку не мають.

Олена зітхає і напوماцки дістає з-під лави закорковану в череп'яній боклазі воду, збережену від йорданського хрещення, свята вода пахне цвіллю, застоюною калабанею, але Олена таки вмокає в неї пальці, нечутно підступає до Олекси і зволожує пучками його лоб, губи, руки... Робить це щиро, з трепетом внутрішнім, з вірою великою, що йорданська вода вбереже сина від напастей — земної і пекельної.

Олекса від її дотиків пробуджується, лупає очима.

— Вже пора, мамо? — питає сонно. Олена ховає за спину боклагу: соромиться своєї материнської любові.

— Ні, Олексику, спи... Це я так...

Сідає біля нього, кладе його голову собі на коліна, він для неї тепер не легінь, що має сімнадцять весен, а мале дитя, бо гойднула колінами, ніби заколисуючи його.

— Спи, Олексіку...

Хотіла б заспівати, як, бувало, колись, колискова співанка тремтить на язичі, однак втрималася, боялася розбудити меншеньких дітей, що спали поруч, і боялася перебити сон старому Василеві, який постогнував на лаві.

Вона любила Олексу найбільше з усієї родини. Кожна дитина, Іван чи Параня, дарувала їй втіху або гризотою надіяла, бо ж усі пальці на руці однаково болять, але Олекса був для неї сонечком ясним, місяцем срібним, хоч і не говорила про це нікому. Може, тому так його любила, що він її первісток, плід кохання запашного, життям не потолоченого?

Олекса не чує материнського колисання, сон здолав його знову. А вона вдивляється в горбносе юнацьке обличчя, помічає в ньому риси своєї молодой краси, ледь-ледь посміхається з засіву чорного пушку на верхній губі, якого ще не торкався гострий бич, і гладить його великі руки, що вихопились з-під верети. Поволі Довбушучку огортає гордість, бо хоч у роботі, в злигоднях повсякчасних виростав син, але кволим штурпаком, як ото багацькі пещеники, не став, ростом вигудів вище батька, груди має дужі, випуклі, а кулаки виплекав, нівроку, як довбні.

Лише печалилась Довбушучка його скритністю і задумливістю. Бувало, в неділю міг годинами просидіти на лаві біля вікна, споглядаючи то на село, то на недалекий гребінь гір і за цей час не зронював ні слова. Вона брала його за плечі, зазірала у вічі й питала:

— Що з тобов, дитино?

Він ніяково всміхався, здвигав раменами.

— Або я знаю, мамо? Чогось смутно мені... Щось сидить у моїх грудях і клекоче, плаче, кудись кличе, мов цигана, а я не відаю, що це...— відповідав він.

Йшла геть від нього, поверталась лицем до горщиків на припічку, аби син чогось не вичитав у її погляді.

— Таке городиш, Оле'. Це від молодості... В молодості завжди кров шумує,— казала. А сама здогадувалась, що в його жилах дає про себе знати отой трунок з турового рогу, піднесений їй Дідом Велетом. Давно це діялось, інколи їй здавалось, що ніч, в яку народився Олекса, була казкою, бо потому більше ніколи не показувався Велет. Олексині слова, проте, нагадували, що відбувалось це насправді,

шумує-таки в ньому чарівний Велетів трунок, і таки настане день, коли Олекса скаже:

— Не можу я, мамо, більше ні коло вас сидіти, ні багацьку маржину пасти. Кличе Зелена Верховина...

І піде.

Коли це станеться? Сьогодні? Завтра? Через рік? Тепер вона по-материнськи кається, що залегко обіцяла Дідові Велету, аби з її сина виростав оборонець людський. Тоді вона була під враженням Жельманового розбою, тоді її ятрили жалі трьох чорних жінок, які стрілись їй на стежці. З роками ятриння зарубцювалося, старість присипала його байдужістю, як охололим попелом. Жадала, щоб Олекса був з нею день при дні, щоб тишив невісткою й онуками. Вона лякалась, як смерті, того дня, коли він візьме в руки не чепіги мирні, не сокиру бутинну, не косу поранну, а страшну бартку, якою має косити чуже лихо.

А все ж, поруч із зрозумілим усім матерям страхом і рев-нощами, в ній гліла й гордість, що її син призначений стати в обороні Зеленої Верховини.

Подібне почуття ожило в Олені й сьогоднішньої ночі. Чомусь їй здалося, що це остання ніч, коли пестить свою дитину на колінах: завтра вона уже їй не належатиме.

Олена зводиться на ноги, дує на скіпки, і комірчина тоне у травневій пітьмі. Жінка скидає спідницю, в одній сорочці підходить до вікна, щоб, може, в ньому побачити те близьке «завтра».

І чує голос:

— Збирайся, Олено, і вийди на двір.

Довбушучка ціпеніє. Ляк сипнув за спину жменю студених мурашок.

— А вийди-но, — чує вдруге. Пригадує, що нібито ночами викликають людину на подвір'я щезники і мерці. Свят, свят! І шукає захисту в чоловіка:

— Ой Васи', вставай! Здається, що нечиста сила ня кличе... Обережи... — тормосить його.

Василь спить як убитий. Олекса теж. Чари? Чи, мо', почулось? Ні, голос таки манить:

— Вийди, Олено, не бійся.

Вона проти своєї волі вбирається, хреститься — і за нею скриплять двері. Стає на сінешньому порозі, гадає zobачити в темряві страховисько пекельне і наперед готується до цього.

— Ну, я вийшла, — говорить до ночі Олена. Зуби цокотять, як на морозі. — Хто хоче ня видіти?

— Я,— долинуло з-під смереки, що росте біля воріт.— Забула-с мене, молодице?

Голос тепер здається знайомим, вловлює в ньому приглушений плеск гірських потоків, шум пралісу і шепіт трав. Дідо Велет?

Спав з грудей тягар. Ніч запахла молодим листям, розораною землею, брандушковим цвітом. Страх минав. Натомість вливається в Оленине серце жура. Жінка вже здогадується, чого і по кого приблукав на її подвір'я Дідо Велет з прадавніх легенд.

Дідо сидить на землі, обпершись плечима об смерековий стовбур. Вона йде до нього з готовим наміром впасти старому до ніг, відпросити сина. Велет не дає промовити ні слова.

— Сідай, жоно,— наказує м'яко.— Бесіда наша буде довгою.

Олена скоряється:

— Прийшов-с по Олексу, Діду?

— По нього.— Дідо розуміє її журу і скорботу: нелегка доля випала її синові.

— А може, би-с почекав, га?

Він заперечує:

— Ні, мамо гуцульська, довше чекати Зелена Верховина не може. Бо паниченьки її уярмлять до решти, кров вип'ють і красу зганыблять. Чи ти не видиш, що дедалі тугіше давить шляхетський аркан її шию? Хіба не чуєш, гуцульська мамо, як глибоко і боляче в'їдаються ланці в її біле тіло? І вже людкове не мають в запасі терпцю...

Дідо з давньої легенди має рацію. Олена з ним у думці погоджується, бо й вона є частинкою Зеленої Верховини, на собі її біль переносить. «Але... але чому якраз моєму синові випало людську гризоту тамувати, чому не комусь іншому?» — думає.

Дідо посміхається у вуса: так би подумала кожна мама. Навіть не гнівається на її оману, коли говорила:

— Але ж бо, Дідичку солодкий, наш Олекса, бігме, ще не доріс, ще молоко йому на губах не обсохло.— Наївною брехнею боронила сина од стежок, на які повинен стати, гадала, що бодай рік випросить у Велета.— Та він, мабуть, і бартки не зможе підняти. Хлоп'я ще...

Велет жде, поки Довбушучка виговориться. А вона згоріла одразу, як віхоть соломи: в його мовчанці вловила осуд. Якось несподівано побачила себе збоку, ніби зазирнула у велике люстерко, і почула свої слова. Були вони схожі

на плетиво слідів рудої лисиці, яка зманює мисливця від нори, в котрій притаїлись її малюта. Звичайно, кожна мати свою дитину сокотить, навіть звірина, дика і нерозумна, в хитрощі вдається або зуби оскалює, коли небезпеку занюхає. Але ж бо вона — гуцульська мати. Чи забула смак трунку, яким напував її Велет у ніч, коли родила сина? Хіба побіліла в пам'яті чорна розпука трьох матерів, яких здибала в переддень Олексиної появи на світ? Невже минувся страх від того, що крізь землю западалися печенізькі діди і баби, від сорому западалися, бо виплодили рабів без'язиких, котрі з похиленими головами, безвольно і безгнівно споглядали, як Жельманові гайдуки заливали Довбушуччин домашній вогонь?

Невже вона жадає, щоб зло довіку панувало на Зеленій Верховині?

Пріч, сизий попеле, з моїх ран, пріч!

— Я дуже дурна була, Діду? На квочку подібна-м? — питає згодом.

— Та чого, — відразу відповідає Велет. — Ніби не розумію? Скільки вже Олексі? — говорить просто, по-домашньому. Якби не велетенський зріст та не довжелезне волосся, що спадає на землю, що він нагадував би когось з сусідських бадік.

— Сімнадцять уже. Легінь...

— Отож, жоно... Це вік воїна. Його час настав.

— Таки завтра?

Велет не поспішає з відповіддю, мовчить.

— Ні, — врешті заговорив, — не завтра. Але цього літа напевне... На полонині ще 'го раз випробую.

— Ніколи вже 'го не побачу, Діду? — клекоче в ній близька розлука.

— Чом? Не на смерть твого сина Зелена Верховина кличе — на життя. Жертви їй не треба. Він буде приходити до тебе ночами, щоб розчесала йому кучері, щоб ним натішилась. Та права на нього, знай, не матимеш. Олекса буде належати людям. — Дідо Велет викладає всю правду, навмисне викладає, щоби даремно не сіяла в городчику надію.

— Скажи-но мені, Діду, чи доста в мого сина честі, жеби міг підняти бартку в обороні Зеленої Верховини? Чи любить він, чи шанує землю отецьку?

— Дивися сама, Олено, — відказує Дідо. І ледь встиг ці слова вимовити, як налетіли дужі вітри з теплими крилами, вхопили вітри Олену Довбушучку і понесли, і несли її понад

горами і понад долами, розсівалася ніч, опам'яталась стара гуцулка аж на якійсь горі.

Навколо стояв уже день, під горою паслися вівці, вівці весело видзвонювали калатальцями, хмільно пахтіло свіжим зелом, рососою. Над урвищем Олена запримітила пастуха-підлітка, впізнала в ньому Олексу, але не сьогоднішнього, а ще торішнього чи й передторішнього, молодшого, він лежав на траві й по-дітвацьки безжурно молотив ногами землю. Був він у чорній, як земля, сорочці, був він невиспаний, схудлий. Хотіла гукнути на нього, покликати, та ще й слова не видобула, як з недалекого лісу вихопився вершник. Кінь летів щосили, вуздечка бігла збоку, вершник припав до луки сідла. Олена застигла з переляку, бо кінь мчав до урвища, видно, страх раптовий — може, ведмідь у лісі, може, вовк на плаї — запаморочив голову.

Зажмурилась. Ждала, що зараз полонину струсне або крик необачного вершника, або смертне кінське іржання, що долине із дна провалля. Але минали хвилини — не чуто нічого. Розплющила очі. На кінській шиї висів її Олекса. Олекса відводив коня від пропасті, поплескував його по гриві, заспокоював:

— Но-но, буланий, май розум. Внизу тебе чекає погибель. Добре, що я нагодився.

Кінь стриг вухами, боки його ходили, як ковальський міх, проте від пропасті таки відступав. Тоді Довбуш зняв з сідла вершника. Той не міг встояти на ногах, присів просто у полонинські трави, мав на собі дорогу ловецьку одержу, був уже немолодим, статечним.

— Спудили-сте трошки, паничку? — спитав його Довбуш. — То мине. Нате вам води, закропітьсЯ. — І подав вершнику боклагу. Вершник припав до її горла, пив жадібно, вода повернула йому мову.

— Дякую тобі, легіню, за поміч, — сказав і вітер білою хустиною губи.

— Нема за що, — Оленин син посміхнувся. — Самі-сте винні, що вуздечку з рук випустили.

— Чи знаєш, хлопче, хто я? Чи відаєш, кого від смерті врятував? — спитав вершник, лягаючи горілиць на землю: знемагав... Холодний піт ще блищав на його чолі. Голос тремтів, переривався.

— Але де, — відповів Олекса, розглядаючи вельможу.

— Я естем боярин волоський. У пана Чеховського гостюю. Полювали ми...

— Та будьте собі, паничку, хоч королем.

— Я до того це мовлю, що нагородити тебе хочу.

— Пусте,— по-дорослому відмахнувся Олекса.— Ніби я за нагороду вас порятував? Так вийшло.

— Бачу, ти легінь гречний,— відказав боярин,— і відваги рицарської. Я візьму тебе з собою, га? Дам тобі землі обшир, збудую палац, оженю на прекрасній боярині...

Довбуш переступив з ноги на ногу.

— Не,— відповів,— не хочу.

— Я тебе за сина візьму, слово гонору...

— Не,— крутнув головою Олекса,— в мене деда є і мама.

— Ти ж тут, хлопаку, біду бідуєш — чужу худобу пасеш. А у Волохії паном зробишся.

— Не тратьте, паничку, слів на вітер. Не треба мені ні вашого палацу, ні землі обшир, ні ласки боярської... Дякую за все красно.

— Ов, а то чому? — цікавився боярин.

— Бо повезете мене в землі чужі, незнані. Волоська земля — мені мачуха. Верховина — то мама рідна. Не можу я жити без неї.— Хлопець говорив так, немовби й оця полонина, і вівці на ній, і гори навкружні, і ліси, і небо належали йому спадково, ніби він не був пастухом у космацького газди Штефана Дзвінчука.

— Дурний ти, хлопаку, вибач за слово, як постіл,— гарячкував волоський пан.— Батьківщина там, де чоловікові легше живеться.

— Це, може, так пани вельможні гадають,— згорда відповів Довбуш,— а хлоп має іншу думку.— Він пестив поглядом гори і чув себе газдою на предковичній землі.

— Ліпше зваж, хлопче,— наполягав на своєму боярин.— Слова твої заціні, синівські, але життя є життям.

Довбуш мовчки підвів коня і, підтягнувши попруги сідла, сказав:

— Сідайте, паничку. Чуєте, роги в лісі трублять, либонь, вас кличуть.

І чужинецький вельможа поїхав, все ще з подивом оглядаючись на хлопчину в зашкарублій сорочці, який, будучи слугою, відчував себе на землі батьків князем.

Стара Довбушучка поривалася до сина, щоби обняти його і зблизька ним намиливатись. Однак з гори своєї, куди занесли її теплі вітри, не зійшла, бо прогуркотів поруч голос Діда Велета:

— Ну то що скажеш, жоно?

...Олена опам'ятовується. Велет далі сидить під смерекою на її комірницькому обійсті.

— Та що маю казати, Діду? — протирає очі.— Дякую тобі за Олексу.

— Я тут ні при чому,— мовить Дідо.— Отую любов незрадливу до землі предків ти йому дала.

— Може, і твоя правда,— погоджується Олена.— Тепер покажи, Діду, чи любить мій син дерево в лісі, зело в лузі, птаха в небі, звірину в ізворі. Хочу знати, Діду, чи в мого сина чутливе серце.

— Зараз уздриш, жоно.

Знову підхопили Олену теплі вітри, теплі вітри опустили її на високу гору, розкотили перед нею, як сувій килиму, Дзвінчукову полонину.

Бачила: ішов її Олекса полониною і запримітив над ізвором молоду смереку. Дерево вмирало. Весняні води змили землю з його коріння; чорне коріння сохло, тріскалось, скрючувалось у спрагле гадюччя. Хтось, може, пройшов би байдуже, бо хіба мало смerek у карпатському краю, а Олекса зупинився, і чула стара Олена, як її син забідкався:

— Ох, гаджуго, гаджуго,— промовляв до дерева, мов до людини,— така-с молода, а вже гинеш. А тобі, гаджуго, ще гай-гай конарі розпускати, щоб під ними пастух в негоду сховався, щоб під ними вівці спочили. А тобі, гаджуго, рости до хмар, там у високості вітри свіжіші, пити б тобі їх та пити...

Дерево не ворухнуло ні кроною, ні гілкою, чатиння його поруділо, осипалось: смерека не ждала рятунку ні від землі, ні від неба, ні од людей.

Олена синову бесіду хвалила і згадувала, як колись, ще малим, він смикав її за катрани і допитувався, чи болить у смереки тіло, коли її сокирою цюкати, чи болить у травки ніжечка, якщо її косою рубати? Олена показувала на пахучу живицю, що виступила на обтесаній колоді, й казала:

— Болить, Оле', ой, болить. Видиш, смерека плаче...

«А що ж тепер ти, мій сину, робитимеш? — міркувала Олена.— Чи підеш своєю дорогою і проминеш смерекову смертоньку, бо що тобі до якогось деревця, чи мало їх на Верховині, ніби зів'яне краса земна, якщо один корінь всохне? Чи таки прийнялись у тобі мої давні слова?»

Її думки до кінця не допрялись. Олекса скинув киптар і заходився пригорщами носити з купин глину, носив її свіжу, пахучу і прикладав до коренів, обкладав камінням, щоб вода не змила, втоптував постоломи, аби сонце не висушило. Потім, як човник на ткацькому верстаті, бігав сюди-туди до недалекого озера, носив воду і поливав смерічку.

Чи то від землі життєдайної, чи то від Олексиного старання смерека на очах зазеленіла, випрямилась, ожила. А він, уже забувши про неї, побіг до овець, що розбрелись поміж корчами.

А другого дня...

Ох, другого дня Олена уздріла з своєї гори, як з лісу вигулькнув сіроманець, і тримав сіроманець у зубах сарну. Олекса її зойк передсмертний почув, схопився з місця і побіг за вовком. Шпурляв у нього камінням, свистів, гойкав, вовк не дуже злякався, адже видів, що не мав легінь палиці, яка плюється вогнем. Проте Олекса не спускав його з ока, вовкові погоня надокучила, він покинув сарну, обернувся до хлопця мордою, оскалив зуби.

Аж заціпи руки в матері Олени, аж мало не скрикнула, щоб син дав спокій голодному сіроманцеві. Олекса ж кинувся на звіра, і склубилась жарка бійка. Звір мав силу і лють, чоловік мав силу і спритність. Блиснув чепелик в Олексиній руці, бризнула цівкою кров. За хвилину все було скінчено: вовк відкинув ноги. Олекса присів біля сарни.

— Ти жива, красуне? — питав її.

Звіря зорило на нього засльозеним оком.

І бачила Олена, як напував син дику сарну овечим молоком, як з долоні годував, як зіллям рани гоїв. Потім посміхнувся:

— Ану, біжи, сарно, на волю.

Звірина не бігла, сарна не могла одірватись од його теплої і ласкавої долоні, лизала Олексине лице, він жартома відбивався:

— Щоб тебе... Та досить цілуватись, бо люди надійдуть і сміятися з нас будуть. Йди, небого, в свої ліси.

Мати Олена тішилась.

Третього дня пополудні неопірене орля, малосильне і безборонне, перекилилось з вітцівського гнізда, що стриміло на скелі, і грудкою впало в ізвор. Олекса як стій скинув з ніг постолі і поліз у чорну пропасть. Кожної миті міг посковзнутися, розбитися на друзки, з-під ніг сипалось каміння, легінь про смерть не думав, мусив лізти на дно, мусив, бо там скигло пташення, бо скигління краяло його серце.

Потім Олекса вигривав орля в пазусі. Коли ж крило зрослося, коли ж птиця пір'ям поросла, Олекса поклав її на долоню:

— Лети, орле!

І мати Олена знову тішилася. Синові добрі вчинки важили для неї багато, бо той, хто хоче підняти вгору бартку за

правду, той повинен мати душу, як добре настроєні цимбали: найменше зітхання і буревійний порив, здавлений плач і радісний клич, мудре слово і облуда чорна мусять торкатися душевної струни проводиря. Люди байдужі, себелюби, духовні глухмани проводирями не бувають.

Коли видиво зникло і Олена побачила Діда під смерекою біля своїх воріт, то йому уже не дякувала: Олексина доброта й чуйність пустила пагіння з її зерен.

Лише спитала Діда:

— Чи мій син, Велете, не цурається духів гір і лісів наших? Бо скоро праліси чорні стануть йому світлицею і пивницею, постіллю і церквою. А там за кожним корчем нявка або шелестінь. Кажуть старі люди, що насіння лісове вельми до хрещених непривітне, чатує з лихом щохвилини.

Мати Олена вірила, вся Верховина вірила, що гори і нетрі не гудуть пустою, заселені вони лісовими донями, блудами, яскніями, арідниками та іншим нечестивим плем'ям. Одних мешканців лісових люди проганяли молитвами і заклинаннями, інших — лякали водою йорданською, димом ворожбового зілля, третіх — задобрювали, кликали собі в друзі гостинами святовечоровими, жертвами пахучими...

— Ти цим, жоно, не журився, — потішав її Велет. — Якщо маєш час, то я тобі покажу...

І вітри знову підняли Олену на дужі крила, і знову цієї ночі лягла перед нею Дзвінчукова полонина. Тут якраз починався перший день літування. Стомлена довгою дорогою, багацька маржина лежала в загородженій стаї, пси-вівчури походжали навколо, як вартові жовніри. Пастухи всі, як один, тісним півмісяцем запрудили вхід до колиби і у святій тиші стежили, як ватаг Ілько добував з дерева найчистіший первозданний вогонь. Добування тривало довго, аж мліли у ватага руки. Дерево врешті задиміло, смоляні тріски спалахнули полум'ям — полонинська ватра народилась. Тепер вона буде горіти як ніч, так день до першого снігу; пастухи дивилися на вогонь, що міцнів, розгорався, їхні губи шептали замовляльні слова, слова про те, щоб добре велося сього року на полонині, щоб ватра гріла їх теплом у зимні ночі й берегла від вовчого ікла, ведмежої лапи.

Потім ватаг Ілько з головешкою в руках пішов поміж маржину: обкурював її димом від паскудного ока. А далі кропив йорданською водою полонину, щоби щезники траву не толочили і не псували, щоби не накликали на худібку слабостей і мору, щоб відьми сюди доступу не мали, щоб не

пили з вим'я молоко. Олекса носив за ватагом коновку з свяченою водою і підсміювався:

— Киньте, вуйку, свою роботу. Нечистій силі й так скрізь доводиться скрутно: і в селах, бо там на кожному кроці хрести позакопували, і тут... Гоните шезників, арідників далі від сонця і свіжого вітру, а вони теж жити хочуть.

Ілько махав на нього кропилом.

— Як сі, хло', в цьому не розумієш, то замкни писок. Я роблю священне діло.

Під пралісом ватаг Ілько, добре натомившись ходьбою, сказав Олексі:

— Молодий еси, Олексо, ноги маєш моцні. Піди і покропи святицею праліс. Прецінь, і туди може маржина забленькати. А там нечистого сім'я безчисленно.

Олекса взяв кропило, вмочив його в коновку і бризнув водою на дерева, на куці, на трави. І раптом почув, як затріщав-застогнав ліс, як у ньому стоголосо щось заверещало, сотні невидимих ніг затупали навколо.

Легінь завагався. Стало йому шкода сивого пралісу, який осиротіє без своїх блудів, нявок, шалестінь, що споконвіку плодяться в ньому. Довбуш уявляв тендітних нявок — лісових доньок, вигнаних з обжитих домівок, і спитав самого себе:

— Куди ж вони, бідні, дінуться, га? Де будуть водити свої хороводи? Адже на бескидді кам'яному поранять ніженьки, в пропастях мокрих знидіє їх краса...

Дунав. Врешті вирішив:

— Ет, най ватаг Ілько для газди занадто на старається — пошанівок і так один. А худібці вистачить паші й на полонині. В пралісі має все залишитись так, як було від віків.

І вилив святу воду на сухий пень.

В цю хвилю праліс вклонився Олексі.

В цю хвилю лісові доні стали зримими. Вони обступили легіня щebetливим натовпом, казали:

— Аби-с здоров ходив, Олексіку. Віднині і назавше ми приятелі твої добрі. Приходь до нас на забави в глуху північ або в ясний полуденок. Волосинка з твоєї голови не впаде.

І видить гуцульська мати, що з того часу в полудневу пору Олекса жене отару в тінь недалекого пралісу, маржина збивається в купу і починає дрімати, її сон сокотять мудрі вівчури, а Оленин син кидає гудзувату палицю, обома руками пригладжує волосся на голові, ніби штрамується на гультки, тугіше переперізує черес і, розвівши лісове гілля, гукає:

— Гей, гей, нявки, я йду!!!

Праліс бережно підхоплює, наче з кришталю литий, Олексин клич, смереки передають його з рук в руки, і клич досягає найдалих місцин.

— ...йду ...йду ...йду!!!

На галявині легінь дістає з-за пазухи сопілку, сопілку звичайну, не чарівну, вербову і починає грати. І, як тільки на соковиті трави падають перші сопілчині звуки, з сухих дупел, з глибоких ущелин і вертепів виходять лісові доні-нявки. Напочатку вони заспані, мляві, але Довбушева сопілка здуває з них сон, нявки стають у коло і починають танок.

Довбушева сопілка розпалюється, лісові доні шаленіють: їхні зелені одежі, зіткані з моху і трави, розвіваються, оголюють пружні ноги і тугі, як яблука, перса; їхнє зелене волосся, що пахне листям і грибами, майорить в повітрі хвилею; їхні бліді обличчя, здається, аж наливаються рум'янцем.

І нявки стріляють в Олексу пристрасними очима і просять:

— Іще, Олексику, грай! Швидше, солоденький, грай!

Всі вони люблять Олексу, але жодна з них не посміла б заворожити людського сина чи заманити своїм юним тілом чи голосочком-дзвіночком. З будь-якою іншою людиною вони з втіхою вчинили б лихо, завели б її в ізвори-нетрі, заманули б у гущаки, звідки виходу немає. Когось іншого бісівські дівки сповинули б диким хмелем-виноградом, залоскотали б, і він вмер би або зі страху загубив би розум. Але Довбушеві нічого лякатись, лісові доні пам'ятають добро, яке вчинив він для них весною, виливши святу воду на сухий пень.

А коли Олекса змучиться, то кладе під голову тайстру, лице прикриває від сонця крисанею і говорить лісовим дівчатам:

— Я трохи подрімаю, любі. Бо ноги натрудив-м, за вівцями ходячи.

Нявки шепчуть:

— Спи, Олексику, спи...

Він заплющує повіки, нявки співають йому співанок коліскових, і стережуть пильно від гаддя, і віють над ним прохолоду, і шепчуть, шепчуть, шепчуть:

— Спи, Олексику, спи...

Праліс колише його в зеленій колісці — спи; трави шепчуть шовковою мовою — спи. Зелена тиша панує в полудневу годину в нетрях карпатських. Навіть збитошні шелестїні не бавляться в лапанки поміж корчами, навіть птах крилом не махне — спи, Олексику-любчику, спи...

— Тепер ти про все довідалась,— каже Довбушущці Дідо Велет.

І видиво зникає.

— Та про все,— хитає головою Олена.— Лише не знаю, чи пасує гуцульському синові запанібрата бути з лісовим кодлом, га?

— Чому не пасує? Це значить, що Олекса не ковзає по земній красі, як по льоду блискучому, вміє легінь природі в очі дивитися, слухати її, розуміти...

— Стережи його, Діду, від усякої напасті. Ти давній і мудрий, а він — молодий і довірливий...

І на цьому... прокинулась. Небо на сході сіріло. В селі піяли треті когути...

— Діду, гей, Діду, де ти? — покликала Олена.

Ніхто не відізвався. Ніхто? А може, тут, під смерекою, нікого й не було? Може, їй приснилась казка про Діда Велета і Олексині пригоди? Бо чого не приверзеться матерям, коли їхнім синам стеляться важкі дороги?

В хаті ще всі спали. Налила в горщик води, роздула в грубці жар: варила кулешу. Кулешу варила, а на стіл клала люстерко, Василів гострий брич, пензель щетинястий. І клала на стіл припасений шкалик оковитої, кусень позиченого на відробок сала.

Веселе потріскування вогню і Оленині сторожкі кроки прогнали з хижі сон. Спершу пробудився старий Довбуш, за ним — Олекса. Старий Довбуш Олексин пушок на губі голив — посвящав сина в мужі, мати Олена на руки зливала, тримала напотові рушник, вишитий чорною і червоною нитками.

По тому родина снідала. Пили горілку, закусували солониною, дули на гарячу кулешу... Старий Довбуш мовчав, мати Олена кінчиком хустини крадькома витирала сльози, а Олекса чувся іменинником. Звичайно, в багачьких родинях святкували пору змужніння легінів бучно і радісно, але молодий Довбуш і цьому тихому святові був радий.

І цілував родичам, як звичай велить, руки.

І, закидаючи на плече тайстру, хилився старим до ніг.

Мати Олена проводжала його ген-ген за село, висіла на його плечі й лебеділа:

— Не забувай мене, стару, легінику... А майся між людьми гречно і чесно, жеби на тебе сирітська сльоза не капнула, вдовине прокляття не очорнило...

Довбуш віджартовувався:

— Ви таке, мамо, говорите, ніби ня на війну виряджаєте. Я ж на Дзвінчукову полонину йду.

«Ой, на війну, соколику, на війну,— ледь не проговори-лася Довбущучка.— Нічого ти не відаєш, а вже тобі Дідо Велет кониченька сідлає...»

Олекса Довбуш ще справді нічого не знав.

ЛЕГЕНДА ТРЕТЯ

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику,
Вилізу на дуба...

На дощ таки заповідалося. Власне, дощ уже струменів за Ведмідь-горою. Ведмідь-гора колисалася в хмарах, як човен, то виринала з синьої каламуті, то щезала в ній. Лише на Дзвінчуковій полонині ще сміялося сонце, хоч і над нею вже зграями кружляли, мов чорні бузьки, хмари, кружляли і виношували у своїх черевах громи. Деколи громи народжувалися, котилися лунко горами, як величезні млинові кола, котрі не полишали після себе руйнівних слідів, тільки злегка пригинали смерекові крони.

...іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику...

З сивих далін, з призабутого дитинства до Діда Велета линуть слова дитячого волання, і Дідо посміхається в зеленій вус. Дідо лежить на вигрітій сонцем, теплій скелі по той бік озерця, що зветься Несамовитим, і, звично спершись на лікті, пасе зором Олексу Довбуша, що гонить до водопою отару. Старий лежить на скелі вже не перший день і не вперше бачить, як легінь напуває газдівську маржину, і знає, що зараз Олекса зачерпне в долоні озерової води, нап'ється досхочу, потім хлюпне хвилею собі в обличчя, освіжиться і, повернувшись до овець, скаже:

— Файна водичка, вівці мої, смачна і студена, аж зуби дубіють. Тільки не пхайтеся юрмою до води, бо озеро глибоке, а ви плавати не вмієте.

Вівці потакують безрогими головами, блеють, ніби розуміють Олексу, а Діда розбирає сміх, бо він пам'ятає, що вівця тупа і дурна, адже сам колись у молодості, було це тисячу літ тому, а то й більше, випасав у цих горах овечі отари. А може, Олексу вівці таки слухаються, бо підходять до озера чисницями і неквапно п'ють воду. Мідні й бронзові калатальця на їхніх шиях глухо і мелодійно дзвонять, і Дідові здається, що то грає Несамовите озеро.

Дідо знає, що пасти овець, та ще й не своїх,— не легка робота: весь час ноги в напрузі, весь час очі напоготові, бо

поруч ізвори, пропасті, заблукає овечка на край ущелини, покотиться каменем униз, а ватаг, пильнуючи газдівське добро, закарбує на палиці утрату, восени газда збиток здере! Та ще й навкруги вовки-сіроманці блудять, тільки й ждуть хижі звірі, щоб вівчар про пильнування забув, умить кинуться різати овечок, і знову на ватаговій палиці забілюють свіжі карби. Можна dopастишитися до того, що восени не газда тобі, а ти йому винен зостанешся. Хіба першого літа з Олексою таке не трапилось? Ой, наука вівчарська підстрибами йому не давалась.

«А може, це й добре, що нічого Олексі легко не давалося, га? — міркує Велет. — Бо що легко приходить, легко й відходить, забувається. Тепер Довбуш гартований, як бартка сталева, об камінь вдариш — не погнеться і не притупиться. Я вже 'го випробував на всьому, лишилося найголовніше... і ще таки нині буду знати, чи доріс він до месницького топірчика».

— Доріс, Діду, доріс...— долинає до Велета лише йому чутне зітхання Зеленої Верховини. Вона вже заждалась оборонця.

— Ну то зараз,— відповідає Дідо і поглядає на хмари.

Довбуш не підозрює, що скоро Дідо Велет покладе на його юнацькі плечі важкий тягар, але підсвідомо жде його, жде не від нинішньої днини, давно уже говорив побратимам на полонині:

— Йой, братчики, так у мене долоні сверблять, так ми хочеться взяти топірець гострий і карати кривду...

Вівчарі позирали один на одного, в їхніх очах поблискував добродушний сміх.

— Мой, Олексо,— говорив один з них, по імені Петро Шкіряк,— то чо' сі тут мучиш, га? Махай, бра', в опришки.

І додав по хвилі:

— Будеш, неборе, чорним хлопцям юшку варити, люльки чистити і об скелі бартки гострити. Лиш до цього ти придатний...

Вівчарі регочуть. Довбуш не ображається.

— Ей, ей, братчики, з сміху люди бувають,— каже.— Ще колись почувте про мене. Аби-м здоров був...

Бесіда ця торочилась біля ватри, пастухи лежали навколо вогню, мов спиці в колесі, а за колесом ніч, як яма.

— А що, може бути,— не вгаває насмішник.— Колись таки чутка до нас дійте, що сам король польський з лицарем карпатським Олексою Довбушем пирував. На стіл подавали біб з капустою і капусту з бобом, ха-ха!

— То ще хто знає,— відбивається жартом Олекса,— чи я сів би пирувати з коронованим голодранцем.

— Ов, а то чому? — під'юджує юнака Петро Шкіряк.

— Бо я сам собі король.

Ватаг Ілько, людина з гострим, мов бритва, язиком, повертає до Олекси кучмасту голову і цілком серйозно зауважує:

— Аби-сте знали, наш Олекса багач, що такого в світі й не здибаєш. Вошей за кожним рубцем — рахуй не порахуєш.— І пускає з-під рудих вусищів цівку тютюнового диму.

Вівчарі тепер не регочуть, бо сказане про Олексу і їх сто-сується.

— Ні, бігме, вуйку, правда,— затявся Довбуш.— Я таки багатий, бо оці гори високі — мої, і зорі ясні наді мною — мої, і пструги у водах — мої, і шум смерековий — мій...

— І те, що з'їв-с нині на вечерю,— твоє,— в тон Олексі насмішкувато вторить ватаг Ілько.— А те, що завтра тевкати будеш, то воно, легінику, ще не твоє, а газдівське. От ліпше замкни писок і спи, завтра вдосвіта вставати.

Олекса стулює повіки, але сон до нього не квапиться, легінь лежить лицем до неба і слухає, як лунко, мов дзвін у церкві, калатає в ньому серце, і чує, як багатіє шелестом трав, шумами нічного пралісу, дзвоном струмків, і навіть чує, як багатіє зойками пугача, скриком сонного ворона, далеким вереском зляканого зайця. Він не витерплює свого багатства, поволі зводиться на ноги, і, як сновида, бредє у ніч, і гомонить посеред полонини:

Є у мене топір, топір,
Ще й кована бляшка.
Не боюся...

Ватра слухає, вівчарі слухають, ватаг Ілько, забувши про кпини, мовить стурбовано:

— Ади, як 'го розпирає. Чи молодість, як молоде вино, кипить у ньому? Чи нечистий в душу вселився?..

Ніхто не відповідає. Вівчарі, що, здається, нічого на світі не бояться, перед нечистим беруть дрижаки, бо кожен з них пам'ятає десятки оповідок про глумлення арідників над хрещеним людом: темне життя додавало сили темному лякові.

А Довбуш тієї ночі плавав у п'їтмі, зростався з нею, розсівався серед неї маком, п'їтьма в душу йому не

вливається, аридники доступу до нього не мали: тієї ночі він мужнів і банував за ясною зброею:

Є у мене топір, топір,
Ще й кована бляшка...

— Скоро, ой, скоро, Олексю,— говорив до себе тієї ночі Дідо Велет,— дам я тобі братку і стрільбу золоту. Ой, скоро...

Нині це станеться. В день грозяний.

І Дідо Велет почав підніматися зі своєї скелі.

А Довбуш наспівував:

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику,
Вилізу на дуба...

Довбуш лежав посеред трав і стежив, як хмари переступали гори, мов через перелази, і гуртувалися над полониною, купчилися у великі юрми: із сходу лава чорна, із заходу — синя. Ще далеко будучи, хмарові лави жбурляли одна в одну рідкі громи. А коли вони вдарились насупленими, грозовими чолами, то загуркотіли всі нараз, сипнули снопами блискавиць. І полонина зелена, і старий праліс, і навколишні гори потемніли від страху, принишкли, поменшали, а чорні й сині громи, перемішавшись, моцувалися, билися люто і довго, сипалися з них іскри, як з когутів пір'я.

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі...

Громи скаженіли, про власну ворожнечу забули, всю лють перенесли на Олексю. Він схопився на весь зріст, упивався могутньою силою стихії і волав:

— Ану, громи, бийте! Ану, більше вогню, громи!

Вітри шарпали легіня на всі боки, забивали віддих, рвали чуприну, прагли збити з ніг, громи цілились блискавицями-списами, та Довбуш вріс ногами в скелястий ґрунт, стояв непохитно, наче молодий гірський бог.

Над Дзвінчуковою полониною запахло сіркою і припаленою травою. Здавалось-таки, що небесна стихія здолає зараз Олексю, повалить на коліна і покотить в пропасть. Але пішов дощ. Дощ полив коновками і цебрами, Олексю підняв угору руки і завмер, слухаючи, як потоки води, ті самі потоки, що перед хвилиною у високості били громами, ласкаво і щедро промивали його чуб, спливали по тілі, змивали леп, пил, щоденні гризоти, напували бадьорістю, і Олексю

відчував, як під гірським дощем росте його тіло, як наливаються силою м'язи, як ширшають груди, як зіркіше бачать очі.

— Гей, гей, хмари мої! Іще дощу! Іще!..

І враз замовк Олекса Довбуш, насторожився. Крізь зливу дощову, крізь вибухи громів до його вух докотилося глухе бурління. Він озирнувся, не розуміючи, звідки лине цей звук, потім здогадався:

— Певне, Несамовите грозить розливом...

І побіг до озера. Несамовите, щерть налите ріками дощової води, нуртувало. Поверхня води піднімалась на очах, ніби у казані молоко. Хвилі гризли, довбали кам'яні криси берега — шукали виходу. З одного боку, натрапивши на податливу рінь, розмивали її, рили. Кожної миті вода могла ринутися на неї, і тоді... Олекса аж похолов, уявивши, що станеться, коли Несамовите хлине схилом на полонину. Вода змете, як тріски, овець, вдарить лавиною на колибу. А там люди... Там вуйко Ілько, який вдома залишив шестеро дрібних дітей, там нанашко Лукин, що слабкий лежить, там легіні, котрі лише жити почали. І всі вони згинуть, пропадуть, вода змиє їх у провалля, мов листя з дороги?

Роздумувати було ніколи. Кликати на допомогу? Не почують. І кинувся Олекса Довбуш двигати на берег уламки скель, кореневища дерев. Він був у цю хвилину ще звичайним вівчарем, ще йому було важко котити каміння і забивати його в дрібну рінь, ще важко було носити колоди, та він носив, мурував податливий берег кам'яно, міцно. Росла в озері вода, і росла на березі загата.

Пухли Олексині руки від втоми. З пальців сочилася кров. Пекло лице, насічене дощем і вітром. Здавалося йому, що зараз упаде, не витримає страшного тягаря. І він таки впав. Струмок, який пробивався з озера, загородив собою. На щастя, дощ утих, згоріли громи, Олекса шептав:

...Вилізу на дуба,
Закличу голуба.
А голуб прилетить,
Дощик ся розлетить...

Тоді підступив до Олекси Дідо Велет. Він виріс перед ним, як смерека, нагнувся і повелів:

— Вставай, сину!

Олекса, може, й злякався, проте відповів спокійно:

— Не можу. Ніби не видиш, що озеро тримаю плечима?

Дідо став на Олексине місце, однією ногою загородив струмок. Олекса чипів перед Велетом мокрий, змучений і вражений.

— Ов, а ти хто такий будеш? — спитав.

— Вгадай,— сказав Дідо.

— Може, бог? Чи, мо', чорт? — І його пальці, навчені мамою, мимоволі збиралися в пучок, щоб осінити обличчя хрестом.

— А ти придивися! — В Дідових словах бриніла ладність, і це Олексу підбадьорювало. Легінь уважно вдивлявся в пооране, як нива скибами, зморшкувате Дідове лице і... і впізнав у його рисах дедикові риси, мамині очі, небіжчика діда ніс...

— Тепер здогадався? Я твій, легіне, предок, зовуся Дідом. Ти про велетів чув?

— Чув,— усе ще здивовано відповів Олекса.— Але не відаю, чого від мене хочеш?

— Скажу, почекай. Ти спершу по-синівськи подивися на отчий край і розкажи мені про побачене.

Дідо махнув рукою, Олекса скрикнув від захвату, перед ним простелилася, мов килим, уся Гуцулія, уся земля Галицька, а далі виднілася Подолія древня, за нею мріла Волинь.

— Я виджу, Діду, зелені ліси, рібні річки, широкі царини...

— І ще що видиш, Олексо? — допитувався Дідо.

— І бачу нужденні села, що стоять, мов старці...

— І ще що бачиш? Говори! — вимагав Дідо.

— Виджу міста з темними вуличками-провалями...

— Іще...

— Бачу людей, якими пани орють ниви...

— Іще...

— Бачу зрадників, що багатіють сребрениками...

— Іще...

— Бачу дівчат, знеславлених шляхтою... Бачу геніїв, які грають п'яній кумпанії в корчмі... Бачу катів, що рубають волелюбцям голови... Бачу, Діду, наругу, смерті, сльози, отупіння...

— Це неволя, Олексо,— пояснив журно Дідо. І знову махнув рукою, перед Олексою виринула Дзвінчукова полонина, що вже грілася, парувала під сонцем.

— А тепер, Олексо, прислухайся до самого себе. Прислухайся і скажи, які струни в тобі дзвенять.

Олекса слухав і казав:

— В мені кипить гнів матері, в якої кат у Станіславі стяв сина. В мені віє сум матері, в якої шляхта збезчестила доньку. В мені стогне прокляття матері, син якої став зрадником. І чую я, Діду, в собі гнів великий до панів, здирців-лакуз, сребреників. І чую я любов велику до страдальниці землі.

— Чи готов ти стати її захисником? — урочисто спитав Велет.

— Готов, Діду.

— Чи готов стати громом на панські голови?

— Готов, Діду.

— Чи готов стати жбаном з вином цілющим, жеби люди, п'ючи з нього, пам'ятали про отчий край?

— Готов.

— Чи готов стати дзвоном, щоб будити уярмлених братів?

— Готов.

— Чи готов умерти за народну справу?

— Готов,— не задумуючись, випалив Олекса.

— Коли так, то заприсягнися на оцю бартку,— і Дідо поклав перед Довбушем золотий топірець,— що однині не будеш шукати для себе вигоди, теплою гнізда, багатого скарбу, що весь будеш належати борні. Це нелегко, Олексику, аби-с знав. Можеш відмовитись,— попередив Дідо.

— Присягаюся! — Довбуш не слухав попередження, він знав, що ватра, згораючи, себе не гріє. Торкнувся набожно ясно-золотого топірця долонями і губами.

— Тепер візьми собі бартку, вона тобі знадобиться. Жодний шолом не витримає удару твого топірця.— І Дідо подав Олексі гостру сокирку, а на її місце поклав кріс-стрільбу.

— Заприсягнися, сину, ще на стрільбі оцій, що однині служитимеш Верховині.

— Най м'ні боже поможе,— закликав Довбуш і притупив стрільбу до грудей.

— Її візьми також собі, стрільба б'є без промаху, нема такого панцира, який би вона не продріявила.

— Красно дякую, Діду...

— Не квапся, Олексо. Дарую я тобі також силу велику,— при цих словах Дідо барткою розрізав Довбушеву праву долоню, в маленьку рану поклав пелюстку калинового цвіту, стулив рану назад, і вона зрослася.

— Не гадай, Олексику, що в цвіті калиновім якісь чари. В нім, аби-с пам'ятав, сила тисячі твоїх братів: їхньою силою віднині будеш багатий.

— Я на правду став-м сильним, Діду? — недовіжливо перепитав Довбуш.

— А ти сумніваєшся? Не буде, сину, таких дверей, замку шляхетського, стіни мурованої, які б встояли перед тобою. А щоб переконався, зробимо спробу. Ти оту скелю бачиш?

— Йой,— сполотнів Олекса, дивлячись на скелю, яка стриміла над Несамовитим, мов багацька хата.

— Візьми її і принеси сюди: загати оцей струмок, що з озера прагне втекти,— наказав Дідо.

Олекса нерішуче підступив до скелі. Потім нагнувся, обхопив її руками... і відчув, що вона легка, як бесаги з двома коржами.

— Ади,— засміявся радісно Олекса,— бігме, правда!

Він поклав скелю на плече, приніс і загатив нею струмок. Камінь до половини вгруз у землю. Озеро зітхнуло, немовби зрозуміло, що вже ніколи не потекти його водам донизу.

— Це ще не все, Олексику,— мовив далі Дідо.— Щоб тебе ніяка куля — ні сліпа, ні прицільна — не зачепила, щоб не згинув ти на радість ворогам завчасно, даю тобі ось цих дванадцять срібних волосків.— І Дідо посадив на Олексиній голові дванадцять срібних волосків.— Це також, Олексику, ні дядькова ворожба, ні богова милість, це — мудрість. Мудрість тисячі твоїх братів, нині живущих, і тисячі предків, що в могилах. Мудрим будучи, ти, Олексо, не бійся ні кулі, ні гармати, ні стріли, ні списа, ні меча, ні ножа. Бійся лише зради: хто вивідає твою таїну і наб'є стрільбу срібною кулею, дванадцятьма зернинами ярї пшениці, над якими дванадцять попів відправлять дванадцять служб за упокій твоєї душі, то може статися, що від тієї кулі ти вмреш. Тому велю тобі, Олексику: бійся зради!

— Буду,— проговорив щиро Олекса і поцілував Дідові руку.

— Оце і все,— сказав напоследок Велет.— А тепер гони овець до стаї, бо, виджу, твій газда Штефан Дзвінчук з долів приїхав. Чу', тебе волають.— І Дідо щез, здимів, ніби його й не було. А біля Олексиних ніг лишилась золота бартка і рушниця...

...Внизу біля колиби горланив ватаг Ілько:

— Ей, хло', поквапся, газда кличуть!

— Йду! — відгукнувся Олекса і почав збирати докупи овець, почав збирати і наспівувати:

А голуб прилетить,
Дощик ся розлетить.

Так Олекса Довбуш став сильним і на зуб кулі неподатливим.

ЛЕГЕНДА ЧЕТВЕРТА

На високій полонині ізродили рижки,
Та ци підеш, пане брате, навесні в опришки? —

співав Довбуш, неквапливо спускаючись до колиби, що чорніла серед зеленого полонинського килиму, мов задимлена циганська буда. Світ після дощу відмолодів, убрався в ясні одежі, гори вмилися в дощових потоках, світ дихав Олексі в лице пахощами сполосканого зілля, ароматами живиці і чатиння, легінь навіть не запримітив, як зупинився, милуючись вродою матері Верховини.

— Гей, хло', ти що, борзо не годен ногами перебирати?! — здалека підганяв Довбуша ватаг Лько. Голос мав пискливий, тоненький, ніби розплюсканий на ковадлі.

Довбуш відповів безтурботно:

— Та чо', вуйку, годен, але не хочу: хто спішить, той людей смішить. Хіба щось сі стало?

— А ніби глипаки твої стеклися, й не видиш, що газда наш Штефан приїхали?!

Довбуш помітив дебелу, кряжисту постать Штефана Дзвінчука. Колись би, та що колись, нині вранці притьмом побіг би до Штефана, трепетливо ждав би його слова, покірливо його сварку зносив би, бо, прецінь, від нього був залежним. Штефан Дзвінчук — газда потний, з ним шляхта й орендарі рахуються, Олекса був проти нього штурпаком.

Був... Але це «колись» і нинішній ранок на прудких конях від'їхали, протарахкали, щезли і вже повороту їм нема, нині Олекса інший, було приємно й радісно відчувати себе розкованим, сильним, і він заспівав ще голосніше:

...А мус іти, пане брате, шляхту воювати,
Орендарів розбивати, правду здобувати...

Олексин спів довбив дзьобом Штефанову печінку, а він і без того білів злістю, бо дощ застав його в горах і намочив до нитки.

— А помовч, хаме! — рекнув біснувато Штефан. — Чо-с хавку розтулив?!

..Орендарів розбивати, правду здобувати,—

доспівав Олекса співанку і зупинився перед газдою, чемно скинув крисаню, як годиться молодшому перед старшим, і, вдаючи наївного, перепитав:

— Ви щось сказали, газдо?

— Аби-с замовк.

— А як вам, газдо, їхалося, як під дощем купалося? Виджу, що ваш петек парус, ніби дим з нього йде, а коні мокрі, мов щури.— І Олекса поглядав на п'ятеро низькорослих коней, з яких космацькі легіні, що приїхали з Штефаном, вже встигли зняти порожні берцівки.

Дзвінчук вибалушив на Довбуша більмаки, руді вуса настовбурчилися, в першу мить газді мову відібрало, бо відколи світ світом, а ще ніхто не чув, щоб наймит без гречності й ляку розмовляв з своїм господарем. Під Штефаном аж трава зашкварчала від його злості, аж постолами в землю западався. Олекса, звичайно, газдівську лють бачив і видів, як потемніли, завмерли од страху вівчарі й космацькі легіні, ватаг Ілько за ногавиці схопився, тримав їх напоготові і, потіючи, озирався, як би непомітно чкурнути поза колибу, щоб менше вуркотів живіт, але цього робити не посмів: він на полонині старший, він тут вухо, око і рука газдівські, Дзвінчук питає в нього за все і за Олексину зухвалість питає.

Довбуш спершу спохмурнів, гірко було дивитися, як страх і покора гнуть, скручують синів Верховини, хотів прикрикнути на них, аби горді були, мав гадку присоромити, та стримався. Не винні вівчарі у своїй покорі жалюгідній, перший-ліпший з них взяв би Штефана за горло, плечі би розправив, шию би випрямив, якби руки й ноги не мав спутані родиною, потребою в гроші, якби того гроша не вимагав шляхтич і орендар. Тому й терпіли, гнулись, ненависть до Штефана поклонами гасили, а деякі й ненависть втратили, zostалися їм у душах тільки страх і покора.

«Ану, я їх навчу, пригадаю їм,— подумав Довбуш,— як треба себе з газдою тримати, коли навіть він такий дука пихатий, як Дзвінчук».

Штефан тим часом сопів перед Олексою, пирхав слиною, як розпалений бик.

— Ти... ти... шмаркачу, гнидо торбарська, як смієш зі мнов так балакати?! — заверещав, аж йому горло дерлось.— Та я тебе!..— І він ступив крок до легіня. Олекса, молодий, тоненький, як гінкий явірець, з рідким вусом під орлиним носом, справді здавався кволою комахою, хрущем перед виплеканим на білих хлібах Штефаном Дзвінчуком. Юнак пам'ятав, що в Штефана рука дужа, кулаком, як довбнею, може кілля забивати, а коли вхопить за барки, як струсоне, то тиждень будеш заточуватись. Проте Олекса в кишеню за словом не поліз.

— А чому б мені, газдо, з вами не поговорити? — відповів спокійно.— Чи я в бога теля з'їв? Чи не людиною зовусь? Чи не по одній землиці ходимо?

— Що, ти — людина? — засміявся вражений Штефан і блиснув жовтими зубами, як вовк перед стрибком.— Ти хробак еси, ти... устїлка в моєму постолі. Схочу — роздавлю. Схочу — викину. Ти є ніц!..— У грудях Дзвінчука харчало.— Ану, Ілька, забори 'го з моїх очей, прожени з полонини, зацькуй псами.

Ватаг Ілько нерішуче переступив з ноги на ногу, пошкрябав за вухом, скося зирнув на вівчарів.

— То якось воно, пане газдо, тоґо... не випадає...— промири́в нерішуче.

— Що?! — вирячився на нього Штефан, і Ілько скорбився.

— Та я нічого... Як скажете...

— А я ще раз кажу: най сі вступить з-перед очей, бо як 'го зараз пірву, то рідна мама не впізнає! — І кинувся до Олекси.

Довбуш відступав, не допускав до себе Штефана, жбурляв йому межі очі слова:

— Е, газдо, кулаками розщибатися вмієте файно і вмієте нас під обцас класти: одному торбу старцівську на шию вішаєте, другому — муруєте кримінал, в третього — здоров'я відбираєте. Ви б нас, газдо, усіх зі світу спровадили, якби без наших рук могли обійтися, тільки руки наші в пошанівку і маєте, бо з них багатієте, нашою працею червінці собі шпаруєте, а ми кров'ю харкаємо, потом сі обливаємо...

Дзвінчук аж зупинився, лупав з дива очима, ніби хто насипав у них піску, навіть на хвилю забув гніватися, бо той Довбушів недоносок не просто меле язиком, не лише господаря зневажає, він бунтує.

Вівчарі блідли, Олексині слова западали їм у серця, як добрі зерна в розорану скибу, вони думали, що Олексина мова — то їхні мислі потаємні, думи щоденні. Думи у них жевріли, як грань у попелі, кільчилися, як ячмінь у вологому піску, але стебла не пускали. Довбуш немовби людські таїни підслухав, здув з них сизий попіл, і вони заясніли. Ватаг Ілько кам'янів, він розумів, що за такі слова пани згноять хлопа в ланцях, тому підбіг до юнака, замахав руками.

— Мой, хло', опам'ятайся, бо шляк тя в Коломиї трафить.

Довбуш від ватага відступив. Було йому любо, що вуйко Ілько, чоловік із зігнутиим хребтом, по-своєму добра зичить, і було йому банно, що і на правдиве слово шляхта вікна гратує. Та на його вікна пани грати ще не скували, а прийде час, то він кримінали розкидає, зрівняє їх з землею. Але це ще буде колись, ще спить Верховина, ще коні не осідлані й до походу не нагодовані, ще нема для них вершників, ще Олекса самітній, а один у полі не воїн.

— Вступіться, вуйку,— попросив ватага.— Не затикайте мені писка, най хоч раз наш газда послухає правду, най іншим розкаже. Не зашкодить і вам, браття, правду знати, бо подивіться на себе: ваші лиця передчасно орюються зморшками, ваші руки пострупіли, ваші ноги корчі поскручували, а газда наш гладкий, як льоха перед опоросом. Ваші хижі на призьби посхилялися, дрюччям по-підпірались, як старі баби, а в нього хороми на помості. Ваші подвір'я порожні, а в нього — стайні та обороги. У ваших чересах вітер віє, а в нього червен-злото дзвонить.

— Олексику,— вже молив ватаг Ілько,— не куй собі кайданів!

Довбуш не зважав, він і сам дивувався, звідки слова черпав.

— Я ще не все сказав,— мовив далі.— Одним ви, люди, багаті: своїми жонами і любками чесними, а Штефан ні власною честю, ні жінчиною похвалитися не може. Бавилася-бавилася з панёнкою Ядзею ясновельможна шляхта, волочили її по Станіславі та по Коломиях, поки їй носяра не обігнив. Тоді й підбрав її наш газда статечний, панна хоч і сходжена була, мов старий постіл, хоч і без носа, але грошей на гульках нашпарувала, а йому того тільки й треба, прецінь, з носа воду не п'ють...

В гурті вівчарів хтось пирснув сміхом, Штефан Дзвінчук оскаженів, з горла йому рев вирвався, всю силу, яку мав, у кулаки перелив! Скільки живе з своєю Ядзею, щоб вона повісилася, ніхто йому так не допікав, як оцей Довбушук. І газда, рвонувшись, вхопив Олексу за полу сардака. Всі думали, що Олекса зараз дасть драпака, а він з місця не зрушив, ждав газдівської бійки. І в цю мить з Штефаном якась холера сталася, ніхто не зрозумів, що саме, бо й Штефан нічого не второпав, досить того, що газда відлетів геть. Дивувався: Довбуш йому ні ноги не підставив, ні у груди кулаком не вдарив, а тільки злегка

відштовхнув від себе. Але що значить поштовх якогось хробака? «Видно,— думав Штефан,— я зашпортався». І він зірвався на ноги, як окропом ошпарений, аби знову кинутись на Олексу, аби його повалити, місити ногами, а щоб той не втік, газда крикнув космацьким легіням:

— Чо' сі регочете, як огирі?! Ану, візьміть 'го брзо!

Легіні підступали до Олекси боязко, правду кажучи, не дуже хотілось їм це робити, були би раді, якби Довбуш не чекав їх і дав би ногам знати. Та Довбуш стояв, посміювався і наспівував:

На високій полонині ізродили рижки.

Та ци підем, пане брате, навесні в опришки?..

І, урвавши співанку, заохочував легінів:

— Ану, мой, парубоцтво чесне, слухайся свого газди, бо він гусянки вам на вечерю не дасть.

Легіні вхопили Довбуша, мов кліщами, він не пручався, легіні були молоді, руки мали моцні, іншого разу не вирвався б Довбуш, тепер він і не пробував, хотів дечого навчити своїх полонинських побратимів, терпеливо ждав Штефана, який почав вив'язувати на ремінному батозі гудзи: один гудз, другий, третій... Всі вже наперед знали, що зараз котрийсь з космацьких молодиків сяде Довбушеві на голову, другий — придавить ноги, а газда заголить Олексі сорочку, поплює в долоні і візьметься катувати біле юнацьке тіло.

Нарешті гудзи були готові, та Штефанові ні разу не довелося махнути батогом. У цей момент, чи то на гріх, чи на добро, вишкандибав з колиби Лукин Торба. Старий не пам'ятав, скільки йому років, сімдесят чи вісімдесят, зате пам'ятав, що ще Штефанів тато мав його за помело на полонинах, бо не було на Верховині чоловіка, який міг би зрівнятися з Лукином у вмінні готувати набіл: він усе життя плекав плесканки будзу, оцими довгими руками, що звисали до колін, народжував головки бриндзи, збите ним масло пахло смачно і світилося жовтизною. Штефан збував набіл кутським крамарям, зиск з торгівлі мав великий і не помічав, як Лукин старів, як висихали його руки. Сьогодні він теж Лукина не помітив серед вівчарів, якби спитав про нього, то дізнався б, що старому якась біда всадила в очі: люди, дерева, вівці здаються йому тінями, тіні танцюють перед ним, гойдаються, Лукин їх ловить, протирає очі й питає:

— Невже, людоньки, сліпну?

Йому не відповідали, він днями лежав коло ватри, сокотив її святий вогонь, тільки й хісна з нього було, а коли змучувався, то накривався з головою кожухом і спав без тіней, і вівчарі ходили навколо нього навшпиньках, боялись розбудити.

Спав він і сьогодні, не чув, коли на полонину придибав газда. Його розбудили крики перед колибою, він відкинув верету, що застеляла вхід, прислухався до гомону, врешті пізнав серед голосів газдівський бас і спитав:

— То ти, Штефане, прибудив?

Дзвінчук оглянувся. Лукин Торба рушив до нього, він завжди спішив до нього, щоб про набіл скласти звіт. Тепер він обережно переставляв ноги, ніби брів через річку, руками мацав повітря. І сталося те, чого ніхто не міг передбачити. Лукин випадково зачепив ногою кілька бербениць з молоком, котре винесли на сонце, аби швидше скисало, бербениці одна одну повалили, розлилося біле озерце. Втрапи великої не було, іншим разом ніхто б на це не звернув уваги, але Штефан звернув, скреготнув зубами, забув про ображений Олексою гонор, біле озерце заслонило йому сонце, він бачив тільки молоко, по якому хлюпав постоломи Лукин Торба, хлюпав і привітно посміхався газді:

— Як сі маєш, Штефанику? А я вже відслужив, мусиш шукати іншого, — шепелявив старий беззубим ротом.

Дзвінчук не чув шепелявлення, змарноване молоко вколело під серце, підлетів, як половик, до старого, вхопив за пазуху, аж сорочка на плечах трісла, розмахнувся...

— Ти, пся крив, опришку, не видиш, куди ступаки кладеш? Моє добро навмисне плюндруєш?!

Це сталося блискавично, раптово, ніхто не встиг схопити Штефана за руку, ніхто Лукина не підтримав, він повалився долі, як підтятий, і тілом своїм звалив ще кілька бербениць. Штефан мало не завив, угатив старого постолом під ребра:

— І ти, лерво стара, бунтуєш? І ти на моє добро...

Не докричав слова Штефан, Довбуш ворухнув плечима, космацькі молодики поспали з нього, мов перестиглі груші, врізався між Штефаном і Лукином, загородив старого плечима.

— А не руш, газдо, — потемнів Олекса, — бо руки всохнуть!

Замахнувся Дзвінчук на Олексу, вдарити не встиг, бо Довбуш легко заїхав йому долонею в праве вухо, і той аж присів, у голові дзвони обізвались.

І вдруге кинувся Дзвінчук на Олексу, кинувся, як рись, сліпо, безпам'ятно, дико.

І в ліве вухо вперішив його Олекса Довбуш. Дзвінчук скрутився на місці, зайвся червоною юшкою. Вівчарі роти пороззявляли, ніхто не підозрював, що Олекса до бійки скорий, що силу викохав нівроку!

— А ви чо' стоїте! — кервавицею плювався Штефан.— Не видите, що вашого газду мордують? Ану візьміть 'го, ану скрутить курмеями!

Ніхто пальцем в постолі не кивнув, Олекса на крик Штефанів не зважив, нахилився над Лукином, підняв старого на руки:

— Болить, нанашку?

А Дзвінчук геть-чисто розум втратив, ззаду напав на Олексу, пальцями за шию вчепився.

— Ти ще тут? — ніби здивувався Довбуш і єдиним порухом струсив з плечей газду.— Ще тобі мало? — Вхопив його за ногу, ніби зайця, розмахав, як хлопчаки, розмахують восени на картоплящах бляшані кадила, і без натуги, легко, борзо перекинув газду через колибу. Той майнув у повітрі, як підстрелена ворона, і вже по той бік колиби зарепетував:

— Гвалт, рятуйте!

Жоден не квапився газду рятувати, випадок його врятував якщо не від смерті, то від каліцтва, бо впав на стіжок сіна. Дзвінчук зметнувся на рівні ноги, в одній руці пістоль блиснув, у другій — бартка опинилася.

— Рятуйся, Олексику! — кликнув ватаг Ілько.

— Рятуйся! — вторив старий Лукин.

Олекса повернувся лицем до ворога. Впав постріл. Та Олекса стояв. Не хитнувся. Не скрикнув. Куля торкнулась його ребра, розплескалась і впала до ніг.

Тоді з другого пістоля стрілив Дзвінчук.

Ватаг Ілько зажмурився. А Олекса стояв. Друга куля вдарилася в груди і, безсила, розплескана, впала під ноги.

Тоді наостанку кинув Дзвінчук свій сталевий топірець. Олекса від бартки не ухилився. Гостре залізо торкнулося його чола і, ніби з воску вилите, загнулося.

Дзвінчук оторопів.

Вівчарське коло заніміло. Раніше і в снах їм подібне не снилось. Якби хтось оповідав — не повірили б, казкою б назвали, а тут наяву і на правду виділи, як не взяла юнака ні гостра куля, ні сталава бартка. Дзвінчук перший

опам'ятався, хотів чкурнути зі стаї, Олекса в два кроки газду наздогнав і привів під колибу.

— Е, ні, газдо, так тобі легко не піде. Сам зачіпався.

— Сам, сам, Олексику,— проплакав Дзвінчук.— Винен я... Та не вбивай, не бери гріха на душу, прошу тя...

Олекса притопнув ногою, аж полонина хитнулась:

— Не скавули. Я не суддя, своє від мене дістав-с. Най люди тебе судять, з них соки точив, кєрвавицю пив.

— Ой, пив, Олексику, грішний я...— белькотів Штефан.— Все, що маю, віддам, лише життя даруй.

— Їх проси! — гримів громом Олексин голос.

Дзвінчук на колінах повз до вівчарів. Руки їм обцілював. Ноги обіймав. А вівчарі мовчали. Було їм незвично бачити газду на колінах, бридливо витирали обслинені ним руки і задкували од нього, як від скаженого пса, який не мав ні одного зуба, Дзвінчук ловив їх за поли.

— Каюся, людоньки. Був я лютий. Був я сварливий. Може, не одного з вас скривдив. Але я заплачу за все...

Вівчарі мовчали. І самі виростали в своїх думках, і самі дивувались, які вони великі й могутні, бо он Штефан Дзвінчук повзає десь далеко вниз, постолі лиже і просить ласки.

Довбуш їх пробудив. Він посторцував Штефана на ноги:

— Досить хребет гнути, ми не пани. Слухай, що скажу: золотом не відкупишся! Наші болі не можна загоїти твоїми червінцями, не думай! Золото не поверне здоров'я нанашкові Лукину, яке він змарнував коло твоїх цебрів. Мусиш сам дізнатися, як воно болить.

— Йой, таки хочеш, Олексику, моєї смерті,— заломив руки Дзвінчук.

— А то від тебе залежить, небоже. Швидко спускай ногавиці й лягай на землю.

— Олексо.

— Лягай.

— Людоньки...

— Ну!!!

Дзвінчук блиснув грішним тілом, коліна йому делькотіли. Регіт, як вітер, пригнув додолу трави. Олекса стримував сміх, першому-ліпшому вівчареві тицьнув в долоню гудзований батіг, який Дзвінчук наготував на нього.

— Бий свого газду,— повелів.— Він тебе раз вдарив — ти його два.

— Ніби я пам'ятаю, Олексо,— зняковів вівчар.— Ніби я рахував?

— Все рівно бий. Вчися свою кривду пам'ятати.

Вівчар бив, удари клав легкі, боязливі.

— Притискай, притискай, не жалій. Він тебе не жалів,— навчав Олекса.

І вівчарик притискав.

А другого, третього, четвертого Олексі вчити вже не треба було, навіть молодики космацькі, що з газдою приїхали, відрахували Штефанові не без запалу кілька гарячих, не обминув тієї спокуси і ватаг Ілько. Тільки він застерігався:

— Б'ю я газду, Олексику, бо ти цього хочеш. А взагалі я...

Довбуш сміявся з хитрощів Ількових, сам Штефана вже не рушив, бо той і так скавчав, корчився, як вуж, спина йому посиніла, після кожного удару просився:

— Ой, доста вже, ой...

— А не будеш газдо, збиткуватися над людьми?

— Ой, не буду...

— А не будеш з них жили тягнути?

— Ой, не буду...

— А будеш їм платити щедро і чесно?

— Бігме, буду.

— А не побіжиш, як курка з яйцем, скаржитися до Коломиї на мене, на цих людей безневинних, не будеш жадати для них панської кари?

— Бог свідок — не буду!

— Заприсягнися,— сказав Олекса.

— Присягаюся богом, Христом, святими усіма, життям своїм...

— Цілуй землю святу.

Штефан Дзвінчук цілував землю і нашійний хрестик.

Олекса розпорядився:

— Встань. Підтягни ногавиці й слухай: в чересі маєш трохи червінців... Розділи їх межі вівчарями. Вуйкові Ількові вдвоє більше дай, бо в нього діти дрібні й служить він тобі справно. А нанашка Лукина забереш з собою в Космач. Він на тебе вік гарував. Ти знаєш, що в нього хижа валиться, а він старий і немічний. Йому тепла треба і доброго наїдку. Тому наказую: до місяця збудуй йому нову хату і годуй старого до скону. Чув?

— Чув, Олексику,— гнувся в покорі Дзвінчук. У цю хвилю він на все згоджувався, адже життя рятував!

— А тепер вмийся, перекуси і гайда додому. Ти за бриндзою приїхав — бери її. Бери масло і будз. Тут

рабівників нема. Вели, най твої легіні припасовують берцівки. Тільки одного коня набілом не переобтяжуй, посади на нього нанашка Лукина. Най їде старий, находився він досить. Ти за повід коня поведеш. Най люди бачать, що старість шануеш. Запам'ятай си, якщо станеться щось з нанашком, якщо слова, даного тут, не дотримаєш, то буде по тобі. Я знайду тебе скрізь: будеш в замках шляхетських — замки розвалю, сховаєшся під землею — землю розкопаю, — могутнів Олексин голос. — В лісах скоронишся — ліси викорчую. І тоді тобі помилювання не буде. Ти переконався, що я все можу. — Олекса підійшов до сухого, багато років тому громом поцїленого дуба і однією рукою вирвав дерево з корінням, мов вербову тичку. — Видів? Так і з тобою буде!

Потім Довбуш присів і дивився, як легіні припасовували на кінських хребтах берцівки, між ними спритно увивався і Штефан Дзвінчук. За якоїсь півгодини валка рушила з стаї, попереду дибав Штефан, ведучи коня за повід, на сідлі похитувався Лукин Торба. Старий багато чого не второпав з того, що нині скоїлося на полонині зеленій, було йому лячно, що газда власноручно коня веде, але Олекса заспокоїв:

— Їдьте, нанашку, з богом і нічого не бійтеся, бо таким способом газда вшанує вашу старість.

— А таки так, нанашку, — обізвався Штефан. — Довбуш наш славний правду мовить. Я вже вам сі віддячу...

Довбуш довго стежив за валкою, в думці не довіряв Дзвінчуку, боявся, аби той Лукина при нагоді в прірву не скотив.

Даремно боявся, бо Штефан власне життя цінував, він зрозумів, що з Довбушем треба жити в згоді, тільки в душі гострив на Лукина, на всіх вівчарів, що його нині лупцювали, ножі-чепелики, а на Довбуша відливав кулю, ні, не кулю — ядро гарматне. Помисли свої тамував, маскував від самого себе, бо згадував незбориму Олексину силу і догадувався, що ні орендарськими гайдуками, ні пушкарською ровтою легіня на коліна не поставиш. Опівночі серед лісу на поляні, де ётали на спочинок, Дзвінчук думав, що для цього треба пекельної сили. Він навіть уголос промовив:

— Так, тут дідько потрібен...

І тільки ці слова промовив, як щось навкруги затріщало, засвітило, і перед Дзвінчуком з'явився Чорт. Низько вклонився космацькому газді, копитом пристукнув, дихнув на нього сіркою:

— Кликав-с, Штефане?

Ніч пливла над горами чорна, ніби її в смолі викупали, легіні спали коло погаслої ватри, спав дід Лукин, лише коні, чуючи нечистий дух, збилися в купу, форкали сполохано і стиха іржали.

Штефан від ляку не міг поворухнути рукою, щоб осінити себе хрестом. Чорт, точнісінько такий, як малюють його на іконах, шкірив до нього червоні, як грань, зуби, час від часу бризкав мокрим хвостом Штефанові межі очі:

— Чо-с сі напудив? Адже кликав-с мене?

— К-к--к-ли-кав,— заїкався Дзвінчук.

— Ну, то кажи, що жадаєш? — Від дідькового голосу дерева гнулись.

— Х-хочу, аби-с служив мені. Аби-с...— Але страх перед Довбушем був більшим від ляку перед Чортом, він відразу про своє бажання звести з світу Олексу не сказав, відклав на пізніше.

— То я згоден,— промовив Чорт.

— А що за службу хочеш? — осмілів Дзвінчук.— Корів? Волів? Злата? Жінку?

Чорт хіхікнув:

— Душу твою після смерті.

— Душу? — Штефан на хвильку задумався: «Гм, душу... Хто його знає?.. З одного боку: товар, злото зостануться цілі. З другого боку — душа. А кому потрібна душа після смерті? Най бере...»

— Ну, добре.

Чорт лягнув копитом по Штефановій долоні — лісом луна погуркотіла:

— Тепер я твій. Зовусь Антипком. Спати буду в тебе на поді. Про мене нікому не оповідай: ні слугам, ні сусідам. Лише жінці признайся, бо вона двічі на день має носити мені: несолені страви. На Йордан, на великдень ні свою хату, ні гумно свяченою водою не кропи, бо розлючуся і дочасно скручу тобі карк.

— Добре, Антипку, добре,— потакував Дзвінчук.

— Як приїдемо в Космач, то умову закріпимо, як належить, кров'ю. А поки що лягай, газдо, спати, будь спокійний, волосина з своєї голови не спаде. Це я мовлю, Антипко. Я стерегтиму тебе день і ніч, для людського ока стану псом, котом, можу перекинутися в птицю, у бездушну річ, можу стати легінем, дідом, дівкою, шляхтичем. Бо я Антипко...

У лісі знову зірвався вихор, навкруги дерева гнулись, з куців сипалось череп'я, Антипко зник, а коли все стихло,

то Стефан побачив, як оббігав навколо поляну, коней, газдівський набіл в берцівках великий, ростом з теля, чорний пес.

Чорний пес позирав на Стефана вогненними очима, клацав зубами:

— Ги-ги, Стефане, це я — Антипко. Лягай і спи. Мене не бійся...

Стефан притис крисанею волосся, що дибилосся зі страху, закрив повіки, і привидівся йому Довбуш.

А Олекса, натовившись за день, ліг коло ватри спати. Того вечора вівчарі довго не змикали очей, пригадували подробиці суду над Стефаном, вуйко Ілько розглядав при світлі, пробував на зуб два одержаних з волі Довбуша Стефанові червінці.

А вдосвіта, коли пастухи ще спали, коли ще маржина спала, коли на сході ледь-ледь заясніло і на трави почали падати роси, Олекса взяв залишену Лукином голосну трембіту і видерся на високу гору. Легінь ще почекав, поки схід не забагряніє, потім приклав трембіту до губ, набрав у груди повітря, і трембіта враз заграла на всі гори по-весняному лунко, зазивно, її мову було чутно в далеких лісах і в загублених серед гір оселях, в метушливих мурашниках-містах і в панських замках. Знедолений люд прислухався до трембітиної мови і чув:

На високій полонині ізродили рижки,
Та ци підеш, пане брате, навесні в опришки?
Ой, мус іти, пане брате, шляхту воювати,
Орендарів розбивати, правду здобувати...

ЛЕГЕНДА П'ЯТА

...Візьми, мамо, піску в жменю,
Посій його по каменю...

Співанка була нетутешня, сумовита, привезена з козацьких степів. На розлогій галявині, отороченій зеленим валом старих смерек, на неї ніхто не звертав уваги, ніхто її не підтримав ні голосом, ні вухом. Люди, що зібралися тут, були заклопотані своїми турботами: одні з них, встромивши патлаті голови в корчі, смачно відсипались після довгої і небезпечної дороги; другі, немов косарі на росяних мирних отавищах, загнавши в свіжі пеньки «бабки», лунко клепали

коси; треті — гострили ножі й предковичні мечі; четверті — колами, головами докупи, лежали в смерекових затінках і стиха перекидалися словами. Були й такі, котрі на писаних веретах порозкорковували плескати боклагги, нарізали хліба, смаженого м'ясива і пирували, мов на весіллі. Дівочий голос, що благав матір узяти в долоні зернистого піску, губився серед дробу слів, вибухів реготу, сороміцьких коломийок: він був схожий на тонесеньку срібну нитку у вовняній пряжі. Навіть Олекса Довбуш, що стояв оддалік за плечима смерекових стовбурів, опершись на бартку, ніби лісове товариство тільки його одного послало стерегти свою безпеку, не швидко вловив блиск срібної нитки. Йому теж було не до дівочої скорбної співанки, легінь пас зором усю поляну, зацікавлено і сторожко придивлявся до людей, до тих людей, які почули голос його трембіти, кинули орала, розкули кайдани і поспішили сюди, в Чорногорю, щоб стати месниками. Скільки їх тут зійшлося? Сотня? Тисяча? Довбуш не знав. На лісових стежках ще чутно було кроки, люди йшли в Чорногорю і йшли. Довбуша це тішило і... лякало. Тішило, бо це означало, що в краю не виродилися лицарі, котрі готові грудьми стати проти шляхти. І лякало, бо він не знав, як їм усім дати раду. Адже великого полку лаштувати не збирався, розумів, що для цього треба багато зброї, великий полк навіть у горах непомітним не зостанеться, шляхта галицька збере своє військо, пан гетьман коронний Станіслав з Потока пришле поміч, і полк опришківський, здибавшись у чистому полі з ворогом, не прогризе залізо панцирів своїми бартками, косами і пістолетами, впаде під копита панських коней, згине. А чи для смерті кличе Довбуш молодців? Кличе їх до боротьби, до помсти не лише тут, у Чорногорі, а й по селах галицьких, по оселях сяноцької землі, подільського краю. Най легіні збираються в невеликі купи, тоді вони будуть невловимі й усюдисущі, як духи помсти, най кожен дідич, дука руський, ксьондз, орендар не знає спокою ні в замку, ні в містечку, най йому опришки привиджуються скрізь: у полі і в оборі, в костьолі й навіть у власній спальні. Най панство боїться, най квапливо гуртує свої ровти: воювати будуть з привидами, бо старі карпатські опришки мудрі були, коли казали:

— Не ночуй там, де тебе ніч застала. Іди туди, де тебе не чекають.

— Воно-то так, — вголос міркував Олекса, — але як я все це людям розтовкмачу? Чи не образяться? Чи не втратять віру, що можна здобути волю, і повернуться додому, щоб

плодити шляхті рабів і сіяти шляхті хліб? Тут би знадобився Дідо...

Гуцульська донька лежала в густій траві за поляною, буйне лісове зілля геть-чисто її сховало, над зеленню виднілася лише золота голівка, дівчина не знала Довбушевого клопоту, вона ще й не бачила Олексу, рвала навколо себе косиці, сплітала їх у вінок, мов на свято Івана Купала збиралась, і співала собі:

...Посій його по каменю.
Як той, мамо, пісок зійде...

Дівчина мала голос дзвінкий, мов з чистої міді литий, Олекса нарешті вловив срібну нитку і здивувався: на галлявині жодної білої челядини не видів. Він подумав, що співанка йому причулась, не міг уявити собі, що знайшлася й дівка, до зброї охоча. Але срібна нитка пряслася далі, Олекса напав на її слід і незабаром, обійшовши колом галлявину, став над гуцульською донькою. Вона підхопилась на пружні ноги, була в легких постоликах, у білій сорочці, золоті коси хвилею розсипались по худих плечах, сині великі очі злякано кліпали.

— Це ти співала? — спитав Довбуш, спитав якомога лагідніше. Дівчина стояла перед ним розгублена і безпорадна, волохаті вії тремтіли, як крильця метеликів, гострі маленькі груди хвилювали під сорочкою.

— Я, — врешті озвалася тихо. — А ніби не можна?

Довбуш забув про все на світі, відкрито нею милувався, ніколи раніше такої дівчини не видів, подумав, що коли б мав у спокої на газдівстві жити, то взяв би її за жінку.

— Та чо', можна, — опам'ятався і почервонів. — Ти така файна, як писанка. І красно співаєш...

Вона осміліла, з-під волохатих вій зиркнула на могодця.

— Нічого й тобі не бракує, — мовила у відповідь.

Довбуш засміявся.

— Ну то поцілуй ня, коли-м любий, — пожартував, у жарт вклав своє несподіване жадання, розставив руки, мов збирався її обійняти.

Дівчина відскочила від нього, як ужалена, з-під крайки вихопила пістоль.

— Не підходь... Ади, який борзий, — сказала без гніву, але рішуче. — Я сюди не на гульки прийшла.

— А для чого? — все ще жартував Олекса. Тепер був лише легінем, він на мить забув, що за стіною смерек клекоче

чоловіками поляна, було йому солодко і любо дивитися на оцю тоненьку, схожу на волохату бджілку, дівчину, яка намагалася показати себе суворою, для того насупила гнівно брови і надула губки, а очі її голубі сміялися, з очима вона нічого не могла зробити, очі ніби говорили: «А де ти, легінику, такий красний і гожий, на мою бідну голову взявся?»

Олекса ждав відповіді, і дівчина сказала:

— Я прийшла до Довбуша, як і ти. Буду шляхту бити.

— Ну то я і є Довбуш,— признався Олекса.

Вона йому повірила, повірила зразу і навіть не знала чому. Може, тому, що саме такого, молодого і гожого, хотіла Довбуша видіти, а може, просто жіноче серце підказало, що юнак мовить правду?

— Тоді вибач мені, Олексику, за мою негречність,— зашарілася і вклонилася в пояс.— Сам бачиш, що легінів тут багато, кожного коханням не обділиш.

— То правда,— спохмурнів Олекса, враз пригадав, що він Довбуш, що його ждуть люди на галявині. Він сів просто в траву, задумливо вкусив якогось гіркого зела.

— Значить, і ти прийшла воювати? — обізвався по хвили.

— Прийшла-м,— кивнула голівкою. Перед Довбушем почувала себе ніяково, не знала, чи сідати мала, чи стоячи чипіти перед ним.

— Ти гадаєш, дівчино, що то шляхту легко бити? — задивився Довбуш на її маленькі руки.— Будуть смерті, буде кров, будуть рани і будуть для нас кати в Станіславі на риночку...

— А я не боюся,— просто сказала дівчина. Їй і справді в цю хвилю біля Довбуша ніщо у світі не було страшним.

— Будуть походи довгі й швидкі, будуть ночі холодні й дні голодні...

— А я не боюся,— вперто повторила дівчина.

— Тобі ще коло мами сидіти.

— Нема в мене мами...

— Тобі б дєдику кулешу варити.

— Нема в мене деді.

— Чия ти?

— Нічия. Сирота. В Кутах вірмен служила-м. П'ані в мене — як гадюка: куди не повернеться — мене вдарить, що не кине — в мене вцілить. Біжи туди, біжи сюди. Покої прибери. Дітям шмарки витри. Панові п'яти поскобочи. І я не витримала. Вкрала-м оцей пістоль і...

— Як зवेशся?

— Анничкою.

— То сядь, Анничко. Маю тобі щось сказати...

Вона сіла близько, простяг би Довбуш руку, то доторкнувся б її плеча.

— Будеш говорити, що не приймеш до ватаги? — зажурилася.— Ти не дивися, що я дівка. Стріляти вмію. Бартокою орудувати навчуся. Буду ваші рани завивати. Буду вам сорочки прати. Буду тобі, Олексіку, кучері розчісувати — тільки візьми з собою,— просила. І дивилася на Олексу такими жалібними очима, в яких світилися сльози, що Довбуш мусив схилити голову додолу.

— Ні, не візьму...— зітхнув.— Не жіноча робота з опришками волочитися.

— Олексіку,— підсунулась до нього ближче, вхопила його руку, припала до неї губами. Довбуш мимоволі торкнувся долонею її кучерявої голівки. Тисячі іскор, солодких, несподіваних, бризнули йому в серце, кров закипіла в жилах. Хотів відірвати руку від її кіс, але не міг, близько-близько побачив її вологі очі й побачив сльози на волохатих віях. Була мить, коли світ йому потемнів, легінь, не пам'ятаючи себе, припав до її губ, губи в неї були терпкі й п'янке, які лісове зілля, ліс кудись зник, віддалився, сонце погасло. Пливли вони обоє, здавалось, на човні, Олекса віз Анничку в далекі гори, в густі ліси, вибирав ясну поляну, сильними руками будував для неї і для себе хижу, тут вони будуть жити вічно, тільки він і вона, тільки він і вона...

Поцілунок, перший в Олексіному житті цілунок, був довгий, був би він, може, ще довший, якби десь поруч не гримнув постріл: хтось бавився зброєю і надаремно палив порох. Олекса опам'ятався, злегка відштовхнув від себе дівчину, вона розпашіла, червона, як ружа, соромливо сховала лице в долонях.

— Иди геть, чарівнице. Не зводь з розуму,— простогнав. Стало йому шкода того легкого човна, на якому перед хвилиєю плів з Анничкою, і жаль було тієї невибудуваної світлої хати серед дикої пущі, де хотів би жити з Анничкою, схватись од цілого світу і жити лише для себе і для неї.

— Иди геть,— повторив глухо.— Твій маєток, дівчино,— то честь біла і чиста, а я ненароком можу зірвати червону косицю, і ти збіднієш. А мені не женитися, мені не газдувати, мені дітей не плодити.— В його голосі хлюпотіла жура і мука, легінь, може, лише тепер відчув і зрозумів, який

важкий тягар завдав йому на плечі Дідо Велет: старий дав йому багато, багато й узяв. На нього не ждали ні сьогодні, ні завтра, ні через рік звичайні, прості людські радості, не ждали тепла постіль і люба жінка, його не обійматимуть дитячі рученята, ніхто не назове дедиком.

— Ну, то чого стоїш?

Вона ніби й не чула, стояла перед ним зваблива, таємнича і намагалася зрозуміти Олексу.

— Таки не візьмеш із собою? — спитала.

— Не візьму, Анничко...

— Навіть тоді не візьмеш, коли скажу, що... люблю тебе?

Його різко окреслених губ торкнулася сумна посмішка:

— Ти ж тільки нині мене побачила...

— Ну й що ж? — підвела голову.— А ти мені наснився. Саме таким наснився. Я тебе бачила тисячу раз, ти вже ня цілував тисячу раз...

Олекса подумав, що й він з давніх-давен знає цю дівчину, вона вже давно йому рідна і люба, колись він біг за нею горами і лісами, вона летіла поперед нього, як сарна, золоті коси розплетені маяли на вітрі, манили за собою, кликали. І він таки колись наздогнав її в гущаку, і пестив її золоті коси і сині загадкові очі, вона лежала на моху гола, трепетлива, він любувався її міцним, тугим тілом. Це, певно, було в хворобливих юначих мріях, коли вперше шумує у жилах кров, як навесні в березі сік. Тоді ніхто ще його не чекав, він належав собі. А нині дівчина стоїть перед ним, дівчина не з мрій, а справжня, жива, гаряча і жадана, і він не має сміливості, а може, не має права сказати: «Будь моєю».

Він тільки обережно й ніжно, немов Анничка була зіткана з веселкових барв, перехилив її голівку, поцілував у губи і сказав:

— А тепер прощай, Анно...

— Надовго? — сплотніла. Обома руками вчепилась за його руку, не пускала, не хотіла розлучатися з своїм нагальним щастям.

— Не знаю.— Довбуш уже не думав про кохання, вже втопився його човен, вже згоріла-спопеліла його невибудувана хижа, чув, як за смереками гомоніла людом пляна.

— На рік? На два? — зазірала йому у вічі.

— Мене, Анничко, не питай. Питай Зелену Верховину. Я їй належу.

— Я буду тебе ждати тисячу весен.

— То жди.— І відчув, що вона справді ждатиме його тисячу весен.

— А може, таки візьмеш з собою? Хто тебе, любку, стерегтиме в походах? Хто буде вартувати твій сон?

— Вони,— Довбуш кивнув на поляну.

— Візьмеш їх усіх з собою?

— Ні. Хочу мати ватагу невелику, легінів з п'ятдесят. Ми повинні бути блискавками: сьогодні тут — завтра там.

— Хоть підбери побратимів рівних собі,— порадила.— Тут є з кого вибирати.

— Гадаю так вчинити. Лише не відаю, як зазирну їм у душу: чи сміливі, чи мужні, чи зрадливі?

— Старі опришки,повідають люди, в давнину випробовували нових побратимів, перш ніж до ватаги прийняти. Зроби і ти так, Олексіку. На смерть з ними йдеш, а не на весілля.

— Спробую,— погодився Довбуш. Розсунув плечем корчі, зник. Анничка слухала, як потріскують під його постоломи сухі гілки, і думала, що здібання з Довбушем схоже на сон. Але після сну залишається неясна згадка, біла хмара, яка згодом розсотується, губиться серед голубизни неба, а після Олекси на Анниччиних губах лишився його цілунок, він хвилював її і досі, вона знала, що хвилюватиме завжди. Дівчина плеснула у густу траву, як у зелену воду, купалася в ній, холодила лице росою, кожна клітинка в ній повнилася втіхою, вона жагуче обіймала землю і уявляла, що обіймає Олексу, гладила долонею трави і думала, що пестить Олексіну чуприну...

Від зливи почуттів, від щастя, від любові, що спала на неї несподівано і негадано, Анничка заспівала:

Співаночки мої красні,
Де я вас подію?
Ой у полі калинковім,
По полю розвію...

Анничка ніколи не чула подібної коломийки, дівчина не знала, звідки вона до неї прилинула, бо не знає і земля, чому з її грудей б'ють студені джерела, і не знають дерева, чому у їхніх кронах живе зелений шум, і не знають ріки, чому у них плодиться риба. На те і є земля землею, щоб били з неї добрі й смачні води, на те пнуться до хмар дерева, щоб мали вони зелену мову. На те нині в Аннички радість, щоб на радості, як на плодючій царині, вродилася співанка.

...Ой то вийдуть косарики
Травицю косити,
Будуть мої співаночки
В траві знаходити...

Ще останні слова не були доспівані, а дівчина вже бачила косарський ключ, косарі білі, як лебеді, коси у них миготливі, сліпучі, як крайці сонця. Попереду валок кладе Довбуш. Довбуш після кожного змаху нагинається, припадає до землі і збирає Анниччині співанки; співанки, схожі на стиглі суниці, вони паленіють червоно, соковито на Олексиній долоні, він підносить їх угору, показує усім косарям і волає:

— Дивіться, легіники, які співанки моєї Аннички! Вона мислено питає Довбуша: «Чи подобаються, Олексиму?»

Він нічого не відповідає; вона по очах, з яких струмитися світло, бачить, що подобаються.

«Я тобі, Олексиму, ще їх наспіваю. Я така ними багата, як царина зерном. Послухай:

Я співаю, я співаю,
Та й собі гадаю...»

Весела коломийка увалася, ніби царину скосила, ніби колосся вимолотила, Анничка вже слухала себе і чула, як у ній обізвалася інша нетутешня пісня, привезена кимось з козацьких степів.

...Як той, мати, пісок зійде,
Тоді твій син з війни прийде.

— А чи прийде? — посіяв сумнів хтось поруч. Анничка озирнулась. На черемховій галузці сиділа Чорна Птаха, галузка під неюгнулась, мов Птаха була налита ваготою гризоти. Анничка пополотніла, не мала сили ні скрикнути, ні рукою махнути, тільки губи шептали:

— Лети пріч, чорний вороне, лети на безкиддя, на бездоріжжя, на пустки, не вішуй зла, не принось біди, я люблю Олексу, ти знаєш, що, опріч Олекси, не маю нікого, він для мене тато-мама, він для мене білий світ. Лети, птахо...

Анниччині слова, видно, силу мали велику, видно, глибінь любові була у них безмежна, бо Чорна Птаха стала біліти, за хвилю на черемховій галузці вже гойдалася птаха радості — біла-біла, як вишневий квіт.

І Анничка засміялася. Птаха змахнула крилами, було їй незвично і страшно в новій одежі, вона злякалася чарів —

сили людського почуття, і пропала серед смерекових ущелин. А дівчина метнулася навстріч поляні, хотіла ще раз поглянути на свого любка.

Поляна розкинулася близько, за плечима смерек, і Олекса був за плечима смерек, але й був він у цю хвилину за десятьма горами, за десятьма морями. Цю далину Анничка відчувала і розуміла: він ішов густо всипаною людиною поляною від гурту до гурту. Люди схоплювались на ноги, вся поляна вже стояла на ногах, сотні пар очей мовчки різьбили струнку і кремезну Олексину постать, шанобливо прислухалися до його слів, мовби прислухалися до лопотіння бойової корогви, і він тепер ставав для людей корогвою. Ніхто й не помічав, як мучився і журився Олекса. Він вислуховував болі молодих легінів, статечних газдів, спорохнявілих дідів, які принесли з собою з місць, далеких і близьких, рани роз'ятрені шляхтою, принесли передчасно посивіле волосся, принесли мозолісті від непосильної роботи руки, принесли свою журу, муку дружин, сором своїх доньок — і страшні дарунки клали Олексі не до ніг, а вкладали в серце. Серце Довбушеве боліло чужими болями. І від муки народної легінь на очах старів, із зеленого юнака перероджувався в зрілого мужа. Хвилинами йому хотілось крикнути: «До зброї, братове!» — притьмом, у цю ж мить зійти з гір, впасти на шляхту лавиною гірської річки, але зрілий муж у ньому говорив: «Будь обачний, Олексо! Однею рікою всю землю не напоїш».

Потім, обійшовши всіх, Довбуш став на повалений стовбур, щоб найдальший куток поляни мав перед очима, щоб ніяке обличчя не сховалося в тіні, заговорив:

— Я чув вашу муку, братове, вона страшна і велика, як море. Не чув я тільки, чого ви прийшли в Чорногорю.

Гурт випустив з-поміж себе молодика, молодик стрілив з пістоля вгору, сказав:

— Ніби не знаєш, Довбуше? Прийшли шляхту воювати.

Гурт виштовхав з-поміж себе статечного газду, газдівська рука лежала на кісці з виклепаною косою, газда промовив:

— Ніби не відаєш, Довбуше? Мститися жадаємо...

Гурт діда наперед себе поставив; плечі дідові горбилися, руки дідові на костурі тремтіли, дід сказав:

— Ми не хочемо в неволі вмирати.

— Чи всі жадають того, що мовили тут три мужи? — покотився поляною Олексин голос.

— Усі! — мов ударили з гармат.

А може, й не всі вдарили, дехто промовчав? До них також звернувся Олекса:

— Хто прийшов за легкою славою, веселим життям і багатою здобиччю — най іде звідси. Ще не пізно.

Ніхто не поворухнувся, люди вrostали в скелястий ґрунт, як дуби, навіть ті, що почували себе вільхами й вербами, під Олексиним поглядом ставали дубами.

— А коли згода панує, то присягнімся перед собою, перед лісом, перед скелями, перед білим світом, що будемо чесно служити землі рідній.

Земля прислухалася, земля чула:

— Присягаємось!..

— ...що будемо бити шляхту, дуків, орендарів...

— Присягаємось!..

— ...що добро, добуте, нажите панством людською працею, людям будемо повертати...

— Клянемося!..

— ...що не страшні нам будуть ні рани, ні тортури катівські, ні дзвін золота продажного...

— Клянемося!..

— ...що готові ми кістями лягти за волю...

— Клянемося!..

— А коли зламаємо присягу, то най нас не мине гостра бартка, або куля, або шабля, або петля. Най нас сира земля не прийме.

— Клянемося!..

— То їжмо на знак присяги землю вітцівську! — повелів Довбуш під кінець, і сотні людей впали коліньми на мураву і клали в рот по грудочці землі.

Олекса разом з усіма їв грудочку глини, їв і дивився, як люди немовби очищалися від дрібної суєти, ставали між собою братами; грудочки землі, що пахли грибами і смерековим чатинням, зріднили їх, згуртували, і в Олексі знову затліла думка:

«А може, таки я поведу їх? Перед ними нічого не встоїть: ні мур, ні частокіл, ні лави панцирних корогов, га?

А якщо встоять мур і частоколи, тоді що? А якщо висохне оця ріка, що тепер нуртує на поляні? Тоді буде скрізь пуста... Нікому в душі не зазеленіє бунт... Ні, ні, най ця поляна стане озером, з якого витечуть тисячі струмків, най потоки жолоблять панський спокій, най живлять водою спраглих скрізь і всюди. Хіба зможе шляхта висушити, загатити тисячі потоків?»

Анничка бачила, як Олекса ділив гурт на ватаги: були ватаги більші й менші, були ватаги з-під Перегінська й Бродів, були з-під Дрогобича й Коломиї, на чолі кожної ватаги Олекса ставив ватажка. Але не чула Анничка, як учив Довбуш ратаїв і пастухів науки війни, як велів ватажкам робити панам і дукам гірке життя: най їхні маєтки співають червоні когути, най їхні дні прошивають кулі, най їхні ночі світяться батраками опришківськими. «Коли буде вам важко, — говорив Довбуш, — кличте мене, я завжди буду вас чути. Коли ж до мене скрута прийде — я шукатиму вашої помочі. Ви мої — я ваш. Собі я залишу п'ять десятків легінів. Не відаю тільки, хто піде...»

— Ми! — І вирости праворуч Олекси триста легінів. Олекса хитнув головою:

— Подумайте. Зі мною буде важко: де вогонь — там я. Де смерть — там я. Де спокій — там мене не буде.

Триста хлопців стояли, як мур, Довбуш вдвлявся у лица, немов прагнув угледіти в мурі гнілі цеглини.

— Я почну вас випробовувати, — мовив Довбуш.

— Ми готові, — сказали триста хлопців. Звідки вони могли знати, як береться випробовувати їх Довбуш?

— Тоді підходь перший.

Перший з краю підступив ближче.

— Клади руку на колоду.

Перший легінь поклав.

Злетіла вгору, свиснула Довбушева золота бартка, вхопив легінь руку борзо, ніби колода його припекла.

— Ти для мене заслабий, — нахмурився Довбуш, — іди геть.

Підійшов до колоди другий легінь. Знову прорізала бартка повітря, і знову зникла рука.

— Іди пріч...

Підійшов третій. І знову:

— Іди пріч!

Поклав руку четвертий. Гостра бартка вгризлася в колоду біля самої долоні, легінь почув її холодну «щоку», та не ворухнувся, лише рясний піт зросив його чоло.

І так усіх охочих випробував Довбуш, з трьох сотень лишилося біля нього дві.

— Двісті теж мені забагато, — мовив Довбуш і повів легінів на край лісу для нового випробування. Тут було урвище, дна його ніхто не бачив, стіни найжачилися списками скель. Довбуш зрубав смереку, перекинув кладку через безодню.

— Тепер я подивлюсь, хто з вас сміливий. Боягуз на кладку не ступить, бо внизу — смерть. Чуєте?

Глибоко, на дні провалля, стогнав, ревів, б'ючись об скелі, потік.

Але перший легінь не злякався, рушив на кладку відважно, дерево під ним не гойднулось, тіло молодецьке не хитнулось, ноги не зрадили, ніби йшов він по широкому плаї.

Довбуш задоволено плеснув у долоні.

— Другий...

Перейшов на той бік і другий, і третій, і сто п'ятдесятий. Не зважились тільки п'ятдесят.

— А третім випробуванням буде...— Олекса не договорив про третє випробування, ніби випадково розсипав жменю червінців, червінці заграли золотом, розкотилися і когось блискіном своїм засліпили, а когось дзвоном заворожили, і хтось кинувся їх збирати, молоді легіні й статечні газди плазом нишпорили серед трави, корчували кущі, скородили пальцями купини. Олекса вже не звертав на них уваги, було йому прикро споглядати людську слабість. Мовив до шукачів глухо:

— І ви йдіть геть з своїми червоними. Мені треба лицарів, до скарбів не ласих.

Залишилося з ним ще сто легінів. А нового випробування придумати не міг.

Тоді прийшла Олексі на допомогу Анничка. Вона несподівано вродилася з лісу, була гола, як Єва, стала перед сотнею усміхнена, сто легінів зітхнули, сто пар очей обцілували її тіло.

— Анничко! — жахнувся Олекса. Заслонив лице долоною. Дівчина не чула, рушила поволі вздовж легінів, на обличчі блимала зваблива смішинка, а ноги підкошувались од сорому і страху. Вона майже фізично відчувала, як очі чоловіків поїдають її груди, стегна, як вицілюють їй плечі; ноги просились до бігу, вона стримувала себе, давала чарам своїм заворожувати легінів. І легіні враз сп'яніли, потовпились за Анничкою отарою, забули молодики, чого при-мандрували на цю поляну, вони бачили лише звабливе біле дівоче тіло, яке можна обняти, і бачили розпущене золотисте волосся, яким можна бавитися, і бачили маленькі груди, які ніби ждали їхніх долонь.

Анничка прискорила ходу, і ватага за нею поспішила. Анничка їм усміхалась, і вони дурнувато шкірили зуби.

Лише раз Анничка озирнулася на Довбуша, він не розкри-

вав долонь, ніби плакав за її цнотливістю, коли ж упали долоні на коліна, то вздрів, що п'ятдесят легінів стояли біля нього, решту Анничка вела за собою, чула за плечима їх важке дихання, ловила блиск похитливих очей, стало їй лячно, що зараз десятки рук простягнуться до неї і...

На краю поляни зупинилася на мить, блиснув у руці пістоль, постріл пробуравив тишу.

— Гей, ви,— крикнула ватазі,— охолоньте! — А Олексі гукнула:

— Цих, любчику, не бери, бо ці бабії, за жіночим стегном на край світу потюпають.

Стали як вкопані легіні, Анничка зникла за деревами.

...До вечора ватаги розійшлися. На поляні лишився Довбуш і півсотні побратимів. Цих не злякала ні Олексина бартка, ні гострі скелі урвища, не звабили червінці й не заворожила Анниччина врода. Вони обступили Довбуша, як бджоли матку, Олекса ними тішився, казав:

— Нам разом жити, а кожному окремо вмирати!

Ввечері, коли ватага сиділа навколо ватри, Довбуш подався шукати Анничку, чомусь йому здавалося, що вона має ховатись поблизу, і він дерся гущакми, завалами і стиха волав:

— Анничко!

Він обійшов навкруги увесь праліс, не минув ні дерева, ні корча, ні купини.

— Анничко!

Праліс нічим йому порадити не міг, і Довбуш повернувся до ватри. Ватажок примостився поруч з опришками, втопив очі в жаркий вогонь, з миготливого полум'я, з клубів диму виходила, як жива, Анничка. Довбуш питав її:

«Пощо ти сьогодні так вчинила?»

«Тобі соромно за мене?»

«Ні. Шкода, бо ти належиш мені...»

«А мені дотепер лице лущитья від стиду. Але я мусила... Маєш зате товаришів вірних, щирих, можеш на них покластися».

«Дякую тобі, Анничко!» — Олекса простяг руки, полум'я пекучо облизало пальці. Спам'ятався.

Анничка дяки не чула, Анничка була вже далеко, квапилась до ненависних Кутів, наперед переживала допит череватого господаря.

— Е,— врешті рішила,— най вони тепер з мене паси деруть, я все витримаю, бігме, Олексіку, витримаю, бо-м знайшла тебе.

І сміялася голосно, дзвінко з майбутньої бійки, і сміялася зорям і місяцю.

А в душі тремтіла, як обірвана струна:

..Як той, мати, пісок зійде,
Тоді твій син з війни прийде...

Анничка не піддавалася смуткові, на берегах струмків збирала в пригорщі білий пісок, білий пісок сіяла на ліси, на гори, на ізвори:

— Зійди, мій пісочку, прошу тя. Зійди... Ти знаєш, що я люблю...

І припадала вухом до землі, слухала, як у тиші проростає, кільчиться, пускає коріння білий пісок.

ЛЕГЕНДА ШОСТА

Ой пасесь стадо вороненькое,
Межи тим стадцем барзо сив коник.
Ой ходять за ним два-три панове...

Сивий підняв голову, звичним рухом стряхнув з чола пасма гриви, нагострив вуха і, ворущачи ніздриями, вслухався в ніч, яка заколисувала Карпати знайомою музикою: по-змовницькому перешіптувались навкружні смерекові ліси; на лузі-оболонні, де пасся Сивий, під подувом леготу хвилювалися трави; за оболонням, вигинаючись підковою, з дзвоном біг, перескакуючи з каменя на камінь, вічно задиханий і квапливий Черемош; десь буравили пільму цвинтарними зойками пугачі. Всі нічні звуки були знаними, Сивий чув їх учора, позавчора і тиждень тому, і він ніяк не міг второпати, звідки з яких країв, чи із землі, чи з неба, чи з нього самого народилася знайома мелодія, яка збудила в крові далекі й солодкі спомини, навіювала, як ворожка, тепло і сон.

А може, ніякої мелодії й не було, може, співанка просто причулась? І Сивий, щоб заспокоїтись, торкнувся губами трави, лугове зело смачно пахло росою, вигрітою за день землею і зеленими соками. Та ледь кінв вхопив снопик дикої конюшини, як мелодія обізвалася знову:

...Ой ходять за ним два-три панове,
Ані один пан коня не спіймав...

Сивий квапно проковтнув недожовану трав'яну китицю, незадоволено форкнув. Сподівався десь близько вздріти або свого господаря Онуфрія, бо пісня лилася з грубого, охриплого горла, або якогось чужого чоловіка, який бозна-як забленькав на причеремоське оболоння. Кінь від напруги аж заіржав, але, крім вільхових корчів, що бовваніли то тут, то там, нічого не побачив.

«То якась мара причепилася ниньки до мене,— подумав Сивий.— Хтось співає, а я озираюсь, як лошак. Яке мені діло до того, адже співанка не роздражнює, навпаки, вона мені любя і приемле»,— уговорював себе кінь, уговорював, а ноги мимоволі перерізали навскіс оболоння і прямували до місця, де підозріло чорніли три присадкуваті постаті. Коли Сивий підступив ближче, то вздрів, що це не постаті, це три верби — три прадавні Черемошеві любки —гнулися дуплавими тілами до річки, долонями-вітами жадали зупинити або бодай притишити водяний струмінь.

— Та почекай, Черемоше,— поскрипували всі три благально,— не квапся, обійми нас хвилию, напій водою, обцілуй, як колись, бувало...

Черемош буркотливо відступав від берега, між собою і вербами накидав піщану косу, ніби сторонився їх, дерева ледве досягали його найдовшими вітами.

Сивого розбирав сміх.

— Ади, ади, чого старі порхавки захотіли,— сказав уголос.

Верби стрепенулися, як молодиці, спіймані на лубощах, залякли, стояли вже, як і вдень, з піднятим угору гіллям, поважні й мовчазні, як церковні сестриці з свічками біля райських врат. Врешті одна з них не стерпіла:

— А ти, хло', чо' тут волочишся? Ніби мало тобі місця на оболонні?

— Я прийшов води напитися...

Води йому не хотілось, проте подибав до броду. Черемош звивався у кам'яному кориті, як вуж, його пругке, налите стрімкою силою тіло шліфувало гранітне днище, гризло люто береги, котило поперед себе валуни і смереківі колоди. Сивий задивився у воду, Черемош, жартуючи, забивав йому памороки бистрим летом, коневі здавалося, що й він поплив. У голові на мить закрутилося, в грудях замлоїло. Сивий поточився назад, ілюзія лету зникла. Черемош притишив біг, спитав:

— Чом хитруєш, коню, чом мою водицю не п'єш? Чи не смакує?

— Не в тім річ, Черемоше,— відповів Сивий.— Це я про людське око скаламутив твій брід, бо-м говорив вербам, що гину від спраги. А я жадав прохолодити голову... Якась холерська співанка мучить мене, не дає спокою, я пригадую і не можу пригадати, де і коли її чув, шукаю і не можу знайти, хто її співає.

Черемош засміявся:

— Дурна твоя голівонька, Сивий. А що тобі до чужих співанок? Дивися на мене, я нікого не слухаю, окрім себе.— Черемош говорив правду, він ніколи не цікавився ні подіями, ні голосами, що жили на його берегах, він тримався лише свого кам'яного жолоба, він сам собі співав і сам себе слухав.

— А може, Сивий,— додав по хвилі Черемош, ніби щось пригадавши,— а може, в тобі не співанка чужа бринить, може, власна кров грає, га?

Сивий крутнув головою:

— Чого б вона грала, хіба тепер весна?

— Ти не так мене зрозумів,— заплескався Черемош, обнімаючи короткі, міцні ноги коня.— Можливо, тобі завузько жити у цьому світі? Тут гора коло гори, тут ліс тебе зашморгом обіймає, тут небо низьке...

— Я в цих краях родився.

— Ну й що? — не перестав молоти язиком Черемош.— Я теж щомиті народжуюся тут і щомиті втікаю з цієї тіснини, мене кличуть простори. Кажуть, що й предки усіх коней народилися в степах, і твій предок теж. У тобі, мабуть, інколи пробуджується неясний, глухий голос землі твоїх предків.

Кінь байдуже махнув хвостом, Черемошеве базікання йому не сподобалось, збирався йти геть з броду.

— А знаєш що, Сивий,— зупиняв його Черемош,— давай попливемо разом...

— Куди?

— У широкий світ. Вирвемося з обіймів цих гір, і ти побачиш поля пшеничні, і побачиш степи, і побачиш міста і села. І, нарешті, побачиш море...

Сивий прикрив віями очі, намагався уявити ніколи ним не бачені пшеничні поля, степи і моря. Він міркував, що, звичайно, не зле було б побувати в далеких світах.

— А як звідти повернуся? — спитав не то Черемошу, не то самого себе.

— Дивак. Той, хто раз побачить море, назавжди залишається біля нього. Ось я, наприклад... Хіба ти видів, щоб я колись повернув течію вгору? Для тебе також там знайдеться зелена трава й чиста водиця. А що коневі більше треба?

— То так, — погодився Сивий. — Але що на це скаже, що подумає мій газда?

Черемош довго реготав, аж баранці пінилися на його спині.

— Хіба він мусить знати? Ніби ти в свого Онуфрія гараздуюєш? Він примушує тебе робити, годує абиак, над тобою завжди висить батіг. А над морем будеш вільний, як птиця...

— Птиця не має свободи од рідного краю: восени стирає крила, відлітаючи в теплі краї, а навесні повертається в отче гніздо. Що сталося б, якби птиці були вільними, як ти розумієш, тоді в нашому краю не почув би ні голосу жайвора, ні клетоту бузька, тут було б чорно від журби, — роздумував Сивий. — А господар мій, Онуфрій, за батіг не хапається, ми ходимо з ним в одному хомуті, він часом сам не з'їсть, а мене обдарує. — І Сивий несподівано відчув на шиї, на хребті теплі й ласкаві долоні свого газди, ніби той стояв поруч.

— Значить, не попливеш? — хлюпнув гнівом Черемош.

— Ні. Не зміг би я жити в краю над морем. Мені б, певно, не вистачило для щастя оцього оболоння, і оцих гір, і оцих лісів. Я здох би від журби на морських берегах. Кожному, Черемоше, на цьому світі своє: птахам — літати, деревам — рости, тобі — бігти до моря. Ти колись думав, що оті верби, які сумують за твоїми обіймами, не пустили б коріння на високій горі?

Черемош налетів на Сивого, обпик водою йому черево, вдарив хвилями по ногах, видно, лютував буркун, що не вдалось підмовити коня на мандрівку. А може, почув правду в його словах? Сивий лише хитнувся, в ногах був сильний, обережно ступаючи по камінню, щасливо добрався до берега.

Василько погнав і коня спіймав,
Поклав на нього золоту узду...

Сивий посміхнувся, співанка знову озвалася, він потюпав далі від Черемошу, посеред оболоння покачався, ніби скидав з себе Черемошеву балаканину, ніби очищався від сумнівів, потім став на ноги і побіг до газди.

Онуфрій спав на крисі оболоння, що вже зросталося з підшою гори; під патлату голову замість подушки поклав вичовгану терхівку, плечі вкрив байбаракком. Саме на небо вигулькнув запізнлий місяць, і Сивий побачив схудле, заросле щетиною обличчя газди і побачив сухі руки, що навіть у сні стискалися в кулаки, ніби Онуфрій тримав сокиру. Звечора Сивий трохи гнівався на газду, що той ламає смерекові лапи і лаштується спати на оболонні, немовби не довіряє залишити коня самого. Якби Онуфрій був уважнішим, то помітив би, що в очах Сивого сльозився докір, кінь ніби хотів сказати: «Хіба не знаєш, газдо, що я нікуди не втечу? Не бійся, вранці стоятиму біля твоїх дверей. Іди спати додому...»

А тепер Сивий тішився, що на оболонні він не самотній, що є з ким перекинутися словом. Мабуть, і Онуфрієві несолодко живеться у цьому краю, а проте білих морських берегів не шукає. Кінь обережно торкнувся губами Онуфрієвого лица, газда сполохано лупнув очима, рука мимоволі потяглася під терхівку, де лежала сокира:

— Чому не пасешся, Сивий? Вовки?

— Е, газдо, які тепер вовки,— тупцював біля Онуфрія Сивий.— Не дає мені пастися одна співанка, знаєш, ота...

...Поклав на нього золоту узду,
Золоту узду, срібне сидельце...

— Іди, іди, Сивий.— Онуфрій ласкаво поплескав коня по шиї.— Лізуть всякі марниці в твою велику голову.

— А все ж таки пригадай, хто її співав? — не вступався Сивий.

Онуфрій позіхнув:

— Господоньку, ото впертий кінь, спати не дає. То, кажеш, золоту узду, срібне сидельце? Гм... Здається ми, що це коляда. Пам'ятаєш, в ніч перед різдвом ходили попід вікнами легіні з звіздою?..

Сивий радісно заіржав, побіг геть від Онуфрія, і той знову зімкнув повіки. Сивий, вибрикавшись, теж ліг під корчем, тепер міг спокійно подрімати, дати ногам і голові відпочинок. Він поклав морду на зігнуту передню ногу, склав вуха і думав про колядову зиму.

Сивому зима подобалась, у морозяний час робити доводиться менше, газда рідко запрягав його в сани, а ще рідше клав на спину сідло. Жолоб у стайні завжди напханий

пахучим сіном, лежанка вкрита сухим шуваром: Онуфрій любив худобину і дбав про неї. А найбільше подобався Сивому той вечір перед різдвом, коли Онуфрій, поголений, у чистій сорочці, приходив до коня з великою макітрою теплої людської страви, з свічкою в другій руці, приходив і питав:

— Чи ти в мене не був голоден, Сивий?

Кінь заперечував головою.

— Чи я тебе, Сивий, не бив? Якщо випадково махнув батогом — то вибач мені. Хлоп часом буває гарячий, як огонь.

— Та що там згадувати, Онуфрію...

І не май на мене зла, коли часом гаркав на тебе поганим словом. Тут і я винен, але й ти маєш кінські мухи, правда? Давай помиримось і забудемо.— І Онуфрій з Сивим цілувались, потім газда підсовував коневі макітру з стравою, Сивий їв і дивувався, чому раз на рік буває такою солодкою пшениця.

— Бо то не проста пшениця, а кутя з медом,— пояснював Онуфрій і зачиняв за собою двері. Сивий чув, як скрипів під газдівськими постолами сніг, як Онуфрій на порозі хижі молився, як згодом під маленькими вікнами Онуфрієвої хати гупали чиїсь кроки, багато кроків, потім вони стихали і спалахувала пісня:

...Поклав на нього золоту узду,
Золоту узду, срібне сідельце...

Легіні-колядники співали, а Сивий, встроївши морду в жолоб з сіном, банував, що в нього ніколи не було ні золотої вуздечки, ні срібного сідла. А хотілось би хоч раз у житті побачити на собі дорогу збрую. Але то марні мрії, звідки в Онуфрія срібло-злото?

Сивий і не закримітив, як здолав його сон. Приснилося йому, наче стоїть на березі гірського озера, вдивляється в дзеркальне плесо води і бачить себе, бачить і не впізнає, бо шерсть на ньому поблискує, довга грива заплетена в коси, хвіст підв'язаний, а на спині погойдується срібне сідло.

Сивий вівкнув спросоння, від власного крику пробудився. Легіт відразу жбурнув йому в ніздрі їдкий, жаданий і такий не гаданий у цих краях запах кобилиць. Сон миттю сповз із Сивого, як непотрібна в теплий полуденок верета. Сивий ніяк не міг второпати, звідки тут появилися чужі коні. Він, може, запахові й не повірив би, коли б виразно не почув, що на Черемошевім броді роз-

хлюпують воду сотні кінських ніг. Копита, куті підковами, дзвонили об камені й кресали іскри. Оболоння наповнилось тупотом, храпом, гомоном. Сивий скочив з лежанки, не знав, чи бігти йому до господаря, чи ждати непрошених гостей. Вони сунули на нього цілим табуном, було їх, може, з сотню, а то й більше, на Сивого жоден з них не кинув і оком, він стояв спантеличений, ніде між кіньми не помітив людини, а проте гості осідлані й загнuzдані, збруя на них грала, як цимбали. Сивий врешті очунав, спитав гнідого коня, котрий проходив мимо:

— Що то, брате, ярмарок, герць чи толока буде?

Гнідий, не зупиняючись, скосив око на присадкуватого, широкогрудого Сивого і зверхньо цвіркнув крізь зуби:

— Ніби не чув, лайдаку, що нині вночі сам Олекса Довбуш має вибирати на цьому оболонні коня — товариша для себе? Тому ми з усіх усюдів і зібралися сюди, щоб з-поміж нас пан Олекса вибрав найгіднішого. А ти що, теж під Довбуша зібрався? — по-панськи, одними тільки губами іронічно всміхнувся гнідий.

— Ні,— заперечив Сивий.— Куди вже мені... Я тутешній, газдівський...

— А-а,— зрозумів гнідий і побіг доганяти табун, що вже шикувався на протилежному краю оболоння.

Сивий zostався сам, про Довбуша він наслухався багато оповідей, одного разу навіть на власні очі бачив ватажка. Це було тоді, коли Онуфрій тайно возив у опришківський табір харчі. Але Сивий не здогадався, що Довбушеві потрібний кінь. А коли б здогадався, то що? Хіба йому мріяти про Олексине сідло, коли он скільки добровольців зголосилося? І Сивий, немовби його не обходило кінське зборище, немовби він і не впізнав Довбуша, що сидів уже поруч з його газдою, пішов лугом, на ходу пощипуючи траву. Правда, паша коневі в горло не лізла, вона чомусь втратила соковитість, Сивий раз по раз озирався на табун.

Нарешті оглядини почалися. Найпершими рушили до Довбуша кобилиці, йшли вони, не кваплячись, ступали легко, граціозно, немовби витанцьовували вальс. Сивий не міг не визнати, що кобилиці підібралися красні, гейби виточені з мармуру, ноги під ними пружинили, шії вигинались, як у лебедів, маленькі голови кобилиці несли гордо і трохи по-жіночому кокетливо, чолки на лобах подзвонювали нашитими на реміння блискучими чарівними червінцями, в кожній кобилиці на чолі світилася біла зірка, в кожній ноги були вдягнуті в білі панчохи.

Довбуш не міг від них відірвати погляду, кобилиці повернулися до нього головами і наперербій, зчинивши гамір, стали вихвалитися, що на них їздять прекрасні панни, їм, кобилицям, правду кажучи, живеться в шляхетських стайнях гараздно, вони, мовляв, розуміють, що тут, у горах, Довбуш ні одній з них не забезпечить вельможного життя, але вони на все згодні, їм нудно тупцювати по паркових душних алеях, по битих стежках польових, їм хочеться небезпеки, романтики, гірського вітру і слави.

— Вам доброго жеребця і батога треба,— злився від задрощів Сивий. На щастя, Довбуш не полакомився на гнучкі шиї і пружні ноги, і кобилиці ображено потягли до броду. Одна з них таки не стерпіла і огризулась:

— Ніби тен хлоп, проше панства, щось розуміє в красі й граці? Збуй дикий...

Довбуш не зачув кобилячої шпильки, він уже забув про кобил, бо перед ним по колу дибали широкогруді, поважні битюги. Олексі ніколи не доводилось здібати подібних коней, вони скидались на величезних ведмедів, на їх широких хребтах, як на лавицях, можна виспатися, їхні грубі, негнучкі ноги орали землю.

Онуфрій прицмокував губами, бив себе долонями по колінах і в захваті вигукував:

— Ото коні, ватажку, ото силище! Кожний з них по дві смереки одним махом на найвищу кичеру витягне.

«А тобі моєї роботи не досить? — дорікнув у думці газді Сивий.— Чи я мало гарую?.. Хотів би-м, газдоньку, видіти, якби-с їх прогодував. Гадаєш, що вони сіном контетувались би, як оце я?.. Вони, газдо, до вівса приучені...»

Битюги покірливо ждали Олексиного суду.

— Нема що казати,— говорив до них Олекса,— коні з вас файні, моцні, до роботи, певно, охочі. Вам би обози тягати, вам би гармати возити, вам би фортеці будувати. Але біда: нема в моєму війську ні гармат, ні обозів, ні фортець. Та й важко вам, незвичним, було б по горах і без тягарів ходити. Тому не можу жодного з вас взяти. Вибачте...

Ще не встигли битюги зійти з кола, а перед Олексою вже гарцювала нова ватага коней. Вони не відзначались ні красою, ні особливою силою, сідла на них сиділи прості, ремінні, без прикрас, клуби і черева мали пообчімхувані, на крупах напухли пруги від нагайок. Це були місцеві

коні, рідні брати Сивого, на них, певно, їздили смоляки або панські слуги. Сивий не міг впізнати в них родичів, смоляки і гайдуки їздили на них не один рік, коні перейняли характер господарів, у їхніх очах блимала готовність служити будь-кому, аби тільки в жолоб кинули пласт сіна, навіть смердючого, протухлого сіна, і аби ті, кому служили коні, бодай раз на місяць поплескували їх по задах і приговорювали:

— А знаєте, ці коники-«гуцулики» витривалі, як чорти, і вірні, мов пси.

Тоті коні за своїм паном плигнули б у вогонь і у воду, тижнями не брали б у зуби стебла, при стрічах с побратимами, що орють царини, возять з лісу колоди, носять, постогнуючи, з полонин діжки з бринзою і маслом, заporошували б пилюкою очі, а при нагоді ляснули б копитом під черево і волали б:

— Ей, бидло, з дороги!

Довбуш знав природу коней, що служили гайдукам, тепер прикро було дивитися, як вони запобігливо ламали перед ним хребти і притискували до задів обскубані хвости, як вигинали в поклонах шиї. Довбуш думав, що будь-який з оцих «гуцуликів» опришківську службу ніс би справно, вони не бояться ні кам'яного бездоріжжя, ні весняної поводи, вони б гинули від кулі чи від списа геройськи, мовчки. Та Олекса не хотів мати коня-слугу, хотів мати коня-друга. І він заперечливо хитнув головою, коні цей жест зрозуміли, в одну мить забралися з витоптаного копитами кола.

Настав час показати себе послідній кінській ватазі. Олекса аж підвівся, милуючись їхньою ходою. Це йшли коні верхові, сідла на них порипували драгунські та рейтарські, у верхових грала арабська кров, але вони не задирали хвостів, крокували рядами, як воїни. Власне, вони і були воїнами, всі могли б оповісти про десятки січей з турками і татарами, їхні копита толочили не одного ворога. Довбушів зір забігав поміж кінськими рядами, ватажок вибирав кращого з найкращих, з-поміж бойових найбойовитішого! І, мабуть, через хвилю котрийсь з верхових мав би нового пана, якби Довбуш випадково не примітив Сивого.

Онуфріїв кінь задля жарту, щоб газда посміявся, рушив і собі перед Олексині очі. Він не дбав, щоб комусь подобалась його постава, просто дибав статечно, як господар оболоння, довга біла грива маяла на вітрі,

як бунчук, пишний хвіст волочився по землі. В кожному кроці Сивого, в його погляді, в піднесеній гордо голові Довбуш відчув силу і впевненість, і ватажок опришківський відразу здогадався, що цей кінь зростав на волі серед гір і лісів, йому, може, не раз було скрутно, голодно, але він не квапився ні під сідло гайдуцьке, ні під сідло рейтарське, ні в хомут міщанський, задовольнявся дерев'яною терхівкою і сиром'ятною шлеєю.

— Ти дивися-но,— аж підстрибнув Онуфрій,— як мій Сивий виступає. Ніхто б і не подумав. Ото скоморох...

— Це твій кінь, газдо? — спитав Олекса. Верхові красені зникли в сутіні місячної ночі.

— Мій. Або щоб?

— Красний...

— Може, не такий він і файний, але робучий, сильний і послух знає. Хочеш, Олексику, подивитися на нього зблизька?

Онуфрій свиснув, Сивий на поклик причвалав до газди. Довбуш обмацував його копита, ноги, зазирає у зуби. Сивий не брав оглядин близько до серця, гадав, що розпочатий ним жарт триває, а Довбуш не жартував, Довбуш мовив серйозно:

— Дай мені його, Онуфрію...

Газда розвів руками, він не сподівався такого кінця, адже Довбуш міг вибрати з сотні коней найкращого, чим йому вподобався Сивий? Онуфрій поглянув на коня гейби новими очима, в променях місяця Сивий і йому здався писаним красенем, раптова ніжність скупала Онуфрія, на око набігла сльоза, він пригадав, як випещував Сивого з лошати, як уперше поклав йому, зляканому і розлюченому, терхівку на хребет, як потім три роки аж до сьогоднішньої ночі йшли в житті поруч: коли було тягарно Онуфрієві — Сивий помагав газді, коли ж посторонки Сивого наструнювались до дзвону — газда підставляв своє плече. Онуфрій одним оком тішився, сміявся, що Довбуш обрав для себе його пестуна, газда навіть гордився великою честю: слава про Олексу вже лунко котилася горами, а другим оком Онуфрій плакав, бо мав утратити друга.

— Дай його мені, Онуфрію,— попросив Довбуш вдруге.

Газда зрозумів, що таки мусить віддати коня, кращого і вірнішого бойового товариша Олекса не роздобуде, Сивий не залишить ватажка ні пораненим на бойовиську, ні хворим у пралісі, винесе його в безпечне місце, в губах з криниці води принесе.

— Та я, Олексіку, не проти,— в горлі Онуфрія заклетотів здавлений плач.— Але спитай його наперед, чи піде...

— Підеш зі мною, Сивий? — Довбуш узяв коня за гриву, зазирнув, як людині, у вічі.— Підеш зі мною опришкувати?

Кінь похилив голову, може, не хотів, аби опришок уздрів його сльози, вагаючись, переступав з копита на копито, мовчав.

— Ну, ну, Сивий,— підбадьорював його Онуфрій,— не встидайся, кажи. Я, прецінь, пам'ятаю, що ти давно мріяв про золоту вуздечку і срібне сідло, нинішня співанка теж була голосом твоєї мрії...

Довбуш ждав терпляче, читав думи Сивого, кінь боявся зрадити господареві, але й Довбуш припав йому до вподоби, він вибирав, сумнівався, мучився, серед хаосу в голові забриніла співанка:

...Та й сів на него і поїхав ним
Ой горі селом, горі потоком...

Тепер Сивий уже здогадувався, що йому не доведеться більше почути святошних співанок, він також втратить тишу оцього оболоння, втратить теплу стайню з пахучим сіном, бо опришки свят не справляють, хат не будують, сіно не косять. Будуть його в горах дощі сікти, будуть морози допикати. Так, він позбудеться багато чого, життя зміниться круто, взамін за вигоди дістане славу Довбушевого коня-товариша, матиме золоту вуздечку і срібне сідельце і матиме доріг, доріг, доріг... А хто скаже, чи тиху, теплу стайню можна вважати щастям? Може, щастя саме в цих довгих дорогах і в широкому світові, який він любить і покладе собі під ноги? Це дуже цікаво — класти світ під ноги; це цікавіше, ніж дрімати в стайні, тільки ось Онуфрія шкода...

— А ти, Олексю, газді за мене заплатиш? — несподівано спитав Сивий.— У нього, крім мене, на старому дворичі нема нічого. Най купить іншого коня...

Довбуш лише тепер сповна оцінив Сивого, без роздуму кинув Онуфрієві мошну червоних, Онуфрій на лету мошну не ловив, золото впало дзвоном йому під ноги, газда ніби й не чув.

— Тяжко мені, Олексіку, з Сивим розлучатися. Ніби з сином...— зітхнув він і заходився сідлати коня.

— Знаю, що тяжко,— співчував Довбуш.— Та я нічого легкого в світі не хочу: ні легкої любові, ні легкої перемоги, ні легкого дарунка. Гадасеш си, моїй матері буде легко мене втрачати? А думаєш си, моїм легіням не банно було покидати любок?

— Це правда,— погодився Онуфрій, застібаючи попруги сідла.— Видко, Олексю, тому пани так mocno опришків жахаються, бо ви кров від крові, кістки від кісток усіх нас, бо ви з муки вирости.— І Онуфрій утер з лица сльози.— Бери коня, Олексю, шануй, а ти, Сивий, служи Довбушу, як мені, а то й ліпше... Мені ти просто помагав у роботі, ми обидва були робітні, відтепер ти Олексю помагатимеш воювати,— значить, ви обидва воїни.

І Онуфрій з Сивим поцілувалися. І обидва плакали, як діти. Олексю встромив ногу в стремено, одним махом опинився в терхівці.

— Прощай, Онуфрію. Дякую красно за коня.

— Прощай, газдо,— повторив Сивий.— Дякую за ласку і добро. І за мене не бійся...

Довбуш повів вуздечкою ліворуч, лягла Сивому під ноги стежка, перша стежка, а скільки ще доведеться пройти? Сивий примушував себе думати про майбутні дороги і світи, а перед очима все ще чипів похнюплений Онуфрій. Перед Довбушем розступалися ліси і гори, свіжий вітер вивіював з кінської голови спогади про теплу зимову стайню, спогади жевріли, як грань на вітрі, досвіткова мряка гасила їх, притрушувала попелом.

З високої гори Сивий заіржав на всю околицю, мов у сурму протрубив, іржання докотилося до Онуфрія.

— Не бануй, не бануй, ко-ню-у-у!!! — приклав він до губ долоні, послав Сивому відповідь і ждав на повторну сурму.

Але Сивий мовчав, уже Сивий починав жити Довбушевими тривогами і надіями. Онуфрій підняв з землі мошну з червінцями і заскиглив:

...А там людове з церковці вийшли.
Людове кажуть, що сонце сходить.
А ньєнка каже: то син мій їде!
Пізнала-м єго по коникові,
По коникові, по білім личку.

Ніч умирала.

ЛЕГЕНДА СЬОМА

Ой той ми ся, посеструню, парубок сподобав,
Що, го кури не доїли, когут не додзьобав...

Панові Жельманові забাগлося ковтнути кварту свіжого повітря. Він пересадив через побішницю кругле, як барабан, черево, зняв з внутрішніх дубових віконниць залізний прут, відчинив навстіж вікно і, спершись ліктями на недавно припасовані ґрати, пив трунок, настояний на прив'язаному зелі, пахучій ялиновій живиці й на скошеному житі, що білим кораблем-ожередом ясніло в темряві посеред великого дворища. Ніч, як смоляне густе озеро, на поверхні якого гойдалися зорі, пестила Жельмана спокоєм і теплом. Трунок п'янив його, на серці робилось затишно і мирно, він забував про гризоти і страхи, які останнім часом допікали йому, відчував себе у безпеці за оцими дубовими віконницями, за кованими ґратами і за високим, надійним частоколом обійстя.

Ніби у лад Жельмановому настроєві звідти, де була брама, почувся голосний оклик:

— Ей, вартуй!

— Вар-гу-у-й! — вторив голос з протилежного кінця дворища. Жельманові гайдуки не дримали, хліб їли недаремно, і це старого орендаря тишило. Крім гайдуків, на гумні стояло десять жовнів, яких Жельман випросив у Яблунові на всяк випадок, жовніри, правда, варту не тримали, день і ніч вилежувалися на сіні під оборогом, пили мед і смажили баранів; у Жельмана краялось серце, але краще бути цьому збиткові, ніж потерпати ночами з ляку, що Довбушеві збуї зненацька заколють тебе, як безрогу.

Жельман здригнувся, згадка про Довбуша була коновкою студеної води, яку зненацька вилили на голову. Орендар кутався в халат і в думках нарікав на вельможну шляхту і богів католицького, схизматського та іудейського, котрі, пануючи над світом, недогледіли безпорядку, дали змогу виплодитись у горах розбійників. Адже здавалося, що Карпати вгамували свою непокірливість і хлопи навчилися складатись у поклони, як ножики. І на тобі... Тепер кожний новий день приносить лихі вісті: там орендаря обібрали, як липку; там шляхтича чернь стратила; тому дідичеві руської віри збуї спустили штани і всипали двадцять гарячих буків; у тій місцині маєток з димом пішов; у тій — хлопи

по стеблині рознесли. Кара небесна, а не Довбуш. У нього, кажуть, кінь має крила, бо ті, пшепрашам, йолопи-смоляки полюють на збуя, висолопивши язики, в горах, а він преспокійно трусить дідича аж над Дністром. Та коли б лише один Довбуш на спокій у краю замахнувся, то було б півбіді; страшно, що робуче бидло, яке досі німувало в ярмах, починає вибрикувати, в їхніх очах звідкись вогонь узявся, в розмові — впевненість, а в усій поставі гордість так і випирає. Вони, хлопи, так виглядають, ніби захмеліли Довбушем, ніби опришок дав їм напитися з жбана бунтарського вина.

Він, Жельман, піклуючись про порядок в орендованих маєностях, пробував хлопів протверезити і якось звелів привести до двору отих паршивих комірників — родичів збуя Олекси — Василя і Олену Довбушів. Гайдуки прилюдно загодили обом спини і відшмагали канчуками. Ай-вай, по-дульному тоді вчинив Жельман, не розум розсудливий і далекосяжний, а злість пекуча і страх керували ним. І що? Тільки розтривожив осине гніздо. Довбуш не загаєвся з відповіддю: однієї ночі всі навкружні Жельманові корчми спалахнули, в тому числі й колишне гніздо Довбушів. Пішли з димом гроші, горілка, обвуглились два корчмарі. Жельман з відчаю мало не вискуб пейса, потім допався до коня і побіг до Яблунова шукати в панів шляхтичів кари на зухвалого збуя, а для себе — захисту. А ясновельможні, пшепрашам, самі наготові штани тримають. Тільки й допомогли, що послали на гумно жовнірів.

— За їхніми потужними плечима, пане Жельман, — потішав ротмістр, — почуватимешся, як за мурами Станіславської фортеці.

Воно, звичайно, за жовнірськими плечима безпечніше: у жовнірів і самопали, і пістолі, і шаблі гострі, і коні бистрі, але Довбуш — це така bestія, що з ним треба воювати не тільки зброєю, а й хитрістю. Шия Жельманові, слава богу, не зламалася від того, що він поїхав у Печеніжин, розшукав Довбушевих родичів, уклонився їм і сказав:

— Приїхав-м перепросити вас, пане Василю: що було між нами, те загуло. Бігме, каюсь, що-м колись у вас хату відібрав і оце з вами негречно повівся. То, проше пана Василя, шляхта ня збаламутила, тепер я себе караю. Так і Олексі перекажіть. І ще перекажіть, що-м заплатив за гайдуцькі буки, на давньому місці нову

хату вам збудую. Хочу жити з Олексою в мирі.— І Жельман на очах здивованих гуцулів пошматував стару боргову грамотку, а на столі лишив купку червінців.

Довбуші хоч і не падали орендареві до ніг, але від червоних не відмовилися і в нову хату, яка виросла, мов гриб, жити перейшли. Жельман задоволено потирав долоні, думає, що з Олексою навечно уклав таємний договір, тепер збує дасть йому спокій. Певна річ, мир з опришком коштує гроші. А де тих, просе пана, червоних брати? Ніби в оцих проклятих горах він має копальню золота? Син Йоська зі Львова пише: маю великий купецький гешефт, допоможи грішми. Менший, Мойше, в Коломиї броварню закладає і теж просить: дай, тату. Рифка за станіславського аптекаря заміж вийшла, і теж гроші потрібні, прецінь, дівку з хати голою не випровадиш, треба дитині якое жити. А ніби він цього не розуміє? Чи він своїм дітям ворог? Треба грошей — будуть гроші. Тепер, коли з Олексою зговір має, можна хлопів, як гнид до нігтя, щільніше притискати. Але ша, ша... Не пізніше як минулої неділі сільські отамани біля церков оголосили, що ясно-вельможний пан орендатор установив нову подать — на вікна. «Ну, ну, хлопи, не казіть ся, то нічого не значить, що в усій Короні хлоп податку за вікна не платить, Жельманові Корона, пшепрашам, до одного місця, тут я король. А може, ні? А як ти думав, хаме, га? Хочеш дивитися на білий світ — плати. А не хочеш — забий вікна дошками, ніби я тобі бороню животіти в п'їтмі? Що, всі вікна позабиваєте? Ну й що ж, я накладу подать на повітря. Тут уже, хлопе, не викрутиш ся — дихати, прецінь, мусиш. Я повинен витиснути з орендарства зиск до краплі, як з макухи олію, мені осталося газдувати тут недовго, після мене хай лопухи цвітуть, я поїду до Рифки, і буду її дітей бавити, і в Єгве гріхи відмолювати. Аякже, все на світі має свій час і свою годину».

Вчора мужі громад приперлися до двору, ще на брамі познімали крисані, ніби до церкви вступили, на лицях розлили побожну сумирність.

— Змилосоєрдися, пане Жельман, — просили перед ганком, — нема в людей ні гроша. Не забирай бодай від них світло з вікон, малі діти в п'їтмі сліпнуть.

«То най собі сліпнуть, мені що до того? Аби мої внуки здорові росли».

А вголос Жельман промовив:

— Гадаєте си, газди гречні, що я вас не розумію? Але станьте на хвильку на моє місце. Я за оренду плачу? Плачу. Пан шляхтич не питає, чи на царинах вродило жито, чи вівці вовну не гублять, чи є у вас гроші, лиш каже мені: «Жельман, плати». Він тягне з мене жили, я — з вас. Такий світ, газди, такий світ... До того ж, гречні газди, ви бачили, що пан Олекса, аби здоров був, сплюндрував мої корчми. А то ж збиток, ай-вай! Мусив також збудувати його родичам нову хату: хто не видів — хай подивиться, справжній палац. А то все гріш, чи не так? А звідки я візьму? Панові дідичеві — дай, панові Олексі — дай...

— То, прошу ясновельможного, за наші вікна Довбушеві Василю хату поклав? — не повірили гуцули.

— Ша, а хіба я таке казав? Я тільки мовлю, що панові Олексі дай, панові дідичеві — дай...

Жельман знав, що робив. Хай казяться лотри, най гризуть лікті, най не дуже покладаються на Довбуша, він для того і пішов в опришки, щоб розбагатіти. Але ша, газди, тихо...

Жельман не відав, що діялося після його слів у серцях мужів громад, але догадувався: зерно отруйне, кинуте ним, якщо не в усіх, то в одного-двох таки зійде і проросте. А в того одного є язиката жінка, а в тієї жінки є пашекуваті сусідки: піде горами чутка, що Довбушукові родичі на людській кервавиці маєток збивають.

— Аби-м такий дужий був, що-м файно придумав,— тішився Жельман, спостерігаючи, як мовчки відкланюються хлопи і задкують до брами.

— Ви маєте право скаржитися до суду,— великодушно порадив Жельман.— Маєте право, король наш добрий, як тато...

— І таки будемо, паночку,— відрізав Гриць з Печеніжина.

— Ну, ну, побачимо,— враз скипів Жельман.— Ану, зажди-но! — гукнув до Гриця. Гайдуки перегородили шлях до брами. Жельман не сподівався, що хлоп-бидло набереється сміливості й пригрозить скаргою. Щоправда, скаржитися вони мали право, не раз і не два писали в суд і дідичеві про його утиски, з тої їхньої писанини ніякої шкоди не було, але робили вони це таємно, а тут...

— То, може, пане Грицю,— зло посміхнувся Жельман,— принести тобі каламар і папір? — Жельман спустився

з ганку, приблизився до газдів, що, оточені гайдуками, збилися в купу.— А може, тебе, Грицю, треба напоумити, із задниці в голову розум перегнати, щоб знав, на кого скаржитись, га? Ти на свого Довбуша скаржся... Ей,— махнув гайдукам,— ану випишіть йому на с... реляцію.

Гайдуки збили гуцула з ніг, свиснув у повітрі канчук. Гриць — хлоп низенький, сухенький, а гайдуцький канчук краяв шкіру до крові, але підвівся із землі без стогону, ніби нічого й не трапилось, тільки лиса голова зросилася потом. Гуцул струсив із себе пилюку, низько вклонився і сказав:

— Дякую красно за науку.

Жельман не вловив у голосі газди ні погрози, ні гніву, здавалося йому, що хлоп справді лишився вдячний.

— А людям велить, хай податок несуть,— розпорядився.

Це було вчора. Нині газди податок таки принесли, мізерні гроші поклали на стіл.

«Та... гріш до гроша... Ніби не з таких ось мізерних грошей збив я свій маєток? Хіба не з грошей газдівських багатіє тепер у Львові Йоська, а в Коломиї — Мойше? А ніби не з грошей, як з поодиноких дерев ліс, складається отой скарб, що...— Жельман навіть погасив думку про те місце, де хитро замаскований у стіні камінь стереже потаємну скарбонку.— Ну, ну, не будемо пригадувати, що маю у скарбонці, бо хто знає, чи людські думки не можна підслухати? Тепер такий непевний час...»

Жельман відчув на собі чийсь погляд. І враз думки сплутались, ніч дихнула холодом і тривогою. Жельман зачинив віконниці, однак відчуття чужого погляду не минало. Він обережно, немов на нього з усіх боків були зведені дула пістолів, що готові кожної хвили вистрілити, озирнувся. На порозі дверей, що вели до кухні, з свічкою в одній руці і з коновкою в другій стояла стара служниця. Маруня, мабуть, бачила Жельманів страх, але вдавала, що це її не обходить, стояла, схилившись на одвірок, дивилась на Жельмана порожніми очима, до яких він давно звик, а губи її сплітали коломиїрку:

Ой той ми ся, посеструню, парубок сподобав,
Що'го кури не доїли, когут не додзьобав...

Він звик до цих коломиїрок, колись пробував замурувати служниці писок, однак це не вдалось, Маруня з ранку

й до вечора не розставалася з піснями, не співала їх голосно, не співала їх людям, гугнявила їх собі під ніс, коломийки були їй потрібні, як курцеві люлька.

— Чого хочеш? — розізлився сьогодні Жельман на Маруню і витер спітніле чоло.

Жінка гейби не почула окрику, поклала поставець зі свічкою на стіл посеред світлиці.

— Ніби не знаєте, пане? Самі зволили-сте аби-м щовечора мостівку зволожувала, щоб панові у сні ди-халось легко.— Підкачала сорочку, аж блиснули білі стегна, і взялася орудувати ганчіркою. Зливала мостини водою, витирала їх насухо, витирала і наспівувала:

А Микола робив кола, а Микита сани.

А Микола їздив кіньми, а Микита — псами.

Жельман, не скидаючи халата, ліг на постіль. Старість давалася взнаки: гриз кістки ревматизм, нило серце. Жельман думав, що Єгве несправедливий до роду людського, нема в нього винятку і для синів Мойсея, ріка життя тече занадто швидко, здається, що недавно прийшла в його дворище гуцулочка Маруня, а вже минуло відтоді двадцять років. Маруня була молода і гожа, про таку кажуть «кров з молоком», велике її тіло повнилось пружною силою, її не називали красунею, мала занадто широкі, як у чоловіка, плечі й задовгі руки. Жельман підмітив колись, як дівка полоскалась у потоці. Він сидів на березі в кущах, як зелений парубчак, не міг відірвати очей від її ласих стегон, і кров у ньому завирувала. Однієї ночі, коли небіжка Сара поїхала в гості, він замкнув Маруню в світлиці і сказав тремтячим голосом:

— Лягай.

Дівчина його не розуміла, не могла здогадатися, що підстаркуватому панові орендареві забаглося побаришкувати, а він облизував пересохлі губи, живіт його надимався від хвилювання, і шептав:

— Лягай, Маруню...

Вона не закричала, не метнулась ні до вікон, ні до дверей, страх і огида паралізували тіло, з очей бризнули сльози. Очі просили:

— Йой, пане, дівоча честь — то моє багатство. В мене любко є...

Він розсипав дрібний сміх.

— Маруню, не будь дурна, своє багатство нікому не продаси. А я тобі заплачу...— Розпалювався все більше,

кружляв навколо закам'янілої дівчини, поки врешті не зважився покласти руки на її стан. Від Жельманового дотику Маруня пробудилася, липкі руки орендаря обпекли, як грань, вона з силою відштовхнула його від себе; Жельман розпластався на долівці. Його збурила злість; мов кіт за мишею, кинувся за дівчиною, впіймав, звалив на постіль. Вона боронилася люто, відчайдушно, біла ногами, дряпала нігтями, скубла бороду, запльовувала очі. Йому подобалась дівчина саме в такому шалі; Маруня була не першою в його руках, мав уже досвід усмирення неподатливих лошиць, знав, що врешті-решт настане його перемога. Жельман тільки боявся, аби дівка не наробила рейваху на все гумно: приїде з Станіслава Сара, злі язики донесуть на пана, тоді стара дримба зчинить гвалт. Маруня, на щастя, не кричала, боролась мовчки; Жельман рвав на ній одіжку, голе дівоче тіло паморочило гірше, ніж шабасівка. І таки настав той мент, коли дівоча сила вичерпалась і Жельман випив чару насолоди до дна. Він тоді був п'яний від любовного шалу, не помітив, що з дівочими очима щось зробилося: вони стали порожні й сухі, мов криниці, з яких вичерпали воду. Зміну побачив лише тоді, коли зштовхнув Маруню, як непотріб, з постелі на долівку. Вона не заплакала, не одягалась, не лила на Жельманову голову прокльони, сиділа гола, згорблена, обійнявши руками коліна, і пекла очима підлогу. Хто б міг оповісти, про що думала тоді Маруня; може, думала про те, що сьогодні скінчилося її життя і тепер не буде в неї ні красного любка, ні щебетливих діток, ні людської шани? А може, згадувала тих, які перед нею мучились у цій світлиці, де пахло воском, чоловічим потом і цибулею? Вони, мучениці, помандрували звідси покритками, йшли звідси погашеними, скапаними свічками. Жельман їх не затримував. Одні з них блукали попід плотами з нелюбими копилами на руках, інші гамували муку і сором горілкою, треті вмирили в зашморгах і в річкових плесах, четверті ставали навек повіями. Скільки їх тут було? Скільки дівочих таланів звів із світу цей черевань? Скільки... А Ксеню Воробчучку пам'ятаєш? Вона була красна-красна, як лелія. А Доцю Зеленчукову тямиш? А Гафію, старого Яцка одиначку?..

Можливо, що ні одну з своїх попередниць Маруня не пригадувала, в душі її хлюпала-розливалась власна мука, мука туманила голову, дівчина ніби стояла на

калиновім мості, а коли стоїш на калиновім мості, то всі співанки для тебе веселі.

Ой мій милий — як сніг білий, а я — як калина,
Якби-м пішла попід стріхи, то би-м запалила.

— Що ти сказала, Маруню? — насторожився Жельман.
Вона й голови не повернула до нього, стояла далі на калиновім мості, під калиновим мостом струмилася чиста, як сльоза, вода.

Бодай тобов, легінику, дідько возив дуби,
Через тебе мене люди узяти на зуби...

Жельман спустив з ліжка ноги, підступив до дівчини, на нього глянули дві порожні криниці.

— Ша, Маруню, ша...— Він бачив, в очах своїх жертв сором, відчай, лють, біль, смертельну тугу, але порожнечі ні в одній не видів. І він поспішно став кидати на Маруню лахміття.

— Ша, Маруню, ша...— розраджував.— Так з усіма спочатку буває, з усіма. Потім звикають...

Він одяг її, як міг, тицьнув у руку срібну монету, Маруня монету не кинула, стисла її, аж посиніли пальці.

— Ой, то я тепер розбагатію, пане Жельман,— посмінулась; посмінулась губами, очі були порожніми.

Її смішинка морозила Жельманові кров, він квапливо випроваджував дівку за двері.

— Іди, Маруню, проспися. І нікому... ша...

Вона справді нікому не оповіла про ніч свого безчестя, ніхто не видів її сліз, не раз після цього Жельман клав її у ліжко, не міг насититись нею, Маруня вже не боронилась, дівчина гейби не відчувала власного тіла, жила собі в іншому, далекому світі, Жельман її не страшив, людських язиків не боялась. Після любовних ночей приходила на свою лежанку із затиснутою в жмені золотою або срібною монетою. Жельман сам собі дивувався, чому обдаровував дівку, може, лякався її очей, а може, платив за тиху покірливість. Сара, довідавшись про баришкування чоловіка, пробувала позбутися дівки з двору. Жельман брав її під захист, казав, що робітниця з неї файна, вона не цурається найтяжчої і найбруднішої роботи.

Колись, уже після смерті Сарі, Жельман спитав Маруню:

— Слухай-но, а ти, певно, коло мене розбагатіла?

Маруня обірвала співанку, відповіла серйозно:

— А таки ваша правда, пане. В мене срібла... ха-ха... в мене злота... Я збираю гріш до гроша вам на похорони.

— Що? — пополотнів Жельман.

— Нічого. Прецінь, приблукає до вас смерть. А можливо, я сама вас ножем проколю...

— Но-но,— відсахнувся Жельман.— Чи я тобі ворог?

Після цієї розмови Жельман довго не наважувався кликати в світлицю Маруню. Згодом погроза забулась, він навіть призначив Маруню ключницею; вона була газдинею чесною, Жельманові статки стерегла, як свої власні, ключі від комор і пивниць не придали їй чванливості; робила все, що належало робити служниці; ключі не відняли в неї і калинового мосту, бо співанка завжди, як рута, врунилась на її губах.

Так минав рік за роком; рік за роком шкандибав, мов старець на битій дорозі. І ось нині пан Жельман впізнає і не впізнає Маруню, майже нічого в ній не залишилося від тієї давньої, соками наливої дівки: вона тепер схожа на дуплаву вербу, обличчя в неї гейби взялося корою, потріскалося зморшками; густі коси побіліли, ніби жінка весь вік простояла біля млинового кола; плечі зігнулися, з давньої Маруні zostалися тільки руки, що ніколи не знали супочину.

«А ти, Жельмане, хіба не змінився, хіба твоя кров жадає любовного шалу, як бувало колись? Ніби твій кожний крок не стає колом у горлі й не забиває віддих? А чи твоє серце не схоже на мідне калатало, що припнute до шиї бичка; куди той бичок не ступить — калатальце дзвонить, мов на пожежу. А про якусь любов взагалі нема чого згадувати, не було її. Якщо правді зазирнути у вічі, то ніколи й нікого ти, Жельмане, не любив: ні своєї крикливої Сари, ні своїх дітей, ні землі, ні неба, ні бога, ні чорта. Ти кохався тільки в грошах і чим більше їх мав — тим більше прагнув, цьому жаданню не було краю, нема його й тепер, у глибокій старості... Ша,— вилаяв себе Жельман.— Розніжився, як паненка... Ти краще подумай про ті червінці, якими колись, дурень, обдаровував Маруню. Хотів би я тепер довідатися, скільки Маруня зібрала того скарбу. Нащо бабі гроші?»

Сказав:

— Мару', а признайся по щирості, скільки маєш тамтих грошей?

— На ваші похорони вистачить,— відповіла точно так, як колись.

— Йой, ти таке мелеш... Невже донині маєш на мене зуб?

— А ви як думаєте?

— Звідки можу знати? Здається ми, що був до тебе добрий. З торбами не пішла.

Вона витерла руки об подолок, присіла на постіль біля Жельмана.

— А я і не могла піти з торбами. Я взагалі не могла нікуди піти, бо мусила стерегти вас, пане Жельман, як добрий ангел. Я боялась, аби ви не перестудились, аби вас громом не вбило, аби вас гадюка не вжала, аби хлоп колом життя не увірвав, аби вас звір не роздер...

— То ти така?..— зворушився Жельман.— А я й не догадувався...

— Звідки вам догадатися, пане орендарю? В мене порожні очі — з них нічого не дізнаєшся. З мого чола думки не вчитаєш. Як ви кажете, знаю лише співанки, співанки мої веселі, в них нема журби, в них слова про помсту не почувеш...

— Но-но, Мару', про що верзеш? Хіба те, що було, не забулось, не поросло травою? — Жельман уже не був радий, що зачепив жінку на розмову.

— Ви смішні, пане Жельман. Хто колись видів, щоб ліс, який сьогодні вигорів дотла, до корінчика, завтра зазеленів?

← Іди геть! — розгнівався Жельман.

Маруня підхопила коновку, і вже за дверима Жельман почув:

Ой не сідай коло мене, бо ми буде стидно.
Я дівчина — як калина, а ти — як страшидло.

Жельманові не сподобались Марунині слова про відплату: в них чувся розум, думка, а він звик до Маруні як до помішаної. Тривога знову підповзала до нього, старий нечутно замкнув двері на засув. Тепер був у безпеці. За вікном на брамі сторожовий гайдук полохав ніч окликом:

— Гей, вартуй!

Жельман, не погасивши свічки, змикав повіки, Марунина співанка за дверима не мала кінця-краю:

З лисим добре панувати, з лисим добре жити,
Бо як сяде до вечері, не треба світити.

Марунині співанки брали Жельмана на долоні, долоні в пісні ніжні-ніжні, як калиновий цвіт, гойдали ним, заколисували, і пан орендар незчувся, як заснув.

Тоді Маруня замовкла. Її година вибила. Жінка вийшла з хати. Дворище спало: спали гайдуки на варті, спали жовніри під оборогом, спали конюхи, спали пси і когути. Маруня стала наперед хати, тричі свиснула. У відповідь

почувся крик сови. За дубовим частоколом з глибокого рову виросла група людей. Попереду йшов Довбуш. Маруня впізнала його зразу, як тільки відчинила ворота, впізнала по сивому коневі, по ясній зброї.

— Я все зробила, Олексю,— промовила вона до опришківського ватажка,— як тобі переказувала. Зварила їм меду на сон-траві. Тільки пан Жельман не пив, жадаю, аби тверезим уздрів свою смерть.

Опришки вихрами розбіглися по дворищу, спеленали ворогів курмеями, пскладали їх рядом перед хатою, мов колоди. А ті їй не чули, велику силу має сон-трава.

— А тепер ведіть, нанашко, до Жельмана,— розпорядився Довбуш.

Упали двері до світлиці, лупнув Жельман очиськами: перед ним стриміли Довбуш і Маруня. Жінка вже не співала, жінка казала:

— Чи я тобі, пане Жельман, не повідала, що стерегла тебе до нинішньої ночі, аби-с своєю смертю не вмер, аби з твоєї голови волосок не осипався, аби твої сини, внуки і правнуки не гадали си, що знаруга над людом не карається...

Покотився Жельман Довбушеві до ніг, повзав Жельман, як змія без жала, навколо Маруні, повзав і блював:

— Ой Олексіку-пане, то ти так за добро платиш? Я твоїх вітця-матку шанував, я їм хату поклав, я...

— Замовч,— вирвав ноги з орендаревих обіймів Довбуш,— я не за вітця-матку підняв топір проти багатих. За всіх підняв! За тих, кого в плуги, як худобину, запрягають, за тих, кого синцюють батогом, за тих, у кого світло вікон віднімаєш.

— Олексіку, прости! — лепетав старий, бородою долівку підмітав, було на нього гидко дивитися.

— Мару', я був до тебе добрий і щедрий... Я тебе пальцем не кивнув...

Маруня стояла посеред світлиці, як з каменю тесана, висока і страшна, Жельманове благання до її серця доріг не знаходило.

— Замовч! Я не за себе відплачую. За тих, що пішли осоромлені тобою, згнъблені попід плоти, що пішли спати під зелену мураву, що їх риба в річках з'їла. За тих...

— Тому і мусиш вмерти! — виніс вирок Довбуш.

— Йой, Олексю, йой, Мару', майте бога в серці — лише не вмерти!.. — заволав Жельман. — У мене онуки, сини, доньки, я заберуся звідси... зникну... здимлю... Тільки пустіть.

За це озолочу...— Він притьмом кинувся під ліжку, натиснув на потаємний камінь у стіні, висипались на долівку торбини з сріблом і золотом, золотом чеканим і литим. Жельман поквапно висипав скарб з торбин посеред світлиці, мав намір засліпити Довбушеві очі, черпав багатство, як дзвінку воду, пригорщами, в безпам'ятстві обсипав ним ватажка і Маруню.

— Видите, видите,— увивався Жельман,— тут вистачить для вас, для ваших синів, для ваших онуків... А я собі піду, я жити ще хочу, я ще гріхи в свого бога не одмолив, у мене багато гріхів...

Маруня благання не чула, золота не виділа, знову стояла на калиновім мості й співала собі:

Ой мала я миленького та штири неділі,
Пішов сіно громадити, комарі го з'їли...

А Довбуш вгатив кулаком по віконниці, дубова дошка розсипалася на друзки, і дужим голосом гукнув на всю околицю:

— Гей, лодове, сюди!

І йшли люди, бігли люди на Олексин клич із сіл близьких і дальших, і брали люди по пригорщі золота і срібла, люди не грабували, просто повертали собі своє, і виводили зі стаєнь корови, з конюшень — коні, з обори — овець, з комірчин несли мед і віск, збіжжя і фанту, з білого ожереду — житні снопи.

Потопав Жельманів корабель. Орендар то повзав по розсипаному золоті, жадаючи його захистити, то падав на долівку хрестом, не було на світі для нього більшої муки, ніж споглядати, як нидіє, пропадає в кишенях хлопів його маєток. І він хапав Довбуша за руку:

— Убий мене, Олексіку, убий, най ся не дивлю...

І благав Маруню:

— Змилосердися, не муч...

Довбуш ховав пістолі позад себе, Маруня сміялася:

— Ще поживи, пане Жельман, ще подивись, аби-с знав, аби-с пам'ятав, як люд грабувати.

— Не хочу дивитися, смерті прошу! — хрипів Жельман.

— Почекай ще хвилю, пане орендарю,— потішав Довбуш,— ще хвилю, поки люди підберуть останній гріш.

Люди підбрали останній гріш, крізь вікна, крізь двері, крізь проломи в стінах дивились, як буде карати Олекса Довбуш їхнього кровопивцю.

А Олекса не замахнувся на Жельмана барткою, не звів йому в груди пістоля, не підніс угору руку з чепеликом, тільки втопив Олекса в Жельмана свої очі. Очі в Довбуша

не були ворожитні, не були чародійні, в очах Довбуша кипів нелюдський гнів, у його очах до купи зібрався весь гнів простого люду. І ось ці великі й глибокі очі встромив Довбуш у Жельмана. Чуда не скоїлось, дива не сталося, ні при чому тут ні бог, ні чорт, але старий орендатор раптом заслонила долонями обличчя, ховаючись від палючого вогню людського гніву, тіпнувся востаннє і віддав Єтве душу.

— А тепер, легіні, пустіть червоного когута під стодоли і обороти, най усе згорить дощенту, най тут пани більше не гніздяться! — крикнув Довбуш.

— Най згорить! — молитовно, радісно повторила Маруня. — Най спопеліє... — прошептала. — Я давно ждала. І тисячі смолоскипів враз торкнулися стріх.

І ніч звеселилася.

...Коли ніч скінчилась і вставав за горами світанок, то на пожарищі вже панувала тиша. Ще спали вірні гайдуки. На пожарищі з палицею в руках дибала, розгрібала жар, додаючи сили вогневі, Маруня. Потім погас останній гранчик. На пожарище подивилося сонце; сонце не впізнавало вчорашнього багатого гумна і не впізнавало ключницю Маруню. Вона стала знову молодою, здоровою і гожою, як і двадцять літ тому, вогонь обливав з неї леп, що взявся корою, вогонь спалив її сум; була веселою, і вже очі дівочі не зіяли вичерпаною криницею, в них іскрилась перемога.

Хтось цьому переродженню не дуже вірив, хтось сумнівався, але один з жовнірів, що прокинувся вранці, бачив, як Маруня умивалася попелом і робилася з старої молодою. Жовнір навіть пам'ятав співанку, яку сіяла на пожарищі того ранку гуцулка Маруня:

Як гуцула не любити, як в гуцула вівці.
У гуцула за ременем писані топірці.

ЛЕГЕНДА ВОСЬМА

Ий, дедику мій...
Дедику мій срібний,
Дедику мій любий.

Смерть дибала того ранку горами, лісами і царинками, пленталась велелюдними містами і верховинськими оселями, йшла відкрито, гордо, думно, від людських очей не ховалася, гримоти кісток не тамувала, проте люди Смерті не виділи і не чули, лише Великий Цимбаліст зачув смертну ходу. Він досвітком вихопився розперезаний, простоволосий

на поріг своєї хижі, щоб помолитися до сходу сонця, і побачив на сусідній кичері Смерть. Вона спускалася стежною, що вела до його хвіртки, коса холодно виблискувала у її руці. У Великого Цимбаліста блимнула думка — втекти до хати, зачинити вікна і двері на сорок замків, але потім передумав: від смерті не сховатися, його остання година вибила. Він метнувся по-молодечому до світлиці, щоб підперезатися і обмити лице холодною водою, а коли вийшов на поріг, то Смерть уже стояла біля воріт.

Великий Цимбаліст пригладив долонями довге волосся і пішов назустріч білій гості. Він тішився, що його не морозить страх перед Смертю. Колись, молодим будучи, він думав про останню свою годину. Вона уявлялась йому чорною. Тоді Цимбаліст не міг зрозуміти, як без нього світитиме сонце, як без нього напуватиме землю дощ, як без нього люди будуть женитися, любитися, жити, адже він існував не тільки в собі, він бачив себе у сонці, чув себе в шумі дерев, у плескоті води, в звуках цимбал, відчував себе частинкою цілого світу. А ось нині, коли старість висушила тіло, коли прожито довге життя, Смерть його не лякала. Може, це прийшло від набутої в житті мудрості, може, від втоми і слабостей, що останнім часом гостювали у хижі; але досить того, що Цимбаліст відкрив широко ворота і покірливим поклоном привітав Смерть на своєму подвір'ї.

— Прийшла по мене? — спитав для впевненості.

— А по кого ж більше? На цьому обійсті, здається, окрім тебе, нікого нема?

— А нема,— притакнув Цимбаліст і озирнувся по гумні. Хижа дивилась на нього байдужими присліпуватими очима-віконечками.

— Як же так сталося, що ти в цьому світі жив самотнім? — Смерть була втомленою і злою на господа бога, котрий кидає нею в усі закутки землі; мала трохи гніву і до цього високого, сухого, мов з липового дерева виструганого гуцула, який вибудував собі гражду в цих важких для її кощавих ніг горах. Присіла посеред гумна на колоду і стерла з голого черепа рясний піт, блискучу косу затиснула між гострими колінами.

— А так, Смертонько,— Великий Цимбаліст також при-
мостився на смерековій колоді, витяг капшук, набив люльку тютюном.— Може, і ти посмакуєш оцим чортовим зіллям? — І простягнув Смерті капшук.

— Ні,— відвернулася,— господь не любить, коли від мене тхне земним.

— Бо господь давно по землиці ходив і забув про наші земні насолоди.— У довгих сивих, на кінцях обсмалених вусах Цимбаліста затеплилася смішинка.

— Може, і твоя правда,— погодилася Смерть і, скосивши зіниці, заздрісно дивилась, як Великий Цимбаліст смачно затулювався тютюновим димом. Дим пахнув землею, житлом, він був приємніший, ніж сморід церковних свічок і млосний дух кадильного ялівцю.

— Візьми та потягни раз-другий, господь не помітить, він, прецінь, пан, а пани в такі ранні досвітки ще на перинах вилежуються. Зрештою, можеш на нього й не дихати, так я колись перед дедьом чинив.— Цимбаліст витер об гачі заслинений цибух, як робив це тоді, коли на його подвір'я придибував Зенон Скрипаль, з яким ділили зароблені на весіллях калачі й останні крихти тютюну, і подав Смерті. Біла гостя курила похапцем, затулюючи, аж скаламутніли її зіниці.

— Добре вам тут на землі,— мовила згодом Смерть,— палите собі люльки, п'єте горілку, любите жінок, купаєтесь у річках і росах...

— Аби-с знала, що таки добре,— підхопив її слова Цимбаліст.— Хлоп за життя всього нап'ється: горілки і роси, біди і добра, смутку і втіхи. Бо, як той казав, всяке трапляється в житті. Ось лише подивися, Смертонько, яка благодать...— Тут голос старого Цимбаліста задеренчав сумною струною: йому і справді зробилося банно від того, що завтра його босі ноги не відчуватимуть холоду вранішньої роси, і завтра його очі не зобачать, як невидимі ковалі підноситимуть із-за обрію свіжовикуте, новеньке сонце, і завтра його вуха не почують, як у заростях недалекого пралісу заливатимуться співом птахи.

— У вас тут справді красно,— промовила Смерть.— Одна біда, що це все тимчасове, минуче, до тієї години, поки я не прийду. Потім — небуття...

— То пусте, Смертонько,— махнув рукою Цимбаліст.— Ніби чоловік безконечно може чимось насичуватись? Замолоду, пам'ятаю, бував я на Уграх; ти знаєш, де ця країна; там мене люди частували вином. І, скажу тобі, було це не вино, а якийсь нечуваний, божеський трунок, я думав, що ніколи його не нап'юся, пив годину, пив другу і третю, а потім сказав: доста, не можу більше. Так і життя: нажився-набувся, уступися з місця, дай молодому дорогу.

— А я ніколи не вступаюся, я вічна, я доти — поки існує життя,— похвалилася Смерть.

— Е, Смертонько, — сплюнув гуцул спересердя, — нема чим тішитися. Тицьнув тобі господь в руки косу і замітає тобою світ. Чи маєш зі своєї косовиці якусь потіху? От, приміром, зараз мене стнеш, і що з того? Матимеш задоволення? Але де... Мусиш квапитися в інші краї і в тих інших краях сіятимеш сльози. Я, бігме, не хотів би такої бездумної довговічності.

Смерть насупилась:

— Ти гадаєш, що за тобою хтось пустить сльозу? У тебе ж на гумні ні жони, ні синів, ні доньок, ні коня, ні вола, ні навіть пса. Хто за тобою заплаче?

— Зато, Смертонько, є в мене цимбали, — відбився гуцул.

— Ну то що? Хіба цимбали плачуть?

— То залежить, у чиїх вони руках. Можуть і заплакати. Я цимбалами, аби-с запам'ятала, людям служив, я півсвіту з ними сходив, півсвіту повинував, скільки я людям втіхи надарував, що коли б її зібрати до купи, бігме, гори вирости б. Через тоті цимбали я й не женився, бо не мав часу, бо чужі молодіці, дівки і так до мене липли; через тоті цимбали не годував я ні ярочок, ні сивих биків.

— Хотіла б я видіти, як люди, котрих ти музикою напував, сприймуть твою кончину, — мовила Смерть.

— Коли ти така цікава, то можна й дізнатися. Посидь тут, я зараз вернуся.

Великий Цимбаліст виніс з сіней трембіту, подолом сорочки стер з неї пилюку, приклався губами до цівки, і горами покотився жалібний звук. Трембіта і раніше сповіщала про чийось кончину, але та кончина була чужа, далека, трембіта просто повторяла сумну новину, а нині вона плакала ревно, тужно, аж чорніло, скручувалось у ву-жівку її довге тіло, бо нині вона сповіщала світ не про смерть сусіди, приятеля, гречного газди чи буйного легіня, горам трубив про свою власну смерть трембітин господар, якого люди величали Великим Цимбалістом.

Смерть прислухалася до милих їй трембітних жалів, було їй незвично споглядати, як сам по собі дзвонить у трембіту чоловік, який, по суті, вже став мерцем, власне, через кілька хвилин ним стане, ось ще тільки най подивиться на людську вдячність, най розчарується, і тоді Смерть махне косою.

Трембіта далі плакала, а Великий Цимбаліст мав очі сухі, на лиці не карбувалася рисочка печалі, він прислухався, як гори котять скорботний звук, як передають другій

трембіті, та друга — третій, третя — четвертій, і вже околиця стогнала звісткою про його смерть.

А він ще жив, і було йому радісно дивитися, як з близьких і далеких верховинських гнізд висипали на плаї люди; люди спішили гурбами, були серед них молоді й старі, газди й легіні, молодиці й баби, вони складали долоні в трубки і запитували:

— А хто, чуєте, богу душу віддав, що так файно трембіти плачуть?

— То я, мій роде гуцульський, буду вмирати, — обізвався Великий Цимбаліст.

Сплеснули жінки долонями, добули з грудей газди важке зітхання, дівоцтво коси розплітало.

— Не вмирай, Великий Цимбалісте! — вродилося в маківій тиші.

— Мушу, людоньки. Смерть уже сидить на колоді, гострить косу.

Заголосив-запитав люд:

— А хто нам буде грати?

— А хто нас буде забавляти?

— А хто нас буде до танцю заохочувати?

— Таж гори, Великий Цимбалісте, без тебе в зажуру впадуть...

— Таж дні наші гіркі почорніють без твоїх цимбалів...

— Не вмирай...

Що мав відповісти їм Великий Цимбаліст? Він стояв високий, сухий, схилившись на вориння, ловив губами повітря, як риба воду, і по його лиці текли сльози, текли сльози не від того, що перед ним стелилася незвідана, незнайома путь, що мусив прощатися з людьми і світом, текли сльози від радості, що люди таки його любили і шанували. Колись вони про це не говорили, якимось не випадало лізти з похвалою чоловікові у вічі, тепер могли йому висповідати свою шану, тепер могли, бо він умирав.

І що вище піднімалось понад горами сонце, що сухіші ставали трави і дерева, то більше люду сходилося на Цимбалістове подвір'я. Вони залишили на полонинах овець, залишили в борознах плуги, а на зрубках сокири й сунули валами на ґрунь, де тулилася Цимбалістова хижа. Вість подлетіла круком до глухих дебрів, де ховалися Довбушеві хлопці, ватажок чимдуж сідлав Сивого, Сивий вітром помчав у дорогу.

— Не вмирай...

Великий Цимбаліст був славний у краях карпатських, у долах покутських, у стороні подільській, на слободах

українських — не знали люди більшого музики, ніж він. Його цимбали ніби чари мали, ніби невидимі мости клали до людських сердець і потім робили з серцями, що хотіли: то примушували їх танцювати, то заставляли їх ридати, то наливали у серця, як у келихи, тихого скорботного трунку, та молодого хмільного вина.

І от тепер...

— Не вмирай...

— Не вмирай, Великий Цимбалісте, — шептав Олекса Довбуш, — я хочу тя застати ще живого. — І стискав колючими острогами боки Сивого. Сивий не ображався, Сивий відчував жадання свого пана, розпустив хвіст і гриву, як крила, і летів.

Тим часом люди тісніше облягали Великого Цимбаліста, людей було, як трави та листу, передні мовчки вдивлялися в обличчя музиканта, а задні вже, як на похоронах, сплескували в долоні і вже приказували-плакали:

Ий, дедику мій...
Дедику мій срібний,
Дедику мій любий
Ой дедику мій пишний,
Дедику намальований!
Як ти нас засмутив...

Так приказувало гуцульське дівоцтво.
А їм вторили діви з сянецької землі:

Ой мі' татунейку, ой, мі'
Соколойку, мі' голубойку!
Чого ж від нас так хутко йдете?
Що ви будете робитойки
В тій халупойці,
В такій малейці,
В такій темнейкі?..

Озвалися плачем доні з-над синього Дніпра:

Мій таточку, мій ріднесенський,
Мій таточку, мій старесенький!
На кого ви нас покидаєте?
Кому ви нас уручаєте?

Старий Цимбаліст, слухав, і в грудях йому клекотала радість, він не мав на землі синів, не мав доньок, не мав жони і не мав сестри, а нині довідався, що для людей багато важив, його музика для них багато значила, за те його дедиком, татусем, татунейком величають. Він відірвався від вориння, сів на колоду біля Смерті, сказав:

— Тепер видиш, Костомахо, що за мною люди плачуть, що вдячність людську маю велику.

— Та виджу,— неохоче погодилася Смерть.— Я ще не бачила такої туски народної. Ніби ти був цар? Ніби ти був воєвода? Ніби ти був багач? Не второпаю, що їм у спадок лишаєш?

— Я їм лишаю голосні звуки, що звуться музикою,— відповів Великий Цимбаліст.

— Дурниця,— скривилася Смерть.— Я знаю людей, для них багатство — злото, а музика...

— Я їм тієї музики кожному по струні у серце дав. Це дорожче, ніж злото.

— Я не важила твої даровані струни.

— А коли б Смерть та їх важила? — посміхнувся до себе Цимбаліст.— Струни належать життю.

— Може, й так,— кивнула Смерть. Послинила палець і торкнулася ним лева коси.— Будемо кінчати, Цимбалісте, га? Я й так засиділася коло тебе, господь гнівати-меться.

— Чи я упираюсь, Смертонько? Але дозволь мені на-останку скупатись і вбратися чисто. Як стану таким перед господом?

Смерть не сказала, що господь назустріч душам з своїх покоїв не виходить, здибує їх перед райськими вратами апостол Петро, але скупатись і переодягтись Цимбалісту дозволила.

Жінки не дали Цимбалісту перед смертю трудитись, самі нагріли і налили в цебер води, обмили його тіло, вбрали в красне лудження.

Він без сорому сприймав жіночу турботу, не шкодував, що своєї жони не мав, сотні жон у послідню дорогу його виряджали, стелили обрусами і килимами стіл під ялицею, запалювали тисячі свічок. Він не жалів, що не вродив власного сина, чужі сини любовно і гладко тесали йому кедрове деревище. Він не банував, що не тішився в житті рідними донями, чужі дівки барвінком і пахучим чебрецем вистелювали йому труну, вистелювали і приказували:

Дедіку намальований,
Як ти нас засмутив...
Нам журоньку завдав...

Довбуш уже стояв на подвір'ї, оддалік Сивий відсапувався, Довбуш сльози ковтав, він уявляв, як сумно стане у цих горах без дзвінких струн Великого Цимбаліста.

Довбуш плечем, як плугом скибу, розорав натовп, пішов до Великого Цимбаліста. Старий сидів на столі, був уже причесаний, умиротворений, славою напоений. Уздрівши Олексу, він простяг до ватажка обидві руки:

— Прощай, ватаженьку, мені пора. Відіграв я своє.

— Відіграв, то правда,— нахмурився Довбуш. Його вразили довгі пальці музиканта, що вже почали синіти.— Може, щось наслідок, дєдику, хочете? Люд сповнить вашу волю. Може, нам щось скажете? Може, жадаєте си, аби ми повезли вас на високу гору і там поховали, га? Може, накажете замурувати ваше тіло в мармуровому гробівці? Ви заслужили у нас...

Старий заперечив головою:

— Ні, Олексику, пишнота мені не потрібна. Але я хотів би наостанку почути, як грають цимбали.

Довбуш кивнув рукою. І як стій навколо стола з'явилося сто найкращих цимбалістів.

— Грайте нашому дєдикові,— наказав Довбуш.

І клєвчики торкнулися струн.

Старий склепів повіки, лагодився слухати, жадав під музику зійти з цього світу, музиканти грали якоїсь сумної, грали старанно, з душею, ніби просили цимбалів не просто звучати, а вимовляти кожне слово. Але чи то руки їхні стали неслухняні, чи цимбали були у них глухі, з неспівучого дерева творені, бо чув Олекса, що мелодія нікого за серце не брала, мелодія пливла мимо людських сердець, як птахи летять мимо байдужих кичер, чув це і Великий Цимбаліст, бо лоб йому захмарився, старий розплющив повіки й сказав:

— Що ж ви, легіні, так граєте? Може, вам ліпше весела піде, га? Ану спробуйте.

Цимбалісти спробували. Їхні пальці з клєвчиками забігали-задріботили по струнах, як краплі дощові по бистрій течії ріки. Цимбалісти потіли, цимбалісти увивалися, допомагали собі язиками, губами, притоптували в такт постолами, ніхто не міг сказати, що не грали вони вправно, ніхто їх не міг осудити, що не вкладали в гру старання. Але Довбуш не видів, щоби струни на цимбалах почервоніли, задимілись би від веселого вогню, але Довбуш не бачив, щоб з-під клєвчиків виривалося квітами-барвами полум'я диких веселощів. Він хвилю-другу роздумував, чому в сумній і веселій грі німували цимбали. Адже колись йому доводилось спостерігати, як Великий Цимбаліст сіяв з цимбал то

сині квіти, то чорно-зелені барви смутку, то вогняні косиці радісного шалу. Чому ж оця сотня цимбалістів, що зібралися з усіх усюдів, не висіяла з своїх цимбалів бодай одного зерняти? Бодай єдиного... Правда, вони прості музиканти, «весільники», а він Великий Цимбаліст, прецінь, нізащо люд його не возвеличив би. «Але хто винен,— міркував Довбуш,— що з-поміж них не виріс бодай один Великий? Я? Моя справа — бартка і пістолі, кара і помста. Вони, оці люди, що зібралися купно? Але ж вони знають плуг і сокиру, рискаль і цапину. То, може, винні самі цимбалісти? Ні, вони, напевно б, жадали, по їхніх лицах видно, сіяти барви з цимбалів, хотіли б — та не вміють, їх ніхто сіяти не навчив. А їх мав би навчити, мав би передати в спадок свій талант оцей чоловік, що вмирає, оцей дідо, що зветься Великим Цимбалістом».

Олекса приступив ближче до нього, спитав:

— Ви вже вмираєте, діду? — І чомусь у Довбушевім голосі не було ні співчуття, ні жалю, навпаки, бринів у ньому гнів.

— Ні, Олексику, ще не вмираю, ще Смерть сидить на колоді. Я думаю...

— Над тим, що не лишаєте по собі зміни? — нахмурився Довбуш.

— Вгадав, Олексику... — старий похнюпив голову. У нього ще деренчали у вухах цимбальні струни, які не вміли ні плакати, ні сміятися.

— Дивлюся на вас дедику, і гадаю си, що намарне життя прожили. Чи не правду мовлю? — підвищив Олекса голос. Люд вибалушив на нього очі, люд, може, обурився, що опришок, най він буде й Олекса Довбуш, бере прославленого музиканта на кпини. Хіба під його цимбали синів не хрестили, хіба під його музику не парувалися, хіба з його пальців утіхи не мали?

— Що ти таке, Довбуше, говориш? — хтось спробував вгамувати Олексу. — Дай чоловікові спокійно вмерти.

— Не дам! — крикнув Довбуш. Ухопив Цимбаліста за плечі, труснув ним як грушею. — Не дам... Хто йому правду скаже, як не я? Він си гадає, що коли увесь вік служив нам цимбалами, то заробив собі якісь почесті, право на пам'ять після смерті? Він служив, бо мусив, бо так йому на роду написано, бо мусив на кавалок хліба заробити. Він дивував нас своєю грою, і за це ми 'го любили і дали ім'я Великого. Та він виявився скупцем. Про нього казали, що він з своїми цимбалами — слава нашого краю. Тепер він умирає, іде

геть від нас, і ми застаємось без слави, без цимбалів, які сіють квіти.

Довбуш озирнувся, люди озирнулись — і всі zobачили, що день почорнів, гори стали нижчими, ліси стали миршавими, люди стали меншими, бо нема в цьому дні, і в завтрашньому теж нема, і нема ні в горах, ні в лісах, ні серед людей чоловіка, котрий би заступив місце Великого Цимбаліста. І всі жахнулись, уявивши собі, що вже ніколи в Карпатах не буде цимбалів, які б уміли сіяти квіти-барви, а без них тяжко на світі жити.

Дівки ще десь завивали:

Дедику...
Дедику любий,
Срібний, солодкий.
Чим я вас вразила,
Чим я вас вгнівила?..

І ще баби далеко за гумном поплескували в долоні й викрешували з себе сльози:

Ий, доле моя, доле,
Як ти нас лишаєш?
Ой прикіло мій,
Що я буду без тебе робити?

А тут, на гумні, навколо стола, застеленого білими обрусами, поміж численними свічками, вже повіяло холодним вітром, між Великим Цимбалістом і навкружним людом вистаріла стіна відчуженості, бо замало бути великим при житті, треба залишитися великим після смерті, бо замало сокоти свій талант, треба інші таланти підливати. Це Великий Цимбаліст тільки тепер зрозумів. Він глипнув на Смерть, що глузливо шкірила до нього зуби, був би контетний, якби в цей мент досягла його косою, та Смерть не квапилася, вона раділа, що її стає зверху, бо он уже глухнуть приказання-плачі, бо он висихають на лицях сльози. Смерть хотіла насміятися з Цимбаліста, ждала, щоб до дна випив гірку чашу.

— Олекса наш правду каже,— промовив нарешті Великий Цимбаліст. Йому вже важко давалася мова, всі слова, які мав відважені на ціле життя, виговорив і тепер підмітав їх, як зеренця останні.

Люди пестили Довбуша поглядами, чули себе щасливими, що ватажок про них дбає, дбає про них золотою барткою в борні з панамі і дбає розумом у такі ось хвилі. Молодиці сушили сльози, дівчата заплітали коси і з-під вій зиркали на ватажка, в дівочих зирках ховався зов любові й обіцянки щасливих ночей. Олекса жодного погляду не ловив, не ловив

не тому, що для нього не існувало дівчини понад Анничку з Кутів, просто у цю хвилину він думав іншу думу, шукав рятунку з біди, яка сталася з Великим Цимбалістом.

— А коли я мовлю правду,— заговорив Олекса до Цимбаліста,— то вмирати не повинні-сте, дедуку.

— Коби то в моїх силах... Коби мені бодай рік-два життя приточити, то я б їх не змарнував, я зібрав би сто хлопців — сто цимбалістів, я б свої тайни, яке співуче і дзвінке дерево для цимбалів вибирати, їм би розкрив, я б їх навчив, як зі струнами говорити, я з свого жбана в їхні жбани налив би таланту по вінця...

— Чому за життя цього не чинили-сте? — допитувався Довбуш.

— То, Довбуше, така вже людська натура: все, що маєш, тримай під замком. Хто його знає, може, я боявся хліб втратити, може, не хотів, аби хлопці не увірвали собі слави від мене? Тепер прозрів, тепер мені розвиднілось...

— А може, сплатите нам старий борг? — сподівався Олекса.

— Та як? Коли вже? — боронився старий.— Ніби не видиш, що Смерть сидить на колоді посеред гумна.

Олекса повернувся лицем до того місця, де лежали смерекові колоди. І він теж уздрів Смерть. Вона показала йому навмисне, аби відбити в опришка охоту зманювати Великого Цимбаліста, щоб той платив людям якийсь давній борг. Олекса виразно бачив її довгу білу мантію, з-під якої визирали кістки ніг, і бачив, замість очей, чорні ями, і бачив жовті зуби, що сміялися з нього. Смерть навіть помахала Довбушеві косою, мовляв: почекай, молодику, прийде й твоя черга. В опришка здибилась уверх чуприна, та він опанував себе, спитав старезних дідів, що товпилися попереду:

— Чи можна, гречні нанашки, збороти Смерть?

Нанашки були мудрі, вони прожили на світі довгі роки і, певно, дали б Олексі добру раду, але старі звикли довго згадувати і ще довше оповідати, на це вимагалось часу, а у Великого Цимбаліста руки вже синіли, а грудям бракувало повітря: Смерть мантачила косу.

— А коли я спробую?..

Довбуш не договорив, думка блискавкою спалахнула в мозку, він ухопився за неї, як птопаючий за соломинку, вихром скочив до хижі, зірвав зі стіни цимбали, тицьнув їх старому на коліна, поміж посинілі пальці встромив клевчики, пальці клевчиків не тримали, цимбали зсувалися з старечих колін. Смерть від сміху підстрибувала на колоді.

Олекса цимбали притримував, стискав пальцями дедикові пальці й просив-наказував:

— Грайте...

Великий Цимбаліст благально звів на Довбуша очі, у них плескалась передсмертна каламуть.

— Грайте! — кричав Довбуш, крик запалював люд. І люд, ніби зрозумівши Олексин задум, повторив стоголосно:

— Грайте!!!

Великий Цимбаліст зібрав останні крихти сили: він не мав права ослухатись громади і таки зачав...

— Грайте! — заохочував Довбуш. — Та веселої, дедику, та прудкої...

Перші звуки, як перші краплі дощу в спекоту, додали сили і надії Великому Цимбалісту, тому наступні звуки впали густіше, певніше, а треті — зовсім рясно вилунювалися з цимбалів. Великий музика відчув, що Олексине жадання проганяє від нього кволість, впливає свіжої крові, голова прояснюється, Олексине і люду жадання стало його власним, і цимбали почали виговорювати звуки все чіткіше, все голосніше.

— Ще вогню, ще! — волав Довбуш.

— Ще жару підсипте! — гудів, верещав, викрикував натовп. Це було вже зайвим, Цимбаліст запанував над цимбалами, викрешував з них квіти і вогонь, викрешував веселість і радість, викрешував для себе і для людей, для себе, бо сам воскресав для людей, бо гурт раптом хитнувся вправо-вліво, притупнув тисячею постолів, як одною ногою, і... пустився в танець. З-під ніг танцюристів курілася пилюка, стріляло вгору клоччя трави. Олекса потім оповідав, що до того ніколи так буйно не танцював, танцюристи забули про все на світі, від їхніх гарячих подихів гасли свічки, хтось зопалу розколов кедрове деревище, хтось толочив зелен барвінок. Великому Цимбалісту було байдуже, що не матиме човна плисти на той світ; зрештою, про той світ і не думав, бо пальці по-давньому слухались, зникла з них мертвецька синь, він у цю хвилю справді був великим музикою, мелодією впивався сам, мелодією напував інших.

Олекса, обійнявши ялицю, щоб притримати трохи ноги, що занадто розстрибалися, випадково глянув на колоду, де недавно сиділа поважна і набундючена Смерть. Тепер Смерть уже не сиділа, вона танцювала разом з живими, вихилялася, притоптувала, бралася за боки, чари музики не обминули і її, біла кирея з неї зсунулась, постелилась людям під ноги.

Смерть танцювала гола, жалюгідна, смішна у своїй страшній наготі.

— Дивіться, дивіться, Смерть танцює! — не втримався Довбуш і показав на Костомаху.

І всі люди її побачили, і побачив її Великий Цимбаліст. Він навмисне жбурнув Смерті під п'яти цілу пригоршу веселої грані, та зареготала, завертілась у шаленому крутежі. Часом по ній толочилися люди, світ такого досі не видів, щоб по Смерті толочилися люди, навіть сам господь виглянув з небесного вікна, щоб уздріти наругу над своїм послом, але й він не зміг помоцуватися з Великим Цимбалістом, у бога засвербіли п'яти, і він поспішно зачинив квартиру.

Смерть обливалася потом, Смерть умирала від танцю, Смерть простягла до Цимбаліста кістляві руки, благала: — Гей, та зупинися, май розум, дай передихнути. Я вступаюся... Жий собі хоч тисячу літ.

Великий Цимбаліст сміявся:

— А чиє зверху, Костомахо? Танцюй, танцюй, аби-с знала, що то значить музика, що то значить життя. Це тобі не косою махати. Танцюй, ха-ха!..

Врешті Довбуш змилосердився над Смертю:

— Дамо тобі спокій, тільки до Цимбаліста не підходь. Ні пині, ні завтра, ні через рік.

— Слово гонору! — Смерть погоджувалась на все, її кістки і так ледве трималися купи.

Тоді цимбали замовкли. Смерть підхопила кирею, косу і — подтюпцем з подвір'я. Навздогін нісся регіт, свист, дехто й каменюку послав.

— Тепер по всьому, — присів звеселілий Довбуш. — І по похоронах, і по воскресінню. Ви, люди, розходьтеся і розкажіть усім, як тут була переможена Смерть. А ви, дсдику Великий Цимбалісте, виберіть собі з-поміж легінів сотню найталановитіших, навчіть їх майструвати такі цимбали, аби мали душу, і навчіть їх, як самі вмієте, сіяти з цимбалів квіти-барви.

— Добре, Олексіку, — відповів Цимбаліст, — зроблю, як ти велиш.

— Не я велю — так людям треба. Най перша сотня легінів, коли стануть рівні з тобою, іншу сотню цимбалістів навчать і зроблять їх великими. Тоді на Зеленій Верховині ніколи не згасне музика. Лишайтеся здорові, я поїхав. — І Олекса Довбуш скочив у сідло.

Сивий рушив. Люд розійшовся, а Великий Цимбаліст узявся до роботи.

Смерть того літа на Зелену Верховину не повертала, ніхто в горах не вмирав, навіть ті, яким треба було. Кілька разів, правда, Смерть підходила до гір, з кичер дихали на неї звуки цимбалів, і Костомаха давала ногам знати.

ЛЕГЕНДА ДЕВ'ЯТА

Ой скрипнули ворітечка кленовії,
Заіржали кониченьки воронії.
Сховай мене, матінко, в комору,
Щоб не взяли ня гості з собою.

Олекса лежав, поклавши голову на Анниччині коліна. Дівчина обережно і голубливо торкалася пучками пальців його задубленого на вітрах обличчя. Довбуш слухав її співанку, співанка чомусь здавалась йому схожою на весняний струмок, що несміливо і боязко торував собі шлях у глибоких, крихких снігах. Опришок мислено йшов слідом за струмком, який щокроку повнів водою, набирався відваги і шуму, поки не задзвенів вируюче, переможно, і тоді Олекса почув, як десь далеко-далеко обізвалися бубни. За бубнами розсипали веселощі цимбали і скрипка, і вже Олексі запахло весільним пшеничним короваєм, і вже перед очима замаяло зелене деревце, вбране червоними косицями. Олекса розплющив повіки, видиво зникло, Анничка урвала співанку. І він спитав:

- Чого-с, любко, згадала весільне ладкання?
- Бо сеї ночі віддаюся, Олексику.
- За кого?
- За тебе...

Він закинув руки їй на шию, притиснув до себе, вона схилилась йому на груди, було їм обом душно і млосно, він цілував її безперестанку, наче спраглий пив воду. Вона мліла в обіймах, були їй любі й жадані його міцні цілунки, дівчина горіла, трепетала в червоному доброму вогні, горіла і не згорала.

— Ти знаєш, Олексику, що таке щастя? — спитала згодом, коли він витирав з чола рясний піт.

— Не, не знаю, — мовив Довбуш. — Але гадаю си, що щастя — це ти. — Довбуш і справді цієї ночі почував себе щасливим, він забув, що вчора мав із шляхтою тяжкий бій, не хотів думати, що й завтра чекає на нього похід. Ось мине ще година-друга, Сивий, що стоїть біля скель

нерозсідланий, нагадає їржанням про дорогу, але це буде потім, а тепер, Сивий, пасися, дай мені насолодитися любов'ю!

Вони лежали на розстеленому Олексиному сардаку, лежали над самим Черемошем, крихітну левадку на «ляцькому» боці стерегли дві високі скелі, а з того боку, «волоського», хтось, може, й бачив молодят, але за Черемошем чужа земля, там на Олексу вороги не чигають.

— То кажеш, Анничко, що нині твоє весілля? — згадав Довбуш дівоче ладкання.

— А ніби не правда? — тулилася до нього.

— Може, й так. Але нема на твоїм весіллі ні короваю, ні бояр, ні дружок.— Олекса сам не знав, пощо торочив сумнії речі.

— Зате в мене є ти...

Він був вдячний їй, що прийшла на умовлене місце, здалеку бачив, як бігла вона і в своєму бігу була схожа на добру білу птицю, що віщує гаразди, але птиця має крила, їй відстані не страшні, а з Кутів Анничці треба було йти і бігти, однак вона не жалувала ніг.

— Я є, Анничко, і мене нема,— продовжував він розмову.— Я тільки опришок. Мусиш знати, з ким заходишся.

Вона поцілунок закрила йому губи, і світ раптом притих, занімів. Сивий цютливо відвернувся, щоб не бачити молоді любові. Анничка то боронилася, то плакала, Олекса вицілював їй сльози:

Сховай мене, матінко, в комору,
Щоб не взяли на гості з собою.

Поблизу не було матінки, не було дружок, Олекса сам розплітав молодій коси, розплітав і в думці присягався горам і лісам, скелям і Черемошу, що бере Анничку не на мить, бере назавжди собі в жони.

Коли потім вони лежали стомлені й засоромлені поруч, Анничка заговорила перша:

— Я б хотіла, Олексіку, тут зостатись назавше. Дивися, місця тут дикі, безлюдні, ти б поклав на березі хижу, ловив би у Черемоші пстругів, а я б колисала твоїх синів. Було б тут багато сонця і вітру, нас би не обходив цілий світ.

Олекса заклав руки під потилицю, пригадав, що Анничка повторила його давні думки.

— То пусте, дружино люба. Шляхта і сюди знайшла б дорогу.

— Я би чарами на їхніх стежках пропасті викопала. Я б їм очі затуманила.

— То зачаруй, дружино, мою дорогу, щоб я до своїх хлопців назад не повернувся,— пожартував Олекса.

— Тебе не можна зачарувати, мужу. Ти вже, я бачу, позираєш на свого Сивого...

— Бо, може, вже час...

— Ось видиш... Я буду заздрити твоїм хлопцям, що мають змогу бачити тебе повсякчасно, і заздрю Сивому, що коло тебе щоднини, і заздрю дорогам, по яких ти ходиш. І заздрю цим скелям, що завжди вкупі.

Дві скелі справді, як два гуцули-велети, стояли рамено об рамено, Довбуш знав, що люди охрестили їх Вартовими.

— Це неправда, Олексіку, що вони Вартові. Це — залюблені,— нарушила мовчанку Анничка.— Хочеш, я тобі наостанку заспіваю про них.

— Співай,— попросив Довбуш.

— Слухай.— І дівчина, на хвилю задумавшись, почала неголосну співанку про те, що в Черемошевих плесах живе русалка, живе не від учора, не від позавчора, живе довгі віки, водяна красуня не старіє і не молодіє, ночами при місяці на цій поляні розчісує мокрі коси.

Але не про русалку буде в співанці мова, буде тут спів про одну дівчину, тую дівчину звали Ержікою, вона мешкала далеко в горах, вона вдалася високою і стрункою, як смерічка, мала стан гнучкий, мала груди тугі, як спасівки в саду, мала личко біле, ніби в панських покоях пещена.

Олекса незчувся, як Анниччина співанка його полонила, забрала в нього сьогоднішню ніч і повела в інші далекі дні і ночі, Довбушеві здавалось, що він уже десь стрічався з Ержікою, Анниччина співанка обернула його в крилатий вітер, який пам'ятає, що Ержіку люди називали Дзвіночком, бо вона щедро розсипала по зелених пляях співанки й буйні танці. Старі нанашки казали: «А не співай, дівче, безпричинно, не витанцьовуй, бо виспіваєш своє щастя і затопчеш постоломи долю-талан». Ержіка з тих слів сміялась, за нею легіні, як сновиди, блукали, її сліди у жмені збирали, до серця тулили і клали під подушки, аби їм вночі Ержіка приснилась.

А вона не любила нікого, окрім багацького сина. Той, легінь, кажуть, був красний. Для примноження скарбу послав його дедя до Станіслава торгове ремесло переймати.

Ніхто не відає, де вони одне одному в око впали, може, то було на великдень під церквою, коли дівки гагілки

водили, а може, в Косові на ярмарку, коли дівчина писані верети продавала. Досить того, що молодята полюбилися і сюди, на берег Черемошу, приходили цілуватися. Легінь приходив першим, ховався десь у корчах, Ержіка прибігала пізніше, казала завше, що ждала, аби мама заснули. Легінь брав Ержіку на руки, колисав її, як дитину, і приговорював: «Чи не боїшся, Ержіко, на береги Черемош-ріки приходити?»

Вона шептала, що боїться, сполохано озиралась навколо, легінь тулив її, як чічку, до грудей, казав не лякатися, якби навіть усі вороги змовилися проти неї, то однаково оборонив би її.

Сила Анниччиної співанки була велика, Довбуш виразно чув кожне слово закоханих і бачив їх обох виразно, ніби стояв поруч. Хвилинами він прагнув звільнитися з-під ярма Анниччиного співу, це йому не вдавалось, Анничка співала далі, а Довбуш знову чув, як сміялась Ержіка, її страх минався, чула себе в обіймах легіня безпечно, як у колісці. Він цілував її піжно, цілував палко, до безтями, часом русалка бризкала на них студеними краплями, аби молодята не повмлівали від кохання.

Тоді вони зривались на ноги, як олені, бавились у лапанки. Черемошу хвилі завмирили, не хлюпотіли, хвилі слухали, як стукотіли-билися закохані серця. Олекса Довбуш теж чув цей стукіт. Прибережні смереки стояли насторожі, піднявши до неба зелені списи, і злим людям стежки на берег перегороджували. Літня ніч вішала на хмару місяць-ліхтар, аби молодятam світло було. І брала ніч Ержіччині співанки в долоні, аби не дзвонили голосно, аби не долітали до оседків, аби молоді газди зі шлюбними жонами солодко спали, аби легіні оскому не набивали.

Часом, стомившись, Ержіка сідала на мураву і казала легіневі, щоб повідав їй про Станіслав, місто далеке, ніколи нею не бачене. Він не зразу погоджувався, спомини про місто хмарили чоло, згадував, що швидко минеться літо, мусить тоді покидати Ержіку і їхати в той вузький, обгороджений муром кам'яний і чужий город, щоб знову з волі деді чипіти в склепі вірменина, або на вулиці зазивати покупців, або сліпати над рахунковими книгами.

«Розкажи мені про станіславських панянок. Чи файні?»—просила вона.

Він казав, що відтоді, як її побачив, на міщанських дівчат не дивиться. Ержіка не вірила, грозила йому пальцем, а легінь присягався, на чім світ стоїть.

«Досить, досить, любку,— жибоніла Ержіка.— А все ж туди їдеш?»

«Мушу,— зітхав.— Так дедьо хочуть».

«Мус має, як палиця, два кінці. Чи в твого деді мало царинок і полонинок, щоб тобі газдувати? Ніби то гуцульська справа займатися торгом, га? Чи ти вірменин? Чи іудейської віри?»

«Не в газдівстві справа, Ержіко. Через рік-два дедя збираються воли і вовну, набіл і полотна в горах скупувати. А я в Станіславі відкрию склеп. Збудую кам'яницю».

«Тоді буде по нашій любові».

«Чом? Я візьму тебе з собою».

«Ой, чи схочеш у покоях хлопку тримати?»

«Смішна...»

«Чи твої родичі дозволять мене брати? Я лише вівчарева донька. В мого деді овець, як на небі зір, але всі чужі. В мого деді полонини конем не об'їдеш, але всі чужі».

Два літа воркували молодята на цьому березі. Оселями блукали плітки, одна другої чорніші. Довбуш навіть бачив, як породжували їх на воротах злаязичі газдині. Обвіяний і обкурений Анниччиною співанкою, він лютував, що люди надаремно плескали язиками, що ніхто не зволив прийти на цю леваду, ніхто не питав зелену мураву, чи толочили її молодята в любовному безпам'ятстві. А вона б могла перед світом засвідчити, що легінь не зривав ружі, кохалися вони чисто, росяно.

Аж в останнє літо підстерегла Ержіку біда. Якось сюди вона прийшла першою. Вечір видався парким. Дівчина скинула сорочку і шубовснула у воду. Забула, що легінь мав ось-ось надійти, пливла собі все далі, бавилася у воді. Черемош пестив її біле тіло, лоскотав груди, було їй, видно, радісно і легко, долоньями на плесі підпалювала водяні іскринки. Смереки забули про сторожу — задивилися. Сойки в корчах уже спали. Ніхто не помітив, як появилася легінь. Річкові хвилі спам'яталися аж тоді, коли він плигнув на їхні спали. Та було вже пізно. Легінь плив до Ержіки широко, прудко. Потім виніс її, покірливу і податливу, на берег. І що могла навіть цнотлива русалка вдіяти з молодого кров'ю?

А згодом він поїхав. Не приходила сюди вже Ержіка. В полум'ї осені згорали на схилах гір буки, вітер червоними листочками-жаринками вистелював тихі плеса. І руділи трави. Довбуш чув, як в Анниччиній співанці руділи трави, ніби вони вмирали, і чорніли смереки. Ночами їм снівся дівочий сміх.

І раптом...

Гей, Довбуше, ти чуєш, любку солоденький, раптом одного сльотливого надвечір'я з'явився на березі легінь. Був убраний по-міщанському. Тримав у руці прут і шмагав ним голі вже корчі. Видно, хвилювався, видно, очікував Ержіку. Вона придибалала з ночі тиха, як тінь, і скорботна, як хрест.

«Таки приїхав?» — спитала, ніби не повірила очам. В її голосі боролися стримана втіха і приглушений страх.

«Приїхав. Мало коня не загнав,— сказав холодно.— Ти ж переказувала через людей, аби не гаявся...»

Черемош заціпенів, смереки шептались-дивувались: адже він ніколи не приїжджав восени.

«Я хотіла тебе видіти»,— сказала Ержіка.

«І тільки? А я бозна-що думав...» — зітхнув легко.

«А ти не думай,— відповіла суворо,— ти ліпше послухай,— і розстебнула киптар, притисла його голову до грудей.— Чуєш,— шепнула,— під серцем б'ється наш син».

«Син?! — зойкнув багацький легінь не то злякано, не то втішно.— Але ж...»

«Син, я знаю»,— винувато посміхнулась Ержіка.

Ні, він не зрікався сина. Новина, очевидно, лише його приголомшила. Легінь приходив до тьми поволі, вже і на його обличчі спалахнула усмішка, вже розпростер руки, щоб обняти дружину.

І вхопили його за руки старші брати. Хлопи з них були моцні, білим хлібом годовані, руки мали ковальські. Легінь пручався, бив ногами, але вони таки його скрутили. Довбуш мало не зірвався на ноги, жадав допомогти легіневі, Анничка його опам'ятала, казала, що то діється лише в пісні, а не наяву, багацьких синів поблизу нема, і далі виплітала співанку, як вінок. Зі співанки Олекса довідався, що несподіваний приїзд молодшого сина сполошив старого багача, він на гальпаль кликнув старших своїх відземків і пішов за легінем назирцем. А може, вже й до його гражди докотилася чутка, що вівчарева донька лагодиться йому в невістки. Старий допустити цього не міг, жадав мати невістку міщанку коли не з ґрунтами, то із злотими.

Газда, низенький, круглий, як кубан, стояв перед сином і питав:

«Вже-с, хло', остудився?»

На Ержіку ніхто й оком не кинув, ніби не було її на березі, дівчина тулилася до смерекових стовбурів, лякалась не за себе, боялась за любка.

«Та охолов...» — неохоче відповів легінь.

«Ну, то пустить його,— наказав газда синам.— І йдемо додому».

Легінь не дав деді зрушити з місця.

«Я маю вам пояснити... сказати...» — І почервонів.

«Не тре',— старий підняв долоню, як щит.— Ми все чули, хло'».

«Все?» — задеревів.

«Все. Одного не розумію: ти хлоп не дурний, а віриш, що оця дівка буде мати від тебе дитину? Віриш, га?» — бринів між вусами злий сміх. Черемошеві хвилі клубочилися, збиралися в кулаки, скручувалися в цівки, щоб досягнути старого і залити йому пельку водою. Розгойдалися, ринули на берег і... не досягли. Лише оббризкали Ержіку, котра сховалася між камінням і ждала.

«Віриш?!» — уже реготався басом старий газда. Регіт легіня роззброював. Якби його сварили, переконали, то він, може, упирався б. А тут — реготались...

«Вірю, а що? — відповів невпевнено, дивлячись у зубаті роти братів.— Я був з нею...»

«Ну й що? — пирскав слиною старий газда.— Ну й що, дурна твоя голова? Ніби ти з неба впав? А хто з цією лервою не був?»

«Юрко Стефанишин хвалився, що обертав її в оборозі»,— вставив слово найстарший брат.

«Митро Христюк водив її в малину»,— додав другий.

«Ти нічо', бра', не знаєш».

«Ти нічо', бра', не видів».

«Вона з тобою, аби-с знав, літувала, а з іншими веснувала».

«Тепер тебе, хло', зв'язати курмеєм хоче...»

«Тепер на твій ґрунтець та на твій торг писок розтулила. А ти, хло', будь мудрим...»

Легінь не захищався, лише озирався, як зацькований вовк, він вірив і не вірив мовленому, шукав поглядом у вечорових сутінках Ержіку і чомусь чекав її заперечень, крику, ждав, що вона розірве смердючу верету, в яку його пеленали. А Ержіка слів не знаходила, була подібна до смертельно раненого зайчати, дрібний і студений дощ, що пустився, сік їй обличчя. Брежня відняла їй мову і руки, у вухах теленькали дзвони. Дівчина була надто молода, щоб боротися, досі не здибалась з людською підлістю і, зустрівши її, розгубилась, голова запаморочилась од її глибини. Правда, Ержіка підсвідомо сподівалася, що її любко скаже дедьові «годі», і тоді виявиться, що криниця підлості викопана неглибоко.

Легінь, як сліпий, підійшов до Ержіки, і спитав:

«Це правда, Ержіко?»

Мовчала.

«Це правда, що вони тут кажуть?» — повторив.

Най би його брати і дедя ще лили на неї цебри бруду, най би котрийсь «признався», що вона й з ним спала, але чому про якусь «правду» питає її любко, адже знає, що лише його любила.

А може, хоче вмити руки? Хоче відцуратися? Хоче її забути? А син?

Проте не обізвалася, байдужість сповивала її, жадала, аби всі вони чимскоріше забралися геть, аби дали їй спокій.

«Ти кого, хло', питаєш? Видиш, вовною писок заткала». — Старий газда взяв сина за плече, брати підхопили його під руки і повели. Ось затріщав під ногами сушняк, ось кроки вже стихли. Темно. Ержіка лишилась сама.

— Вернися!!! — розпорів Довбуш криком тишу ночі.

Ержіка зі співанки, теж здибилась на ноги, тиша і самотність додали їй сили.

«Вернися, любку!» — послала в ніч благання.

«Ха-ха-ха», — дістала відповідь.

«Вернися!..»

«Як рак на горі свисне!»

«Вернися, бо прокляну!» — грозила.

«Га-га-га-а-а!!!» — бився зворами, колов каміння регіт багацький.

«Аби ти закам'янів, любку, на місці!»

І він закам'янів. Став скелею. Ержіка жажнулась того, що сталося, підбігла до скелі, обняла її і теж каменем стала. З того часу і стоять на березі Черемошу дві високі скелі.

— На цьому моя співанка, скінчилася, — сказала Анничка і зиркнула на Олексу. Він ще жив її співом і жив розпукою Ержіки, втопив погляд у дві скелі, і скелі раптом ворухнулись, у них вирости великі руки, кам'яні руки сплелись в обіймах.

— Дивися, дивися, Анничко, вони далі любляться, — мовив Олекса пошепки, ніби боявся сполохати кам'яних закоханих.

Анничка й не поглянула в той бік:

— Побіжи, любку, до Черемошу та умийся, най тобі всяка мара не привиджується. Бо ці скелі — звичайне каміння, стоять вони од віку. Я співанку від початку до кінця з голови видумала, як вигадують старі бадіки казки, і тобі проспівала.

— Ти? Аби-с здорова була...— Він не міг повірити, щоб його Анничка, його золота Анничка вміла складати пісні.

— А чом би й ні, Олексику? В кожній людині є свій дар: в одного дар до пістолів, у другого — до цимбалів, в четвертого — до плуга і коней, у п'ятого — до співанок. Хіба не ти казав?

— Я,— згадав Довбуш,— але...

Він кохався в співанках. Не раз, ще пасучи вівці, міркував про гнізда, з яких вилітають співи. Людей, які складають слово до слова і дають цим словам крила-мелодію, він уявляв незвичайними, особливими, чимось подібними чи то до Діда Велета, чи до Великого Цимбаліста. А ось поруч сиділа Анничка, яка володіла тайною піснескладання, тайна робила дівчину загадковою і великою.

— Як же, Анничко, твої співанки родяться? — допитався шанобливо.

— Гейби я знаю? — здвинула плечима.— Родяться, як діти...

— А я міг би навчитися?

— Що? Родити дітей? — поглянула лукавим оком.

— Та де. Про співанки кажу.

Стала серйозною:

— Здається, ні... Бо і я не вчилась, воно в мене само обізналося, коли тебе уздріла. Так скресає крига, як припече сонце. Так шумлять ліси, як звіється вітер. Так співають жайворонки, як царина заврунеться.

— Може, і твоя правда, Анничко,— потакував їй Довбуш. Він продовжував відкривати для себе Анничку, глибше пізнавав її духовну красу. Ватажок тішився, що саме ця дівчина здибалась йому в житті, що перехрестились їх дороги.

— Як добре, Анничко, що я тебе знайшов, бо світ широкий...

— А може, я тебе відшукала? Пам'ятаєш Чорногору?..

— Пам'ятаю.

Його повіддю заливала ніжність, і він купав дружину в пестошах. І чим більше відміряв їй ласки, тим чувся багатшим і сильнішим, був схожий на криницю, яку не можна вичерпати, і був подібний на праліс, який, віддаючи сонцеві краплини роси, взамін брав потоки дощу. Якби Олексі в цю мить сказали: викорчуй ліси і переори гори,— він зробив би, бо чувся могутим, як бог, навіть могутнішим, ніж тоді, коли Дідо Велет дав йому срібні волоски.

Одного тільки не міг зробити Довбуш — не мав сили продовжити ніч. На сході вже ясніло, і він сказав:

— Нам час, Анничко. Тобі в один бік, мені — в другий. Тобі до Кутів, мені — на верховини. Дивися, вже місяць погас.

У неї на віях забриніли сльози:

— Коли ще здибаємось, дружино?

Чи міг достеменно відповісти? Міг би їй сказати, що відтепер вдень і вночі, в поході й на супочинку буде летіти думкою до неї, буде її голубити, цілувати милі очі.

— Коли жадаєш...— відповів.

Вона б жадала лежати в нього на грудях щоночі, та чи він її колись не попереджував, що опришки гражди не будують, жито не сіють?..

Він загорнув її торботливо в гуглю, підняв легко вгору і посадив у сідло. Сивому було незвично возити легку ношу, проте ступав обережно і м'яко — Довбуш вів коня за повід.

Анничка кілька разів пробувала зійти з сідла, бо вже скінчилися гірські стежки і під копитами Сивого обізва-лася бита дорога, на якій могли появитися і шляхтичі, і смоляки, хтось із них міг би впізнати Олексу. І тоді... Та Довбуш розвіював її страхи, казав, що на битій дорозі нема верховинського опришка, за голову якого шляхта обіцяла шапку червоних, і нема вірменської наймички з Кутів, дорогою йдуть зі шлюбу молодий і молода, і Довбуш навіть згадав ладкання:

...Сховай мене, матінко, в комору,
Щоб не взяли ня гості з собою.
Сховай мене, матінко, в хижу,
Поки я їх пересиджу...

Вже під Кутами, коли серед ясного ранку прощалися, Олекса спитав:

— Скажи, Анничко, по правді, що то було там на леваді? Я ж виразно бачив, як дві скелі обіймалися. Це сон, мара?

— А може, то чари співанкові, любку?

— То зачаруй, волохата бджілко, погані очі. Най вони мене не вздрять, поки не здолаю дороги.

— Зачарую, Олексико, їдь щасливо.

Він поїхав, а Анничка сіла на обочині під фігурою і почала співати: піші й кінні зупинялися коло неї, піші й кінні забували про дорогу, дорога стелилася Олексі чистою і безпечною.

ЛЕГЕНДА ДЕСЯТА

Станіславська темниченька,
Мури муровані.

Сидять у ній легіники,
В желізо ковані...

Зелена Верховина народила сотні славетних опришків, та жодному з них навіть у сні не марилось піти походом на Станіслав. Окремі ватаги чорних хлопців брали топірцями Кути і Косів, навідувались у передмістя Коломиї, безстрашний Баюрак узяв приступом і спалив Болахів, а Станіслав обходили далекою дорогою, щоб випадково не настромитись на вістря списів панцирних корогов, що денно іночно стерегли, як пси, підходи до кам'яного гнізда Потоцьких у межиріччі двох Бистриць. Вельможне панство, купці-сріблолобці, зажиткові міщани католицької, грецької, вірменської та Мойсеевої віри почували себе за фортечними мурами, як у свого бога за пазухою. В місті завжди стояло залогою панцирне військо і вешталось багато озброєної шляхти, падких до бійки стражників і пахолків.

Траплялося, що деякі побратими з опришківських куп Станіслава таки не минали. Це було тоді, коли вони пораненими або через зраду ставали здобиччю смоляків.

Не виколисував надії погуляти в Станіславі й Олекса Довбуш. Він добре розумів, що фортеця Потоцьких занадто твердий горіх для опришківського зуба. Тому побратими немало здивувались, коли одного дня пізньої осені на горі Стіг Олекса їх зібрав і сказав:

— Я іду на Станіслав.

Дехто з опришків грішним ділом подумав, що ватажок хильнув зайву квартиру оковитої, тепер це дивним не було б, горами ходила пізня осінь, сьогодні-завтра ватага розбредеться по одному селами і глухими присілками, щоб знову згуртуватися тут весною. Отже, на прощання можна й випити. Але Олекса Довбуш дивився на побратимів тверезими, ясними очима, в них ятрилася вперта рішучість.

— Може, ви, Олексо, жартуєте? — спитав за всіх Василь Баюрак, давній і добрий Довбушів побратим.— То, прецінь, фортеця, а не двір якогось шмаркатоного шляхтича...

— Гадаєш си, Васи', що не виджу різниці між шляхетським курником і Станіславом? — глипнув невдоволено на Баюрака.— Та йти мушу!

— Але вже й пора пізня, ватажку,— спробував переконати Довбуша обережний в походах і меткий у нападах Павло Орфенюк.— Зима на порозі.

— Якби навіть сніги засипали всі плаї і дороги, я однаково піду,— відповів Довбуш.

— Мой, а чи не забаглося вам, ватажку, нашої кервавиці? Ця осінь і так була для нас тяжкою,— вихопився молодший з братів Джемиджуків, легінь запальний, прискливий, як вогонь, але сміливий до безумства, за що й любив його Довбуш.

Олекса потемнів на лиці, рука мимоволі шарпнулася до золотої бартки, молодший Джемиджук теж блиснув топірцем. Опришківська рада схопилась на ноги. Ще мить — і схреститься, задзвонить у смертному бою страшна зброя. Олекса дихав важко, гнів кипів йому в горлі. Це був перший випадок у ватазі, коли між побратимами пустив пагінець корінь незгоди.

— Ну, нападай, ватажку, я відаю, що твоя рука несхибна і важка, я зараз умру, але мусиш знати, що нам усім цей похід ні до чого! — хоробрився і кричав Джемиджук.

Олекса ступив крок до нього, замахнувся і... кинув барткою об землю, ребром долоні протер обличчя, ніби змивав з себе несподіваний гнів. Той зелений когутик Джемиджук має рацію, нинішня осінь вихопила з ватаги доброго побратима Василя Полейчука з Шешор, перед станіславською ратушею був четвертований Андрусь Лаврів із Зеленої... Смоляки полковника Пшелуцького, мов гаддя, розповзлися Покуттям і Зеленою Верховиною, нишпорять селами і лісами. Пан коронний гетьман Йосип з Потока, зваживши на мольби галицької шляхти, послав йому війська під рукою Антона Соболевського. Княжна коронна Теофіла Яблонська таємно плодила зраду, підкуп: шляхта нічим не гребувала, аби лише якнайшвидше встановити в краю золотий спокій.

— А все ж, братове, я повинен іти до Станіслава,— промовив Довбуш, закурюючи люльку.— Я не про вас говорю, моя влада цього року над вами вже сили не має. Я говорю про себе. Сам хочу йти.

— Та це ж, Олексо, вірна погибель! — вигукнув Баюрак і кресонув себе пальцем по горлі.

Інші опришки здвигали раменами, ніяк не могли второпати причини раптового рішення Довбуша.

— Мой, бра',— обізвався Олекса,— сам знаю, що не на весілля збираюся. Ви тут три дні їли і пили, а я три дні думу снував.

Товариство тільки тепер помітило, що їх ватажок спав з лица, очі йому запалися, як дві ями, борода чорно наїжилась щетиною.

— Щось хіба з Анничкою? — хтось необережно зронив запитання.

— Свят-свят! — широко перехрестився Довбуш. Всі у ватазі знали, як дорожить Олекса дівчиною. — Я, братове, маю старий борг, а лицарям не пасує не віддавати борги. Це сталося ще в день мого народження. Коли Жельман збиткувався над моєю матір'ю, то в Печеніжині знайшовся лише один легінь, котрий наважився стати в її обороні, звався він Юрою Бойчуком. За це поплатився. Гнів він у ямах Яблунева і Коломії, родичі по ньому не одну службу божу відправили, а він ще й досі мучиться під ратушею в Станіславі. Якось чоловік знайшов спосіб передати про себе на волю звістку. Три дні тому приходила до мене стара Бойчучка, вже над деревищем труситься, але дорогу сюди знайшла, ногами і серцем її вимацувала, і повідала мені Юркові слова. Передав Юра: «Якщо є на світі Олекса Довбуш, то най про мене згадає». Тому я мушу йти сплатити старий борг. Мушу! — Олекса взяв стрільбу і топірець, свиснув на Сивого. Ніхто з опришків не намагався відрадити чи стримати, кожен з них чинив би так само, як він. А коли Довбуш зник за деревами, опришки без зговору, мовчки осіддали коней і кинулися наздоганяти ватажка.

Їхали безлюдям три ночі й три дні... Зупинилися в нетрях Тисменицького лісу. Тут опришки відбули коротку нараду, і серед ночі Довбуш зник, мов у воду впав. Наступної днини в Станіславі розроївся великий ярмарок. До міста потяглися панські ридвани і хлопські вози, їхали кінні й дибали піші. Втовлені стражники на тисменицькій брамі не звернули уваги на рослого чорноволосого цигана з вуздечкою в руках.

Опівдні Олекса Довбуш вже розгулював вулицями Станіслава. Місто його приголомшило. Будинки з вікнами, що виходили у тісні дворища, здавались йому сліпцями, що товпились один біля одного і росли, тягнулись поверхами вверх. Вулиці й майдани смерділи кінським потом, нечистотами, стовпищем людей. Повітря густіло від крику, лайки, молитов, команд, гомону костьольних дзвонів, цокоту копит і рипіння возів. Була така хвилина, коли в Довбушевій голові проскакувала бистра і ляклива думка, що даремно залетів сокіл у гніздо Потоцьких. Тут, де на кожному кроці подибуєш шаблю, або канчук, або батіг, навіть Олексі Довбушу не з руки віддавати свій борг. Це правда, що на

Верховині й на всьому Підгір'ю нема лицаря понад нього, а срібні волоски Діда Велега — безпечний щит проти нещасного випадку. Але скількох ворогів він може здолати? Десятьох? Ну двадцятьох... Можливо, навіть цілу сотню? А якщо впадуть на нього тисячею?

Думки про власну особу не сподобались Олексі. Він відганяв їх, як надокучливих і крикливих сорок, але вони знову зліталися і били дзьобами в тім'я. Їх розполошив лише розсип ударів бубна. Бубни спочатку гриміли глухо, місто не звертало на них уваги, бубни стогнали далі, їх гул наростав, сіявся кукілем, заповнював собою майдани й вулиці, толочив, придавлював інші звуки, і раптом Довбуш відчув, що місто принишкло, здалось на ласку бубнів. Вихопилися із склепів і закам'яніли на порогах галасливі євреї. Припинився торг. Завмерли в сідлах набундючені вершники. Тислися до мурів, залізали в щілини хлопи навкружних дідичів. Олекса навіть почув, як поривисто дихало місто і як шелестіло в парку навколо палацу Потоцьких опале листя.

А бубни били, били, били, їхні удари проникали Олексі в душу і відлунювалися болем і незрозумілою тривогою. Ватажок застиг посеред вулиці, зціпив кулачища, розставив ноги: був готовий дорого віддати життя.

А бубни били, били, били...

А бубни били, били...

А бубни били...

Олексі надокучило ждати нападу, він сам шукав поглядом замашного дишла або бодай люшні, вже мало бракувало, щоб напружені нерви вибухли, і пішов би Довбуш кришити, гамселити, толочити, молотити вулиці й майдани, будинки і мурі. І в цю ж мить поплив регіт:

— Га-ха-ха! Знову, проше панства, збуя на страту ведуть. Знову, ха-ха-ха... На одного хлопа стане менше!

Місто ніби чекало вереску, бо затремтіло в реготі відвисле черево кінного шляхтича, бо від задоволення і сміху вмирав під яткою пейсатий купець, бо розпогодилися в посмішках блідо-пещені личка панянок, бо істинно щиро перехрестилися два отці-сзуїти, бо...

Ні, Довбуш уже не встигав ловити очима всі обличчя, адже реготалось усе місто, місто притоптувало шкур'яками і чоботями, чревіями і пантофлями, ножищами грубими і граціозними. Олекса бачив тепер тільки роззявлені зубасті роти, сотні ротів, тисячі ротів, що випльовували з себе то завивання і щасливий стогін, то утробний вереск і шляхетні смішки.

Довбуш був би радий заткати вуха, схватися, здиміти з цього гамірливого Вавілона, але натовп уже рушив, зімкнувся стінами, перемішався, став хвилею, і тепер Олекса, опинившись на гребені хвилі, він-на-віч зіткнувся з шляхтою, міщанами, слугами, перекупками, жовнірами та монахами і відкрив для себе, що вони не сміялися. Вони вили, клацаючи зубами, як вовки, і, як вовки, прагли крові. Довбушеві зробилося моторошно у смердючому від збудження, немитому вовчому кодлі, він ніколи й гадки не мав, що людський рід падкий на чужі смерті. Там, на Зеленій Верховині, при нападах на шляхетські двори і замки він також убивав, але вбивав не задля втіхи, не для насолоди, вбивав з пекучої необхідності, він відрубував руку, яка замахувалась мечем на його шию. Це була проклята і важка робота, Довбуш постійно нагадував побратимам не проливати надаремно людську кєрвавицю. А тут, у мурашливому, кам'яному гнізді, якісь бубни розбуджували в людях звірів.

Олекса вдивлявся в очі натовпу: сотні пар очей палахкотіли вогнем, сльозилися втіхою, мружилися благодаттю, іскрилися люттю. Але були серед них і очі, що сумували. Це було незбагнено і страшно. Роти у цих людей шкірилися зубами, душилися сміхом, зморшки тремтіли радісно, а очі не брали участі у веселій тризні, вони зорили на світ зажурено, кєрвавилися мукою. Олекса прєбував зупинитись, щоб уважніше, пильніше подивитися на цих дивних людей з печальними очима і веселими ротами. Може, ці люди були майстровими, слугами, ратаями? Ватажок розпізнати їх не вмів, не міг і спитати, натовп крутив ним, як вир тріскою, штовхав, обтовкав ноги і ребра і, як тріску, ніс на майдан перед ратушею.

Довбуш нині вже бачив ратушу — величезний, почорнілий будинок, який ззовні нічого не говорив про свої глибокі катакомби, про котрі з острахом і ненавистю співала вся Верховина. В променях теплого сонця будинок посміхався привітно і лагідно десятками великих вікон. Тоді Олекса обійшов ратушу навколо, втішився, що проникнути вночі в її черево буде легко, адже сподівався тут уздріти грубі фортечні мури, налаштовані гармати і муравльсько панцирних жовнірів.

Тепер, сполудня, ратуша виглядала суворіше, ніби на неї хтось накинув чорну мантію. Олекса побачив на вікнах грати і побачив важкі та широкі двері. І побачив перед ратушею вкопану палю. Біля неї височів збитий з дощок поміст, до якого приставили драбину.

Натовп, ударившись об ряди панцирних жовнів, що чотирикутником оточили палю і поміст, рушив назад. Невидимі бубни били, били, били.

А бубни били, били...

А бубни били...

Олекса, правда, вже не чув ні реготу, ні бубнів і не видів людей зі скорботними очима і з веселими зубами, він вдивлявся у широку браму ратуші, ждав, щоб вона відчинилася, і боявся впізнати в її розтворі знайому постать.

А бубни били, били...

А бубни били...

Натовп уже не реготав, натовп сіяв прокляття і димівся ненавистю.

І тоді скрипнула брама.

І Довбуш зобачив високе і мудре чоло ватажка опришків, що мали стойбище в Перегінських лісах, Федора Бизара. Олекса знав його добре, бо колись власноручно посвячував в опришки і призначив ватажком, бо Федір з ватагою квапився на допомогу, коли Олекса брав Кути і йшов на Турку. Колись Довбуш не міг намиливатися легінем, який ні дня, ні години не обходився без веселої коломийки і солоного жарту. Бизар дивився на світ веселими очима, він казав, що світ був би чудовий, якби по ньому не повзало панство. В його вусаках, як бісеня, сиділа смішинка, а в долонях теплилося добро. Інших ватажків Довбуш інколи присоромлював, ганьбив, що занадто ласі на золото, а Федора Бизара картав, що не бере для себе із здобичі ні злого, а треба брати хоча б для того, щоб стара Бизариха десь у бойківській оселі не скніла без хліба.

Нині на помості стояв зовсім інший Федір Бизар. Кат міста Станіслава пан Міхал Козловський за велінням судової лави під час «конфесати корпоральної» зігнув високу і горду постать опришка, біле лице обклав синцями, бистрі ноги припік червоним залізом, а ласкаві руки витяг на дибі.

Пан Міхал був великим «майстром милосердя», шляхта платила йому не задурно, та навіть він не міг відняти, чи вкрасти, чи вирвати у Федора його лагідної смішинки. Всупереч мукам, на зло болеві, вона жила, мов внутрішня квітка, в його очах, і жила в неголеній русявій бороді, й жила в рубцях пошматованої одежини. Довбуш прикипів до смішинки очима і серцем, вона заслонила собою і день, що догоряв червоною ватрою на шпильях кафедрального собору, і ката Козловського, якого панство зустріло оплесками, мов прославляло звитяжного лицаря, і заглушила

смішинка карбовані бездушні слова вироку, в якому судова лава ухвалила винного Федора Бизара карати смертю: для придушення збуйства і на пострах іншим охочим до гультьяйства Федір Бизар повинен бути живцем настромлений на палу.

Довбуш спам'ятався лише в ту хвилю, коли кат виконав вирок і опришкове тіло тіпнулось у смертній конвульсії, а з горла мученика вирвався утробний стогін. Довбуш закусив губи, щоб здавити, не пустити поміж вовків крик жалю і розпуки, ватажкові пальці впилися до крові у власні долоні. Олекса розумів, що Федорові вже не поможеш нічим, ні словом, ні ділом, а себе можеш погубити. Натовп насолоджувався муками опришка, натовп глумився з нього безсоромно.

— Мало йому, пся кров, муки! Мало!..— верещала, захльобувалась криком біля Довбуша якась поважна матрона.

Федір вмирав довго, паля порола нутроці, добиралася до серця неквапно, з позеленілого лица батогами струмився піт, а збуйніле панство жадало ще і його сліз, даремно жадало, бо опришок конав тихо і вмирав гордо, як і належало лицарю Зеленої Верховини. І Довбуш тішився такою смертю, він жадав подібної і собі і хотів, щоб люди, чи то будуть вороги, чи свої, виділи і в нього на лиці смішинку.

Довбуш стрепенувся під чиїмось поглядом, підняв голову і стрівся очима з очима Федора. Вони вже каламутніли, але Олексі здавалось, що перегінський опришок таки впізнав його, і він мислено промовив:

«Так, Федоре, це я. Прийшов на твою смерть подивитися, прийшов учитися вмирати, бо це також велика наука».

А Федір голосно сказав:

— *Dulce et ducorum est pro patria mori!*

Ватажок не зрозумів чужинецьких слів, згадав, що Федір учився в колегіумі десь у Львові, в книгах мудрих шукав правди, а знайшов її в опришківській бартці. Коби тільки знати, що по-ученому сказав востаннє Федір, може, й щось дуже важливе, головне з головних, правдиве з правдивих, те, заради чого змінив каламар на бартку і заради чого вмер.

Бизар розпрощався зі світом уже по заході сонця. Напосній видовищем натовп ліниво розсівався по закамарках міста. Зникли з площі й жовніри. І тільки вітер та Довбуш не покидали Федора, перший розчісував йому чуприну, другий похнюплено підступив до палі й спитав голосно:

— Що-с сказав перед смертю, Федю? Будуть мене побратими читати, а я не зможу відповісти, бо в колегіумах не вчився, мій колегіум — то вівці, Федоре!

Місто брала в ясир ніч, і брала навально, приступом, як уміють це робити лише турки. В парки і сади зліталось на нічліг вороння, вороння боялось холоду в чистому полі, чорні птахи, видно, павчені роками, креслили в сірому небі кола і все нижче й нижче спускались над ратушею, запаскуджували шпилі й карнизи, одна птаха, важка і тлуста, впала каменем на Федорову голову. Такої наруги Довбуш стерпіти не міг, кишнув на птицю, ворона неохоче і поважно, мов шляхтянка в жалобі, змахнула крилами. Олексин рух, певно, помітили стражники при ратушевій брамі. Довбуш незчувся, як стали з алебардами за плечима.

— Ти хто? — вхопили за руки.

— Я його брат...

— Брат? — Стражники переглянулися. Старший гаркнув: — Взяти пса!

Незабаром Довбуш уже лежав пластом на купі гнилої мерви в кам'яному мішку, може, в тому мішку, де вчорашню ніч провів Федір Бизар, може? Місця юдолі від віків не пустують, люди приходять до них і відходять, і цим вони схожі на дні, хоч сьогоднішній день на вчорашній не подібний, у них є щось спільне, що ріднить їх, але є і різне, неповоротне, так і людські покоління. І скільки ще треба поколінь, щоб місця юдолі люди збурили і розкидали, а з каменю, просякненого сльозами і кров'ю, виклали фігуру, а може, стіну, на якій би викарбували імена тих, яких четвертували, палили, розстрілювали, настромлювали на палі лише за те, що вони бартками відчайдушно і розпучливо підважували і розгойдували скелі юдолі.

Довбуш підклав руки під голову і думкою вимірив глибину підземелля. Це йому не вдавалось, хоч і волокли його сюди, покірливого і немовби зламаною, довго, а ковзким і надщербленим східцям не було кінця, поки нарешті смолоскип у вузькій норі намацав ковані залізом двері.

В кам'яному мішку панувала густа п'ятьма. Пахло вогкістю і тлінню. Глибінь землі, тесане каміння, панцировані залізом двері, що стерегли сходи на кожному повороті, не допускали сюди ні сонячного променя, ні вітру, ні студіні, ні людського голосу.

Проте підземелля повнилось своїми струнами: десь глухо лементували ланцюги, десь буравив тишу стогін, десь хтось сміявся — це були струни пекла. А може, це чулись голоси

землі, зритої норами, в яких гнили її сини? Перед Олексою ставали в ряд, плече в плече, люди, котрі конали тут роками, і Олекса казав їм, що у них більше мужності, ніж у тих, що з пістолями і топірцями нападають на дідицький замок. Там пан або пропав, а тут уже пропав, у них навіть більше мужності, ніж у Федора Бизара, бо Федір умирав лише одне надвечір'я, тут смерть торочиться безперестанку.

Федорове ім'я знову викресало в пам'яті його перед смерті слова. Що, що означає оте «*Dulce et decorum est pro patria mori!*»? І кому він їх дарував? Катові? Жовнірам? Йому, Довбушеві? Чи тим людям зі скорботними очима і веселими зубами. А може, Федір заповідав їх вікам і нащадкам?

По розрахунку Довбуша вже повинна була бути глупа ніч, коли він підійшов до дверей, прошептав: «Ану, добрий даре Діда Велета, покажи чого-с вартий» — і злегка натиснув на них плечем. Завіси заплакали, дубові одвірки розкололись, і Олекса опинився в коридорі. Тепер не можна марнувати ні хвили. Очам, що вже звикли до темряви, Олекса не довіряв, пальцями вимацував на слизьких стінах впадини дверей і на них — колодки, котрі зривав, мов перестиглі грушки.

Ставав на порогах кам'яних мішків і розганяв морок словами:

— Я Довбуш. Прийшов-м вам дати волю.

Він не міг у п'їтмі розпізнавати обличчя мучеників, вони ошаліло зривалися на ноги, і в їхніх голосах бринів жак: невільники боялись, що Олексина поява — це лише марення їхніх розгарячених умів. Увірували в дійсність лише тоді, коли Олекса, мов гнилі нитки, рвав товсті ланцюги, якими за руки і ноги були приковані до кам'яних скиб. І кидалися до Олекси з обіймами, в мороку блимали, як свічки, збуджені очі, пальці невільників тремтливо і поспішно бігали по Олексиних плечах, по Олексиних грудях, по Олексиних руках, люди немовби жадали пересвідчитись, що перед ними не дух, а людина з плоті й крові.

Довбуш бережно рознімав їх обійми й казав виходити в коридор, просив не галасувати, бо до волі ще треба пройти не одні гони і ще в норах мучиться не один легінь, а він хоче вивести на білий світ усіх. Звільнені неохоче корились, їх біла пропасниця нетерплячки, вони прагли дихнути свободою негайно, у цю ж хвилю, їм здавалось, що Довбуш занадто довго бариться в кам'яних мішках, бралися йому помагати.

В кінці коридора Олекса нарешті натрапив на Юру Бойчука. Чоловік лежав серед гною і сопуху, він не схопився, як інші, коли Довбуш назвав своє ім'я, тільки підвів голову і, ніби звертаючись до стін, до дверей, до чорного світу, сказав, поволі відшукуючи в пам'яті забуті слова:

— Чи ти швидше не міг прийти?

Олекса стрепенувся, горло здавили кліщі спазм, спокійний, немовби байдужий, голос Бойчука впав на Довбуша громом.

— Я не міг...— навіщось збрехав Довбуш і зразу пожалів, що збрехав, бо вже давно повинен був проникнути у це підземелля. Міг би це зробити тоді, коли пиячив у корчмах, міг би тієї ночі, як лежав з Анничкою на березі Черемошу, і тоді, коли грівся при полум'ї полонинських ватр.

— Вибачте мені...— попросив Довбуш.

Бойчук уже стояв на ногах, ланцюги назад пригинали, давили його до долівки, Олекса кинувся до нього, і спали з Бойчукових рук і ніг важкі вериги.

— А ти, мой, нівроку сильний,— похвалив Бойчук і підступив до Олекси: ноги під ним гнулись, делькотіли, якби Довбуш не підтримав, то впав би.— Хотів би я тебе вздріти...— додав тужливо.

— То дивіться,— посміхнувся Олекса.

— Коби я міг,— зітхнув Бойчук.— Я двадцять п'ять років вдивлявся в п'їтму, а вона взяла та й випила мої очі... Ти собі уявляєш: двадцять п'ять років у ночі?

— Ні,— признався Довбуш.— Я, певно, не зміг би...

— В молодості я теж гадав, що не зможу...

— Може, зір вам верне Зелена Верховина? Промієте очі її чистими росами.

— Коби...

Довбушеві заманулося у цю хвилю стояти у буковому лісі й слухати, як шелестить під постоломи листя, і заманулося дихнути на повні груди терпким і гострим леготом осені.

— Ходімо,— задихнувся Олекса смородом і підхопив Бойчука за стан. Той був легкий, ніби з вітру зітканий. У коридорі він передав сліпого двом опришкам зі своєї ватаги, які лише цієї осені потрапили в підземелля ратуші, й кам'яні мішки ще не виточили до решти з них сили.

— Сокотіть, його, як себе самих,— попрохав хлопців Довбуш, а до інших невільників, що оточили його щільно, промовив: — Хочу вас застерегти, братове, що воля ваша близька і далека. Я виведу всіх з цієї юдолі при одній

умові — поведіться тихо. В кого на руках обривки ланців — гасіть їх дзвін долонями, в кого на ногах обривки вериг — обв'яжіть їх ганчір'ям. Вашої помочі мені не треба. Ще хочу сказати, аби-сте не лакомились на жовнірські голови: мені потрібна не ваша помста, а ваша воля. В усьому здайтесь на мене. А тепер — за мною...

Мов духи підземель, рушили вверх невільники станіславської ратуші. Зупинялися на мить лише під стрічними дверима, які під Довбушевим напором безголосно відчинялись, звільняючи дорогу вгору.

Нарешті замаячило світло. Світло злякало невільників, вони впали на східці, завмерли. Довбуш поповз вперед. Світло ясніло, ширилося. Сходи закінчились. Крізь решітчасті двері, що замикали вхід у підземелля, Довбуш побачив склепінчасту залу, на стіні якої потріскував устромлений в залізне кільце смолоскип. Посеред зали походжав вартовий стражник. Його товариш, укритись киреєю, спав на дерев'яній лаві біля вхідних дверей. Для Довбуша стражники не були перепоною, бо що означає для багатovidного гірського потоку збита з трухлявих дощок загата? Але стражник наробить лементу, налетять з вартівні його побратими, може сполошитися і все місто. І тоді хто поручиться, що всі мученики підземелля побачать вранішнє сонце?

«А що чинити?»

Часу на роздуми і вагання не було. Довбуш дочекався, поки стражник повернувся до нього спиною, в один мент роздер гратчасті двері, ніби вони були сплетені з павутиння, і вартовий навіть не встиг ні крикнути, ні зготовити до бою алебарду, як біля нього вже був Довбуш. Варговий вибалушив більмаки на втікачів, що здались йому тінями з того світу, бо були сиві, довговолосі, кістляві. Олекса припинив його ляк змахом кулака. Подібна доля спіткала й того, що спав. Тільки третій стражник, уже біля надвірної брами, пробував захиститись шаблоюкою. Це була марна робота. Довбуш ухопив його за руку і тією ж шаблоюкою заколов. Олекса поважав ворога, який умів бодай захищатися. Він нагнувся і прикрив жовнірові повіки. Олекса думав, що жовнір, певно, був хоробрим і, мабуть, був молодим, як і ті, що лишилися лежати в склепінчастій залі, але він мусив умерти, бо за Олексиною спиною надривно дихали, п'яніючи від нічного повітря, сини Зеленої Верховини. А їм ще треба жити і жити, бо вони на цій землі вродилися, бо в цій землі лежать кістки їх дідів і прадідів, а молодий жовнір придибав здалека, з чужих країв. Придибав, щоб заробити

мечем два злоті: один злотий на глек оковитої, а другий злотий — для дівки з міської корчми...

Місто спало. На кам'яні плити, на дахи будинків, на голі дерева небо сіяло дрібний дощ. Невільники збилися в купу, хтось з них, учувши свободу, на свій риск метнувся вбік, але його схопили за комір.

— Загинеш, — картав втікача Довбуш. — З гнізда Потоцьких навіть миша дірки не знайде: ми мусимо її пробити. Але спочатку... — І він підбіг до палі посеред майдану, на якій висів Федір Бизар.

— От я, Федоре, помаленьку віддаю свої борги, — сказав до небіжчика й добув палю з землі.

— Зніміть тіло перегінського ватажка. Аби над ним шляхта не збиткувалась, аби мертве тіло не четвертували і не розвіщували по дорогах, якими він ходив при житті. Ми візьмемо його з собою!

Мертвого понесли на плечах. Федір дивився в небо відкритими очима, гоїдався в такт ходи людей, що йшли серединою вузьких вуличок. У декого з невільників дубеніла в руках зброя, кілки, інші стискали каміння, тільки Олекса Довбуш крокував попереду голіруч, крокував квапно, шукав поглядом направо і наліво: ватажок боявся здибання з жовнірськими чатами. На щастя, холодний осінній дощ не виманював жовнірів на вулиці, їх старші ніжались після четвергового балу в парких перинах, і Олекса без пригод довів ватагу до фортечних мурів. Тут йому довелось понатужитись, бо фортечні будівничі знали своє ремесло справно, камінь мурували щільно і товсто, вапно клали густо. А все-таки і мур мусив скоритися Довбушеві. Коли врешті всі опинились на тому боці й ватажок лагодився приєднатися до них, несподівано з-під стіни звелася постать у чорному балахоні.

— Ей! — привітно гукнув невідомий. — Почекай! Тютюн маєш?

Олекса зупинився. Невідомий, хитаючись, підійшов ближче. Був п'яний, як ніч.

— Ги-ги, естем студент зі Львова, — вклонився. — Трошки, ласкавий пане, я собі випив... Господь наш теж пив і нам...

Олекса не дав йому докінчити:

— Якщо ти людина вчена, то поясни мені, що означають слова: «*Dulce et decorum est pro patria mori*»?!

Студент махнув рукою:

— Так, проше ласкавого пана, говорили перед смертю римляни. «*Dulce et decorum!*...» Ха-ха... Вони жили давно...

— Це мене не цікавить. Ти мені поясни...

— Вони казали, що солодко і почесно вмирати за ойчизну. Але... пощо це панові?

— Я не пан! — гримнув Олекса.— Я Довбуш.

Студент хитнувся, ніби вдарили його обухом, і впав у бур'яни.

На умовленому місці в Чорному Лісі чекала на Довбуша ватага. Олекса сказав мученикам з-під станіславської ратуші:

— Аж тепер ви на волі й у безпеці. Розходьтєся, куди хто може, а весною чекаю на вас на Зеленій Верховині.— І він обійняв звільнених, обдаровував грішми, побратими показували їм стежки до далеких загублених серед лісів сіл і присілків.

А Федора Бизара ховали всією ватагою. Сам Довбуш копав йому могилу чепеликом і барткою, копав, долонями викидав землю і оповідав побратимам про мужню смерть опришка, десять разів повторяв Федорові слова, що солодко і почесно вмирати за вітчизну.

На світанку тіло загорнули в гуглю, обсипали монетами, аби Федір мав чим заплатити на тому світі перевізникові, і поклали в яму. Кожний кидав на нього жменю глини, кидав і стиха, ніби молитву шепчучи, ніби славу небіжчикові співаючи, повторяв ту співанку, тужну і керваву, в якій говориться, що того літа будемо літувати в Станіславі на риночку в тяжких дибах, в залізочку. Там будемо ночувати, там будемо дні днювати, і будуть птиці тіло рвати.

— Годі сумувати! — крикнув Довбуш.— «Dulce et decorum est pro patria mori».— І засміявся: — Ой, то ниньки в Станіславі станеться переполох. Нароблять пани в гачі...

Довбушів сміх підхопив сліпий Бойчук.

А в далекому Станіславі тривожно озвалася сурма.

ЛЕГЕНДА ОДИНАДЦЯТА

Зачорнілася Чорна гора.
Вийшла з неї чорная хмара.
Але не є то чорная хмара,
Але є то овець турмонька.
Наперед овець гордий молодець...

Анничка, заклопотана готуванням вечері, не помітила, що колядка, яку вона наспівувала, поцілила Довбушеві в серце. Його голова, як вічний праліс зеленим шумом, наповнювалася спогадами, робилася важкою і хилилася на груди.

— Почекай, Анничко, не колядуй. Я оповім тобі про одного чоловіка, — заговорив Довбуш. — Його ніхто не назвав би молодцем. Це був уже підстаркуватий газда, високий і сухий, як мотовило. Завше напровесні появлявся в дебрі, яка належала дідичеві Стримбі, лагодив колибу, яку за зиму розгойдували лихі вітри та дикі звірі, потім розпалював ватру, довго молився богові небесному і богові лісовому, щоб послали гоже літо, вберегли од гаддя, панської напасті й пошестей, потім спльовував у долоні, беручись до роботи.

Він добував смолу, ми так і звали його Смолярем, бо іменем його ми не цікавилися, а сам Смоляр про себе нічого не оповідав, видно, ліс і робота відучили старого вести щирі розмови, я тільки й довідався, що походить з-під Галича.

Спочатку ми його стереглись, бо, кажуть, чужа душа — темний ліс, згодом хлопці звикли до нього, навіть охрестили господарем дебрі й, буваючи у тих краях, навідувались до його колиби.

Він мовчки, гейби ждав нас давно, заганяв у колоду сокиру, відмивав у потоці руки, розстеляв біля ватри верету і клав перед нами все, що мав їстівне: часом пригощав ватагу коржами і джерельною водою, інколи виймав з гарячого вугілля смажену птицю, дику козу чи зайця. Ми не давались довго просити, присідали навкруги верети і пускали в рух зуби.

Смоляр, як і належить гречному і гостинному газді, стояв, поки ми їли, бідкався, що вбога трапеза, і в його очах, що тільки одні не були скупані смолою, я бачив ласку. Смоляр у такі хвили був схожий на доброго батька, який тішиться синами, котрі повернулися до рідного вогнища після довгих блукань.

Одного разу я спитав Смоляра, чи не пристав би до нашої ватаги. Він ніби оглух, а я ганив його мізерне життя і зваблював опришківською волею. Врешті Смоляр признався, що він з боязливого племені, не вмів тримати бартку, не потрапив би стрілити з рушниць, хоч з лука, щоправда, стрілу пускає цільно, але одна річ — вцілити дичину, а зовсім інша — людину. І я дав йому спокій.

Якось ми пробували заплатити Смоляреві за гостину. Грошей у нас ніколи не бракувало, я простягнув цілу жменю золотих і сказав, що це йому належить за коржі й воду.

Ліпше б я цього не вчинив, бо в нього закрутилися в очах сльози, він згорбився, зразу постарів. Його губи ворухнулися, ніби Смоляр збирався щось сказати, але не добув ні слова, лише махнув рукою і подався в корчі. Я чипів перед

колибою засоромлений і зняковілий, зрозумів-м, що не хочачи образив чоловіка: Смоляреву ватру, його коржі, чорні, припалені на розпеченому камінні, Смоляреву воду у липовім кадовбці не можна було ні зважити вагами, ні зміряти мірами, вони були в сто крат дорожчими, ніж усі скарби світу.

Він дав мені мудру науку. Я озирнувся назад на свої опришківські дороги, побачив на них сотні людей, які дарували нам притулок, пантрували від хижого ока смоляків і панцирних жовнів, виводили на найкоротші й потайні стежки і за свої послуги не питали про плату, не чекали нашої подяки, над ними зашморгами висіли погрозливі універсали коронного гетьмана, що за поміч опришкам їх очікує смерть, однак вони сповивали нас своєю любов'ю. У їх любові, Анничко, наша сила, безпека і наша таїна, завдяки якій обходимо зраду, водимо за ніс кілька тисяч озброєних мужів, що бігають по наших слідах, як гончі пси.

З того часу ми приходили до Смоляревої колиби, як додому. Правда, ночувати в ній не зважувались, бо колиби смолярів завше мали на оці люди полковника Пшелуцького, а ховалися в глиб дебрі, де серед буреломів і непрохідних хащ влаштували безпечну гавру. Тут ми відлежувались від погоні, перечікували довгі дощі, гоїли рани. Смоляр перекидав через плечі бесаги і мандрував у найближчу оселю за провізією...

Довбуш замовк, ніби щось пригадуючи. Анничка з цього скористалась і внесла з сіней в'язку полонинського сіна, що пахло терпкими липневими днями, і розстелювала його тонкими пластами на столі.

— А далі що сталося, Олексику? — спитала, бо догадувалась, що недарма Довбуш почав у сьогоднішній святвечір оповідь про старого Смоляра, перед цим ніколи не вихвалявся ні побратимами ватажними, ні побратимами сільськими, бувало, цілими днями не згадував про опришкування, ніби відпочивав після тяжкої, нелюбої, але конче потрібної роботи. Анничка навіть спочатку копилила губи, бо жадала знати про свого мужа все до найменшої краплини, та Олекса колись засушив її цікавість, сказав:

— Нащо тобі, дружино, моїх оповідей про пожежі, про рани і смерті? Чим я маю хвалитися? Якби я сіяв жито, то повів би тобі, як рипіли натужно ярма волів, як шелестіла скиба чорнозему, як мої долоні пестили житні зерна перед тим, ніж кинути їх у свіжу ораницю. А мої долоні затверділи від бартки...

І Анничка дала йому спокій.

Від перших приморозків вони обоє жили в хижі на полонині Погариці. Місцина це була дика, людьми не сходжена, навіть літньою порою не щорічно прибуджували сюди з овечими турмами чабани. Колись Довбуш випадково запримітив самотню хижу, запримітив і сховав у пам'яті, й цієї осені, наладувавши на Сивого пшона й муки, не подався зимувати в Ясіню, як це іноді робив, і не спустився в подільські доли, щоб дочекатися весни. Спала йому на гадку загублена на краю світу Погариця і хижка на ній, з молодечої уяви вплив золотий човен, на якому збирався поплисти з Анничкою за далекі моря, і забажав побути з нею бодай одну зиму.

Стузився за нею, як у довгу ніч за місяцем. І вона прийшла на перший поклик. Здалась йому ще краснішою: жіночість розлила на її лиці таїну обіцяючої насолоди, очі ніби поглибшали, стали темнішими й були схожі на волошки, що виростили під крилом жита.

Він запримітив її на плаї ще здалека, як тільки вихопилася з лісу і, здурівши від повені кохання, мов той хлопчак, зірвався з місця і побіг стрімголов навстріч і будив полонину радістю:

— Анничка, Анничка йде!!!

Потім ніс її, притуливши до грудей, як обезсилена ярочку, на полонину, легко долаючи крутизну, в хаті метушився, то докидаючи до ватри дров, то розтирав Анниччині задубілі руки і ноги, то навіщось підмітав долівку. Хижа з її приходом немовби стала вищою, ніби побіліли її задимлені стіни й поширшало одне-єдине вікно.

— Ти довго йшла?

— Тиждень.

— Змучилась?

— Але де. Я б ішла до тебе цілий рік. А ти чекав?..

Смішна. Ніби не виділа? Був убраний у нові червоні гачі, білу сорочку, брич кождоденно торкався його щік.

— Ти зібрався, як до шлюбу,— врешті помітила його одержу.

— А чом би й ні, га? Наше весілля, любко, буде тривати цілу зиму.

— А потім?..

— А далі, Анничко,— знов заговорив Довбуш,— хтось вистежив Смоляра, запідозрив, що занадто багато закуповує в селах провізії, і одного вечора, коли він спав у колибі, впали на нього, як сірі кобці, смоляки з Пшелуцьким

на чолі. Їх зібралось багато, може, ціла сотня, бо, прецінь, лагодились одним махом узяти мою ватагу, пан полковник обсадив усі стежки, за кожною смерекою поставив смоляка. А в колибі знайшов тільки сонного і переляканого Смоляра.

Через тиждень ми вполювали одного з прибічних пана Пшелуцького, і той оповів нам про лють полковника: спочатку благав Смоляра по-доброму признатися, де переховується Довбуш, дзвонив старий дурень дукатами, гадаючи золотом розв'язати Смоляреві язик, а коли не вдалося — наказав узяти його на тортури. Смоляр затявся, наш боязливий Смоляр, Анничко, відповідав, що нічого не знає, ніякого Довбуша ніколи не видів.

Смоляки, може, і відступилися б від нього, якби не було в колибі бесагів, повних харчів. Бринза і хліб, боклага оковитої і шмат сала, зрозуміло, наводили Пшелуцького на вірну догадку, що все це призначалося моїм хлопцям, отже, я десь з ватагою поблизу, і цей просмерджений смолюю хлоп напевне знає опришківську стоянку. Знає, пся кров, але мовчить.

А мої хлопці спокійно спали в гаврі, виставивши вар-тівника. Ніч видалась густою. Смереки по шию купалися в тумані. Пшелуцький хотів прочесати дебрю, але один з принципалів, що походив з місцевого роду і, видно, добре знав тутешні місця, порадив йому не квапитися, в таку ніч ніхто нічого не знайде, смоляки лише піднімуть гамір і тріск, і якщо Довбуш поблизу, то завчасно вислизне з пастки. Треба чекати ранку, принципал пам'ятає, що десь тут у дебрі є столітні буреломи, в котрих, напевно, відсиджуються збуї. Хай тепер військо захоче тишу, а як ранок просіє п'ятому, всією силою обступити буреломи, і тоді пан полковник викурить з нори Довбуша, як старого лиса.

Хто знає, Анничко, чи не сталось би так, як міркував запроданець, коли б його змову не почув старий Смоляр. Він лежав на землі обкривавлений, його власне життя висіло на волосинці, кожної миті драби Пшелуцького могли ту волосинку обірвати, бо пан полковник видумував усе нові й нові муки, щоб тільки розв'язати старому язик. Людські язики, Анничко, часом бувають, праниками, зміїними жалами, квачами для дьогтю і бувають неприступними фортецями, до яких ворог не може підібрати ключі. Втім, усе залежить не від язиків, а від людини.

Смоляра по угорському способу підвішували вниз головою на смерековому конарі, аж поки йому з рота, носа

і вух не бризнула кров, примушували босим тупцювати на ватрі, ламали йому ребра і хребет.

А він мовчав.

А він, Анничко, мовчав і, певно, шукав способу, як попередити мене про небезпеку, про своє життя вже не дбав, турбувався нашими життями. Та що міг учинити сам, беззбройний і змучений, серед сотні ворогів. Якби міг, то став би голосним дзвоном і лементом бронзовим розбудив би всю дебрю, підняв би на ноги живих і мертвих, птицю і звіра. Якби міг стати перуновим громом, то сколихнув би гуркотом, розколов би землю.

Але він був лише Смолярем, старим, німечним Смолярем, який зможе витерпіти всі нелюдські муки і вмерти, але не може стати ні дзвоном, ні громом, ані навіть вивіркою, щоб непомітно вишмигнути з жовнірської верші й побігти до буреломів.

На світанку, нічого не підозрюючи, я розбудив Мочернюка і велів йому йти до колиби Смоляра по провізію. Це була моя помилка.

Мочернюк не дуже дбав про обережність, на стежці його схопили смоляки і повели до Пшелуцького. Полковник потер долоні. Смоляра жбурнули в жолоб зі смолою і зайнялися опришком...

— І той вас видав? — жахнулась Анничка.

Довбуш не відповів. Поклав голову на схрещені руки, що лежали на столі, в обличчя йому вдарили стозельні пахощі липневого сіна. Сіно, на диво, не вивело його на літні спекотні стежки, а раптово, без зв'язку з оповіддю про Смоляра і сьогоднішнім буттям, повернуло в дитинство. Він побачив себе малим, вимитим, у білій сорочечці й таких же гачах. Лежав з братом і сестрою на соломі під великим столом. Дедя, поважний і посоловілий від горілки, сидів на покутті і, попахуючи черепинкою, говорив:

— Ану, вошивці мої, не мовчіть під столом, ану, накликайте мені д'хаті дробу.

І Олекса з братом і сестрою блявав по-овечому, іржав по-лошачому, піяв по-когутячому, навіть час від часу погавкував. І вірив Олекса, що їхнє старання не пропаде марно, їхнє обійстя цього року розбагатіє нарешті живністю. Дедя відкладав люльку і жартома покрикував на маму:

— Гей, стара, запри-но лісу, аби ми ярочки з обори не порозтікалися.

Мама сміялась.

Це такий був ворожбитний, повний таїн вечір, коли живі кликали мертвих до себе на трапезу, коли в оборі бесідували, як люди, коні й корови, коли в хижках пригадували співанки, які звалися колядами, котрих співали лише один раз у рік.

— Колядуй, колядуй, Анничко,— попросив Довбуш, повернувшись з дитинства у сьогоднішній вечір. Вона, ніби здогадавшись, куди він перед хвилию відлучався, спитала:

— Ти був удома, Олексику? Ци здорові дедя з мамою? Ци за тобов не банують? — І відразу, щоб він мислено знову не повертався в далекий Печеніжин, почала прясти колядку:

...Заперезався чорнов ожинів,
За тов ожинів дві-три трубоньки.
Єдна трубонька та роговая.
Друга трубонька та мідяная,
Третя трубонька та зубровая...

Анничка ставила на стіл велику глиняну миску з гарячою бараниною, примощувала в сіні «Василя» і «Меланку» — два короваї хліба, біля них притулила боклажку з оковитою, спеціально припасену на святвечір.

...Третя трубонька та зубровая...

Олекса з-під вій стежив за її проворним господарюванням, від її стрункої постаті, перехопленої крайкою, від білих рук, синіх очей і кучерявої коси віяло на нього теплом і миром. Тепер, після двох місяців спільної плавби на золотому човні, коли наситив жадання крові, любити її не переставав. Анничка була для нього землею, конечною, необходимою, йому здавалось, що Зелена Верховина прибрала людську подобу, втілилась в Анниччиному тілі, й здавалась йому Анничка матір'ю, сестрою, усім минулим і майбутнім. У ній таїлося все, таїлося, бо вона була жінкою, таємничішою усіх таїн на світі, початком життя.

На полонині він почував себе не опришком, а газдою: сокотив овець під піддашшям, яких привів з осені собі на прокорм, чистив до блиску Сивого, інколи брав стрільбу і йшов засідати на кабана або оленя. Ранками підводився ще до того, поки день брався ткати свою ясну пряжу, прокидав перед хатою стежку, рубав і носив до хижі дрова, хапав коновки і квапився до джерела по воду. Ніж-чепелик, золоту опришківську бартку, несхибні пістолі, чорну, виварену в лою сорочку та інші речі, котрі служили йому

в опришківському житті, Анничка повісила на клинок. Чиста, свіжа одежа зняла з нього тягар літніх походів, чув себе легко, вільно, проста робота спювала насолодою життя.

А все ж, коли вже в коновках іскрилася крижинами вода і весело гелготіла розбуджена ватра, Анничці здавалось, що Довбуша біля неї нема. Ні, вона чула, що стоїть він кінець постелі, й разом з цим у вухах гупали, віддалялися, губилися його кроки. Вона притьмом скидала з себе верету і, забуваючи про свою наготу, надслуховувала, чи не цяпає із стріхи вода.

— Ще не весна, Олексіку? — питала. Ловила на собі його жадібний погляд, помічала, що лежить гола, і червоніла дівочим соромом.

До весни ще було далеко, але цямкання стріх снілось їй ночами і страшило ранками, заспокоювалась лише тоді, коли вибігала надвір і чула під постеликами туге, морозяне рипіння січневого снігу.

Третя трубонька...

Хтось у хаті схлипнув.

Схлипнув?

Анничка обернулася до столу, як ужалена. Олекса сидів на давньому місці і... плакав. Це так було неждано, як нежданий проллється влітку дощ: ніби й не хмарилося, ніби не гриміло, навіть світило сонце, а дощ таки періщив, і, певно, десь мусила бути хмара, яка назбирала води. Мусила бути й причина Довбушевого плачу.

...А третя трубонька та зубрива,
Як си затрубить та в роговую,
Та врадуться всяк звір у полі...—

це вже колядував Довбуш.

— Олексо...— Анничка не мала сміливості ні затулити долонею його уста, ні витерти йому сльози. Вона вся задеревіла. Скоцюрбилась. Ждала, що ось-ось має впасти поміж них незбагненне лихо, бо ще ніколи ні вона, ні цілий світ не видів, щоб плакав Олекса Довбуш.

Та си затрубить та в мідяную,
Та врадуться вся риба в морі.

В хижі смеркалось. Яскравіше, як червона ружа, зажевіла обкладена диким каменем ватра. Наступив час запалювати скіпки, але Анничка не могла відірватись від лави, ніби приросла до неї.

Бо плакав Довбуш.

Та си затрубить в зубровую,
Та в радується весь мир на землі.

Хто радується, коли плаче Довбуш?

Хто?

— Ти, виджу, настрашилася моїх сліз? — обізвався нарешті Олекса.

— Ще й як, — кивнула головою.

— Бо ти звикла видіти мене завжди лицарським. А я ж не кавалок скелі, треба колись і Олексі Довбушу зняти ваготу з душі. А перед ким мав би дати сльозам волю, як не перед тобою? Перед хлопцями встидно, перед горами встидно. А перед тобою — ні. Бо ти моя Анничка. А нині святвечір, твоя коляда нагадала мені тих молодців, що впали від кулі й умерли від ран, які сконали під катівським мечем у Станіславі, Коломиї, Галичі, Бурштині... Нині вони не придуть до своїх родин, не сядуть до трапези з ойцями і матками, з любками і жонами. Їх нема... А всі вони були молоді та здорові, як перебрані зерна.

Анничка гляділа на Довбуша, як на образ, бо Олекса народжувався перед нею іншим, новим. Досі його знала твердим і рішучим, правда, ласкавим з нею, але суворим до побратимів. Таким його зробила бартка і стрільба, смоляцькі пастки і кровопролитні герці. Тепер гугля опришківська з нього спала, і він постав перед нею простим і людяним, до тисячі інших верховинських легінів і газдів подібним. Вона пригадала смішні, повні вигадок, переткані страхом і ненавистю балачки багатих кутських міщан про несамовиту жорстокість Довбуша. Матері лякали ним дітей. Старі, статечні матрони, які чипіли над святими книгами, казали, що в образі збуя Довбуша пан біг послав на землю давно обіцяного Сатану. Ой, дурні, дурні ворожі язики... Та й звідки їм знати Довбуша справжнього? Навіть їй він відкривається не зразу, бо схожий на землю, красу якої з вікна не постигнеш, треба йти по ній від стебла до стебла, від гори до річки...

Тим часом Довбуш витер сльози і продовжував оповідь:

— Старий Смоляр очунав від чийогось сміху. Неподалік від жолоба зі смолоскипом сиділи два вартових смоляки і кепкували собі зі стогону опришка Мочернюка. Смоляра тішили його стогони; най легінь стогне, най вмирає, але най не говорить. Мочернюк був молодим, молоді деревця часом дають гнути з себе луки і крутити вужівки, і що буде, коли Мочернюк не витримає тортур, заговорить і стане на стежку, яка веде до опришківської гаври?

Втім, Анничко, хто достеменно може вгадати всі думки, болі й сумніви старої людини, яка безпомічно лежала в жолобі, залита смолою?

Полонений приборчаник Пшелуцького розповідав нам, що Смоляр, користуючись тим, що про нього забули, зібрав остатки сили, вихопився з жолоба, і вартівники, які сиділи зі смолоскипами під смерекою, навіть не встигли крикнути, як він кинувся на них, вирвав смолоскип і полум'ям доторкнувся своєї одежі. Просякнуте смолою ганчір'я вмить спалахнуло, вогонь лизнув волосся, на поляні зчинився галас і рух. Смоляр не чув ні болю, ні галасу, вихопився на смереку. Смола капала з нього на густе чатиння, вже загорілась і смерека. А він ліз уверх. Ліз до самих хмар. Ліз і кричав:

— Гей, гей, тривога-а-а! Гей, гей, Олексо, зрада-а-а!

Він горів ясно, як свічка, і смерека горіла з тріском і шумом, як велетенський факел. Полум'я роздерло пільму. Крик розбудив тишу:

— Гей, гей, Олексо!..

Вогонь і крик докотилися до нашого вартівника. За хвилю ми були на ногах. До ранку за нами і слід пропав.

А смерека ще гелготіла полум'ям. Смоляки стріляли у вогонь з пістолів. Дурні...

Ось яким був, Анничко, той боязливий Смоляр, який не злякався вмерти, рятуючи наші життя.

Через тиждень, будучи в дебрі, ми завернули на попелице. Із смереки зостався лише обгорілий пень, а з Смоляра не знайшли ні кісточки...

Потім ми розшукали в селі під Галичем його жону. Вона, бідна, все ще чекала мужа і не дуже вірила в його смерть. Ми лишили їй срібла і злата, і скарб її протверезив, вона зачала клясти нас по-жіночому люто, і ми мусили відступитися з хати. Але я знаю, що за гроші купила корову, аби її п'ятеро сиріт мали молоко.

І тепер ростуть, Анничко, малі Смолярчуки. Я хотів би, щоб вдалися вони в дедю.

Чи чуєш, Анничко, я повів тобі цю історію недурно: ти маєш дар складати співанки, і я тебе прошу, аби-сколись склала співанку про Смоляра. Співанки, як дуби, пускають коріння глибоко, живуть віками. Може, колись, співаючи, люди згадають старого Смоляра, високого і неговірного чоловіка, який зборов смерть...

А нині я кличу Смоляра і всіх побратимів з того світу на різдвяну вечерю...

Довбуш уже в сутінках навпомацки розшукав у дзюбеньці згарок воскової свічі, запалив її і, захищаючи від вітру свіччин язичок долонею, натиснув коліном на двері. За ним вийшла й Анничка.

Вони обоє стояли на порозі хижі, свічка кліпала в Олексиних долонях, а навколо розпростерлася біла білина: спала біля їхніх ніг під теплим кожухом біла полонина Погариця, в білих хвилях снігового моря потопала їхня хижка, в лісі від морозу тріскалися білі смереки і буки, і десь поруч, в ізворі, вили білі вовки.

Вечір був схожий на білу-білу казку, в якій жили Олекса Довбуш, його синьоока Анничка і первозданна тиша. Олекса розбудив тишу просьбою:

— Гей, Смоляре-бадіко, і ви, побратими вірні, і ви, добрі духи гір, лісів і зворів, кличу вас нині на гостину. І так промовив тричі.

Анничка тулилася до його плеча і чула, як заскрипів сніг. Звіявся вітер. Дужий вітер.

Довбуш навстіж відчинив двері, почекав трохи, аби гості порозсідалися. Анничка думала, що їх набилося в хижі повним-повно, коли ж зайшла всередину, то в хижі нікого не було. Це, однак, не завадило Довбушеві першу ложку страви і байду хліба покласти в окрему миску. Він сказав:

— Вибачте, хлопці, і ви, бадіко, що не частую вас кутею і дванадцятьма стравами. Самі знаєте, що опришківська господа не багата.

А до Аннички по-змовницьки підморгнув:

— Ану, жоно, налий у пугар...

З духами було покінчено. В хижі засвітили скіпки. Ватра дихала теплом. За стіною в піддашші людською мовою балакав з вівцями Сивий: він хвалив свого газду.

Після другого пугаря Довбуш розчервонівся, по-газдівськи затягнув:

Ой вроди, боже, густее жито,
Густее жито, золотий стебель,
Золотий стебель, срібненький колос...

А далі:

— Поможи, Анничко.

Анничка помагала, але в душі з тим Васильком із коляди, що коп'єм поле оре, стрілами сіє і лучком волочить, не була. Вона думала про Смоляра з-під Галича, після якого на пожарищі не знайшли ні рісочки.

А за хижею навколо стелилася біла-біла ніч. І ніч таки була б подібна до білої казки, якби Анничка не знала правди, що одного досвітку вона зобачить, як Довбуш гостритиме бартку.

ЛЕГЕНДА ДВНАДЦЯТА

Ой...

Ой лю-лю,

Ой лю-лю-лю,

Ой лю-лю, ой лю-лю-лю, синку мій маленький...

Її син був уже зрілим мужем, мав років за тридцять, якби вгомонився та не бігав би сірим вовком на жовнірській кобилі, вислуговуючи ласку пана гетьмана коронного, то, певно, став би вже батьком. Але не мав часу на постійних жінок ротмістр панцирної корови Ян Зборовський. Ніч заставляла його в сідлі й ніч проводжала, і стара Збориха знала про це, вона, мов тіль, блукала сичовими дорогами, часом здалека бачила його, як з палашем у руках, у черленому плащі летів попереду своєї ровти, аж кінь під ним постогнував, вона кричала йому вслід: «Іванчику», він і не оглядався. А бувало, що перестрівала на плаї, загороджувала коневі дорогу, жовнірський кінь хрипів, стриг вухами, задкував-страшився високої і висушеної, мов з чорного кореня складеної, жінки у білій сорочці й чорних катранах, яка здіймала вгору руки, руки мала обвиті зеленим креспив'яним мотуззям, казала:

— На, Йванку, зелен курмей та й повісся, песій сину.

Пан ротмістр одним ударом арапника частував переляканого коня, а другим ударом оперізував жінку. Він її не впізнавав, бив лише за те, що насмілювалась надочучати, заступати йому шлях. Ремінний арапник краяв на ній білу сорочку, жіночі плечі бралися синіми пругами. Збориха не від болю, а від сорому перед світом никла у потолочену траву, над нею, поблискуючи підковами, пролітали жовнірські коні: жовніри квапилися за своїм старшим, що, вже забувши про жінку, мчався переймати Довбушевих хлопців.

Так було. Так було не один рік, і не два, і не три... І хто б міг передбачити, визначити край материнської муки, якби стара сама не відчувала, що життя її, як висохла криниця, на вичерпі. Якось раніше про смерть не мала

гадки, тепер напав на неї страх, що на тому світі обступлять її душі, загублені Іванком, обступлять і питають:

«Мой, це ти такого катуна породила?»

Буде змушена признатись:

«Я».

«Чи не встидно тобі, що-с виплекала зрадника-перекинчика?»

«Та встидно».

«Не могла-с 'го в колиці задушити?»

Їм добре говорити, коби знаття, що з того колицького горішка вилушчиться: чи зерно, чи кукіль? Коби знаття...

І згадала про Довбуша, про Олексу, що за народні кривди несе на вістрі бартки помсти на панські голови. Попросить вона вчинити суд над її сином, бо сама не в силі.

Шукала Довбушевих слідів.

Дрлася поточинами, грунями, царинками, по лише їй відомих прикметах вловлювала Олексині стежки.

І несла на собі ціле колесо зеленого мотузця. Своєму синові для зашморгу.

Інколи зупинялась у поточинах, забувала, чого опинилась у цій глухомані, гудзувала мотуз до смерекового гілля, сідала на камені, зажмурювала очі, рука посмикувала курмей, мов вервечку, гілля хиталося, поскрипувало, а їй здавалося, що то гойдається колиска. І Збориха гейби молоділа, обличчя її прояснювалося, зникали з нього за давні сум і біль.

Приспівувала:

Ой...

Ой лю-лю,

Ой лю-лю-лю,

Ой лю-лю, ой лю-лю-лю, синку мій маленький...

Збоку могло здатися дивним і страшним, що стара баба виколисує смеречину з прислівками. Та хто її видів і чув? А якби навіть і знайшлась у густій пущі якась душа, що підглянула б бабине заняття, то однаково Збориха не перестала б співати:

...синку мій маленький.

Та коби ми здоров виріс, як дуб зелененький.

Голівочка-маківочка, очки — як тернина,

Веселенька, здоровенька та моя дитина:

В такі хвилі співанкові чулася щасливою. Мелодія творила чари: замість однієї Зборихи, на камені сиділи дві. Одна стара, висушена роками, сонцем, гризотою. Друга —

молода, грудаста молодиця з вінком черлених коралів на білій шиї. І стара видить, як у молодой іскряться очі, як умиває вона щастям обличчя, як з її пальців, мов із сонячних променів, струмиться тепло.

А молода старої не видить.

Молода йде до колиски, бере на руки білий сповиточок, дитя плямкає губами, молодиця перед усім світом розстібає пазуху, слинить сторчкуватий сосок і дає дитині цицьки. На неї дивиться сонце, дивляться притихлі вітри, дивляться смереки і Черемошеві береги, лише від людей молода Збориха ховає свого первістка і наповнені молоком груди: аби не врікли.

А від свого Тодорика не ховається. Він нечутно підходить до жони, сідає напроти, слухає, як син почмокує губами, і пестить зором звабливе жінчине тіло.

— Ади, який добрий до їди,— каже він,— нівроку...

— Ц-с-с! — вона перестерігаючи кладе на губи палець.— Видиш, очка заводить — спати хоче.

І мугиче:

Ой у саду зелененькім пташата співають.

Ой маленький дитиночці спатоньки не дають,

Ой пташата погодую, не будуть співати,

А дитина солоденько буде в люлі спати...

Тодор Збора не може впізнати свою жону: відколи вродила собі дитину — стала схожою на чічку: дивися і тішся. Її співанка тчеться з пелюсткових слів, а мелодія — з павутиння. Звідки йому знати, що то не просто його Катерина співає, то співає в ній розбрунене материнство, і співають у ній покоління жінок, її бабок, прабабок, далеких породіль, яких давно нема на світі, навіть їх імена забуті, а могили загублені, але вони живуть дотепер, воскресають у співанці колісковій.

Кладе дитину в колиску і, червоніючи, мов дівка, оповідає:

— Аби-с знав, як ми нині той бахур ушпатив яснами за цицьку,— мало-м не заплакала. Зубатим наш Іванко виросте.

— То добре,— говорить Тодорик.— Ниньки такий паскудний світ настав, що й газді, як тому вовкові, гострі зуби потрібні. Буде мати чим відгризатися.

— Гадаєш, що Йванко газдов стане?

— А то чим? В нашим роді споконвіку усі газди!

«Газда» ще під собою пелюшки мочить, а молода Збориха вже видить його то з дівками на толічках, високого, стрункого, красно вбраного, то трудовитим орачем на нивці, то

золоторуким майстром, що з пахучих смерекових колод вибудовує новий оседок-гніздо для жони й дітей, то з овечою отарою на полонині. Мрії її голосні, як овечі калатальця. Тодор пирскає сміхом у мідний вус:

— Ади, як моя стара думками літає. Най спочатку виросте,— говорить і йде до своєї роботи: лагодить нове вориння навкруг оседка. Цюкає сокирою і... продовжує прясти Катеринині гадки. А молода Збориха обкладає первістка оделен-зіллям і примовляє:

Кладу тобі, Іванку, в колиску
Добре зілля.
Оце зілля від ворожби лихої,
Від вроків,
Від чужого ока,
Від нявки нехрещеної,
Від блуда зеленого:
Аби-с дужий був.

Але, божечку ти мій, як це було усе давно, і нічого з тої давнини не зосталося: ні Тодорика, бо пішов небіжчик під мураву спати, ні колиски, бо колиска покололася, ні Іванка, бо виріс з Іванка катун Ян Зборовський, і нема вже молоді Зборихи. З тої давнини лишилися тільки спогади, і лишився запах оделен-зілля, і лишилася співанка колискова:

Ой летіла зозулина через луговину,
Гримнула-ся у віконце — збудила дитину.

— А не варто було будити, не варто, най би спав мій Іванко до судного дня,— шепоче стара Збориха, і відв'язує вервечку, і знову йде шукати Олексиних слідів.

Знаходить його на красноїльських верхах під носом в отамана Дідушка. Була вже ніч, ніч під Юрія Зеленого, верхи розцвіли десятками ватр — аж кєрвавилося небо. Ватри ці незвичайні, ватри ці очищувальні, через них газди переганяли маржину, аби ніяка відьма-чередниця до худобини не чіпалася, аби молоко не виссала, аби жодна слабість не бралася...

Довбуш сидів коло найбільшої ватри і докидав у вогонь сухого галуззя, біля нього плече в плече — опришки. Довбуш сумував за Анничкою, з якою розпрощався на зимарці, і Довбуш витолочував у голові дороги, котрими мав водити ватагу цього літа.

Збориха стала за його плечима. Сказала:

— Прийшла-м тебе, Олексіку, просити аби-с згладив зі світу мого сина,— схилилася перед ватажком у поклоні. І додала: — Оцим курмеєм задуши, то все рівно, що моїми руками, бо я пучками виминала їдку кропиви, кожне пасмочко розчісувала і ниточки крутила з слиною, щоб воривок вийшов потужним.

— Що ж він завинив такого перед вами, що хочете 'му погібелі?

— Завинив він багато: і переді мною, і перед руською вірою, і перед Зеленою Верховиною. Скажи мені, Оле', як сі називає той син, що забув про матір, котра його породила, виколисала, котра 'му співанки співала?

— То нелюд, нанашко. Звір,— відповів Довбуш.

— А як сі називає той легінь, що чужого коня допав, що чужою зброєю озброївся, в чужу вберю вбрався, що чужим, панським, розумом живе і рід свій винищує вогнем і мечем: одних убиває, других — у катуш на муки кидас, третім — обертає в курища хати.

— То ворог лютий, нанашко.

— От видиш, а ти питаєш, що мій син завинив? Чей, пана ротмістра Яна Зборовського не забув?

Довбуш і опришки пам'ятали Яна Зборовського. Скільки разів він біг за ними з ровтою, скільки разів заступав їм шлях збройною рукою, скільки в селах курилося його плюндрувань.

— Як то сі стало, нанашко, що з вашого сина Івана зробився Ян? — спитав Довбуш.

— Як? То довга історія. Взяли 'го, коли мав п'ять років, до замку. В нашого дідича синок був — його ровесник, взяли ніби для товаришування, для забавки. Мені дорогу до нього заказали. Що я сі наплакала... Потім поїхав Іванко з молодим паничем на науку до Львова, потім — у Краків, мали хлопці добрих учителів — братів-езуїтів, змануло панство хлопського сина дукатами, замотеличило 'му голову дорогими кунтушами, привілеями — і став з русинського Збора шляхетський Зборовський. З Івана — Ян.

Довбуш схилив голову. Думав.

І вже знав Довбуш, що мусить убити Зборовського. Не міг пояснити, як це зробить, бо в ротмістра під рукою ціла панцирна короґва. Однак уже видів його мертвим: такі люди права на життя не мають. Вороги-чужинці це право мають, бо вони — чужинці, бо для них гуцул теж ворог і теж чужинець. Чимало жовнірів брав Довбуш у полон, чимало з них стояло перед ним у путах і з острахом поглядало

на його золоту бартку. А він випитував у них, що було потрібно, чепеликом розрізував пута і казав:

— Я на ваше життя, жовнірики, не важу, не важте і ви на моє. Я по вашій землиці не ходжу — для вас вона свята. Не топчїть і ви моєї святинї. — І відпускав жовнірів на волю.

Щоправда, другий раз в руки Довбуша вони не потрапляли.

— А де тепер Ян Зборовський, не чули-сте, хлопці? — питав Довбуш у побратимів.

Здвигали раменами. Не могли встежити за всіма панцирними ровтами, за купами смоляків, яких щовесни посилав полювати за опришками коронний гетьман Потоцький.

— А я знаю, Олексіку, — зголосилася мати Збориха. — Поведу вас до Гострого Ребра. Кругим плаєм попри нього будуть іти жовніри, завтра надвечір там їх здибаєте.

Кралися зворами, блукали жерепищами всю ніч під Юрія і весь наступний день. Попереду ватаги йшла мати Збориха, йшла прудко, ніби не несла на собі ваготи років, опришки ледве встигали за нею, Довбуш не пробував стишити її хід: мати квапилася судити сина.

Надвечір стали під Гострим Ребром.

— Сховайтеся тут. Стежка лише для одного коня: можете воріженьків по одному пістолями і крісами у прірву скинути. А йваночка возьміть живого. Аби дізнався, хто 'му вирок визитає, — попросила Збориха.

І більше до опришків не обізвалася ні словом. Не дивилася, як лягали вони в засідку, як підсипали у стрільби пороху, як клали поруч себе бартки і чеплики гострі. Нічого її не обходило, потокула у свій світ: знову прив'язала курмей до молодї смерічки, знову гойдала гіллям, як колискою, і приспівувала:

А чуш, мушки, від колиски, дитя буде спати,
А я буду колисати, дитині співати.
Колисочка кедрова, колишися сама...

За Гострим Ребром клекотали людські голоси. Іржали коні. Дзвенїли палаші. Нарешті на крутїй стежинї, що вузькою крайкою опоясувала підніжжя Гострого Ребра — кам'янистого виступу, показався пішець, який вїв коня. Кїнь форжав, ступав сторожко. Дрібна рїнь рвалася йому з-під копит і градом стугонїла в прірву.

— То він, сам ротмістр, — попередив Довбуш і озирнувся на Збориху. — Його треба конче взяти живим. Для матерї... Як тільки промине Ребро і опиниться на нашому боці, хай

твоя п'ятірка, Баюрачку, нападе на нього. Іншим наказую пантрувати плай. Будуть лізти жовнірики на рожен — палить у лица з крісів. А не будуть — най собі вертаються, дороги їм сюди нема.

— Добре, ватажку.

А Ян Зборовський тим часом долав стежку. Йшов сміливо. Йшов гордо. Не боявся ні чорної безодні, ні навислого кам'яного ребра скелі.

Довбуш навіть ним залюбувався. Панцир на ротмістрові блищав, як сонце. На широких плечах розвівався черлений плащ, здавалося, що жовнір іде крізь полум'я і полум'я на собі несе.

— Пора, братове, — нагадав Довбуш.

І впало на ротмістра п'ятеро орлів. Впали, немов із неба. Немов виросли зі скелі. Немов добулися з безодні. Немов вродилися з трав і дерев. Зборовський навіть не встиг крикнути, не встиг добути меча, як уже мав руки скручені назад, зеленим материнським мотуззям спутані.

Кидав у розпуці усім своїм тілом. Гриз напасників зубами. І відбивався ногами. І вдаряв кованим шоломом. Хтось з опришків зопалу, щоб присмирнів, штрикнув його в передпліччя ножем. Бризнула цівкою кров. Кров ротмістра не наполошила — навпаки, її запах збурило у нього вояцький шал, додав сили, і опришки таки добре намучились, поки сповили його.

Тоді він кликнув на поміч.

Та й без його крику спішили на виручку жовніри. Ось із-за Гострого Ребра появився перший, та впав у безодню без слова. Зате довго іржав на дні провалля недобитий кінь.

Лише на мить спорожнів кам'яний плай, бо вже долав його другий жовнір. І йому блиснув грім просто в лице.

На його місці появився третій.

П'ятий...

Шостий...

І сьомий...

Гори стогнали пострілами, скелі тріскалися, чорна безодня іржала далеким і слабим, бо передсмертним, кінським жалем.

Не втерпів Довбуш.

— Гей, ви, пани-ляхи! — підняв руки вгору із золотою барткою. — Чи вам повилазило, що тут для вас гріб викопаний?! Забирайтеся пріч, бо будуть за вами матері плакати.

Він стояв на Гострому Ребрі, був видимий для цілої корогви, жовнірство роти пороззявляло, бо ще ніколи зблизька

Довбуша не оглядало, в наступну хвилю схаменулося — сипнуло в Довбуша кулями.

А Олекса стояв, ловив гарячі кулі руками, як дітлахи ловлять ярових хрущів, і бавився ними, мов камінчиками.

— Не будьте дурні! — сміявся Довбуш. — Не тратьте сили. Я по-доброму раджу: згиньте з очей.

Хіба злість має розум? Постріли не змовкали. Гармаші пустили в рух пукавки-гаківниці. Залізні ядерця шипіли, як змії, одне з них поцілило Олексі в груди, він і не хитнувся, ядро бризнуло залізним маком, як грудка піском.

Жовнірство вгрузло в землю.

Таке могло вчинитися лише тут, у цих диких і небачених горах. На долах галицьких, подільських, у всьох підляцьких і холмських характерники перевелися, панська кормига випивала не лише силу людську і піт, а й обкрадала духовно, обсипалися, сохли, ниділи серед люду казки і легенди, казки жили і плодилися у верховинських гніздах, і жовніри на власні очі бачили народження казки.

Хтось скрикнув, що Довбуш іде зі своєю страшною барткою на них. Хтось встромив ногу в стремено.

Скоїлося сум'яття. Без команди, всупереч крикам і арапникам принципалів, вершники повертали коней хвостами до Олекси, жовнірам здавалося, що опришок з казки вже близько, пригинали голови до лук сідел і кидалися врозтіч.

А Довбуш реготався їм услід.

Регіт здіймав угору жовнірські чуби, вояки немилосердно різали коней ремінням, кривавили їм боки острогами і летіли по бездоріжжю: коні ламали ноги, а жовніри — шиї...

Нарешті настала тиша.

Довбуш підійшов до ротмістра.

— А, чуєш, не всі жовніри вдалися такими хоробрими, як ти, мав-с під рукою і полохливих зайців.

Ян Зборовський лежав лицем до землі. Кров обагрила панцир. Черлений плащ, пошматований, забруднений, розпластався по камінню обіч бранця, і Довбуш подумав, що ротмістр схожий на когута з общипаним, підбитим крилом.

— Підніміть 'го, побратими, і розв'яжіть. Негоже лицаря в посторонках, як вола, тримати.

Оглушеного ротмістра привели до тями, посторцували на ноги. Він хитався. Біль кривив йому лице. Очима перемалував по черзі опришків, зупинився на Довбуші:

— Як смієш, драбе, мене полонити? Я ротмістр корогви його королівської милості! — І випнув груди.

— Ну й що ж? — байдуже сказав Довбуш.— Якби я впіймав і нашого короля, то...

— Мільч, хаме! — заверещав Зборовський.

Олекса стиснув бартку. Образа, як зелене світло, розлилася в очах. Але стримався.

— Не дуже кукурікай, бо в цих горах я король, Довбуш,— прохрипів Олекса.— Ти б ліпше помолився, бо зараз буде тобі суд.

— Мене судити? Ти? Не маєш права!

— Зате вона має право,— кивнув Олекса на Збориху, що все ще сиділа в ущелині між камінням і погойдувала вервечкою смерічку.

Ой Тодоре, Тодорику, піди до лісочку,
Утни мені яворика та на колисочку.
Колисочко-природонько...

Опришки підвели ротмістра до старої, Олекса поклав руку на її руку.

— Нанашко, він?

— Він.— І почала відв'язувати зелений курмей. Простягла зелений курмей Олексі.

— Візьми. Це мій меч.

Довбуш не взяв курмею, він просто його не бачив, удивлявся в обличчя Зборовському, порівнював його з рисами материними і знаходив багато спільного.

— Ти знаєш цю жінку?

...А Збориха тримала на витягнутих руках зелений курмей, з кропиви сучений курмей. Чверть віку сукала його. Чверть віку носила мотуззя з собою. В тому мотуззі були вплетені тисячі її днів і ночей, молодість і старість, любов і ненависть, надії і розчарування.

Зборовський ковзнув по ній очима.

— Ні,— видавив із себе.

— А може, вашмосць, здибав її? Це могло бути і дуже давно,— терпляче допитувався Довбуш.

Ротмістр хмури́в чоло, не міг второпати, чого жадають від нього карпатські збуї. Ну, якщо чесно признатись, то цю бабу видів не раз, вона часто виростала перед його конем, і він періщив її по плечах, по голові.

Сказав про це.

— А раніше, в дитинстві?..

Ні, в його дитинстві не жила ця жінка. Втім, вона могла й бути кухаркою в дворі, де він виховувався.

— А тобі ніколи не снилась рідна мати?

Може, й снилась... Може, й снилась...

Яксь жінка приходила до нього в сні, але після пробудження він ніяк не міг пригадати її обличчя, її рук, однак пам'ятав — вони були теплі, ласкаві.

— Але яке це має значення? Я ваш бранець, збуї, і чиніть, що ваша воля. Проситися не буду!

...А мати Збориха тримала на простягнутих тремтливих і добрих руках зелений курмей.

Кропив'яний курмей...

Опришки позирали на неї тривожно і навіть осуджуюче: перед нею стояв її син, який би він не був, а все-таки син, її кров. І позирали на неї з гордістю: чи багато знайдеться на світі матерів, які б власними пальцями висукали синові петлю, висукали, бо він зрадник, бо він яничар.

...А мати Збориха тримала на простягнутих руках зелений курмей, тримала і запитувала Олексу:

— Ну, 'чо ждеш, ватажку? Чого сі вагаєш? Хіба не заробив він, сіючи на Зеленій Верховині смерті й курища, лютої помсти?

— Заслужив...

— То квапся, Олексо...

Два опришки закинули ротмістрові петлю на шию, два другі — вихопилися на смерековий конар.

Ждали.

— А може, вашмосць таки впізнає цю жінку? — сподівався на щось Довбуш.

Ротмістр казився:

— Кіңчай, пся крев, швидше! — В голосі дзвенів шляхетський гонор.

І був би безславно, як пес, повиснув на конарі Ян Зборовський, бо вже Олекса подав знак барткою, якби в старій Зборихи не ожило материнство. Воно вибухло як вулкан, зміло сотні смертей, скоєних її Іванком, пригоптало сором перед людьми і вилилося у відчайдушний крик:

— Стійте!

Опришки завмерли (може, чекали цього оклику?), пан ротмістр хапав здавленим горлом повітря, а Збориха припала до сина, обціловувала йому лице, голову, руки, гладила плечі, слова душилися у грудях бузьковим клетотом, очі не могли надивитися на красне, дороге обличчя: впізнавала в ньому свою молодість і молодість небіжчика Тодора.

Зборовський дивувався: що цій жінці від нього треба, що означають її пестоші, пощо лиже йому руки?

Гидливо боронився і витирався, поки врешті не відштовхнув стару коліном. Вона розпласталась на гострому камінні, та до пам'яті холодної не приходила, знову повзла до сина.

— Що це значить? — кричав Зборовський. — Мало вам моєї смерті? Ще й вовчицю пускаєте на мене?

— Це мати твоя, Іване, — сказав Довбуш.

— Мама? Моя?!

Хвильку розглядав її, ніби оцінював, ніби пригадував. І засміявся. Реготав довго і смачно. Гадав, що опришки наслідок з нього кепкують. Не міг уявити собі, щоб у нього, Яна Зборовського, була така мати. Така мати? Ха-ха!..

— Так, Іванку, я твоя мама...

— Ха-ха...

— І ніякий ти не Ян — ти просто Іван.

— Ха-ха...

— ...і ніякий ти не Зборовський, а лише просто — Збора...

— Ха...

— Тебе в мене шляхта зрабувала, давно це діялось, — стара тулилася до сина, обіймала, він відбивався, як міг, а вона просила: — А ти згадай, Іванку, згадай хижу, в якій родився. Хижа стояла над Черемошем, у вікна залітав його пінливий шум. І ти засинав під цей шум, згадай, Іванку...

Він крутив заперечливо головою, не пам'ятав і не хотів пам'ятати жодного вікна, у яке влітав із своїм шумом Черемош, носив у душі високі венеціанські вікна дідичівського палацу.

— А згадай, Іванку, свого дедю. Ти чисто, як дві сльози, на нього подібний, він тішився тобою, як великим даром: чи з бутина, чи з дороги далекої, чи з полонини високої повертаючись, він біг до тебе, брав на руки, підкидав до стелі, ти заливався сміхом, тобі подобалось злітати під різьблений сволок із дедьових рук. Згадай...

Він навіть не пробував порпатися у пам'яті, ця божевільна гуцулка бозна-що вигадує, ніяких сволоків у його дитинстві не було, були лише білі стелі панських покоїв.

— А я тебе колисала. Та згадай, Іване, оту співанку, де «колисочка-ворозочка, колиска з горіха, колишеться в колисоньці татова потіха».

Зборовському надокучувала оця, як йому здавалося, комедія.

— Пріч! Пріч, відьмо! — І просив Довбуша: — Страчайте мене борзіше, дябли!

Опришки й не рушилися.

А мати Збориха похапцем рвала зілля, кидала зілля синові в обличчя, розтирала в долонях, протирила йому очі.

— Нюхай, Іванку, нюхай, я цим зіллям колицку стелила, я цим зіллям від злого ока тебе боронила. Нюхай...

Він нюхав, бо мусив, було йому смішно з розпатланої баби: зілля пахло бур'яном.

Бур'яном?

А може... може, ще чимось, може, якоюсь згадкою. Якою? Якою?.. Ах, воно пахне тими степами, де паслися коні перед битвами.

А може... може, чистим полем, на якому лежав поранений? А може...

А може, й справді зілля пахло дитинством?

Втомився.

Втомився боронитися, втомився пригадувати. Сів на землі і ждав кінця опришківського вертепу.

Вертепу?

Але чим, чим, чим пахне оте зілля?

Стара Збориха не давала синові супочинку, носила жменями із чуркала воду, носила і вмивала синове обличчя, обливала груди і плечі, мокрими долонями зволожувала губи.

— На, Іванку, пий, розкошуй оцією гірською водицею, я тебе в ній купала, я тебе нею напувала, аби-с здоровий ріс.

Вода пахла лісом, мохом, грибами, старим чатинням і якоюсь таємницею.

Так, ця жінка безумна, думав тим часом Зборовський. Так, опришки над ним сміються. Тільки... тільки десь, колись він уже цю воду пив, торкався до неї губами. Але де? Але коли? В походах трудних? В погонях за Довбушем? На балах шляхетських?

Голова розтріскувалась.

Стара Збориха відступила. Не мала вже чим воювати сина. І починала розуміти, що сина в неї нема. Оцей жовнір, що сидить, похнюпивши голову, чужий чужинець. Чужий... Ну що ж, вона зробила все, що велів їй старий верховинський закон і що підказувало материнське серце. Тепер може вмирати. Принаймні в смертну годину буде тішитися, що не блудить по світу з кривавим палащем її син-зрадник.

— Тепер прощай, Іванку, чи то пак — пане Яне...— Востаннє поклала долоню на його голову. Помітила рану на передпліччі. Без навмисних думок, лише з людського

співчуття, підняла з-під ніг грудочку землі, розмочила її слиною і чорним тістом затулила рану.

І пішла геть.

Ротмістр чув її кроки, каміння стогнало в неї під ногами, і чув, як питав її Довбуш:

— Так що, нанашко, накажете з ним чинити?

Зупинилася.

— Що? А пощо я курмей кропив'яний сукала? — відповіла стомлено.

Народжувався вечір.

У зміст її відповіді ротмістр не вникав, вслуховувався у мелодію її голосу. Йому здалось... йому здалось. Ах, боже, він уже знав напевне, що ця мелодія жила в ньому з початку його життя, жила під наносним сміттям, а тепер... тепер якась невідома сила розметала сміття, він побачив чисте джерело, в джерелі спливали забуті, предалекі спогади.

Злякався, що сходить з розуму. Зіп'явся на ноги. Випадково скосив поглядом на коржик землі, приліплений до його рани, і від тієї землі, як від незнамого бога, спинуло сяйво, бризнув вогонь, щось чорне, як завіса, трісло, роздерлося перед його очима, від грудочки землі розтеклося стома потоками тепло по всьому тілі, світ закрутився у танці, світ хитнувся, і... і Ян Зборовський виразно уздрів вікно з порізаним верцабом, а в тому вікні виблискував упругою спиною Черемош, і відчув, як підкидає його, малого, до різбленого почорнілого сволока молодий дедя з рудими м'якими вусами, і задихнувся, захмелів від духмяну оделен-зілля у яворовій колісці, і дзвоном пестливим обізвалася у вухах, у голові, у ногах, у кожній його клітинці коліскова співанка.

Він без пам'яті шарпнув з рук опришків курмей і кинувся бігти. Біг і волав:

— Мамо!

Під ногами співали камені.

Падав і підводився:

— Мамо!

Ох, якими м'якими були розсипища скель.

Курмей вився за ним, підстрибував зеленою гадюкою. Опришки тримали наготові зведені пістолі.

— Мамо-о!

— ...о-о-о! — хором повторили гори.

Зупинилась.

— ...о-о-о!!! — доспівували і звори.

І рушила йому назустріч. Перший крок. Другий крок. Побігла. Руки — як крила.

Він скидав із себе черлений чужинецький плащ і рвав реміння жовнірського обладунку.

— Мамо!

Притискала до грудей, обіймала і готова була боронити од всього світу.

Опришки засували пістолі за череси.

Мати Збориха хрестилась і дякувала богові за чудо. Син вицілював їй сльози і казав:

— То не боже чудо, мамо, то сила і чари рідної землі, яка нагадала мені, хто я і чий я син.— І Йван Збора показав на розплескану грудочку землі, яку приклала йому до рани стара мати.

ЛЕГЕНДА ТРИНАДЦЯТА

Падайте, студені роси,
На зеленє зело,
На його дрібен лист,
На його пишний цвіт.
На його гінке стебло,
Падайте, сили додавайте,
Сили від вітру,
Сили від сонця...

Це Юри Бойчука молитва.

Юрина молитва довга, божі намісники на землі не визнавали їй початку й кінця, Юра склав її самотужки, бо була в цьому потреба.

Дідо Велет знає, що старий гуцул проказує її двічі на добу: перший раз тоді, коли сонце вбирається в нову черлену ризу, і другий раз тоді, коли вечір спалює ризу на своїй ватрі й сонце мусить іти спати. Юра Бойчук і гадки не має, що Дідо тримає його на оці, гуцул виходить з хатини, підкочує гачі й простує царинкою, яка засіяна не баченим у цих краях зелом. Він іде обережно, боїться ненароком потолочити свою нивку, час від часу нахиляється і то підніме пригнуте вітром стебло, то розправить дрібен лист, то з одного вінчика цвіту візьме росинку, перенесе на інший. Дідові Велетові навіть здається, що Юра пам'ятає на своєму засіві найменшу з тисячі стеблин і прагне й найменшу обдарувати любов'ю і увагою.

Сьогодні вранці Дідо Велет теж видів, як на порозі хижі появился Юра Бойчук, і чув, як він просив студені роси падати на зелене зело, але далі Велет слухати не міг, уловив

вухом далекий тупіт людських ніг і пригадав, що починається день для Довбуша вельми хосенний. А людський тупіт наростав: це бігли платні берладники, котрі, полакомившись на золоту кістку, обіцяну шляхтою Галицької землі, вистежили ватагу Довбуша і тепер навперейми спішили до села Перерісль під Надвірною, де стояв зі смоляцькою ровтою комендант Станіславської фортеці полковник Пшелуцький. Юдині сребреники додавали берладникам наснаги і сили, найспритніший з них допав ложа пана коменданта, побожно шепнув:

— Ваша ясновельможність...

Пшелуцький спав смачно, але берладник був упертий:

— Прошу ясновельможного пана... збуй Довбуш об'явився...

Пшелуцький лупнув очима, звично сягнув під подушку за набитим пістолем:

— Де?

— Засів у чигорах Чорного лісу, щоб переднювати, а ввечері, певно, піде на Богородчани.

Олексине ім'я здуває з полковникового обличчя павутиння сну, на переріслянських вулицях сурмує Адам Стримбіцький, розсіває звуки тривоги, квапить смоляків борзо сідлати коней. Дідо Велет обмацує поглядом бравого вершника, милується Адамовою молодою постаттю, його ясною зброєю і голосною сурмою, потім Дідові очі перебігають у Чорний ліс, в чигорах на узліссі знаходять і пестять Довбушевих хлопців. Опришки сплять покотом, повкривавшись гуглями. Хлопці спокійні, уві сні притисли до грудей, мов вірних жон, кріси і бартки, голос Адамової сурми до них не долітає. Оддалік між крочами пасуться осідлані коні, навкруг стійбища крокує вартівник. І хоч ліс німує, і хоч поле перед лісом сонне, вартівник подібний до оленя, якого не обминає ні звук, ні шелест, ні чужий запах.

— Ну, ну,— каже Дідо вартівникові, ніби їх не розділяють відстані,— пантруй добре, бо смоляцька ровта вже в поході!

Дідо міг би завчасно попередити чорних хлопців і міг би якби схотів, насипати перед військом Пшелуцького високі гори, міг би засіяти терням дорогу, але старий і пальцем не ворухнув, він обдарував Олексу Довбуша всім, чим багатий верховинський люд, і най ватажок сам дає собі раду на ратному полі.

А пан комендант квапиться, коні шумою біліють, попереду ровти біжать і дорогу показують платні берладники —

багацькі синки. Інколи то один з них, то другий призумбелить коня, порівняється з полковником і запобігливо скавуть:

— Смію нагадати... я перший напав слід збуя.

В Діда Велета аж кривиться від огиди лице, чує в собі бажання заманути зрадників у дебрі і покликати круків на гостину, але й без Дідової кари обходиться, полковник Пшелуцький знає ціну своїм яничарам, тикає їм у зуби ремінний нагай і плюється:

— Марш вперед, дзябли!

І «дзябли», мов посолені густо, вириваються на чоло війська, полковникова наука їм у голову не лізе, бо думати не вміють, рахують на долонях ще не одержані срібники.

А справа і зліва ровти найкоротшими і потаємними стежками непомічені, стурбовані Довбушевою долею, летять легіні та газди, летять від села до села, несуть у грудях дзвін тривожний, стомлені, безіменні, невідомі історії, вони припадають до чужих воріт і шепочуть:

— На Олексу в Чорний ліс іде Пшелуцький. Передайте, най сокотиться!

Дідо Велет тішиться німим дзвоном, він означає, що, хоч і зраджують Олексу одиниці, зате стережуть і люблять — тисячі.

Дзвін врешті торкається вартівника. І вже чорні хлопці на ногах. І вже розпутані їхні коні. І вже на полиці крісів і пістолів насипано пороху. Але знятися з місця, зникнути опришки не встигли: в чистому полі показалися вершники. Рятуватися відступом не було надії, ворог підступив занадто близько: за кожним опришком помчалось б десять смоляків. Треба примусити їх покинути сідла, затуманити піщів втечею, заманути в ліс подалі від сідел, виграти годину-другу часу, потім скочити на коней і — доганяй вітра.

Так надумав Довбуш.

Полковник Пшелуцький не мав царя в голові, хотілося йому блискавично впасти на опришківський табір, ровта скородила поле мовчки, лише бризкало під копитами молоде жито і надривно хропіли коні. Коли морди коней торкнулися губами узлісся, Довбуш свиснув пронизливо, з опришківських стрільб вирвалися кулі, хитнулися передні смоляки, коні стали на дибки, побігли коні житнім полем, поволокли коні в стременах мертві снопи. Пшелуцького втрати не боліли, ще ніколи так близько не стояв Довбуш біля його шаблі, і сурма Адама Стримбіцького казилася, рвала

смоляків у бій, у сурмі, здавалося, клетотіла звитяжна душа молодого шляхтича.

Свиснув Довбуш удруге — посипалось листя з дерев, опришківські кулі вгризались у ворожі груди, мертві падали, як важкі мішки, живі відсахнулися назад.

Пшелуцький опришківської готовності не сподівався, ще дорогою уявляв, як безкровно обступить сонних лотрів, як стане Довбушеві на груди і скаже:

— А що, пане дзею? Недаремно говорять, що носить дзбанок воду, поки вухо не відірветься.

А ось і не відірвалося. Майже третина смоляків устелила собою поле.

А сурма Адама не вгавала.

— Перестань, пан! — крикнув Пшелуцький. Принципам наказав спішитися і взяти узлісся в кліщі. Закрити йому дорогу назад. Та борзо, борзо...

— Давно би так, — мовив Довбуш і велів відступати в глиб лісу. Опришки, а було їх п'ять десятків, розділилися на три лави. Перша, задкуючи куццями, раз по раз стинала кулями занадто гарячі смоляцькі голови. Друга — набивала цівки. Третя, найглибша, відводила коней. Обі сторони поспішали.

Битва точилася до полуденка. Пшелуцькому двічі здавалося, що його кліщі зімкнулись намертво, і двічі Довбуш виходив сухим з води. І хто знає, доки вимолував би Довбуш Пшелуцького, якби ліс не закричав:

— Ватажку! Упав Баюрак!

Баюрак, перший і вірний товариш Олексин, лежав на мураві з пробитими грудьми. Де пролилась юнацька кров — виростали червоні маки. Олекса схилив голову. Схилились дерева в тузі. А маки росли і розквітали. А Баюрак ждав, що зараз упаде йому на шию золота Олексина бартка, бо такий був звичай в опришків: поранені в полон не здаються.

Але Довбуш сказав:

— Ти будеш жити, братчику.

Всміхнувся Баюрак.

Виростались дерева.

Лише маки цвіли.

Опришки вступили в стремено.

Пшелуцький лускав з гніву, бо півний кінному не товариш, а поки підведуть з узлісся коней, збуй загубиться серед пралісу.

Однак надії не втрачав. Згодом розва вросла в сідла, і почалась погоня. Але що це?

Загубились сліди? Пся крєв!.. Так і є.

Опришківські коні, що досі йшли купно, враз розсіялись по лісу. Сліди ділилися, зникали, розбігаючись в усі боки, і Пшелуцький отуманів. Мусив визнати, що Довбуш і на цей раз переміг.

Полковник наказав трубити збір.

Але сурма мовчала. Сурмач схилився на луку сідла.

Іржав його кінь журно. А сурма мовчала.

Дідо Велет на далекій царині зітхнув, прилягли трави до землі, Дідо сказав:

— Хто з мечем до нас приходить — від меча і гине. — І, ніби забувши про Чорний ліс, де росли із крові маки, Дідо кинув поглядом на хижу Юри Бойчука. Хижа курилася димом, вся околиця смачно пахла кулешею — гуцул варив полуденок.

Дідо поважав неговірку людину, яку Довбуш перед кількома роками звільнив з підземелля станіславської ратуші. Цілющі вранішні роси повернули Бойчукові зір, але ніщо у світі не могло йому повернути сплюндрованої молодості. Так він і не міг випрямити згорбатілих плечей, і не міг виплекати у висохлих руках давньої сили, і не міг повернути ногам пружної бистроти. В ньому жило лише одне його багатство — чорна ненависть. Ненависть клубочилася в його очах. Ненависть різьбилася на його сухорлявому обличчі. Він, спотворений муками в підземеллях, оброслий волоссям, дихав ненавистю і жадобою помсти.

Після смерті старої матері Бойчук до Печеніжина не повертався. В навкружних багатих газдів наймався то маржину пасти, то ростити хліб. Три роки тому весняним надвечір'ям Довбуш здибав його на багацькій ниві. Юра дибав свіжою ораницею, через ґруди мав перевішену торбу, права рука раз по раз шугала, як птиця, в торбу і набирала зерна. Яр-пшениця шепітливо спадала з долоні й лягала в м'яку постіль. Довбуш присів на дерев'яну борону, в яку була впряжена пара волів, задивився на сіяча. Він не бачив Юриного обличчя, видів лише його горбату спину і посівний змах руки, чув пшеничний шорох і посапування волів, що ласували басарунком. По-весняному ясно пахла рілля, по-весняному дзвінко жайвір сукав і натягував під небо невидиму голосну струну.

Довбуш упивався яровими звуками і пахощами, серце стискалося, що він не має права жбурнути золоту бартку і піти ораницею сіяти зерно. Він мусить засівати світ білими кістками. Мусить... Довбуш здогадався, що в ньому журилась

і бунтувалась віковічна хліборобська спрага до землі, а він не міг її нічим угамувати. Щоб бодай дрібку звеселити серце, він скинув постолі і босий, прислухаючись, як лоскітно рілля обіймає ноги, побіг навздогін за сіячем.

Юра не здивувався, коли Олекса простягнув до торби руки, передав йому сівацький обладунок, тільки спитав: — Забанував-с, ватажку?

Довбуш не відповів, устроїв у торбу обидві долоні і грівся теплом зерна, потім рушив загоном. І тепер не було йому діла до пістолів і бартки, котрі недоречно стриміли за чересом, і не було йому діла до того, що кожної миті на дорозі можуть появитися смоляки або панцирні жовніри, він навіть дивувався б, якби вони в'язали йому руки — адже він сіє хліб.

— Доста, — врешті не витерпів Бойчук. — Ще до холери вп'єшся цією роботою.

— А я б вік хотів сіяти... — мовив Довбуш.

— Говориш і не думаєш, Олексо, — спохмурнів Бойчук. — Як дітлах... — Він мав вибиті зуби, бесіда його була шепелява, слова мовби викидав з рота язиком. — А кому від того сіяння радість?

— Мені. — Довбуш ще був у полоні святої роботи.

— Тобі любо засівати, ватажку, багацькі нивки? — спитав уражений Бойчук. На його лиці забіліли давні садна і фіолетились давні рубці, в густо нарізаних зморшках розливався гнів.

— Багацькі нивки? — перепитав Олекса. — Ви сказали, вуйку, — багацькі?

Спам'ятався.

І враз обсіпалась радість.

І враз, мов гнила вервечка, обірвалась жайворонова струна.

І враз сірим попелом припала ораниця.

І обвуглилось, почорніло зерно.

Олекса знову відчув за чересом ваготу бартки і набитих пістолів, присів на межі й почав узуватися. Юра стояв над ним, як підбитий журавель, і виливав жалі:

— Твої, ватажку, жарти дурні, бо я б тото зеренце багацьке покритив на порох, я б 'го спопелив. Руки свої проклинаю, аби всохли, бо вони випікають сто хлібів, щоб у моє черево кинули окрасць. — Слина текла йому з рота, голова тряслась, був у цю хвилю страшний і був напівбожевільний, бо без пам'яті толочив ходаками ріллю, п'ятами загаяв у землю зерно, аби не добулось, аби не заколосилось.

— Дайте собі, вуйку, спокій. Ніби зерно винне?

— А ні, думаєш? Всі винні! Цілий світ! Чи я не був молодий, а що з мене зробили пани багачики? Чи не був я моцний, а де моя сила? Молодість мою випили кати. Силу мою сточили підземельні мури. І я волочуся по світу здохляком і рабом. Сію хліб — і нема в мене хліба. Стережу маржину — і нема в мене бринзи. Ходжу по землі — і нема в мене землі. Живу, а нема в мене життя!

Довбуш обняв старого, хотів угамувати. Даремно.

— Тобі, легіню, добре говорити: дайте спокій. На дідька лисого твій спокій, коли я помсти прагну! Я хочу палити, вбивати, а ти до ватаги не приймаєш! Вік мій короткий, колись захлипну в чужій борозні, і лишиться моя криниця не вичерпана, рахунки не пораховані, служба Матері Верховини не відслужена.

— Гадаєте, вуйку, що Зеленій Верховині можна слугувати лише барткою і вогнем? — перервав Бойчукову бесіду Довбуш.

— А чим ще?

Довбуш згадав про свою Анничку, яка блукає селами, городами, торжищами і співає людям співанки про опришківську славу, співанками невольницький сон розганяє, співанками шляхту цілить. Але то Анничка, вона наділена співочим даром, а цей гуцул з надщербленою силою що може чинити? Що має за душею, окрім жадоби помсти? У ватазі хісна з нього не дочекаєшся, бо не витерпить довгих походів, не потрапить ні цільно стрілити, ні грозиво махнути барткою. Це юнача справа.

Але хіба Юра зрозуміє? Він чекав поради.

— Я подумаю, вуйку.

Бойчук безнадійно махає рукою і шкутильгає до волів.

А Олекса й справді замислювався над Бойчуковим запитанням, мусив замислюватись, бо боротьба — не привілей молодих, боротьба — це нива для всіх, а на ниві, звісно, не одним плугом орудують: є там місце для борони і сапи, для заступа і граблів і є просто для цупких пальців.

А якби... якби повеліти Юрі:

— Ідїть, вуйку, в Чорногору, пошукайте для Зеленої Верховини карпат-зілля.

І він піде, закине бесаги на плечі й никатиме піднебесними верхами. Та чи не буде це толоченням води в ступі?

Бо хто колись натрапляв на таємниче і незнане карпат-зілля? Бо хто оповість, яке в нього стебло — повзке чи

гінке? Хто розпізнає квіт і запах? Хто взагалі поручиться, що воно існує в природі? Може, це тільки красна казка, створена людьми, що передчасно лягають у деревища? Адже й він, Довбуш, уперше почув про карпат-зілля від опришка, який конав. Легінь горів у червоному вогні, смерть уже вмивала йому молоде лице, а він волав:

— Дайте мені, братчики, карпат-зілля!.. Приложу 'го до рани і піду далі живий і здоровий. Дай...

Смерть обірвала слово. Він умер, бо ніхто не міг розпізнати серед тисячі зел, що виростають з землі, цілюще.

Ніхто?

А Дідо Велет?

Довбуш покликав Велета.

— Кажуть, Діду, що ви мудрі й носите в голові розум, зібраний за тисячоліття. Ви знаєте все... А я... я хотів би звідати, чи росте в наших горах зело, зване карпат-зіллям? — задихнувся Олекса. Був увесь напружений, як тятива лука.

Дідо заплющив повіки, мовчав. Мовчав цілу вічність.

— Навіщо тобі знати? — врешті озвався. — Це глибока таїна.

— А для людей... Розкриття таємниці врятувало б життя сотням і тисячам юнаків.

Велет знову впав у задуму, високе його чоло брижилось зморшками, білі брови ворушилися. Видно, Дідо вагався, видно, Дідо щось зважував.

— Росте, Олексо, — промовив він. — Зелена Верховина незмірно багата: вродивши зело, що своєю отрутою вбиває вола, вона мусила вродити і цілюще зілля.

Росте? В першу мить Олекса розгубився.

Росте? Значить... Значить, казка людей, що передчасно лягали в деревища, — правда? Правда?! Ха-ха! Чуєте, гори, — правда! Чуєте, ліси, — правда! Олекса, як хлопчак, підстрибнув.

— Дайте мені його, — просив у Діда Велета, — дайте! Нам не будуть страшні жовнірські кулі, смоляцькі палаші, в нас не буде ран і смертей, я поведу на шляхту не ватаги малочисельні, я поведу лавинні полки, і ми переможемо.

— Не дам, — обізвався Дідо.

— Не дасте?! — злякався Довбуш. — Чому? — І зів'яв, схилився плечем об стовбур смереки. — Адже люди кажуть, що ви добрий страж, совість і мудрість Матері Верховини. Карпат-зілля зберегло б життя сотням і тисячам її дітей.

— Тому й не дам, що піклуюсь про добро Зеленої Верховини,— сказав Велет.

В Олексі не вкладалось у голову: як можна турбуватися про добро Верховини і... і байдуже дивитись, що сходять кров'ю, згорають від ран, краці з кращих її синів?

— Ляж коло мене, Олексю, ляж і не побивайся. Я тебе розумію — болять тебе чужі рани.— Бесіда Велета стелилася журливо, видно, і йому нелегко було миритися зі смертями, маючи в долоні цілюще і живуще зело.

Олексю скорився.

На сонці грілася пралісна тиша. Дідо говорить:

— Слухай, Олексю, в прадавні часи, коли оці гори були молодими, плем'я гуцулів володіло таїною карпат-зілля. Спочатку його сокотили, і в горах століттями панував мир, вороги боялися ступати бодай один крок у їхні володіння, бо знали: карпатське плем'я незбориме. А потім, прикрившись карпат-зіллям, мов щитом, гуцули зледащили, їхні мечі й баранки поїла іржа, без боротьби і напруги висохла у воїв сила, а в мудреців — розум. Сталось навіть так, що вони забули таїну карпат-зілля. І тоді напав ворог. Спам'яталося плем'я, та було вже пізно. Кинулися вої до мечів — і нема мечів.

Кинулися мудреці до розуму — нема у них мудрості.

Плач тоді котився Верховиною.

— А ви де були, Діду? — перебив оповідь Довбуш.

— Слухай далі. Я теж тоді загубив мудрість і пройнявся жалем до верховинців. Мене пекли їх сльози. І я ніс їм втрачене зерно. І добре, що не віддав. Мені вдалося підслухати розмову двох верховинців. Вони сиділи біля ватри і мріяли про карпат-зілля.

Перший сказав:

— Коли б я дістав зерно цілющого зела, то став би царем на Верховині. Мені поклонялись би всі...

Другий сказав:

— Не велика честь бути гуцульським царем. Мав би я тото зеренце, то відніс би нашим завойовникам. Вони обдарували б мене маєтками і статками, привілеями і шляхетством, і я став би їм рівня.

— І ви, Діду, їх не вбили? — скрикнув Довбуш.

— Коби їх було лише два. Б палатах завойовників теж не дурні сиділи, їм теж забаглося карпат-зілля, яке гарантувало б безпечне панування. І завойовники обдарували б зрадників статками і привілеями... Я тоді зрозумів, що добро,

сховане в карпат-зіллі, може стати для простого люду злом. Його добро — в боротьбі. І насінину цілющого зела я викинув...

— Але ж тепер боротьба, Діду,— сказав Довбуш. Велетова наука його не переконала, нічого не навчила, його боліли чужі рани, біль тамував думку.— Коли б я мав карпат-зілля...

— Не дам, Олексю, не проси,— нахмурився Велет.

— Так і всохне воно, і люди з нього ніколи не схіснуть? — Довбуша розбирала злість.

— Не всохне,— прорік Дідо.— Колись, як не буде бідних і багатих, переможців і переможених, коли зникне ворожнеча між племенами і для людей добро буде добром, а зло злом, тоді...

— Е, коли то буде?! — вигукнув у розпачі Довбуш і, не попрощавшись, шугнув у гущаки.

Біг. Прагнув вітром погасити лютю на Діда Велета. Старий знав про це. Та не ображався. Іншим Довбуш бути не міг. Він син свого часу і оборонець Матері Верховини!

Розмова з Дідом ще більше роз'ятрила Олексине бажання заволодіти карпат-зіллям. Тепер він був упевнений, що воно існує. А коли так, то до біса всякі розсуди про добро і зло. Пощо сушити собі голову прийдешнім, коли припікає нинішнє? Будь у нього бодай єдине зеренце цілющого зела, то він знав би, кому доручити його охорону: Юрі Бойчуку! То чоловік залізний, то чоловік кам'яний, він зі своєю ненавистю надійно оберігав би таємницю життя і смерті.

Але як розгадати таємницю проростання цілющого зела? Як? Де та царинка, на якій дозріває? Де ті плаї, що ведуть до неї? Де тота чиста голова, з якої воно п'є воду?

Небо, ти не знаєш?

Пекло, ти не порадиш?

Думки Олексю мучили, сушили, як вітровій ораницю, він скапувався на очах побратимів, мов воскова вितिця: буйна чуприна бралася памороззю, очі западалися, а губи почорніли, мов вугіль.

Так було, аж доки ватажок не згадав про давніх друзів — лісових дівчат з полонини Зеленої. Він як стій осідлав Сивого і через три дні опинився в пралісі на тій самій галявині, на якій в юності забавляв сопілкою зелених нявок. Пустив Сивого пасти, шепнувши йому до вуха:

— Дідо Велет, може, розгнівається, що я прошу помічі в нечистій сили, але іншої ради не маю.

Дочекався сонливого полудня, вийняв з-за череса сопілку і заграв. Вербові звуки повертали його в безжурну юність, коли ще не двигав на собі тягара боротьби, коли серце не кривавилося болями Верховини. Тоді його найбільше турбувало, аби досита напасти овець. Тоді... Це було давно, дуже давно, а он у цьому пралісі нічого не змінилось: як і колись, шепочуться смереки, як і колись, будить тишу дятел, як і колись, із старих дупел, прегустих чигорів, з вертепів-зворів на сопілчин голос збігалися нявки, як і колись, вони були юними, легкими, звабними, плин років їх не зачепив. Лісові дівчата спліталися у велике коло — танцювали.

Олекса грав самозабутньо, жадав найдовше продовжити гостювання в юності, нявки дарували йому посмішки, обпікали очима, збурювали кров пружними персами і стрункими стегнами.

А потім...

Потім коло розпалося, лісові доні обступили опришка. Котрась спитала:

— Йой, Олексику, а чом твоє лице сміється, а очі плачуть?

Довбуш кинув під ноги сопілку, зелена юність бистрим птахом майнула в безповоротне минуле, зітхнув.

— Хочу, бідашечки, дістати для Матері Верховини добро, сховане в карпат-зіллі. Власне, за цим і прийшов до вас, бо ви серед зел народилися, серед зел вікуєте — може, дістанете мені бодай одне зеренце карпат-зілля?

Нічого не промовили нявки, ніби вітром їх здуло з поляни, тільки з далечіні донеслось до нього:

— Жди, Олексику, пошукаємо-о-о-о!!!

Шукали до вечора.

Першими повернулися на галявину берегині. Сказали сумно:

— Ми шукали карпат-зілля на берегах річок і потоків, над джерелами і озерами, але не знайшли.

Другими повернулися яскині:

— Ми були в глибоких ізворах і вертепах, але карпат-зілля не бачили.

Третіми появились на поляні бескидниці. Заплакали:

— Ми перемацали на кам'яних хребтах кожне стебельце, але...

Останніми, вже при місяці, прилетіли шелестіні. Вони заспівали:

Ми прудкі шелестіні,
Облетіли полонини,
Й ось...

Найстарша шелестінь розтулила долоньку, на якій лежало срібне, схоже на маленьку сльозу, зерно.

— Візьми, Олексіку, та посади 'го на безлюдній царинці, двічі на добу підливай, носячи з потоків воду долонями. Спершу виросте одне стебло, а на ньому — сто зерен, сто зерен пустять десять тисяч пагінців. Ось тоді й користайся зіллям. Його листя — для грудей, білий цвіт — для голови, коріння — для ніг.

І затис Олекса в жмені зерно, скочив на Сивого і дякував уклінно лісовим доням.

Чув себе вищим Діда Велета.

Дідо шептав:

— Зле, зле зробив-с, Олексю, що вчинив мені наперекір. Настане день, і ти зрозумієш свою помилку. — Але не перечив, коли Довбуш передав зеренце Юрі Бойчуку, який покинув багацькі воли і почав на глухому безлюдді ростити цілюще зело. Ніч і день коротав він біля зерна, носив воду долонями, скородив землю пальцями, плечима захищав пагінець від вітру, а грудьми — від граду. Нарешті зело розсіялось густо на царинці, гуцул ішов поміж його стеблами сторожко, йшов і молився:

Падайте, студені роси.
На зеленее зело,
На його дрібен лист,
На його пишний цвіт...

Дідо Велет не міг надивуватися Бойчукові, в його голові не вкладалося, як це із заповненої чорною ненавистю душі народжується любов, що ростить зілля для добра, він навіть збирався Юрі показатись і побалакати з ним і, може, це вчинив би нині, коли б на далеких пляях не затуркотіли кінські копита. Дідо дашком приклав долонище до лоба: їхав на Сивому Довбуш, їхав не сам, за ним тюпали двоє коней, між ними на марах лежав поранений Баюрак. Довбуш переїздив Сивого нагайкою, коні летіли, як птиці, Баюракова голова хиталася з боку на бік — за ними червоний слід стелився.

І росли на тих слідах маки.

— Потерпи, потерпи, братчику, — просив Довбуш побратима, — зараз я тя поставлю на ноги, зараз, ось побачиш, підеш танцювати.

Баюрак гойдався на хвилях гарячки, Олексині слова розради до нього не доходили, хвилі то піднімали його на свої гострі, як леза ножів, гребені, то кидали в чорну безодню.

Баюрак не видів, як підлетів Довбуш до Бойчукової хижі, як промивав старий гуцул у путні листя карпат-зілля, як тремтіли його руки, прикладаючи зілля до ран.

— Поможє,— вірив свято Бойчук.

— Поможє,— казав переконливо Дідо Велет.

І карпат-зілля на очах тамувало кров.

І карпат-зілля на очах затягувало рани.

І карпат-зілля на очах вливало в опришка силу. Червоне море уляглося, він кліпнув очима, мацнув себе по чересі.

— Де мої пістолі?!

Довбуш засміявся.

— Хіба я заснув? — допитувався Баюрак.— Та зі мною ніколи такого не траплялось! А Пшелуцький де?

— Дідько 'го знає, де той Пшелуцький. А сон твій... Маєш щастя, що існує на світі...— Довбуш мало не проговорився про карпат-зілля,— ...що існує на світі вуйко Юра. Він тебе з того світу витяг, як утопленика з студениці.

Тільки тепер Баюрак помітив на собі кров. Зблід від запізнитого страху. Глипнув на Юру Бойчука.

— Видко, ви великий зелейник, вуйку,— промовив і помацав на грудях біле садно від рани.— Візьміть цей черес.— Він розперезався і простягнув натолочений золотими пояс Бойчуку. Старий не взяв.

— Гроші роздай бідним, бо золото у мене ваги не має. А мені сплати борг шляхетськими головами. Десять голів за цю рану. Десять! — повторив і розчепірів кострубаті пальці обох рук.

— Д-добре,— відповів спантеличений Баюрак.

Ще й сліди опришківських коней не встигли охолонути, як на Бойчукову царинку нахлинули смоляки: привели їх сюди червоні маки. Були смоляки втомлені блуканиною, були скупані у власному поті й крові. Адась Стримбіцький простягав до них руки, благав:

— Добийте!

Пшелуцький наказав покласти юного шляхтича на мураву, гладив його біляву чуприну, думав, що коронний гетьман не похвалить за Адасеву смерть. Той його любив... А що

він, Пшелуцький, міг вдіяти, коли куля карпатського лотра потрапила Адасеві в живіт? Полковник озирнувся безпомічно і побачив, що його вояки в'язали посторонками старого гуцула. Підскочив до нього миттю.

— Опришків видів?

— Ні,— Юра сміливо глянув у вічі шляхтичу.

— А що тут робиш? — Пшелуцькому псувала кров гуцулова гідність, нахмуреність і неприхована ненависть, що струмилася з очей.

— Так собі, домарую. Зелейник я...

Дідо Велет у жерепах сплюнув сердито:

«Пощо хвалишся, Юро?»

— Лікуєш людей? — злагіднив тон пан полковник. Він чув, що між верховинцями є лічці майстерніші, ніж у самого короля.

— Лікую, але не всіх,— буркнув Бойчук.

Пшелуцький подав знак. Спали з Юри пута. Підвели його до Адася. Сурмач вмирав.

— То, може, полікуєш оцього вояка? — спитав полковник майже благально.

— Міг би, але не хочу,— сказав байдуже Юра.

— Не хочеш? — Пшелуцький остовпів.— Та ти, хаме, знаєш...

— Я все знаю,— перебив його Бойчук.— Зараз пообіцяєш мені кулю або золото і накажеш вибирати. Я вибираю собі кулю, бо тішуся погибеллю оцього.— І метнув погляд на Адася. Слова гуцула повніли спокоем. Смоляки задивилися на нього. Не додивились... Вдарив пістоль пана полковника, і зрубав пістоль гуцула. Він упав чорним, нероз'яданим для ворогів ідолом у потолочене карпат-зілля. В цю хвилину смоляцька стежа доповіла:

— Знову є сліди, пане полковнику.

Скочили смоляки в сідла. Полетіли. І лишився Адась сам. Нікому не був потрібний. Конав. Незрячими, каламутними очима свердлов перед себе простір, простягав до неба руки, благав швидкої смерті, а Юра Бойчук вмирати не хотів, останніми зусиллями приклав до рани листя карпат-зілля.

І ожив.

Сидів на землі й споглядав чужу муку. Це приносило йому насолоду.

— Здихай, здихай,— приговорював Бойчук, і в його зморшках затеплилася втіха. Він навіть хрипло засміявся: — Одним ляхом буде менше.

Звук його голосу опам'ятав Адася. Сурмач побачив гуцула.

— Смієшся? — простогнав.

— Сміюся,— ствердив Юра.

— А я хочу води...

— Ще-м для тебе керницю не викопав.

— Шкода тобі однієї росинки?

— Не дам,— Юра підвівся. У нього під ногами була не вода, а ціле Адаसेве воскресіння, але він толочив вороже воскресіння. Чи був винен у цьому?

Адась відкинув голову, зімкнув повіки, зашепотів:

— Що ж... може, так і треба... може, а я не дав би тобі води в передсмертну хвилю... і таки... не дав би...— І втратив свідомість.

Поплив Адась на течії марення в рідні краї, і голосно оповідав Адась високому небові, чужим горам, ненависному Юрі про все бачене на дорозі: про луки польські, що пахли сухим сіном, про дівчину Ядзю, що теж пахла сіном, про ойцеву шаблю, пощерблену на козацьких кістках, про стару матір, що виглядає сина сьогодні, про матір, що виглядатиме його завтра, і післязавтра, і до смерті...

І хто знає, чи стара польська мати, чи якась інша сила скресала щось людське в серці кам'яного Юри, бо він здригнувся, бо покотилася з його гнівного ока сльоза, бо зірвав він листя карпат-зілля і приклав його до юнацьких ран.

Вже заходило сонце, коли Адам отямився і в червоній заग्रаві побачив Юру Байчука, а на своїх ранах — цілоще зело.

— Це ти... це ти дарував мені життя?! — вигукнув юнак.

— Я... Власне, оце зілля...— мовив задумливо Юра.

— А пощо? — допитався.

— Бо ти є людина,— урочисто прорік старий гуцул.—

І я — людина... Все просто...

— Може, і твоя правда,— сказав Адась і помітив навколо багато цілощого зела. Мов навіжений, кинувся його рвати. Цвітом і корінням набивав пазуху.

— Що ти чиниш? — схопився Юра.

— Ніби не видиш? Понесу своїй землі. Посаджу там... Полікую рани польські.— І побіг.

— Стій! — заревів Юра, кинувся доганяти, зрозумів, що таїна карпат-зілля, заповіджена йому Довбушем, висіла на волоску.

Зчепилися над звором, зчепилися люто, як бики. Бились, поки не впали трупом на ребра скель.

Дідо Велет не осуджував ні Бойчука, ні Стримбіцького, осуджував Довбуша, що не послухався його мудрості, гадаючи, що добро, затаєне в чарах карпат-зілля, буде служити лише верховинцям.

З зарослів жерепа вийшов Олекса з похиленою головою. Гнув шию до землі Сивий. Никли трави. Схилилися дерева.

— Я видів усе, Діду,— промовив Довбуш.

— Все? — гуркотів громом Дідо.— І бачив-с, як біг молодий шляхтич, несучи в свої замки нашу священну таїну?

— Так, Діду. Вибачте, якщо можете, мою помилку... Я хотів... Я думав... Тільки, як міг Юра, Юра з криницею ненависті, замість серця, зрадити...

— Він не зрадив, Олексо. Хіба не чув-с, як він казав: я людина. Ото-то... А людина таємничіша, ніж чарівне зілля. Але пора... косити.— Він подав Довбушеві косу, і пішов Олекса класти у валки карпат-зілля. Дідо валки палив і попіл розвіював, дозрілі зерна визбирував і закидав їх на кам'яні піднебесні ґруні. Коли царинка спорожніла, Довбуш спитав Велета:

— Напоследок скажіть, чи довіку без хісна пропадатиме цілюща сила карпат-зілля?

— Ні,— засміявся в бороду Велет.— Ні, я тобі колись тлумачив, що люди ним скористаються тоді, коли для знедолених добро буде добром...

— Прощайте, Діду,— хопився Олекса в сідло.

— Їдь здоровий, їдь, ватажку, і пам'ятай: сила народу в боротьбі.

Довбуш торкнув острогами коня.

І день Олексиної науки скінчився.

Дідо дивився вслід спришкові, думав, що день не проминув марно ні для Довбуша, ні для нього. Вони стали мудрішими.

Коли зійшов місяць, старий Велет почав носити пригорщами на кам'яні ґруні воду і підливати закинуті туди зеренця карпат-зілля, підливав і повторював молитву Юри Бойчука:

Падайте, студені роси,
На зеленє зело,
На його дрібен лист,
На його пишний цвіт,
На його гінке стебло,
Падайте, сили додавайте,
Сили від вітру,
Сили від сонця,
Сили від землі,
І від людей...

І зілля проростало. Дідо Велет не боявся, що тут, у піднебессі, хтось дочасно розкриє його таїну. Це станеться через віки, з високих грунь Дідо бачив прийдешні віки, дія них і плекав цілюще зело.

ЛЕГЕНДА ЧОТИРНАДЦЯТА

Антипку, Антипку,
Дам тобі чиру,
Чир несолений,
Чир заріджений,
Я твій газда,
Ти мій слуга...

І знову: «Антипку, Антипку...»

І знову: «Чир заріджений...»

І знову: «Ти мій слуга...»

Співання тривало довго, здавалося, що осінніми поруділими пляями котилася гарба і її немащені колеса вискрипували мелодію. Беркут-Бистрозорець, що був господарем тутешніх місць, дістав від того співання оскому, покинув орати крилами лебедині хмари і присів на вершок Білої Скелі. Озирнувся. Ніякого співака не запримітив. Люди у цій дикій місцині появлялися рідко, лише раз на рік повз Білу Скелю проходили на гору Стіг опришки Олекси Довбуша. Тепер, правда, теж уже запала осінь, бо гори палахкотять черленим полум'ям: у бездимній ватрі горять буки і граби, тужніють смереки, поміж ними скапуються жаринками-листочками білі берези, але Беркут пам'ятав, що Олексині хлопці повертаються з походів до зимарок сумними, безпісненими, вони немовби банували за красним літом.

А тут хтось верещить, скрипить, насвистує «Антипку, Антипку».

Хто то?

Беркут уважніше прошив зором навколишні гущаки і біля підосви Білої Скелі запримітив... Втім, Беркут не міг розпізнати дивну істоту, бо вона одночасно скидалась і на людину, і на звіра: обличчя і руки мала людські, з кучми волосся визирали козячі роги, хвіст теліпався волячий, а замість ніг — кінські копита. Беркут з небаченого дива клацнув дзьобом, махнув крильми і сів на корчі тернини в кількох кроках від незнайомця. Той лежав горіпупцем, навколо

виблискували порожні й надпиті сулії, пляшки, боклаги, червоніло цибулине лушпиння; терен, каміння, витолочена трава пахтіли корчемним духом. Беркут, що зник до прозорості повітря у високості, чхнув. Незнайомець ліниво повернув голову і, зобачивши птицю, миролюбно сказав:

— А будьте здорові, вашмосць Беркуте!

Бистрозорець не подякував. Йому не сподобалась людина-звір, було в ній щось огидне і страшне: з сухоремних боків звисала клаптями, як у паршивої вівці, вовна, лице в бруді, а руки, розпластані на траві, звивались, як гадюки.

— Що, вашмосць, не впізнаєш? — хихикнув незнайомець.

— Ні,— признався неохоче Беркут.

— Я естем Антипко, домашній чорт космацького газди Штефана Дзвінчука.

Беркут не зрозумів слова «чорт», але подумав, що це щось подібне до пса, а псів він не любив, бо не раз їх видів у товаристві мисливців. Спитав:

— Що ти тут робиш? Космач звідси далеко, він там, де лише починаються рості гори.

— Чекаю на Довбуша. Хочу 'го вбити,— похвалився Антипко.

— Ти? — не втримав сміху Бистрозорець. Довбуша він знав, начувався про його силу і славу.

— Гадаєш, не збору? — схопився Антипко. Ноги йому не служили, хміль випитої сивухи вдарив у копита.— Я трохи того... запричастився, пане 'дзею, з нудьги. Але то ніц. Подивися, що можу.— Чорт підповз до підосиви Білої Скелі, оперся плечима об камінь, і Беркут почув, як застогнав у корінні кам'яний велет, і побачив, як хитнулася його вершина.

— Що правда, пане Антипку, то не гріх, сила твоя небачена. Та не розумію, яким чином погубиш опришка.

— О, то дуже просто, тільки — ша,— чорт поклав палець на губатий писок.— Буде йти Довбуш попри цю скелю, а я і звалю її на збуя, хе-хе! Мудро?

— Я б такого не придумав...

— Кожний воє, як може. Особливо коли маєш такого противника, як Довбуш.

— Це правда,— підтакнув Бистрозорець.— Але не вкладається мені в голову, пощо вбивати опришка? Він перед тобою завинив?

— Якщо сказати по правді, то ні. Але Довбушевої смерті жадає мій газда Штефан Дзвінчук.

Беркут тріпнув крилами.

— Бігме, світ валиться,— зітхнув скорботно.— Такий... такий лицар, що скелі здвигає з місця, служить у якогось смердючого хлопа? — Він навмисне роздратовував Антипка, відчував, що випадково натрапив на таємницю і прагнув розсотати її всю.

Чорт похнюпився. Беркутові слова потрапили в ціль.

— Ех, не говори, Беркуте, нема ні на землі, ні під землею справедливості. Але що зробиш: проти волі пекла не підеш. Одна моя розрада у вині.— Він по черзі перехиляє сулії, сивуха заклекотіла в горлі, як окріп.— Нема чого нарікати, пан Княжковський добру горілку варить, тільки Лейбакорчмар доливає до неї води. Хочеш спробувати? — І простягнув Бистрозорець посудину.

Беркут крутнув дзьобом.

— П'ю лише джерельну воду і з-понад хмар повітря,— сказав.

Антипко задер вгору, до тих хмар, голову, наступив копитом на хвіст і мало не впав.

— Пся крев! — вилаявся по-шляхетськи і поплював на хвіст.— І виросте тобі така непотріб. А там... у високості,— він тикнув пальцем в небо,— ти бога видів?

Бистрозорець теж не розумів слова «бог», але відповів:

— Ні...

— А я видів, пане Беркут. Це було ще тоді, коли я жив на землі й мав на Подолії обширне дідицтво. Звався я тоді паном Наперстик-Наперстовським з Вярби. Ох і заливав я схизматам сала за шкуру. Отож однієї ночі й приснився мені Саваоф. Мовить: «Грішний еси, пане Тадеуше, якщо не вибудуєш косьцола для моєї хвали, то горіти тобі в геєні пекельній». І я збудував. Уже й біскуп приїхав храм божий освятити, а тут налетіли бунтовні хлопи Кривоноса, косьцол пустили з димом, а мене повісили. І мусив я дибати в пекло.

Осіннє сонце стояло в зеніті, хмари порозсідались на небесних околицях, було тепло, навіть душно. Горілка Антипка розбирала, скорбота над власною долею рбила його говіркішим.

— Хіба в твоєму пеклі зле? — взяв нитку розмови Беркут.

— В пеклі, як і на землі: одні в смолі варяться день при дні, а інші — дрова під казани підкладають. Мені пощастило: я став чортом.

— І тепер уродзони Тадеуш Наперстик-Наперстовський під іменем Антипка служить у якогось космацького хлопа? — Беркут ятрив Антипкові рани.

— Такий мій льос, пане 'дзею,— Антипкові на очі набігли сльози, котрі він витер китицею брудного хвоста.— Не ведеться мені ні при житті, ні по смерті. Коли б я випадково не вертівся перед очима Люципера в ту злощасну годину, коли Штефан Дзвінчук покликав на допомогу пекельну силу, то, може, не мене, а когось іншого послали б до нього домашнім чортом.

— Ніби ти не можеш дати з ним раду? — сумнівався Беркут.— Скрути йому шию.

— Хи-хи,— засміявся Антипко,— не знаєш ти Дзвінчука... А по-друге, пане 'дзею, між нами угода, печаттю Люциперовою скріплена: поки Дзвінчук живе — я йому служу, після смерті — він служить нам.

— Бачу по твоїх ребрах,— співчував Беркут,— що тримає тебе Дзвінчук у чорному тілі.

Беркутове роблене співчуття Антипко прийняв за чисту монету.

— Го-го, пане 'дзею, я часом ловлю себе на думці, що боюсь того хлопа. Суди сам, Беркуте. Сплю, я досвітком на горищі його хати, а Дзвінчук, скурвий син, уже блудить по обійстю і вголос молиться богові, богові, холера, молиться, а про мене гадкує. Потім прикладає до платви драбину і лізе на під. Я вже знаю, що лізе д' мені, але притаюсь, як миша перед котом. А він сідає на платву, мов на коня, і, простягаючи руку з полумиском гарячого чиру, помащеного конопляною олією, виплює з вусатої, як у таргана, пельки оте щоранішнє «Антипку, Антипку, дам тобі чиру». І я мушу йти до нього...

— А я б не пішов,— перебив Беркут.

— Отакої, не пішов би-с,— хмуриться Антипко.— І я пробував. Бувало, і в лахмітті клубився, мов їжак в листі, вуха і ніс затикав клоччям, але в череві кишки грали марш, смачний запах паморочив голову, і я плазував до Дзвінчука. Не раз такий-м був лютий, що на кавалки б 'го роздер, та не мав права й торкнутися, бо чим довше капарить такий чоловік на світі, тим більше зла накоїть. А це нам на руку. Щоправда, Штефан теж мав страх переді мною, бо крисаня на волоссі здіймалася, як оборіг, але страх свій затаював, на лице випускав посмішку.

«Як-сте ночували, пане домашній?» — питає і кладе переді мною полумисок з кашею. Я той чир сьорбаю, а в голові думки, мов хробаки, мозок свердлять: «А яку ниньки він роботу загадає?» Мушу тобі, Беркуте, сказати, що той Дзвінчук на роботи страх який вигадливий...

— Бідний ти, Антипку,— Бистрозорець підливав до вогню масла.

— А думаєш ні? — скаржився Антипко.— Доля домашнього чорта незавидна. Але ще можна було б миритися, коли б якось Дзвінчук не загадав:

«Робота, пане домашній, сьогодні буде легкою.— І після снідання тикає мені в зуби запалену люльку.— Ниньки,— каже,— хочу, аби-сте вбили Довбуша».

Повір, Беркуте, від несподіванки я мало люльки не проковтнув.

«Ви що, газдо, здуріли? — говорю йому.— Таж то, прецінь, Довбуш, його ні куля не бере, ні меч не січе».

«Мене це, пане домашній, не обходить,— відповідає мені.— На то ви і є зла сила, щоб Довбуша погубити. Я задля Олексиної погібелі й душу пеклові запродав».

«Але ж, газдо,— почав я боронитися,— мусите знати, що і я проти Довбуша безсилий».

Він мені мовить:

«Коли так, то нашій злагоді кінець: я не ваш, а ви — не мої. Міх-мах, забирайтеся геть!»

«А щоб тебе,— думаю,— колька вхопила. Дивися, який мудрагель. Та я тобі скільки служу, та ще й як служу, жоден наймит не витримав би твоєї роботи і до речинця здимів би з дворища. Я тобі пас кіз, орав, сів, молотив жито, возив з лісу дрова, бив бринзу, а ти мені — «міх-мах»?»

Ухопив я було полумисок, щоб заїхати газді в пил, але вчасно стримався. Колись, правда, мені вже рвався терпець, я вилив чир на Дзвінчукову голову і чкурнув до пекла.

— Молодець! — похвалив чорта Беркут.

— І я мав себе за молодця. А коли-м прибіг перед очі Люципера, то дошурупав, що помилився, бо повелитель взяв мене на кпини:

«Фе, а встидайся-но, Антипку! Я з тебе, з якогось загонистого Наперстика-Наперстовського, що мав хоробрість лише до жінок, зробив справжнього чорта! Обдарував-м тебе силою, поглибив уміння чинити зло, втовкмачив таємниці підступу, розширив поле зради, напхав хитрістю, мої пекельні професори навчили тебе інших мудрих штук, а ти, гунцвоте, маючи такий скарб, наважився відступити від Дзвінчука?»

Бігме, я мусив цілувати Люциперові коліна.

«Найчорніший,— благав його,— ти речеш правду. Але Дзвінчук позбавить мене здоров'я».

А він мене лусь царським копитом у зуби.

«Антипку! — крикнув. — Не випробовуй моє терпіння, бо шляк тя трафить. Наказую суворо, зараз же вертайся в Космач і перепроси Дзвінчука, бо його душа конче нам потрібна. З таких багацьких газдів, аби-с знав, після відповідного вишколу виходять дияволи першої класи. Ми повинні, Антипку, денно і нічно, скрізь і всюди піклуватися про примноження нашого полку, бо чим численніша зла орда, тим легше воювати з добром. Тепер, коли ти усвідомив свою високу місію, масти п'яти і служи Дзвінчукові, поки не здохне. Чув?»

«Чув», — пролепетав я і цугом вилетів з тронної зали.

— Як добре, — перебив Антипка Беркут, — що плем'я Бистрозорців обходиться без царів. Я не відаю над собою ніякого насилля: хочу — літаю до сонця, хочу — орю крилами хмари... Ми вільні...

— То ще, Беркуте, не доведено, що без царів краще. Є цар на небі, є цар під землею. На землі є король, — образився Антипко.

— Холопи, Антипику, завжди шукають собі богів, — відповів Беркут. — Виджу я: царське копито тебе нічого не навчило.

— Чом? — заперечив Антипко. — Навчило послуху, хоч удар був не дуже сильним, жодний зуб не випав. Крім того, в пекельних коридорах я почерпнув досвіду поводження з Дзвінчуком. Мої друзяки, що вже домарували в газдів і шляхтичів, розщедрились на поради: один радив крадькома від газди різати овець і пити їхню кров; другий сказав, що треба налягати на курячі яйця, бо вони прибавляють сили; третій наставляв хитрувати на роботі; четвертий підказував непомітно підточувати різними способами Дзвінчукове здоров'я, щоб воно борзніше котилося до скону.

— Бачу, ти всі розуми поїв, — змлоїла Беркута Антипова бахвала.

Той не вловив іронії, розшаркався перед птицею:

— Вельми дякую за комплімент. Бо, підкований досвідом своїх камратів, я міг би в Дзвінчука домарити і до судного дня, коли б не стрілила 'му в голову забаганка зладити зі світу Довбуша.

— Ти, напевно, сам здогадався привалити опришка скелею?

— Що ні, то ні. Мусив-м знову чалапкати до пекла. З Довбушем справа гірша. Я повинен був заручитися мудрістю Люципера.

— Жити чужим умом завжди легше, — дзьобнув словом Бистрозорець.

— А думаєш — ні? — посміхнувся задоволено чорт і погладив себе по животі. — Навіть наш Люципер так чинить. Але ша, я тобі нічого не сказав. — І Антипко сполохано озирнувся.

— Не бійся, мої гори вух не мають, — заспокоїв його Беркут. — І я з нечистою силою не воджуся. А змії заснули в норах ще на Іллю.

— Я нічого не боюся, але Люципер є Люципером: у наших царстві чорт чорта боїться, друг видає друга, приятель — приятеля.

— На то й пекло, — мовив Беркут. — На цей раз повелитель прийняв тебе ласкаво?

Антипко повеселів:

— Ще й як! Приблукав я до пекельної канцелярії сполудня, бо дорога з Космача далека, але поки перепустку виписували, поки родовід мій перевірили — вечір запав. Каже Головний Писар:

«Їх Чорна Величність призначив вам, пане Антипку, аудієнцію на десяту годину вранці. Поки що манджайте у свій колишній закамарок, відпочинете та заготовте звіт про свою діяльність у Космачі. Та не забудьте замельдуватися в поліції: порядок є порядок».

Ну, мельдуватися я не пішов, бо ледве переступив поріг закамарка, в якому колись мешкав, коли наглядачем до дроворубів був приставлений, як вхопили мене під руки чорти-кочегари і запакували за стіл. «Пий, Антипку, жери, Антипку, — волають, — бо нині наше свято!» Потім появились і любаски, дівки такі, що цьомцю та люлю. Пекельним статутом, щоправда, лигатися з жіноцтвом суворо-пресуворо заборонено, але закон у пеклі не дуже шанують. Словом, банкет був на всю губу. Заснув я після всього, як убитий. Вранці навіть не відразу розчумав, коли мене розбудили і спитали, чи готовий до аудієнції.

«Готовий!» — випаляю, а голова аж розтріскується.

«А звіт?»

«Не журіться, — відповідаю, — перед їх Чорною Величністю маю чим хвалитися... І таки маю, Беркуте. Лишень послухай, що я начинив, крім тих малих Штефанових робіт. — І Антипко загнув один палець: — Я викрав в опришків бордюг червоних, які вони призначали для бідних, і озолотив Дзвінчука. А хто спричинився до смерті його

жони Зосі? Я! — Антипко гордо випнув груди. — Вона, сарака, відхрещувалась, бігала до косцьола, але я невідступно шептав їй у вухо: «Повішся, холеро ясна, повішся...» І вона не витримала. Одного ранку, вельми втішившись, Штефан зняв її в коморі з клинка вже задубілу. — І Антипко загнув другий палець. — По-третє, Беркуте, пожежа нової хати ватага Лукина Торби, під час якої відкинули ратиці старий ватаг і жона його, — це теж моїх рук діло, бо цього хотів мій газда, який ніяк не міг забути, що хату старому він вибудував по Довбушовому велінню. — Чорт загнув третій палець.

Антипко не встиг загнути четвертий, Беркут закричав: — Досить, Антипку! Ти на правду страшний.

— А, вашмосць, що си думає? Крім того, я насилав на людську маржину слабість і паршу, висушував вим'я, витолочував жито, обвіював злим вітром молоді пари — і вони розсварювалися, прилюдно збиткувався над молодіцями, задираючи їм спідниці, водив блудом дітлахів у лісі, спокушував вечорами відданиць...

Беркут був би знявся високо в небо, та вчасно пригадав, що Антипко появився під Білою Скелею не для того, щоб хвалитися злочинами, він тут чатує на Довбуша, — і Бистрозорець попросив:

— Оповідай далі, Антипку, про аудієнцію...

— Далі я почистив копита і роги, розчесав хвіст, випив горнець огіркового розсолу і впевнено постукав до Пекельної канцелярії. Головний Писар записав мій звіт на двох волових шкурах і чкурнув у Тронну палату для доповіді. Врешті, кличуть мене.

Переступив я поріг ні живий ні мертвий, бо, прецінь, до царя йшов. Люципер сидів на троні з чорного мармуру і забавлявся хвостом. Я бевхнувся перед ним на коліна. Він по-вітцівському взяв мене за плечі, посторцував.

«Можеш стояти, Антипку, — дозволив мені. — І, хоч з власного досвіду пам'ятаємо, що діяти зло на білому світі в сто крат простіше, ніж добро, ми задоволені твоїм злочинством. Стару провину перед царством нашим прощаємо і за вірнопіддану службу нагороджуємо іменними вилами». Люципер кліпнув оком, і Головний Писар вручив мені звичайні, куплені в Коломиї чи в Кутах залізні вила.

«Недостойний я, Ваша Чорна Величність, такої пошани, — пробелькотів я спантеличено. — Ось ніяк не придумаю, як Довбуша зі світу звести».

Мій цар делікатно почухався під хвостом.

«Признаюся, Антипку, але й ми погібелі на нього не знайдемо. А пора, час найвищий покласти берег опришківському гультяйству. Цього і галицька шляхта вимагає. І нам більмом в очах стоїть його сіяння добра на землі»:

«Може, чесні райці щось підказали б?» — наважився я дати Люциперові пораду.

«В тебе, Антипку, золота голова»,— зрадів мій цар і стукнув тричі копитом. В один мент Тронна палата завирувала ворожбитами, знахарями, чарівниками, відьмами, були серед них також Чернець-Єзуїт, Піп Православний, Рабин Мойсеевої віри, Мулла Магометанський та інше придворне сміття.

«Слухаємо вас, Найчорніший»,— райці гострили вуха.

«Напевно, вам відомо, панове райці,— надимився мій цар,— що по землі вже не один рік ходить гуцульський син Олекса Довбуш. Ми вельми розгнівані на його дії і заміри, бо поклав він собі за мету здобувати волю і скарби для бідних, проганяти ніч із Зеленої Верховини і утверджувати день. А де світло, панове райці, там нечистій силі скрутно.

Але не тільки пекло має зуб на Довбуша. Моя амбасада в королівстві небесному повідомляє нам, що й там Олекса в опалі, бо замахується барткою на ксьондзів, попів, рабинів, добро їх плондрує.

Не дуже контетні опришківським чином і гуцульські дуки. Один з них, Штефан Дзвінчук, просить нас уклінно вбити опришка. Ми покликали вас для того, щоб порадитися з цього приводу...»

Антипко захопився розповіддю і не помічав, що Беркут сумно схилив голову. Горда птиця думала, що всі сили пекельні, небесні й земні важать на життя Олексине, важать, але... Беркут ще не знав, як він допоможе змову нанівець звести, зате знав, що мусить на Олексин бік стати. І з його горла вирвався бойовий клекіт.

— Ти ще, вашмосць, чимсь незадоволений? — підозріло зиркнув на Беркута Антипко.

— Навпаки,— спам'ятався Бистрозорець.— Я тішуся, що твій цар має державний розум. Той опришок і мені наперчив: торішнього літа він повистрілював моїх дітей,— збрехала птиця, щоб заспокоїти Антипка.

— О, тоді ми союзники! — підстрибнув чорт.— Ех, шкода, що не вживасш сивухи, випили б ми з тобою на брудершафт.

— Пий сам, я послухаю твою мудру мову,— відповів Беркут.

Антипко перешилив пляшку:

— Сказав отак мій цар, і в Тронній палаті запанувала мовчанка, райці глибокодумно нахмурили лоби. Врешті вихопився, як Пилип з конопель, Православний Попик, підмів обскубаною бородою пил перед Люципером і каже: «А якби... якби, Ваша Чорна Величність, Довбуша застрелити, га? Прикласти йому фузію до грудей і...»

«Дурний тебе архієрей висвятив,— відмахнувся Люципер.— Того гультая куля не бере».

Попик скрутився в три погібелі.

«А може, стяти йому голову? Отак — чик ножем і нема»,— обізвався Мулла, що звик благословляти ятагани для різні.

Мій Люципер нетерпляче зачовгав задом на престолі:

«Ми сподівалися, що служки Магомета, натушковані східною мудрістю, мають усі клепки в голові, однак виджу, що з осячої вони породи».

— Добре сказав твій цар, Антипку,— похвалив Люципера Беркут.

— Це підмітив і Чорнець-Єзуїт. Він плюнув у бік Попа і Мулли і прогундосив: «Ти, Найчорніший, не дивуйся їх розумовій убогості, обидва вони належать до тієї церкви, яка діє занадто прямолінійно. Моя найсвятіша Римська церква при цій okazії спробувала б отрути. Засіб дуже вірний і випробуваний. Накажи всипати отрути до криниці, з якої п'є Довбуш з ватагою,— і вікторія в кишені».

Мій Люципер повеселів.

«Тут,— каже,— щось є. Запиши»,— повелів Писареві.

«А ми порадили б,— не побажав лишитися в тіні Рабин,— підсунути збуйцеві дівку, розуміється, файну, розуміється, смачну, яка б зачемеричила йому голову, справила б на злу дорогу...»

«Це надто довго і дорого,— заперечив Ворожбит.— Як на мене, то я підстеріг би ворохобника на стежці й звалив би на нього скелю. І не пискнув би».

Гармидер у Тронній палаті тривав довго, врешті мені вручили ось цю ухвалу.— І Антипко простяг Беркутові шмат телячої шкури, на якій було видряпано:

«Ухвала пекельної ради:

1. Збуйця Олексу, сина Довбуша Василя, яко ворога всякої чортівні — пскельної, небесної і земної,— карати смертю. Для цього спробувати:

- А. Отрути.
- Б. Жіночого кохання.
- В. Кам'яної брили.

2. Виконання вироку покласти на домашнього чорта космацького газди Штефана Дзвінчука пана Антипка».

— Велика честь спала на тебе, пане Антипку,— промовив Беркут.— Не кожному лицареві випадає нагода помірятися міццю з Довбушем.

— Ще б пак! — чорт замахав хвостом.— Я, прецінь, естем шляхтич. Наперстик-Наперстовський в Вярби.

— Лише поясни, будь ласка, чому розпочинаєш борню третім засобом? Чи перші два здаються тобі ненадійними? — вивідував Беркут.

— Ні, мій Беркуте,— скис колишній Наперстик-Наперстовський.— Отрутою і дівкою я вже воював.

— І що ж?

Антипко, замість відповіді, потягся до недопитої плящини.

— Чи отрута була заслаба, чи криниці Довбушевої не знайшов-с?

— І отрута була мощна, відьмами зварена, і криницю я знайшов,— відповів Антипко,— і мент вибрав у самий раз, коли Довбуш з опришками квапився до води, щоб вгамувати спрагу після нападу на шляхетський двір. І я вже наперед справляв по них тризну, бо Смерть над Довбушем висіла на волоску: зі свого сховку я видів, як зачерпнув він коновкою води, як схилився над нею, як розтулив спраглі губи. І в цю хвилю ліс затріщав, зашумів, задзвонив, у бубни вдарили старі дуби: «Не пий, Олексю-о-о!»

— Не пий, любий, бо Антипко на твоє життя важить. У криниці отрута смертельна.

Як тобі це, Беркуте, подобається? Чуєш, ніби буревій сколихнув ліс, ніби ціле зелене царство змовилося проти мене. Я перекинувся в мишу, забився в нірку і мало від злості не луснув. Бо Довбуш відсахнувся від цеберки, вода хлюпнула йому на постолі, і вони задиміли, вилив Довбуш воду на траву, і вона спалахнула чорним полу-м'ям.

Тоді опришок скинув крисаню, низько вклонився смерекам, букам, березам, дубам і промовив:

«Дякую вам, дерева, за рятунок!»

А дерева, чуєш, відповіли:

«Нема за що, Олексю. Ми платимо борг за те, що ти ніколи не йдеш байдуже в лісі: тут гілку поправиш, там

пагінець випрямиш, отам на корінець, вимитий потоком, глини нагорнеш».

Просидів я в норі до вечора, ще подивився, як опришки закидали криницю камінням, а зверху знак поставили, а як стемніло, драпонував на горище до Дзвінчука. Цілу ніч я чинив гриміт, товк собою, аж хата хиталась, а вранці обернувся в панка і поїхав по селах, городах, корчмах вибирати дівку, яка б стала для Довбуша чемерицею.

І знайшов. У Станіславі в шинку «Три бочки пива». З її лица можна воду пити, а ноги... ноги, пане 'дзео, таїли в собі всі чари світу. Голівку мала королівську. Словом, кобіта перша кляса. А головне, ніким не гребувала: ні хлопом, ні шляхтичем, ні жовніром — аби гроші. Марилькою звали.

Ну, сипнув я перед нею червоними, в дівки очі, як свічки, засвітилися.

«Кому накажете, пане, служити?» — питає.

«Короні, — мовлю, — нашій».

«Ніби я вояк?» — блиснула лерва зубками, мов разком обчищеного часнику.

«Де вояк не може — там баба поможе, — по-філософськи відповів я. — Про збуйцю Олексу Довбуша чула?»

«Чула, — говорить. — Торік у Станіславі усіх кайданників з льохів випустив».

«Мусиш 'го любити».

«Це я вмію», — розреготалася Марилька.

«Мусиш так 'го любити, своєю вродою зачарувати, голову йому замакітрити, кров зіпсувати, очі засліпити, щоб з гірського лицаря став віхтем. А коли таким стане, то вивідай, у чому його сила. Далі з ним шляхта сама порухується. Підмовляй 'го на горілку, вели розбивати не лише багацькі, а й бідні комори, вимагай від нього грошей, грошей, грошей...»

Ми сіли в ридван, поїхали на Верховину, і в корчмі Лейби, куди часом заходили опришки, Марилька найнялась за служницю при столах. А я перекинувся в ката, заліз під шинквас і жду. На третю ніч придибав Довбуш з чорними хлопцями.

Марилька страву носить, горілки підливає, на ній сяка-така кабатина, але красу, як кажуть, і в ганчір'ї впізнаєш. Довбуш кинув на неї раз-другий оком, врешті поманив пальцем до себе.

«Сідай, — говорить, — Марилю, коло мене. Доста твої ноги ниньки набігалися. Відпочинь і поїж, бо Лейба, мабуть, недоїдками годує», — і присунув їй тарелі й пугар.

Марилька їсть і все на Довбуша — зирк та зирк. Очища в неї, як голубі вікна. Інколи й Довбуш на неї погляне, а я долоні потираю, бо в таку дівку не то що Довбуш, а сам Люципер залюбився б!

По вечері полягали опришки спати, а Довбуш варту перевірів, потім закутив люльку і сів на ганку. А Марилька тут як тут: тулиться до нього, обіймає, жаром пашить.

«Я, — шепче, — полюбила вас з першого погляду. Беріть мене, ватажку, несіть мене, я ваша до гробової дошки».

Виджу я, не дуже Довбуш до дівки липне, навпаки — відсувається, знімає її руки з своєї шиї.

«Ти, Марилько, дівка файна, — говорить їй, — може, й варто тебе кохати, але жону маю, Анничкою називається».

«Пфі! — свиснула Марилька. — Чи я вас, ватажку, до шлюбу тягну? Де та Анничка... А ми тут двоє. Ніч нас накриє, ніч заховає. Раз на світі жиємо...»

«Бійся бога, дівко, — чую, вже сердиться Довбуш, — за кого мене маєш? Вступися, поки я добрий».

І Марилька зі сміхом втекла до горниці.

А на друге гостювання знову Марилька клинці підбиває.

І на третє...

Четвертого вечора Довбуш їй говорить:

«Слухай, Марилько, мені твої зальоти надокучили, як у піст печена бруква. Не можу я любити одночасно ні двох, ні десятих. Бо де є одна зрада — там тисячі зрад».

«То ви такий, пане ватажку?» — скапцєніла моя Марилька.

«А такий, Марильку», — відрізав Довбуш.

«Я ще таких не виділа», — ні з того ні з цього схлипувала дівка.

Довбуш погладив її косу. Ох, Беркуте, які то були коси — золотий сніп!

«Чо' плачеш, дівчино? — спитав ватажок. — Ти красна, як зоря, ти, може, краща, ніж моя Анничка, але я люблю лише її... Прийде час, і тебе хтось покохає».

«Ой леле, ватажку, ніхто мене не полюбить, і я нікого. Моя любов — на одну ніч. Сьогодні один, завтра — другий».

Довбуш ухопив її за плечі.

«Не бреш, дівко, на себе».

«Бігме...»

«То ти дуже бідна, Марилько. Навіть я не можу тобі допомогти. Обдарував би тебе золотом...»

«Потрібно мені вашого золота, як у петрівку снігу,— Марилька витерла сльози.— За вашу голову мені дали шапку червоних. Панок якийсь казав, аби-м вас красотою тіла приворожила, аби пестощами до себе прив'язала, аби-м пити-гуляти вас навчила. Аби погибель вам була...»

«Йди, дівко, спати. Видно, ти не зовсім пропаща, коли правду мені виклала». Він підійшов до неї, взяв личко в свої долоні, поцілував у губи.

«Оце тобі мій дарунок».

Вона стояла, як громом вражена.

«Ватажечку...»

Тоді я взяв дівку в рух. Мовляв:

«Не грай, Марилько, варіята. Спробуй зманути Довбуша ще раз, і ще раз, і ще... Довбуш мусить бути твій, мусить».

«Тепер, пане,— відповідає Марилька,— не буду пробувати ні його приворожити, ні його збезчестити... Люблю його!»

«Ти здуріла!»

«Може, й так. Але ж я вперше здибала людину кришталеву й цільну. Але ж бо я вперше побачила лицаря. Чом би його мала не покохати?»

— Пропали твої гроші, Антипку,— посміхнувся Беркут.

— Грошики повернула всі. Ще й хосен з Марильки маю, бо до Станіслава вертатись не захотіла, з розпачу заміж за Штефана Дзвінчука вийшла. Знаю, навмисне на Верховині лишилася, на Олексу сподівається. Але газдиня з неї добра, газду шанує.

— Дивно,— обізвався Беркут.

— І сумно, пся крєв. Лишилася мені в запасі тільки Біла...

Антипко не докінчив мови. Стрепенувся. Весь у слух обернувся.

— Русинським духом запахло. Видно, Довбуш.— І чорт підбіг до подошви скелі, готовий зрушити її з місця.

«Настав мій час»,— подумав Беркут. Вголос сказав:

— Почекай, пане Антипку, не моцуйся, бо надірвешся.

Я злечу вгору і подивлюся.— Беркут змахнув крилами, полетів вище гір і вище смерек. Писав під небом широкі кола. Поглядом бистрим обіймав усю Зелену Верховину. За лісом побачив Довбуша. Ватага йшла втомлено. Олекса попереду на Сивому. Осінь стелила під ноги опришкам багрянний килим. Від Білої Скелі їх відділяли дві-три години ходу.

Спустившись на терня, Беркут сказав чортові:

— Це справді Довбуш, пане Антипку. Але він ще дуже далеко. Опришківська ватага щойно ступила на осінній плай і буде тут завтра надвечір. Я б на твоєму місці приліг і відпочив перед боєм. Всі лицарі так роблять.

— І я так вчинив би, та боюсь їх проспати,— позіхнув Антипко.

— Ха-ха, а я нащо? Чи Довбуш не ворог мені? Чи не бурлить у моїх грудях лють на нього? Коли дозволиш, то я постережу.

Антипко вагався.

— Не сумнівайся, вашмосць. Від мого ока миша не сховається, не то що опришок,— уговорював Бистрозорець.

— Ну, коли так, то...— Антипко згорнувся в клубок. Випита сивуха, довга розмова, ще довше очікування розіміли чорта. Беркут почекав, поки він захропить, потім дав волю крилам. Летів навстріч опришкам. На плаї перегородив путь пішим і кінним.

— Стій, Олексю! Не їдь,— клекотів,— попід Білу Скелю, чатує там чорт Антипко. Має на гадці скелю на тебе повалити.

Сплигнув Довбуш з сідла, змахом руки ватагу зупинив і пішов навстріч птиці. Стояли вони один перед одним, два гірські сини, два вольнії сини, і були чимось схожими один на одного, схожими бистрими поглядами, любов'ю до свободи.

— Дякую тобі, брате,— промовив Довбуш і схилив голову перед птицею.— Чим віддячитися маю?

— Чи питають брати про плату? — І Бистрозорець з Олексюю обнялися.

— Я від полудня слухаю Антипкову балаканину. Дізнався я, що це він отруту в криницю всипав. Вивідав я, що це він Марильку підкупив. Казав мені Антипко, що всі сили пекельні, земні й небесні змовились проти тебе. На цей раз Антипкові доручено тебе погубити. Нині обминеш Білу Скелю, завтра вони новий підступ зготують. Антипко невгамовний. А тому стережися...

— А якби тому невгамовному роги скрутити, га? — поглянув Довбуш на товариство.

— Спробувати можна,— порадив Баюрак.

— По-чортівськи він сильний,— сказав Бистрозорець.— Я сам видів, як гора під його напором хиталась.

— То не біда, Беркуте,— засміявся Довбуш.— Коли з добром і заради добра йдеш війною на зло, то й пекельні сили перебореш. Та й цікаво мені... Всяку нечисть зі світу змітав, а чорта ще не доводилось. Пан або пропав.— Довбуш тугіше підперезав черес, устроїв за нього два пістолі й бартку, в праву руку перехопив набитий кріс — стрільбу.— Показуй, Бистрозорцю, шлях до його леговища.

І два беркути, два побратими пішли на герць із злом: птиця летіла верхами, людина кралася долами.

Від шуму Беркутових крил Антипко пробудився.

— Ще не видно збуя? — спитав спросоння птицю.

— Спи, Антипку, спи. Довбуш далеко. Я тебе стережу. Я його бережу. Спи, Антипку, спи...

Чорт знову склеїв повіки.

А Олекса вже близько.

Поміж тернями вздрів чорта. Не влився в нього страх, лише до горла підкотився клубок відрази.

Приклав кріс до плеча. Прицілився. Гукнув на всі гори:

— Гей, Антипку, ти Довбуша ждав. Довбуш тут!

Схопився заспаний чорт на ноги.

І в цю хвилину гримнув постріл. Постріл струснув гори, ніби разом ударило сто королівських гармат. Бо не простою кулею була набита опришківська стрільба, була вона набита великим бажанням знищити зло.

Антипко вереснув, аж листя з дерев посипалось, аж Біла Скеля трісла, підскочив на місці й гепнувся об землю. А де він упав, там виріс стовп смердючого диму і попелу. Коли хмара розвіялась, то між терням Олекса Довбуш, Беркут-Бистрозорець, опришки побачили купу смоли, відбиті роги і шмат задимленого хвоста. Оце і все, що зосталось після земного шляхтича Наперстика-Наперстовського і пекельного легіонера пана Антипка.

Правда, в царстві Люципера довго не вірили в загибель Антипка, бо світ такого не чув, щоб людина вбила чорта. Ще довше ждав свого «пана домашнього» космацький газда Штефан Дзвінчук. Але даремно кожного досвітку ліз він по драбині на горище, і даремно простягав у темряву полумисок з кашею, і даремно приспівував «Антипку, Антипку, дам тобі чиру, чир несолений, чир несолений, чир заріджений...» Горище мовчало.

Коли осінь згоріла, Штефан Дзвінчук луснув полумиском об коліно і почав шукати нового союзника.

ЛЕГЕНДА П'ЯТНАДЦЯТА

— Вернись, Каролінко,
До нас їдуть гості.
— Я не повернуся,
Я не повернуся,
Бо стою на мості...

Полковник Збігнев Лясковський лупнув спросоння булькатими очима, дивуючись, що хтось із жовнірської залоги Воронячого Гнізда посмів нарушити досвіткову солодку дрімоту свого регіментаря легковажною пісенькою. Старий був готовий кликнути джуру Якуба, щоб той стулив співакові писок, але не зробив цього, бо раптом здогадався, що співанка не проникла до його спальні ні крізь вузьке, обплетене ґратами вікно, ні через низькі тисові двері. Вона просто йому приснилась, бодай у сні до нього повернулись старі добрі часи, коли Збігнев був лише Збишком, зеленим юнцем, коханим сином пані Барбари. Це діялось, чорт забирай, не так уже й давно, якихось п'ятдесят років тому, а що значить неціла копа літ проти вічності? Нічого. Хвилька. І за цю хвильку він встиг набути старість, численні шабельні рубці на обличчі й усьому тілі, полковничий пернач, ратну славу з військових виправ і... посаду коменданта Воронячого Гнізда. Втім, посада дісталася від немилості до нього гетьмана коронного. Правда, пан Йосип з Потока казав, що не кожному лицареві випадає честь бути господарем Воронячого Гнізда, ойчизна посилає туди лише найшляхетніших своїх синів, бо їм доручається денно іночно оберігати в Круглій башті Велику Таїну. Велику, вашмосць...

Шляхетності у Воронячому Гнізді пан Збігнев не застав, залага складалася з дисциплінованих і безвідмовних на службі поморських хлопів, інший на його місці, може, бунтував би, противився б честі бути регіментарем над півсотнею мовчазних хлопів, але Лясковський, по-перше, був воїном і звик коритися наказам, а по-друге, старість і каліцтво підказували, що тут він знайде спокій, не знатиме мовчазних насмішок дам і кавалерів з великошляхетських салонів, як це не раз бувало.

Відколи він опинився серед високих мурів фортеці Вороняче Гніздо, минуле для нього перестало існувати, полковник тільки знав день сьогоднішній, а в цьому дні побудка, молитва, військові справи перед касарнею, перевірка варті, обід, вечеря з традиційним пугарем угорського, сон... Одним днем легше було жити. Тим паче, що

в цьому дні панувала одна-єдина думка: зберегти в цілості та недоторканності Велику Таїну, сховану за товстенними стінами Круглої башти. Це був його святий вояцький обов'язок, служачи Таїні, він думав, що служить ойчизні. Невідомість схованого його не цікавила, полковник навіть у помислах не пробував її розгадати. Таїна чарівним чином впливала на забобонну залого, кріпила карність, на варті біля Круглої башти жовніри стояли пильно, ніби біля вівтаря свого бога.

Серед позеленілих від давності й вологи мурів Воронячого Гнізда ніякі події не народжувались, а новини зі світу зовнішнього сюди не доходили, вони гибли в шумовинні бурхливих хвиль озера, посеред якого стриміла фортеця, або розбивались об товстелезні стіни, мов необачні засліплені сонцем ластівки. Щоправда, рік тому вартовий на сторожовій вежі зняв тривогу, полковник і собі зіп'явся на висоту і звідти байдуже стежив, як гурт якихось людей спускав на озеро човни. Старий вояка навіть не кліпнув оком, щоб залога лаштувала гармати, регіментар знав норовистий характер озера. Не пройшло і півгодини, як човни здиблені хвилями, що ніколи не знали передиху, поперевертались горі смоляними черевами, а відважці, що намірювались дістатися до фортеці, рятувались від погибелі вплав. Лише взимку, коли між гострими скелями, які виростали з озерного дна, дотлівали рештки човнів, регіментар дізнався і залого сповістив, що відважцями були люди Олекси Довбуша.

Полковник Ляковський у цей недільний досвідок про Довбуша не мав і гадки, він ліг униз животом, втоплюючи бородате лице в подушку, і знову ждав до себе в гості давню співанку, яка нагадала йому молодість. Однак співанка не поверталась, до вух долітали буденні й звичні звуки фортеці: порипування дверей, випадковий зойк шаблі, вдареної об камінь, глухі оклики принципалів, що порядкували між жовнірами, вічний шум озерних хвиль, котрі не замерзали навіть у різдвяні морози. Все це полковника заколисувало, він і незчувся, як знову піддався дрімоті. Розбудив його джура Якуб, джура, певно, мав колись своє прізвище-порекло, але особистого життя не мав, він був тінню свого пана на бойовиськах, у шпиталях і навіть на банкетах, злі язики колись заздрісно клепали, що слуга ніби чинив ратні звитяги, а їх потім приписували Ляковському.

— Пане полковнику, прокиньтесь! Принципал Сікорський просить вас на вежу.

Лясковський неохоче спустив з постелі ноги.

— Хіба щось скоїлось, Якубе?

— Не відаю, вашмосць, бо на вежі не був. Якщо зовлите, то я миттю...

Полковник пустив смішинку в руду, коротко стрижену бороду, думаючи, що не варто ганяти по крутих сходах стару людину: надто довго нестиме новину Якуб.

— Не треба, Якубе, я сам...

Через кілька хвилин полковник, уже при шаблі й шоломі, задихано рахував кам'яні сходи сторожової вежі. Принципал Сікорський, що нині був старший над вартою, і жовнір Войцех, високий, маслакуватий чоловіча, якого залаго жартома за м'який характер звала Святим Войцехом, відірвались від прорізів бійниць.

— На тамтому боці озера неприятель,— коротко доповів присадкуватий Сікорський.

У грудях полковника свистіло, хрипіло, як у циганській кузні. Врешті він перевів дух.

— А звідки пан знає? — Лясковському здалось, що на обличчях принципала і жовніра помітив задоволення, і він розумів задоволення своїх людей: нехай буде і ворог, аби тільки настав розривок в одноманітності фортечного життя.

Сікорський показав на вузьку щілину бійниці. Полковник припав до неї. Спершу побачив сплески води біля фундаментів мурів, далі око торкнулося туману, що стелився над озером, а ще далі показалася криса берега. На березі були люди. Вони роїлися, як бджоли в борті. Проти сонця, що виростало з землі велетенською червоною грушею, виблискувало щось подібне до кайл і лопат. Сумніву не було: люди розкопували берег. Але чий люди? І навіщо знадобився їм берег? Відповіді полковник не знаходив.

— Може, знову Довбуш?

— Вони копали всю ніч,— подав голос Святий Войцех.

У тиші було чути дзвін металу і людські голоси. Чи не гадають вони спустити озерну воду і підійти до наших стін?

Про це подумав і полковник, але відповів згорда:

— Хай їм допоможе Христос. Дурна затія, бо легковажною є кожна думка оволодіти Воронячим Гніздом. Якби навіть в озері не залишилося краплі води, то що можуть зробити нашим мурам купи хлопів без артилерії?

— Але Довбуш, вашмосць, кажуть...— почав Сікорський.

— ...кажуть, ніби він голими руками валить фортечні стіни? Чи не так? — І полковник дрібно засміявся,

потворний горб на плечах, добутий від удару кам'яної брили при осаді якогось города, захитався.— Пан вірить у бабські плітки?

— Очевидно, лотр на щось сподівається, коли взявся осушити озеро.

— Ет, мало що хлопів стрілить у голову,— вже гнівався полковник.

Довбушеві справді стрілило в голову спустити з озера воду. Зізнавши минулорічного літа невдачі з човнами, до того ще й втративши двох хлопців, Олекса шукав інших доріг до Воронячого Гнізда. Оглядаючи з криївки позеленілі мури фортеці і не знайшовши в ній воріт, він здогадався, що залага тримає зв'язок із світом через підземний хід. Однак знайти його не вдалось, даремно тільки опришки обмацали навкругні яруги. Дехто з опришків устиг розчаруватись:

— Чи варто, братчики, морочити собі голову Воронячим Гніздом? Що ми в ньому забули?

Олекса стояв на своєму. Самітна фортеця, повністю відрізана від світу, манила таємничістю. Довбуша мучило питання: що в ній шляхта тримає? Довкругний люд оповідав про фортецю різне: одні казали, що там стережуть закуту в ланці Руську Волю, другі додавали, що в підземеллях пантрують якогось страшного Чорнокнижника, треті судачили, що ніби там шляхта зсипала свої родові скарби, четверті натякали про відьом і щезників...

Останнє судачення викликало в Довбуша сміх. Стежачи за фортецею, він не раз видів над нею дим, а в голосні ранки із-за мурів долітали слова команди і брязкіт зброї.

Єдине корисне, що вивідав Олекса серед людей,— це переказ, що колись п'ять-шість століть тому, на цьому місці ні озера, ні фортеці не було, її вибудували при князях галицьких, а щоб надати стінам більшої неприступності, мудрі прадіди перегородили бистроплинний потік скелями, і навколо розлилося озеро. Старі діди навіть показали місце, де закидали корито потоку. Простеживши відстань на лет стріли, Олекса помітив, що далі корито збереглося і полого спускалося вниз до Прут-річки. А коли так, то не висох ум і в правнуків, корито можна звільнити від скель, глини, порослого лісу, і пустити воду старим руслом, озеро схлине вниз, дно оголиться...

Вчора ввечері на Олексин поклик зголотилася біднота з десятиох сіл. Довбуш розумів, що роботу треба завершити

якнайшвидше, ще до того, поки вість про неї досягне Коломії або Станіслава. На всяк випадок всі стежки, дороги він обсадив найвірнішими сільськими побратимами, які мали затримувати пішого і кінного.

Працювали всю ніч. Над ранок навіть сам Олекса приломився, корчуючи дуби-велети і виважуючи з землі скелі. Перед сходом сонця він трохи подрімав, але люди ні лопат, ні кайл не кидали. Вони врубувалися в землю зі святою впертістю, жадали якнайкраще і швидше впоратися з ділом, яке доручив їм Олекса. Про винагороду не думали, досить їм було Довбушевої дяки.

Баюрак розбудив Олексу саме в той мент, коли полковник Лясковський відчитував принципала, що той вірить в бабські теревені.

— Вставай, братчику, — мовив ласкаво опришок, — озеро від старого поточища відділяє кілька кроків. Воду тримають дві скелі, зруш їх з місця і...

Олекса діскачив каменів, наліг на одного грудьми, камінь хряснув, хитнувся. Довбуш ще піддав сили. Йому допомогла вода і... і був би впав ватажок, втративши рівновагу, якби не підтримали хлопці, бо в цю хвилику вода, ніби згадавши стару проторену дорогу, підважила камінь знизу і покотила його, як тріску. Озеро устремилося у прокопаний жолоб, вали води, налітаючи один на одного, з шумом і ревом доконували те, чого не встигли люди. Довбуш витер з чола піт, опришки галайкали на всі лади, величаючи Олексу, підняті вгору лопати, кайла, сокири виблискували, як мечі.

Крик долинув і до Святого Войцеха на сторожовій вежі. І знову стугоніли сходи під квапливим бігом принципала Сікорського, знову сопів, несучи вгору свій горб, полковник Лясковський.

— Накажете сурмити на сполох? — спитав полковника принципал Сікорський.

— Пощо, мій принципале? — спитав насмішкувато. — Втім, просурміть, якщо вам хочеться. І не забудьте розпорядитись, щоб гармаші лаштували пукавки. — Полковника не можна було зрозуміти, всерйоз він мовить чи жартує. Сікорський побіг виконувати наказ. Коли внизу обізвалась перелякано сурма, то полковник докірливо похитав головою і сказав Якубові, який загортав його в плащ:

— Хочуть забавитися мої лицарі, Якубе, в оборону. Смішні.

— А може, це не забавка, вашмосць? — заперечив питанням старий джура.— На вашому місці я дав би знати куди слід.— І Якуб показав на іржавий ключ, що завше теліпався біля пояса полковника. Всі у фортеці знали, що це ключ від дверей, які ведуть у підземелля. Тільки ніхто тих дверей не видів. Навіть принципали. Навіть Якуб. Всі вони, безперечно, через ці двері проходили, але їх не бачили, бо мали зав'язані очі, спам'ятовувались лише на фортечному дворі. Зрештою, жовніри й не пробували шукати потаємних дверей, їм досить було того, що в регіментаря на паску висить ключ від них, ключ, що єднає їх з навколишнім світом.

— Невже й ти, Якубе, настрашився збуйця? А що скажуть у Галичі, коли явиться мій гонець, про коменданта Воронячого Гнізда?

— Вам видніше, регіментарю,— відповів джура і присів на кубанець. Зі сторожової вежі їм було видно і все озеро, і його береги, і фортечний двір, схожий на глибокий колодязь, і кожного жовніра, що причаївся напogотові за заборолом. Тут і там на мурах диміли вогні, облизуючи полум'ям казани зі смолою. На вуглах і в центрі північної стіни гармаші лаштували артилерію.

А вода міліла...

— Я б таки послав, регіментарю, вістуна до Галича,— перед полуденком знову сказав Якуб. Полковник не обізвався.— Я б сам міг... коли вам шкода жовніра...

— Замовч,— відмахнувся Лясковський.— Дивися-но.

Довбуш не чекав, поки вода в озері спаде до краплі. Наскоро згуртувавши з числа копачів три загони, на чолі яких поставив досвідчених опришків, він повів купу на приступ мурів. Дно вижолобилось, кам'янисте, слизьке, але нападаючі на це не зважали. Посувалися обережно. Розкидані на дні кам'яні брили, що були погибеллю для човнів, тепер служили щитами від стріл і куль.

— Він божевільний! — сплеснув руками полковник Лясковський.— Адже лотри майже беззбройні, він веде їх на смерть. Ну то й буде їм тут смерть! — Полковник приосанився: розправив плечі, квадратне лице посуворішало, глибше заоралися зморшки, булькаті очі блиснули вогнем, рука мимоволі торкнулася карабелі.

— Якубе, скажи Сікорському, щоб почав обстріл злодіїв гарматами. Не підпускати голоту до мурів!

Купа опришківська наближалася. Збігнів Лясковський видів вусаті лица нападників,

— Господи,— він звів очі вгору,— видиш сам, що не жадаю їм смерті. Та мій обов'язок покарати їх за спробу замахнутися на Велику Таїну ойчизни...

Може, полковник ще сказав би щось своєму католицькому богові, але не дав цього зробити Довбуш. Він вискочив на гребінь скелі, підняв вгору руку із золотим топірцем.

— Гей, пани-ляхи! — гукнув.— Говорити хочу. Я, Олекса Довбуш, пропоную вам без кровопролиття здати Вороняче Гніздо.

Лясковський крізь бійницю любувався рослою постаттю опришківського ватажка.

— Жаль мені тебе, Довбуше,— промовив, ніби опришок стояв поруч,— але ти зараз умреш.

З мурів гаркнула гармата. За нею друга. І третя. Ядра різали повітря з свистом і витням. Перше ядро не долетіло. Друге — перелетіло. Третє... Третє ядро схопив Довбуш. Полковник не повірив сам собі. Це було неймовірно. Дико. Він протер очі. Протерли очі гармаші. Лучники. Не всі вони нюхали порох, але полковник здобував славу не на одному бойовиську, чимало звитяжців бачив, але такого... Це чорт, а не людина.

Хвилевим замішанням оборонців скористались опришки: розсіялись поміж обламками скель, і стріляти по них гарматами рівнозначило — стріляти по горобцях.

Але гармати були...

І свистіли стріли.

І ойкали кулі!

І падав то один нападник, то другий. Кілька воїв з Довбушевого війська чкурнули назад. Та решта наступала. Безголосо. Мовчки. Перебігали від скелі до скелі. Повзли. Довбуш ішов відкрито. Сотні куль і сотні стріл летіли на нього хмарою, він ніби їх не бачив і, потрясаючи барткою, кликав за собою військо:

— Вперед, братове!

Полковник рахував убитих ворогів. Начислив до двадцяти і... і враз відчув, що його сковує страх. На бойовиськах він бачив ворогів у сто крат більше, і ніколи не здригалося серце. Але там він розгадував заміри неприятеля, знав його кінцеву мету, а тут... А яка мета у лотрів? Вони квапляться до мурів з лопатами, кайлами, сокирами, а то й просто з кілками, немов насправді збираються збудити стіни, на яких можна обертати кіньми.

А може, це і є їх стремління — збудити стіни, розкидати фортецю? Неймовірно. Неймовірно... І вістуні помчались

до принципалів з найсуворішим наказом: голоту до мурів не підпускати!

Полковникові легко наказувати. Важче накази сповняти. Опришки страху не знали і мурів таки дістались. Тепер їм не були страшні ні гармати, ні фузії, ні луки. Страшною була для них смола. І смола чорними цівками полилась униз. Диміла. Шкварчала. Хтось верещав, обпечений. Хтось люто кляв. Хтось просив у бога рятунку. Загони то відскакували від стін, то налітали на них, гризли кайлами, рубали камінь сокирами, підважували кам'яні брили дрючками. На думку пана полковника, це була дурна робота, бо навіть не кожній сокирі вдавалося відлучити з стіни бодай крихту каменю. Проте Довбуш не зменшував натиску. Довбуш? Де він, до речі? Може, якась куля таки знайшла в нього ахіллесову п'яту, га? А може, зварився в потоці смоли? Невелика, звичайно, честь для нього, обтяженого лицарською славою старого регіментаря, змагатися з гуцульським драбом, але, чорт забирай, було б приємно, якби шляхта сказала:

— Регімент Збігнева Лясковського доконав збуйця. Честь, честь старому вояці!!!

Довбуш, проте, ні слави примножувати полковникові, ні вмирати не збирався. Скориставшись тим, що вся фортечна залага, як і сподівався перед нападом, зосередила свою увагу на обороні північної стіни, він з ватагою випробуваних опришків обійшов Вороняче Гніздо з тилу і вдарив барткою по південній стіні. Вдарив по-богатирськи, могутньо, вдарив, мов грім, і здригнулось кам'яне громаддя, стіна луснула, ніби була мурована з горшків. Довбуш натиснув на неї плечем раз, і вдруге, і втретє, припасовані брили розкидав руками.

— Гляньте, вашмосць! — задерев'янілими губами прошептав джура Якуб і тицьнув пальцем на південну стіну.

Полковник обернувся. Завмер. На руїнах частини муру стояв Довбуш. Стояв і посміхався. Стояв і глузував:

— Гей, панове-ляхи, слухайте мене і мотайте на вус! Чи не казав я вам, що гніздо ваше зруйную? Останнє моє слово до вас: я не прийшов убивати. Я прийшов розкидати Вороняче Гніздо. По-доброму попереджаю: кидайте стрільби, і відпушу вас з миром.

Вродилася тиша. В тиші гарячкували уми. В тиші люди кидали на терези свої життя і свої смерті.

...Десь цокав дзигар, давній трофей старого регіментаря.

...Десь під каменем умирав молодий-молодий, як місяць, гуцул.

...Десь гупало, ніби молотом било, чиєсь серце. «Чиє? Моє? Ах, поруч чипить вірний Якуб. Що ти скажеш, мій Якубе, тепер?»

— Пане полковнику, — джура вхопив Лясковського за обидві руки. — Робіть щось... Наша Велика Таїна...

Полковник спам'ятався.

— На тобі ключ. Біжи в мою спальню. Над ліжком портрет мого прадіда. Натисни гак, на якому висить портрет. Стіна подасться, і ти побачиш двері. Відчини і біжи... Скажи: Велика Таїна в небезпеці. Най квапляться кінно... Ми тут стоятимемо на смерть. Ну! — Вони похапцем обнялися. Зірвався з місця старий джура. Вирвав з піхви шаблю старий регіментар. І скотився вниз. Голос налив дзвоном:

— Сини польські! Кидайте мури, спішіть до мене, до Круглої башти!

Його почули.

І побігли жовніри до свого регіментаря. І куди вони бігли — там кресалися шаблі, там лускалися кріси і пістолі, там тріщали списи, там падали трупи, там бризкала кров. Та що вони могли вдіяти проти повені людської, що вливалася невпинно на фортечне подвір'я, і сорочками білими, киптарями гаптованими, блисками сокир, лопат, помахами кийків, ревом, розгнуданим боєм розпалені затоплювали фортецю. Двобої спалахували скрізь, двобої часом і без зброї, в хід пускали пальці, зуби, ноги.

Та що міг вчинити з групкою хоробрих полковник Збігнев Лясковський, коли її приперли до кованих дверей Круглої башти, за якими була Велика Таїна? У них руки мліли від шабель. Жили рвалися від напруги. А піт і кров заливали очі. Кілька хвилин полегшення подарував їм джура Якуб. Старий так і не скористався заповітним ключем. Зірвав з стіни меч двосічний, важкий, прадавній (де й сила взялася у маленького висушеного, як пеньок, дідка) і пішов косити направо і наліво, і снопи падали направо і наліво, а страшний косар пробивався до свого регіментаря, пробивався і волав:

— Тримайся, вашмосць!

Він упав від опришківської кулі, впав теж кривавим снопом, полковник бачив його звитяжну смерть.

Впали й оборонці Круглої башти під ударами сокир і лопат. І на них танцювали розпалені гуцули. Хтось вибив з рук регіментаря зброю. Хтось замахнувся на нього...

— Стійте! — пролунав у ту мить Довбушів крик. — Не гоже вбивати безборонного лицаря!

Він підступив до полковника. Був старий хоробрий горбань весь закривавлений. Очі його ще палали бойовим шалом. Сивий чуб маяв на вітрі. Старий очікував хлопського глуму, кпин, безчестя, а Довбуш... а Довбуш йому вклонився.

— Ти бився по-лицарськи, тобі і жовнірам твоїм честь і слава, але ми мусили перемогти. Мусили. Вибач, вашмосць... Бо це земля наша, і мури оці нашими предками будовані, і сонце наше...

— А тут... наша Таїна,— полковник ударив безсило по залізних дверях Круглої башти,— яку я не зміг оборонити,— і по задимленому лиці регіментаря покотилася сльоза.

— Ти знаєш, вашмосць, що за дверима схоронено? — стрепенувся Довбуш.

— Ні,— заперечив головою полковник.

— Чоловік? Жінка? Сила Польська? Воля Руська? Не чув?

— Ні. Мені казали — там святощі...

— Маєш ключі від цих дванадцятьох замків?

— Ключі в Потоцького, гетьмана коронного, а може, в самого короля.

— Ну тоді й так відчинимо,— сказав Довбуш. Розігнався і вдарив плечем об двері. Залізо хруснуло, як горіхова шкаралупа. З розгону Довбуш влетів досередини башти.

І оторопів.

Не було тут ні Великої Таїни, ні Сили Польської, ні Волі Руської, ні злого Чорнокнижника, а стояли тут вздовж стін бочки-берцівки, скрині, бордюги, повні-повнісінькі сріблом і золотом.

Довбуш вибухнув сміхом.

Довбуш сміявся, може, від розчарування, а може, від негаданої удачі, сміявся він довго і лунко, сміх бився об склепіння вежі, як б'ється орел у клітці. Врешті Олекса стих, ухопив старого регіментаря, шарпнув його до себе.

— Дивися на свою Таїну. Дивися, за що сини польські згинули. Дивися...— волав.— А ти казав: святощі...

Регіментар витріщив очі. Регіментар бігав від скрині до скрині, від берцівки до берцівки і безпам'ятно, квапливо вичитував написи на золотих штабках: скарб Потоцького, скарб Конєцїольських, Вишневецьких, Острозьких, Сапег, Яблонських... Старий брав у долоні монети золоті, камені дорожочінні, дзвонив позеленілим сріблом, і скорбота поразки на лиці змінювалася гнівом образи. В його голові ніяк не могло вміститися, що гетьман коронний зробив з нього,

заслуженого воїна, який ніколи не дбав про багатство і нагороду, а дбав лише про славу зброї польської, сторожа родових шляхетських маєтностей, правдами і неправдами здобутих на полях брані, у взаємних наїздах, на рабунку. Боже великий, яка іронія долі, яка зневага! Він тут скнів поміж вогкими мурами в холоді, він тут змарнував більше десяти років життя. А пощо? А за що? А задля чого? Думав, що служить матері Польщі й тішився, що Польщі ще потрібна була його шабля. А шабля, виходить, уже була шаблею лакузи, служки магнатського?

А він тримав тут у карності й послуші п'ятдесят жовнірів, щодня вимагав від них гострити шаблі й просушувати порох, а нині наказав їм умерти. І вони, пся крев, умерли. А за що? Що він тепер скаже Польщі?

Старий аж ніби став меншим, аж ніби поважчав його горб. Полковник присів у кутку, про нього скоро забули, бо покликав Довбуш до башти людей і щедро обдаровував скарбом.

Тому дав на пару сивих волів.

Тому дав на нову хату.

Тому на одежу.

Тому на плуг.

Тому на хліб.

А люди йшли до нього і йшли з сіл, близьких і далеких, одна за одною порожніли скрині, бербенички. Йшли жінки й діти, йшли дівчата і легіні, йшли вдови, сироти, каліки, старці, погорільці, хворі, боржники, йшли скривджені, обкрадені, порабовані. Довбуш не набивав їм кишені золотом, давав якраз на потребу. Люди простягали долоні соромливо, несміливо, а ледь торкалося золото їх чорних долонь, і люди веселіли. Старий регіментар ніколи не видів, як розквітають квіти, не мав часу спостерігати за такою марницею, а тепер, дивлячись, як на людських обличчях розливались посмішки, подумав, що це розквітає радість. І по-справжньому, по-доброму позаздрив Олексі, який цю радість виплекав. Його, регіментаря, колись називали в шляхетських замках Марсом, увінчували лаврами, студенти складали в його честь пишні латинські вірші. Так, це була слава. Та що означав вірш латинський проти слави Довбушевої? Ось як дякують йому, обіцяють молитися, віддячитись. Ось його цілують, обіймають. І все це не бог знає за що! А за кілька золотих монет. А може, якраз цих монет бракувало людині для щастя? Людині часом багато не треба.

Коли всі скрині випорожнили, зі свого кутка промовив полковник Збігнев Лясковський:

— Тепер я, пане Довбуш, переконався, що ти мусив перемогти. Заради цих людей мусив...— Він не докінчив. На порозі появилсь... Святий Войцех. Войцех тримав на витягнутих руках шаблю, голову мав схилену, регіментаря свого не запримітив — ішов до Довбуша.

— Ти хто? — Олекса окинув оком незграбну високу фігуру жовніра.

— Войцех, хлоп поморський... Я на вежі був, варту ніс...

— Чому не бився з нами?

— Бо я хлоп, прошу пана.

— Ти поляк...

— Я хлоп, прошу пана, не міг я підняти шаблю...

— Що ти хочеш?

— Хочу з тобою бути... Я видів, як виходили звідси люди втішені. Хочу теж втіху людям давати. Та й вдома мене палаци не ждуть...

— А що скаже твій регіментар? — Олекса зиркнув у бік Лясковського. Той чув кожне слово жовніра і дивувався сам собі, що не має до нього гніву. Може, й вірно каже Святий Войцех, може, й вірно...

— А що скажу, — відповів полковник, — з Войцеха добрий вояка.

— Ну то приймаю тебе, пане-ляше, до ватаги. Чи як, хлопці? — спитав Довбуш опришків.

— Най буде!

...Наступного ранку на підгірських дорогах появилсь дивний вершник. Він зупиняв коня перед кожним стрічним, знімав бойовий шолом і говорив:

— Я їду, панове, на ойчу землю і чи знаєте, що їй скажу?

Зустрічні з острахом відступали від горбуна, не могли витримати погляду його старечих очей.

Вершник говорив їм:

— А скажу я Польщі, що з її сина шляхта зробила служку. Це страшно, панове, коли сини стають служками. Це страшно...

Та хто чув ці слова?

Старому регіментареві було байдуже, слухають його чи ні. Він говорив ці слова самому собі, і це теж щось значило.

І це значило, що в його грудях знову обізвалась давня співанка про Каролінку. Тепер він не розлучиться з нею до смерті.

ЛЕГЕНДА ШІСТНАДЦЯТА

...Ой не літай, біла паво, понад гнилими болотами,
Ой пронеси, паво, перце-радість над воротами...

В Білої Птахи боліли крила.

В Білої Птахи кривавилось серце, кривавилось, бо дванадцять днів і стільки ж ночей летіла вона над Зеленою Верховиною, і не було оселі людської, звору потаємного, пралісу густого, гори крем'яної, полонинки зеленої, куди б вона не зазирнула, але ніде Біла Птаха надовго не сідала: ні на оборіг почорнілий, ні на причілок хатній, ні на стежку добру маржинну, ні на дерево садове, лише хвилю-другу перепочивала на дикому камені й знову розправляла крила, і знову металася, курличучи над горами, ніби у величезній клітці.

В Білої Птахи боліло кожне перце.

В Білої Птахи скиглило серце, скиглило, бо за дванадцять діб безперестанного руху нікому не навіщувала щастя і добра. Виділа Біла Птаха, що люд за нею стужився: піднімали люди на подвір'ях руки і просили: «Прилинь». Виділа Птаха, що люди добувають з-під фанти із скринь різьблених яр-пшеничку святую і сіють тією пшеницею попід своїми вікнами, попід своїми порогами і волають: «Сядь на наших подвір'ячку, вістуне добрий, посланцю жаданий. Поклюй яр-пшеницю собі на здоров'я, а нам тугу розвій, дай добрий знак про нашого мужа, про нашого дедю, про нашого брата, про нашого сина».

Ой, як боліло у Білої Птахи серце. Боліло, бо не знала вона ні дрібки про мужів, батьків, братів, синів, що з Довбушем походами ходили, бо раптом зник, запропався десь без чутки й голосу Олекса Довбуш з ватагою, тому й літала Птаха як ніч, так день, Довбуша шукаючи.

А яр-пшеницю, на великдень свячену, визбирувала попід порогами Чорна Птаха. Ніхто її на цей раз не відстрашував ні цівками, ні бартками, ні словами таїнними, і тлустіла Чорна Птаха, горділа, не минала ні причілка, ні оборога, ні вориння, ні стежки маржинної, ні дерева садового, а де вона появлялась, то за нею налітали гайдуки панські, поплічники орендарські, ровти смоляцькі й жовнірські, і вороги палили причілки й обороги, вориння розкидали, на садових деревах вшали гуцульських синів, на порогах синцювали ремінням гуцульських жінок, на стежках маржинних, завороже-них безчестили гуцульських дівчат.

Ворогів упало на Верховину, як трави та листя. І дим клубочився над Верховиною, і стелились, як важка мряка, плачі над Верховиною. Її зелені плаї обагрилися кров'ю, плодючі царинки орали копита, селами блудила жура. А шляхта галицька, покутська, сянецька, подільська гетьману Потоцькому через гінців поклони і привілеї податкові слала, дякувала, що твердою рукою викопує серед бидла русинського паростки бунту. І ждала нетерпляче приємної звістки, що ненависний їй Довбуш нарешті закутий у залізо.

Ой, як боліло у Білої Птахи серце...

Так було дванадцять днів і дванадцять ночей. На тринадцятий, вдосвіта, коли ворожі ровти, напоєні кров'ю і переобтяжені добиччю, покинули гори, Біла Птаха помітила Довбуша. Олекса сидів на галявині посеред непрямого жерепу, в місці неходженому і негаданому, сидів і... писав. Навіть для Білої Птахи було його заняття незвичним, бо досі опришківського ватажка виділи лише при бойовому ділі, при писарському бачити не доводилось; було це дивним і для його хлопців, вони принишклим колом стояли навкруг нього і стежили, як водить Олекса гусячим пером по жовтуватому папері, водить поволі й натужно, видно, писати йому було важче, ніж орудувати барткою; опришки з цікавістю придивлялись до нерівних, незнайомих їм букв і, правду кажучи, не дуже вірили, що в отих кривульках — писаних словах — сила більша таїться, ніж у бочці порошу. Вони звикли до слова живого; слово писане, на їх думку, придатне лише для церкви.

Біла Птаха сіла на поруділу смереку, що вмирала, спутана жереповим корінням, Птаха розпустила змучені крила, кожне її пір'ячко променилося втіхою, променилося, бо живе ще на світі Олекса Довбуш з ватагою, не здолала його ворожа сила, а це означає, що матері гуцульські знову народять синів, знову газди покладуть оборони і вистелять нові пороги, бо нап'ються вони цілющого вина з Довбушевого жбана, а воно дасть їм наснагу до життя і борні, бо відомо, що на пажарищах зело росте густішим і буйнішим, попередні покоління лишили свою силу в попелі. І так буде тривати доти, поки не зітліють ланцюги ярмиги!

Так думала, сидячи серед смерекового гілля, Біла Птаха. Завтра про це вона оповість людям, завтра... А нині... нині трохи побуде коло Олекси.

Довбуш, закінчивши писати, встромив у каламар перо і посипав папір піском.

— Ану, братове,— сказав,— розступіться, сонце мні не загороджуйте — читати буду.

Опришки розступились. Із-за гори викочувалось на небо сонце, сонце було червоним, ніби й по ньому проскакали на конях палії гетьмана Потоцького, і було сонце лагідним і ніжним, його промені обцілювали дужі постаті карпатських воїв, і їм, воям, здавалося, що то цілують їх далекі матері. Вони скинули з плечей вологі від роси і мряки гуглі і скинули навіщось крисані, пригладили долонями волосся. Це був, мабуть, давній у Карпатах знак людської шани до письма, братове хотіли на собі випробувати силу карлючкуватих літер, що вишикувались рядами, мов драгунські лави на бойовиську.

— Та читай уже, ватажку!

Олекса не читав бучно, спершу літеру нанизував до літери, як на вервечку коралі, а коли виростало слово, то кидав його у власну душу, як коваль кидає у воду викутий меч:

«Я, Довбуш Олекса, ватаг над купою опришківською в Горах Руських, Угорських і Волоських, звертаюсь до убогого люду з оцим маніфестом і кажу: даремно шляхта галицька і її регіментар Йосип з Потока гадають, що безчинствами своїми, кров'ю і вогнем погасять пожежу гніву народного. Пролита кров кличе нас до помсти. Ми ще гостріше насталимо бартки і чепелики, ми порох висушимо, коней підкуємо і знову у походи вирушимо, щоб не знали супокою і рятунку ні у весях, ні в городах і в замках мурованих шляхтич і орендатор, купець-здирця і ксьондз-езуїт, отаман сільський і багач-русин, котрий панам слугує, люду утискує і побратимів наших продає на смерть.

Ми також кличемо люду убогий за зброю братися і, де тільки можна, вирубувати в пень здирців і напасників усякої віри, а хто не може цього робити власноручно, то най до наших вух доносить про сваволю і збиткування панські. Ми обіцяємо, що віділлються вовкам овечі сльози, ні один карб сирітський, ні один попруг синій від багацького канчука не лишиться невідомщеним. Для цього ми, опришки Зеленої Верховини, живемо і для цього взяли в руки бартки. Амінь.

Олекса Довбуш з побратимами».

— Ну то як, братки? — ватажок згорнув папір у трубку.— Чи пустимо писання поміж люди? Не одною бартокою нам воювати.

— Пускай, Олексо,— відповів за всіх Баюрак.— Писання твоє файне, правдиве. Най пани знають, що ми кріси на смереки не повісили!

Біла Птаха подумала, що завтра і про це оповість людям. З-поміж смерекових конарів вона виділа, як опришки заходились оживляти пригаслі за ніч ватри. Олекса стежкою подався в жереповий гушак. Через хвилю він стояв перед будою, що була складена з ломаччя, шувару, жерепових гілок. Вхід до буди заслоняла верета. Олекса відкинув ряднину, сонячний промінь ковзнув досередини і освітив зброю, купу одежі, бесаги з припасами, постіль, на якій спала Анничка.

Вона згорнулася клубочком, видно, ранкова прохолода проникла і під кожух, яким була накрита, личко загострилося, розплетені коси розсипались по бесагах, що служили замість подушки.

Довбуш сів біля входу, не спускав з любки очей, Біла Птаха виділа в них журбу і муку, але не знала Біла Птаха, що в цю хвилю ватажок бореться сам з собою, бореться з думкою, що не зазнає Анничка з ним щастя, що не соко-тить він своєї любові, такі гадки завжди приходять до нього, коли має прощатися з Анничкою. Вона сіла на лежанці, протерла кулачками, як дитина, заспані очі.

— Вже час, Олексику? — спитала.

— Час.

Біла Птаха разом з Довбушем мовчки стежила, як Анничка вбиралась, як умивалася, як чесала свої довгі коси.

Довбуш пестив її коси долонею.

— Розлюбила б ти мене, Анничко, га? І мала-с би святий спокій...

— А то чо' такої заспівав, Олексику? Чи я тобі вже надокучила?

— Надокучили, певно, тобі мої дороги. Наше життя — то зустрічі й прощання. Мені часом стає страшно. Ти ходиш на краєчку пропасті.

— А ти ніби не ходиш?

— Я не сам, я з хлопцями.

— Але ж нашій справі потрібні мої співанки і мої слова. Ти сам казав...

— Та казав, — похнюпився Довбуш. — Але... — Він вхопив її в обійми, обцілував лице, шию, плечі...

— Пора вже, Олексику, — Анничка звільнилася з його обіймів. — Куди цього разу посилаєш?

Довбуш споважнів, із закоханого легіня обернувся в суворого воїна. Простягнув їй трубку паперу, загорнуту в полотно.

— Тут мій маніфест до люду убогого і до коліна панського. Понеси 'го в усі села і городи, може, людей, що

письмена знають, розшукаєш — най переписуть, най у кожній хаті опришківські слова відлуняться.

— Де зустрінемося? — спитала вона, закидаючи на плече бесаги.

— Як сніги впадуть — на угорському боці, в Ясіні.

Вони не казали собі «прощай», Олекса не показував Анничці стежок із жерепових гущаків, у Карпатах вона знала найпотаємніший лаз, і тільки кліпнула Біла Птаха, як Анничка вже зникла, пропала, ніби нявкою лісовою вродилася.

Хотів у тиші ловити легкі Анниччині кроки, що віддалялися, глухли. Чув себе сильним, був у змозі викорчувати гущак жерепові, але не мав сили повернути Анничку зі стежки, бо гуцулка належала не лише йому, належала всій Зеленій Верховині.

А Біла Птаха дрімала, сховавши голову під крило, і снилось їй, що до кожної гуцульської хижі носить вона на крилах добро, і снилось їй, що на Верховині весілля: десь грають музики, десь ладкають свахи, десь вивівкують легіні.

І десь ворон кряче...

Ворон?

Біла Птаха стрепенулася, сонце їй вдарило в очі мідним щитом, опришківський табір в жерепі насторожився, хлопці похапцем затолочили ватри, похапцем кинули в долоні криси, залягли.

Ждали.

А ворон таки крякав, голос його линув здалеку. Йому вторив другий, але вже ближчий. Два легіні, як змії, поповзли на той звук поміж кореневищами.

Повернулись, може, через годину. Були не самі. Попід руки вели жінку, жінку високу і струнку. Очі мала зав'язані хусткою. Довбуш придивлявся до неї — впізнавав і не впізнавав.

— Де надибали? — спитав легінів.

— Передня сторожа впіймала синицю. З конем у лісі бленькала. Каже: «Шукаю Довбуша».

— Ну, то я Довбуш,— Олекса зірвав з жіночого лица пов'язку. Перед ним стояла Марилька, спільниця мимовільна Антипкова, друга жона Штефана Дзвінчука. За цих кілька років, відколи не бачив її, не змінилася ні на рисочку. Лише очі стали журливішими, і лише губи опустились кутиками вниз, що надавало їй обличчю виразу постійної скорботи, і лише попод очима чорніли сині підкови. Вберя гуцульська, срібні згарди були їй до лица. Опришки безсоромно її розглядали і в думках безсоромно роздягали, вона це відчувала і паленіла, мов ніколи й не спалювала свої ночі при корчемних

свічах. Олекса згадав, як колись на ганку Лейбової корчми вона пропонувала свою любов, йому стало бридко і прикро.

— Ти мене шукала?

— Шукала-м.

— А нащо? Щоб знову признатись мені в коханні, як тоді?..

Він був жорстокий до неї, він чомусь думав, що в серці цієї красивої жінки знову таїться якась змова, зріє якесь лихо.

Марилька сіла просто на землю, лице втопила в долонях. Плакала. Біла Птаха могла б оповісти, що є сльози щирі, але є і сльози фальшиві. А як дізнатися, якими сльозами плаче Дзвінчукова жона?

— Ні,— Марилька витерла рукавом очі,— не за любов'ю прийшла я до вас, пане Олексо. А в справі вельми важливій і нагальній.— Вона озирнулась, опришки зорили на неї співчутливо, сльози хлопців розчулили, її краса вабила, але пістолі набиті, готові до стрільби пістолі грілися в їх руках.

— Говори,— зацікавився Олекса і кліпнув побратимам, щоб залишили їх одних.

Біла Птаха не спускала з Дзвінчукової жони пильного ока.

— Говори,— повторив Довбуш.

Марилька збиралася з думками. Коли їхала сюда, коли блудила з конем вертепами і пралісами, то слова голотилися в ній, як зерна в колоску, слова про те, як тяжко їй живеться з Дзвінчуком, як ненавидить його постіль, які огидні його пестощі, які болючі його удари, які довгі ночі, коли немає сну, а є лише гадки-спомини про Олексу, котрі вона вимочує в сльозах, толочить роботою, та гадки, проте, живуть, ятрять її серце. І вона в цьому не винна, вона знає, що він любить іншу, вона пам'ятає, що її любов почалася із злого задуму, але вдіяти з собою нічого не може...

І ось тепер вона сидить перед Довбушем близько-близько, а не сміє до нього навіть доторкнутися.

— Ну то я слухаю тебе, газдине,— порушив мовчанку Довбуш.

— Щляхта на вас змову готує.

— Ніби це мені не відомо? — відказав Довбуш.— І чи віднині за мою голову обіцяно шапку червоних? А чи дванадцять днів і дванадцять ночей, які щойно минули, ровти смоляцькі та драгунські не шукали мене по всіх усюдах? І що з того? Я тут... І завтра, може, дам панам про це знати.

— То правда,— вже заспокоїлась Марилька,— оружна сила була велика. Але шляхта додумалась, що коли б силу оружну збільшити вдвоє чи втроє, то однаково вас не ввіймати. Вони порішили так: ви, пане Олексю, будете сидіти на колоді, а вони вчинять, що колода виплодить гадюку, яка вжалить вас. Ви будете споживати сир, а в тому будзі — отрута. Вам подадуть ніж, а він зігнеться. Ви звирятиметесь побратимові, а він виявиться ворогом...

— Звідки все це знаєш?

— Власними вухами чула-м. Не далі як п'ять днів тому полковник над смоляками Пшелуцький зібрав у господі мого газди в Космачі отаманів сільських: Дзвінчука Штефана, Семанишиного Гриня з Микуличина, Дідушка Миколу з Красноїлля, були там дуки з Устерік, Жабйого, Дори... І врадили вони місцеві, гуцульські ровти проти вас збирати, бо казав Пшелуцький, що ви багатим газдам такий же ворог, як і шляхтичам. Вони його слова підтвердили, згадували, скільки в котрого опришки на прокорм ватаги взяли овець, сиру, хліба, і на полковникові слова пристали. Найбільше кричав Дідушко, казав, що він перший вас, пане Олексю, злапає і шляхті вашу голову в дарунок відішле.

Довбуш толочив невеличку поляну. Марильчина новина стривожила і розлютила. Щоправда, іншого від сільських отаманів не ждав, опришки давалися їм узнаки однаково як орендарям, так і шляхтичам. «Нічого, я з ними поражуюся... Найпершого Дідушка... Потім микуличинського Семанишина. Потім Дзвінчука... Дідушко, доносять, уже згартував навколо себе ватагу: наймитів озброїв, обдарував їх одежею і сріблом, братовбивць готує... Так, так, Дідушка першого. І то сьогодні.

Сьогодні? Почекай... а може, ця баба послана для того, щоб справити його, Олексю, на Дідушка, а там уже розставлені засади, і там уже цівки пильнують плаї? Марильці вірити не можна, в неї нема нічого святого, один раз її вже підсиляли до нього, і де зарука, що й сьогодні не прийшла з гадюкою в пазусі?»

Біла Птаха була спокійною, близької зради, лиха навмисного, підступу не чула. Біла Птаха навіть журилася Марильчиною долею, бо не могла їй щастя навіщувати, життя на краще змінити.

Довбуш зупинився перед Дзвінчучкою, шукав у її очах правди або брехні.

— Виджу, не вірите мені, ватажку?

— А ти б повірила?

— Старий карб пам'ятаєте... Але я вас тоді...— не доказала.— Я б могла заприсягтися,— додала згодом.

— Кого у свідки покличеш? — необачно посміхнувся Довбуш.— Бога? Дідька? Короля? Зелену Верховину? Чи, може, предків?

— Коли хочете, ватажку, то кров'ю своєю поклянуся,— мовила рішуче. І не встиг Довбуш опам'ятатися, щоб перестерегти її рух, як вихопила чепелик, в миг ока поклала розчепірені пальці на пеньок і шарпнула лезом по мізинцю. І навіть не скрикнула, навіть не застогнала, тільки хитнулася від болю.

— Ти здуріла! — Понурих голову.— Вибач мені, сама розумієш — ворогами оточений.— Витяг з ташки шмат білого полотна, масть цілющу і почав перев'язувати Марильці руку. Дзвінчучка заплющила повіки, слухала дотики його пальців і була щаслива.

Потім він проводив її потаємними лазами поміж плетивом жерепа ген-ген, аж до першої сторожі, там сказав:

— Дякую красно за добро, Дзвінко, буду знати, що маю в Космачі друга незрадливого.

«Дзвінко!.. Дзвінко!» Їй сподобалось нове ім'я, дане їй Олексою, ледве зборола себе, щоб не кинутись йому на шию, і ледве стрималась, щоб не дати волі сльозам. Повернувшись і пішла до другої сторожі, що вартувала далекі підступи до опришківського табору. Там на неї чекав кінь. І звідти починалася дорога до Космача. Довбуш дивився Марильці вслід, аж поки не зникла поміж корчами. Біла Птаха могла б посвідчити, що ватажок зичив їй щастя і любові.

В таборі на нього чекали. Крім вартових, усі опришки зібралися на поляні, поляна була тісна, хлопці полягали один біля одного, дим з люльок запеленював обличчя, обличчя старі і молоді. Опришки здогадувались, що красна молодиця приходила з важливими вістями, і сподівались, що нарешті закінчиться вимушене стояння посеред жерепа. Їм остогидли буди таборіві, довгі сонні дні, дощові ночі, надокучило очікування, не один з них, може, накивав би звідси п'ятами, якби Довбуш не попередив:

— Сверблячку, братчики, свою вгамуйте, бо пси шляхетські мають добрий нюх. Один випадково їм у зуби потрапить — усьому табору загроза. А тому велю сидіти каменем. Хто ослухається — покараю!

Зустріли Олексу запитливими поглядами. Він оперся на бартку, про струнку постать Дзвінчучки вже не думав, згадував лице краснольського отамана. Дідушко мав обличчя

квадратне, важке, праве око завжди мружилося, ніби отаман на все прицілювався.

— Шляхта, братчики, зраду висиджує,— сказав згодом Довбуш.— Першою квочкою став Дідушко з Красноїлля. Йому і першому смерть.

— Веди!..

Дорога на Красноїлля не близька, але походом тішились: були схожі на верхових коней, що застоялись у стайні, і були схожі на дітей, яким врешті дозволили вийти з хати. Бігали наввипередки і качались у травах. Довбуш не стримував, хотів якнайшвидше дістатися Красноїлля. Правда, людські оседки і полонини обминали, шлях від цього довшав, зате ні одна душа їх не запримітила. Лише Біла Птаха летіла навпростець.

Вона впізнала Дідушка здалека. Красноїльський отаман, кременний, середнього росту гуцул, заклавши руки за спину і випнувши черево, міряв кроками обійстя, на дворищі лунав грімівт клевиць і дзвін сокир, скрізь увихалися робітні люди, вони обертали Дідушкове дворище в маленьку фортецю: клали високий паркан, будували вежу сторожову, прорізали стрільниці. Дідушко, очевидно, здогадувався, що рано чи пізно, а Довбуш таки довідається про змову, і тому готувався до оборони. Ні грошей, ні дерева в лісі, ні праці людської на це не шкодував.

Біла Птаха покружляла над дворищем і сіла на оборожині. Люди, зобачивши її, подумали, що багачеві дідько дитину колише, він і так щастя й добро має, он яке черево виплекав, у тутешніх горах дідичем себе почуває, усі навколишні ліси, царинки, сіножаті й навіть річки та потоки тримає в кулаці, а Біла Птаха ще йому гараздів доточує. Дідушко Білій Птасі вклонився, звідки міг знати, що не до нього прилетіла, а оцьому робітному людові віщує визволення від багачького нагая, від роботи підневільної. І казав своїм дівкам-служницям, щоб сіяли перед оборогом яр-пшеницю, дівки сіяли і в душі молились:

— А з'їж, Біла Пташко, і вдався...

Біла Птаха на багачьке зерно не лакомилася, сиділа на оборожині непорушно, ждала Довбуша. Він був уже близько, Птаха чула важке дихання опришків, чула, як гупали їх кроки, і виділа, як брали опришки Красноїлля в коло, пантрували дороги і стежки, щоб випадково вовк не просковзнув крізь пальці. Прагнули якнайближче підступити непоміченими до Дідушкової оселі, повзли берегами, видолінками.

Але таки хтось їх помітив. Малолітній Дідушків син поніс новину до деді, поніс голосно, репетуючи на ціле село:
— Йой, Довбуш іде!!!

Дідушко вхопився за пістоль. І першим ділом послав кулю в Білу Птаха, марну кулю. А другим ділом велів наймитові Семену Волощаку, аби в цю ж хвилину виніс з пивниці припасені кріси, пістолі, бартки, рогатини, і сам зброю людям робітним у руки тицькав, і сам насипав на полиці порох, і сам розставляв залогу поміж колодами, і обіцяв після переможного бою винагороду — по одній вівці й червоному на хлопа, і кожного просив і страшив: цілься один з другим на мертво, інакше Довбуш зарубає тебе.

Люди слухали; притискали кольби до плечей старанно, ловили оком кінці цівок, а в душі страху перед Олексою не мали.

Хвилевий переляк від несподіванки минув, Дідушко пройнявся впевненістю і впевнено ждав непрошених гостей. З його дворища на всі боки дивилось не менше півсотні стрільб, цього досить, щоб з опришківської ватаги зробити купу трупів.

А Біла Птаха сиділа на оборожині далі. Мав Дідушко гадку пальнути по ній вдруге, але передумав: може, якраз віщує удачу?

Опришки вирости навкруг дворища, як щезники.

— Гей! — крикнув Довбуш. — Нікому я лиха не зичу, окрім Дідушка!

У відповідь отаман натиснув курок. Стріляв навмання, стріляв, аби знак наймитам подати, і ждав, що зараз впаде півсотні стріл, і півсотні куль продрівялять опришківські тіла.

— Та стріляйте ж, лотри!!! — задихнувся від крику Дідушко. Він ще на поміч наймитів сподівався, ще ждав, що ось-ось заговорять кріси і пістолі, ще ждав...

І не діждався. Наймити і люди робітні посміювались в кулаки, під карою смерті не звели б руку на Довбуша, оборонця свого і заступника. Отаман це зрозумів, каюся, що зрозумів пізно, треба було допастися до коня і прориватися на Косів, треба...

Біла Птаха сміялась. Опришки вже один за одним перескакували паркан, а наймити і люди робітні направили цівки на свого отамана.

Він відступав до хати. Озирався на всі боки, бо з усіх боків ішли на нього вороги. Коли зачинив за собою хатні двері, то гадав, що врятувався: двері дубові, віконниці

дубові, на стінах висять новенькі кріси — відіб'ється. Але Довбуш крикнув:

— Дайте кресало!

Спершу не повірив у почуте. Ніколи не уявляв себе мертвим, тим паче спеченим у вогні. Життя давалось йому легко, удачно, він умів збирати мед з кропиви, силу і спритність чув у собі великі, що міг гори покотити. І раптом... Та ще коби сам, а то жінка, син...

Майнула думка: втікати.

І вихопився крізь задні двері надвір. Ніхто цього не сподівався — розгубилися. Лише вже слідом забухкали постріли. Та жодна куля не зачепила. Він не видів, що Довбуш бив барткою по цівках і кулі вгризалися в землю, Дідушко не чув, як Довбуш кричав: «Не стріляйте, братчики, дістанете 'го живим, будемо суд над ним чинити».

Отаман чув лише в вухах свист вітру. Спершу не знав, куди біжить, — аби далі від опришків, аби далі від барток і куль, аби далі від хати, що вже гоготіла полум'ям. Потім згадав про коней, що паслися на тамтому березі річки. Летів туди. Бігти було важко, бо давно не бігав, бо заважало черево, бо на ногах мав вояцькі чоботи, бо дороги не вибирав, спотикався об каміння, падав у рівчаках, зачіпав одежею за корчі.

За ним бігли опришки, бігли неквапливо, легко, ніби наперед знали, що далеко не втече.

Йому забивало дух, ноги підкошувались, у голові паморочилося, відчував, що ось-ось упаде...

Аж тепер вступив у нього страх. Уже не чувся Дідушком, грізним отаманом, чувся зайцем, за яким гналися мисливці. Страх ніби додав сили, страх жив у ньому в кожній клітинці, в кожній волосинці. Ніколи й не думав, що в ньому сидить боягуз, від страху хотілося блювати і хотілося вити, але ще біг, ще шкутильгав, поки востаннє не спіткнувся.

Піднятися вже не мав сили, не був ні ранений, ні підбитий, був лише напханий страхом по горло, страх корчив його, притискав до землі, опришки стояли навколо з піднятими бартками і відвертались: він повзав біля їхніх ніг, як черв'як, він їв землю і белькотів щось про помилування, обіцяв золоті гори, ґрунти, оселі дубові. Тільки б подарували життя.

Опришки ждали Довбуша. І ждав Довбуша Дідушко. Земля протверезила його, він віддихався і звівся на ноги. Стояв жалюгідний, обірваний, позеленілий і, мов собака, зазиравав

у вічі людям, що збиралися в гурт. Він ще на щось сподівався. На людське заступництво? На доброту Довбушеву? Адже всі гори знали, що Олекса рідко проливав кров... Господи поможи, господи спаси...

Ждала Довбуша і Біла Птаха.

І він прийшов. Упритул підступив до Дідушка. На три голови був вищий від отамана. Руки поклав на золоту бартку. Дідушко стежив за кожним його рухом, за блимом очей, за порухами брів.

— Чи впізнаєш мене, Дідушко? — спитав Довбуш.

— Впізнаю, — прошептав той.

— Чи не ти казав, що мою голову подаруєш панам?

— Казав-м, — пробелькотів отаман. — Підмовили мене, вговорили... Каюся.

— Хто зраду висиджував — тому каяття нема. І прощення нема, — Довбуш замахнувся барткою.

...Кружляла над людським зборищем Біла Птаха добра.

— Невже вб'єш мене, Олексо? — захищався руками Дідушко, і тремтів Дідушко, як осиковий лист, і сивів на очах Дідушко, і плакав на людях Дідушко.

— Вб'ю. Бо зрада, як гадюка: не відрубаш її голови — тебе вона вжалить...

— Але ж бо я, Олексо, не лях, не жид, не чужинець зайшлий, але ж бо я гуцул, русин єсьм, плоть від плоті Зеленої Верховини, кістка від кістки роду гірського. Невже проллеш кров рідну?

Довбуш нахмурився. Шукав відповіді в людських очах. І знаходив в очах людських ненависть до діди́ча гуцульського роду. Він ударив Дідушка барткою в груди. Вдарив раз. Другий. Третій. Рука його не затремтіла. Не ослабла.

І впав Дідушко замертво.

Біла Птаха змахнула крилами, змахнула і полетіла від хати до хати, від воріт до воріт, несла людям втішну вістку про смерть їхнього ворога.

І несла тую радість полям.

І несла тую радість лісам.

Несла і сама дивувалася, що часом і в смерті є радість.

Літала того тринадцятого дня і Чорна Птаха. Сіла Чорна Птаха в Перереслі, недалеко від Пнівського замку, де рота смоляцка стояла постоем, і прокрячила:

— Згинув отаман Дідушко!

Полковник Пшелуцький вгатив кулаком по столі. Знов обірвалася петля, на збуїв карпатських виплетена, знов і в котрий уже раз.

А Біла Птаха новину про красноїльську кару розносила селами верховинськими, підгірськими, бойківськими, лемківськими, подільськими. Люди Білу Птаху годували ярпшеницею і знову пили вино з Довбушевого жбана.

ЛЕГЕНДА СІМНАДЦЯТА

Гуси, гуси-лебедята,
Візьміть мене на крилята...

Тоді ложками гримотав під високим небом полуденок, коли Довбушева Анничка, змучена довгою дорстою, багатоденними пошуками, зневірою і сумнівами, зборола врешті крутизну синіх гір і витерла з чола піт на їх північних пологих схилах. Не одну хвилю і не дві стояла Олексина любка в німотному захваті, здивована і вельми зачарована країною Рахманією, що простелилася перед нею ніколи не баченим килимом. А на тому килимі розсілися скелясті гори, що кам'яним перснем обступили Рахманію; а на тому килимі сонце, дощі й добрі робочі руки виплекали яблуневі й грушеві гаї, з-поміж яких визирали, мов цікаві молодичі в білих сорочках, веселі хати; а на тому килимі розляглися чорноземні царинки, наїжачені золотими стернищами, на яких попасом блукали турми лінивих овець, череди ситих корів і безрог. Рахманія була схожа на синю комору, в якій стіни, стеля і долівка пахли п'янким вином, яблуками і свіжим хлібом, і Рахманія була схожа на велетенський голосний, як сурма, храм, переповнений урочистими хоралами дзвонів, піністими водограями коломиїнок, переливами цимбал, скрипок, флюяр. Анничка аж розгубилась у морі веселих звуків, у серці ворухнувся сумнів.

«Пощо мене послав сюди, Олексіку,— подумала вона.— З якого сну повинна-м будити тутешній люд? Та й хто знає, чи варто будити? Адже вони мають усе, що людям потрібно: їхній край багатий, їхні дні веселі, їхнє життя медове...»

Олекса Довбуш не відповів, він був далеко від цих місць, Анничка зітхнула, розшукала поміж травами нетолочену стежину і рушила вниз. Не перший раз прямувала вона до чужого села, Довбуш посилав її співанками бунтарськими, словами вогненними будити край лемків і бойків, оселі гуцульські й весі подільські, і йшла вона туди з легким серцем і з впевненою вірою, що спішить на добре діло, а тут... А тут Анничка йшла нога поза ногу, сумніви ятрили мозок,

були хвилини, коли призупинялась і озиралась на сині гори, ніби збиралася повернути назад.

В Рахманії панувала осінь, але сонце пряжило серпнево. Анничка скинула киптарик, далі зняла постолои, однак це мало помагало: чим нижче сходила в долину, тим більше допікала їй спекота. В якусь хвилю жаринь наслала на неї спрагу.

Довбушева любка цьому не дивувалась, тут починалася прадавня мамина казка, тую казку змалку знав Довбуш і всі люди на Зеленій Верховині. В цій казці оповідалось, що кожного, хто ступить у володіння рахманів, мучитиме велика спрага.

Пустельна спрага сушила Анниччі губи, перехоплювала дихання, туманила голову, Анничка згадала Олексині слова, що від неї треба рятуватись соком лугових стебел, хай навіть тоті соки будуть полинними або солоними, та тільки ними потрібно зволожувати губи, ні в якому разі не лакомитися на воду з першого-ліпщого студенця.

Так радив їй Довбуш.

Та...

«Олексику мій, Довбушуку солоденький, легко було тобі говорити «не лакомся», а я пити жадаю більше, як жити, піт заливає очі, язик задерев'янів і став мов праник. Я вже не чую ні дзвонів храмових, ні співанок буйних, ні музики троїстої, я йду під сонцем висушеною скіпкою, і в моїх вухах зазивно дзюркоче вода, лише вода... лише вода... Вона вже десь близько, я чую її прохолоду, я ловлю вже її запах, ах, зараз нап'юся доскочу».

«Анничко!..»

Не чула Довбушевої перестороги. Недалеко біля трьох яворів уздріла криничку з новим цямринням. Анничка прискорила крок. Ще швидше... Ще... Побігла.

«Анничко!»

Була глуха до Довбушевого оклику. Тоді пустив Довбуш попід хмари лебединий ключ, гуси кричали, кружляли над Анничкою, опришківський ватажок кликав їх:

Гуси, гуси-лебедята,
Візьміть мене на крилята...

Кликав Довбуш гусей не для себе, Анничку повертав до тих вечорів, коли їй мати казку про Івасика-Телесика повідала, в тій казці сила велика, бо в ній умістилися спогади про дитинство, про ласкаві мамині руки, про теплі мамині коліна, про полум'я веселе в рідному вогнищі.

Але даремно кружляли лебеді...

Нахилилась Анничка над криницею, вода хлюпала близько-близько, Анничка вплеснула в неї долоні — пригорщею зачерпнула. Вода пахла медом, і пахла чомусь панськими горілками, і пахла сонцем, і була студена, аж терпли пальці. В Аннички запаморочилась голова від близької насолоди. Вона піднесла до уст долоні, вода просочувалась крізь пальці, як розтоплене срібло, текла поза лікті. У воді, як в люстерку, Анничка негадано вздріла Олексине лице. Довбуш зорив на неї хмурно-гнівно, його очі кресали блискавиці.

«Що ж ти чиниш, любко красна? — почувла ватажків голос. — Чи-с забула, що доста закропитися бодай наперстком цієї води, і вже не збагнеш, чого прийшла сюди, і не пригадаєш плаїв на Зелену Верховину, і шезнуть-вивітряться з твоєї пам'яті могили прадідів роду твого, і навіки терниною заростуть дороги до мене. Схаменися, Анничко, не пий, прошу тя...»

«Але я не можу. В моїй голові мреч туманиться, в грудях вогонь палить. Я лише... лише росинку ковтну...» — просилася слізю Анничка.

«Ну то прощай навіки», — зітхнув Довбуш і його лице зникло з люстерка води.

Спам'яталася. І в цю хвилю про спрагу забула, почуття несповненого обов'язку і кохання до опришківського ватажка були сильніші від бажання напитися, вона далі черпала, черпала і черпала долонями воду, черпала, і вдивлялась в неї, і шукала в хиткому люстерку Олексиних очей, і шукала Олексиних брів, і шукала його смішинки під чорним вусом. І шептала:

«Олексіку, вернися...»

«А пощо? — почувла згодом. — Я си думав, що маю справу з гуцульською донькою, а ти...»

«Не кажи так, Олексіку, не суди... Я вже знову сильна... Я вже чую, що наді мною літають лебеді з маминої казки... Тільки я сумніваюсь...»

«В чому?»

«Чи я насправді потрібна в Рахманії. Тут земля багата хлібом і медом, тут люди не знають голодних петрівок...»

«Почекай, Анничко. Є в Рахманії хліб і мед, але є на світі стара мудрість, що людям для щастя хліба замало. Їм потрібна ще й правда».

Була готова цієї ж миті втекти від заманливої криниці, але... але несподівано відчула на собі чиїсь очікуючі очі, відчула і здогадалась: хтось стежить за нею, пантрує кожен її рух і жде, щоб вона напилася.

І Анничка про людське око припала до своїх долонь, зволожувала водою губи, бризкала водою в лице, та ні крапельки води в рот не брала, пускала її непомітно в рукави, пускала і знову вдавала, що п'є. Вода вже не пахла ні медом, ні горілками, ні сонцем, пахла вона старим мохом, цвіллю, і вже Рахманія не була велетенським голосним храмом, в якому жила музика, була Рахманія цвинтарем негомінким, поміж хрестами якого віють душні вітри.

Врешті Анничка почула сміх. Витерла рукавом губи. В тіні трьох яворів запримітила трьох чоловіків: сивобородого старця, зрілого мужа і зеленого юнака. Вони розляглись на писаних веретах, голови мали замаїнені лавровими вінками, біля кожного з них на капустяних листах лежали хліб, сир, яблука, оддалік із землі виглядала сулія вина. Кожен з них тримав у руках цитру. Це рахманські співці. Гуцулка вклонилася їм до пояса і ждала запитань.

Сивобородий поманив її пальцем, лагідно спитав:

— Ти звідки, дівко, будеш? Де родилася, де виросла?

Анничка пам'ятала, що в маминій рахманській казці люди, що впилися студенцевою, відповідали, ніби родилися і виросли в Рахманії.

Але вона мовчала.

Тоді обізвався зрілий муж:

— А що робиш, дівко, в Рахманії любиї?

Анничка не відповіла, тішилась, що омана її не поломила.

Тоді спитав юнак:

— А що любиш, дівко красна?

Анничка вдала, що й тепер не почула запитання.

— А може, твої уста розкриються на наш спів? — заговорив сивобородий. Він торкнувся пальцями струн, цитра ожила, і старий заспівав про Рахманію, країну миром напоєну, про Рахманію, в якій дні, тижні, місяці й роки зіткані з щастя. «Мое щастя в тому, — співав старець, — що я живу, що не маю клопоту і сумніву, що співаю про Великого Рахмана, який дає нам хліб, вино, жінок, життя і смерть».

Другим узяв слово зрілий муж. Його цитра казала, що люди в Рахманії найсумирніші, що жінки в Рахманії найпалкіші, що сонце засвічує Великий Рахман.

Напослідок торкнувся пальцями струн юнак. А коли він торкався, то випадково заголився рукав білої сорочки, і Анничка забачила на його правиці кайдановий обруч. Був той обруч легким, красивим, кований з черленого золота, гостя з Верховини додивилась, що й на десницях обох

співців поблискувало чисте золото, ніхто з них свого сорому не помічав, вони навіть гордилися ним, кайданові обручі блиском засліплювали очі, очі засліплювали, а душі теж ставали незрячими.

Юнак, перехопивши Анниччин погляд, сказав:

— Моя пісня, дівко красна, буде про кайдани. Слухай: вся Рахманія — старі й молоді, мужі й жони, легіні й відданиці — носить на десницях кайдани. В співців, славою увінчаних, кайдани золоті, у плугатарів і люду ремісного — кайдани з гартованої криці.

І я славлю кайдани, бо вони солодкі, без них, дзвінких і легких, життя не уявляємо, кайдани наші звичні, кайдани наші — знак покори перед Великим Рахманом.

Я славлю кайдани...

Анничка слухала і думала: нема щастя в того народу, співці якого починають свої пісні облудою, і тричі уярмлений той раб, який вихваляє своє рабство. На її лиці карбувався подив, а в серці тлів жах, бо немало співанок начулася вона на білому світі, були це хори урочисті й бучні, були це плачі зажурені, квилінням повні, були це співи бунтарські й пісеньки сороміцькі, та в жодній з них не вихвалялись кайдани, всі кайдани, і золоті теж, варті тільки гніву і осуду. А вони... співці рахманські, лаврами замаїнені, вином напоєні, стравами відгодовані, безталанням своїм пишаються. Анничка мінилась, ставала то блідою, як смерть, то червоною, мов ружа, чула себе воїном, який здибався з ворогом, і лише тепер усвідомила, як вона потрібна тут, на землі рахманській.

Співці, очевидно, помітили її збентеження, але витлумачили його по-своєму, бо сивобородий промовив:

— Виджу я, дівко красна, що спів наш припав тобі до вподоби?

Що мала йому сказати? Шукала меча, меча гострого, яким би розтяла навпіл пелену їх чорну.

— Скажіть мені,— попросила Анничка,— чи справді вірите в те, про що тільки-но співали.

— Аякже...— кивнув впевнено сивобородий. І кивнув зрілий муж. І кивнув зелений юнець.

— Або що?

— А нічого,— відказала Анничка.— Я дивуюся, чому від вашого співу не почорніли явори, чому не зів'яли трави, чому не погасло сонце. Це...

Вона не договорила. Спритний молодик, відкинувши цитру, закрив долонею її уста. Анничка боронилась. На

поміч юнакові поспішив муж зрілий, в нього руки були сильніші. Сивобородий шипів:

— Мовчи!

Анничка задихалась, врешті вловила хвилю, відірвала з губ спітнілі долоні співців і викрикнула:

— Ваш спів брехнею-оманою пронизаний. Ви про Правду забули!

І раптом...

Ой ні, не раптом. Бо швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться. Але таки настав час, коли в співців опустилися руки і стали кволими, набряклими, як розмоклі батого, лиця їх витягнулись, посіріли, очі блудили під ногами. Сивобородий спитав:

— А що, власне, є Правдою?

— Ви хіба ніколи не чули про неї? Чому ж тоді затикали мені рота? На всяк випадок? То я скажу. Правдою є те, що сонце світитиме і без Великого Рахмана; Правдою є те, що й золоті кайдани ганьблять тих, котрі їх носять. І про це вам треба співати.

— Почекай! — скрикнув юнак. Він не хотів вірити в почуте, він мучився, беспорядно тупцював на місці, врешті закасав рукав сорочки і вдивлявся в золоту обручку: вона була йому люба, він до неї звик.— Ти сказала, що кайдани ганьблять?..

— Так. По всіх усюдах кайдани носять лише невольнії раби.

— Значить, ми... ми творили хвалу Великій Омані? — простогнав сивобородий.

— А ви ще не вірите? — посміхнулась Анничка.— Ну то подивіться чесно Правді у вічі, кожен хай дивиться сам.

Вони дивились, вони мучились, вони сумнівались. Анничка не ждала кінця їхнього прозріння, в силу правдивого слова вірила, людські сумніви потребують роздумів, а роздуми — часу, вона взяла свої постілики, накинула на плечі киптар і подріботіла стежкою до села.

...Гуси, гуси-лебедята,
Візьміть мене на крилята...

За Анничкою дибали співці, співці дибали похнюплено, волочилися за ними по стернищах цитри, цитри вдарялись об каміння, об засохлі скиби, об пеньки, струни попискували, як пташата в збуреному гнізді, плакали серця трьох співців, у кожного плакали по-різному. Співці, може, жадали б

забути дівочі прості слова, повернутись до незнання істини, так було б спокійніше, але повернутись вже не могли. І урвалися струни на цитрі сивобородого співця, він присів на обочині дороги, мов біля розколеного корита, плакав, шкода було йому не струн, жаль згайованих років, яких не повернеш, і жаль було змарнованого таланту, котрого нічим не оновиш.

І урвалися струни на цитрі зрілого мужа, він також присів на обочину, лице мав нахмурене, зле і квапно натягував нові струни.

А молодик не дав порватись струнам, він підхопив цитру, як дитину, притис до грудей і побіг доганяти Анничку, біг прудко, мов олень, а щоб не носити на собі зайвого тягаря, то зірвав з правиці золотий обруч, жбурнув його в будяччя, жбурнув і відчув, що в нього виростають крила, що в грудях клекочуть, як молоді орли, нові співи, він ще не знав ні слів, ні мелодії нових співів, але знав — будуть вони чесними.

А Анничка тим часом на розлогому полі під селом здибалася рахманських парубків, здибалася їх цілу сотню, а може, й більше, вони стояли, як бузьки, вздовж свіжої скиби, що бігла чорною блискучою стрічкою ген аж до лісу, парубки дивились, як чотири їхні побратими, запряжені в хомути, волочили в борозні плуг, п'ятий — налягав на чепіги, а шостий, йдучи збоку погоничем, виляскував батогом.

Анничка спершу сприйняла оранку, як звичайний парубоцький жарт, шукала очима поблизу коней або волів, та коли приблизилася, то зрозуміла, що про жарти тут не думають, бо парубки в хомутах спливали потом, дихали надривно, ноги під ними вгиналися, очі вилізли з орбіт, на лобах від напруги синіли жили. Плуг країв землю глибоко, погонич погейкував завзято. Плугатар натискував на чепіги по-справжньому, парубки, що стояли вздовж борозни, прискіпливо, по-газдівськи міряли її глибину:

— Що це? — питала Анничка. І шукала серед парубоцького рою дідицького насильника, гайдука Великого Рахмана, який би примушував хлопців класти собі на шию хомути, шукала й не знаходила, всі парубки були однаковими, самі для себе були дідичами, гайдуками, батогоми і катками.

Ось нарешті плуг доповз до дороги, змордовані орачі впали на стерню лежма, на їх місце один поперед одного з готовністю і покірливістю пхали голови в хомути інші, і вже нова упряжка готова класти свіжу скибу.

Анничці колись доводилось бачити, як людьми краляли ораницю, діялось це на Зеленій Верховині, але там запрягли убогий люд в ярма, шлеї, хомути шляхетські поштуркувачі насильно, при помочі батогів, а тут усе робилось з доброї волі. На Зеленій Верховині люди, навіть спутані мотуззям і обкривавлені батогами, скородили панську ниву з мовчазними прокльонами, пекучою ненавистю і таємною надією відплатитися колись за свою муку і безчестя, а тут, у заснованій казками Рахманії, славне парубоцтво лізло в хомути наввипередки і з великої втіхи шкірило зуби.

Довбушева любка зайнялася гнівом, побігла навперейми орачам, її наздогнав юнак-співець, притримав за руку.

— Що хочеш робити?

— Жадаю сказати їм,— показала на парубків,— що вони — люди...

— Вони не відають, що чинять. Ця оранка означає упокорення перед Великим Рахманом. Такий у нас звичай і такий закон: легінь, що досяг повноліття, мусить відбути оце випробування, в хомуті він залишає свою молоду гордість, честь парубоцьку, волю. В нагороду Великий Рахман відріже йому на газдівство лан, обдарує плугом, волами і жоною. Тут усе, що бачиш: і поля, і ліси, і води, і небо належать Великому Рахману, він дарує і відбирає, від нього одного залежить, чи бути цим молодикам добрими господарями, чи — старцями. А вони хочуть жити, як усі. І я боюсь, чи зрозуміють тебе парубки.

— Але ж ти на собі відчув силу правдивого слова,— заперечила Анничка.— І я таки спробую.

І стала Анничка в борозні поперед орачів:

— Зупиніться! Зупиніться!..

Погонич опустив батіг, запряжені в хомути послабили посторонки, Пługатар покинув чепіги, легіні, що стояли вздовж скиби, залишили свої місця, гурт біля дороги завирував — і всі посунули на Анничку, обступили її поволі, поволі брали в щільне коло, Анничка зблизька вдивлялась у лиця, були тут довгообразі й круглолиці, були чорняві й руді, красені й паскуди, були синьоокі й кароокі, кожен з них різнився чимось від іншого, спільне у них жило одне — холодний блим в очах. І цей холод її обпікав, вдавлював у землю, вона стояла перед ними маленька, зіщулена, мов деревце на безлюдді, в яке ось-ось має поцілити грім.

Ігрім ударив. Пługатар з істиком розштовхав побратимів, виріс перед Анничкою, як дзвіниця.

— Як ти наважилась порушувати священний обряд? — прогуркотів басом.

— Як ти наважилась, питаємось? — повторив гурт.

Анничку пройняв страх. Не була ж вона ні відьмою, ні чарівницею, не могла обернути парубків ні в кам'яних ідолів, ні в ослів, не вміла перекинутись у птаху, яка б злетіла з ораниці у високе небо, була собі звичайною, слабосилою дівчиною і по-дівочому, затамувавши страх, розсипала сміх:

— Йой, хлопці мої, легіники. Ви такі красні, що кожного би-м цілувала. І вам, бігме, не пасує злоститись...

Її безпосередність вплинула, хлопці вже по-парубочому зиркали на дівчину і виділи її стрункий стан, величезні очі, біле личко, гордо випнуті груди. Вона скористалась цією хвилиною.

— Я навіть могла б котрогось з вас полюбити, коли б ви не були такі...

— Які ми «такі»? — зацікавився Пługатар з істиком.— Ніби ми не діти Великого Рахмана?

— Але де,— відповіла Анничка.— Ви — німі й сліпі невірники Великого Рахмана.

Парубки вгрузали в ораницю, небо над ними хитнулось.

— Але ж бо?..— хтось пробував захиститись.

— Я, парубоцтво славне, сказала вам істину.

Стояли перед нею приголомшені й злякані. Дехто затуляв вуха, ці із затуленими вухами були смішні, від Правди можна відгороджуватись муром, можна ховатись під землею, можна її не визнавати, але від неї, як від себе, не втечеш.

— Почекай,— до Пługатаря з істиком повернувся дар мови.— Хіба ми схожі на невірників? Адже над нами не свистять нагаї, ми маємо все: повні наші стодоли і комори...

— Кінь у конюшні, корова в стайні, вівця в оборі теж мають сіно і пійло. І вони теж мають газду,— кувала Анничка залізо гарячим, кувала спішно, іскри від її кування западали в парубоцькі груди, декотрі іскри гасли, декотрі виростали в смолоскипи.— Ось ти,— показала Довбушева любка на русявого парубка,— йшов у хомуті, як віл...

— Звусь я Двотисячним Першим...— невпевнено озвася юнак.

— А ти плентався в борозні, як кінь,— тикнула Анничка в груди другому.

— Я... Двотисячний Третій...

— А ти дибав, мов осел...

— Я — Двотисячний П'ятий...

Анничка вдарила об поли руками.

— Аби вас, легіники, курка копнула. Чи навіть власних імен не маєте?

— А нащо? — спитав Пługатар з істиком.— В Рахманії всі безіменні, щоб перед Великим Рахманом бути рівними.

— Та це ж страшно, легіники,— шепнула Анничка. Вона сіла на полицю плуга, долонями затулила лице, парубки виділи, як тремтіли її пальці, дівчина вже не боялась легінів, було їй соромно за них, в її уяві вперше визирнув образ Великого Рахмана, чомусь уявила собі діди́ча Рахманії павуком, який обсновує золотою павутиною людські душі.

Швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться, а все ж парубки золоту павутину шматували, зазирали собі в душі, впізнавали себе і не впізнавали, боліли їх руки і ноги від оранки нинішньої, боліли їх серця від сорому пробудженого, але жоден з них ще не наслідювався дати волю словам, тінь Великого Рахмана ще над ними висіла, вони боролись з собою в тиші, лячно їм було зоставатись без теплого, скарбом обставленого минулого, рівночасно ж нове, відкрите Анничкою, вабило і кликало, вони пробуджувались як люди і як люди сумнівались, зважували, декотрі раді б повернутись у старе русло, яким пливли звично, та повернутись вже не могли.

— Бігме, ви безпорадні, як діти,— сказала Довбушева любка.— Та візьміть силою те, що належить вам. Чи нема у вас рук? Чи нема у вас голів на плечах? Будьте людьми!

— А що скаже Великий Рахман?

— Хто боїться Рахмана, хто чує себе рабом, то найзапрягається в плуг, най оре! — кинула Анничка.

І пішла геть з поля. Парубки проводжали її поглядами, дехто з них таки пробував за́пхати голову в хомут, дехто доторкався до чепіг, але плуг не рушив з місця. Анничка це бачила, але не ждала, поки невільницький плуг заржавіє і поки погниють посторонки на хомутах, поки до кінця усвідомлять Правду сини Рахманії і стануть людьми, для цього одним потрібні віки, другим — роки, а третім — досить і години, вона свою справу зробила, зерно посіяла і вірила, що воно скільчиться і вижене стебло.

А стебло таки росло, молодий ґрунт завжди родючий, Анничка не встигла проминути першу сільську хату, як з поля долинув до неї крик:

— Гей, гей, почекай!!! Ми з тобою!..

Тішилась, що запричастились Правдою, що почули себе людьми, і сумувала, що декотрі нерішуче топгались біля

плуга. Їх гуртував навколо себе зрілий муж з цитрою, він кликав нерішучих і боязливих до замку Великого Рахмана, обіцяв їм дарунки, його цитра деренчала злютованими струнами і таврувала Правду, і нерішучі таки потьопали за співцем. Анничка цьому не дивувалась, бо яничари, як і будяки, родяться несіяними. А коли так — то буде попереду боротьба, буде... Відчувала себе сильною, бо не була вже самотньою, її обступили з усіх боків юнаки.

— А тепер куди? — спитала Анничка смаглявого юного співця.

— На майдан, там усім скажемо про Правду...

На майдані голотилась хмара людей, видно, тут відбувалось щось значиме, важливе, бо вічевий дзвін не переставав голосити, люд рахманський ставав у коло, газди перекидалися словами про урожай, жінки одна одній хвалилися дітьми, на Анничку і парубків ніхто не звернув уваги, вони протиснулися наперед, завмерли.

Посеред майдану за кам'яним довгим столом на кам'яних лавах сиділи дванадцять старців — патріархів місцевих родів. На столі гойдалися терези і чорніло Христове розп'яття. По цей бік стола два дужі газди тримали попід руки третього односельця.

З-за столу підвівся високий кістлявий дід.

— Це Великий Рахман? — Анничка пошепки спитала Пługатаря, що стояв біля неї.

— Ні. То Головний Суддя. Ми самі шукаємо серед себе злочинців, самі себе судимо і самі караємо.

Кістлявий дід дерев'яним калаталом ударив об стіл. На-стала тиша.

— На ясні очі нашого люду, висока громадо, сини привели свого вітця по номеру Тисяча Дев'ятсот Дев'яностого. Отець підсудного в наших книгах записаний під номером Тисяча П'ятдесят Один. Чи готові-сте, громадо, слухати?

— Готові! — вродилося в натовпі.

— Так ось, шановна громадо, суду, згідно з доносом вітця підсудного, стало відомо, що муж по номеру Тисяча Дев'ятсот Дев'яностий, в хмільному стані будучи, хулив нашого дідича, добродія, властелина пана Великого Рахмана... Суд викликає свідків.— І кістлявий старець знову вдарив калаталом об стіл. Звук долинув до Аннички, як постріл, вона вхопилась за руку Пługатаря, не вірила в почуте, що сини привели на суд батька, що батько доніс на сина... Лише тепер по-справжньому оцінила павутину Великого Рахмана, павутинням обсноване все: село, поля, ліси,

людські житла, людські очі, людські почуття. Павутина зліплена з покори, шани, страху, незнання, тупості. Хто зважиться бодай торкнутися до неї — того жде кара. Хто досотує її — буде нагороджений.

Тим часом перед столом виріс згорблений кволий дідок.

— Чи ти є вітцем оцього урвитуса? — звернувся до нього суддя.

— Єсьм,— хитнув згорблений дідок. (Анничка хотіла б знати, що діється в його душі. А може, нічого не діється, га? Може, він вважає, що чинить добре діло?)

Суддя спитав присяжних:

— Чи признаєте, шановні й мудрі, що перед вами стоїть муж нумер Тисяча П'ятдесят Перший? Чи не сумніваєтесь в його чеснотах і вірнопідданості Великому Рахману?

— Признаємо і не сумніваємось,— підтвердили старці.

— Присягни, Тисяча П'ятдесят Перший, на розп'яття господа нашого Ісуса Христа, що мовлене тобою буде достеменно.

Батько перехрестився і поцілував розп'яття.

— Най м'ні бог pomoже. Присягаюсь.

— Амінь! — проспівав півнем суддя.— А тепер говори, що казав твій син?

— Він казав... він казав... Господи, як страшно повторювати його слова... Але це він казав, а не я, майте це на увазі... Він говорив, що... що слуги Великого Рахмана, мабуть, підливають до горілки, яку нам продають, води...

— Нечувана чорна хула,— жінки в колі заломили руки.

— ...Ну, а я, не маючи права приховувати образу, спричинену Великому Рахману, міх-мах доніс до ваших вух про злочин мого сина.

— Ти заслуговуєш похвали, Тисяча П'ятдесят Перший,— мовив суддя.— Але чи знаєш, що очікує твого сина?

— Аякже,— вклонився дідок. (Анничка в цю хвилину його ненавиділа).— Прецінь, не нинішній я...

— Хто ше чув слова твого сина, сказані супроти Великого Рахмана?

— Його два сини, а мої онуки, і його матір, а моя жона. Ми вчора ввечері були в нього на гостині.

Інших свідків суддя теж привів до присяги, і вони підтвердили сказане дідком.

— А ти, нікчемний сину чесного батька, визнаєш себе винним? — Кістлявий суддя пронизав поглядом підсудного.

Анничка шептала в душі:

— Будь людиною, будь. Скажи їм правду, не бійся.
Борися за себе.

І шептала Анничка до високого неба:

Гуси, гуси-лебедята,
Візьміть мене на крильця...

Гуси не прилітали.
Підсудний схилив голову.

— Так, винен я.

Анничка з жалем подумала, що він не кращий від інших, він такий, як усі. Такий...

Суддя втретє стукнув калаталом.

— Оскільки вина підсудного доведена, і він сам її визнає, то світлий суд вважає, що нумеру Тисяча Дев'ятсот Дев'яностому належить, жеби іншим не було охотно хулити Великого Рахмана, відрізати язик. Такий наш присуд, шановна громадо, і вас просимо його затвердити. Згодні?

Люди на майдані не встигли й розтулити губ, як Анничка опинилася біля кам'яного судилища.

— А я, світлий суде, не згодна! — припечатала на весь голос.

Суддя заморгав почервонілими повіками, спантеличені присяжні звелися з лав, у великому колі шелеснув, як у житі, шепотливий вітер.

— А то чому не згодна? — врешті опам'ятався суддя.

— Бо у вашому суді нема ні дрібки Правди. Бо суд ваш — глум над правосуддям.

— Ади, якої ще такої Правди тобі забаглось? — витріщився суддя.— Замкни ліпше писок на колодицю, бо буде гірше.

— Та ну? — розпалилася Анничка.— Звелиш і мені язика відрубати?

Натовп принишк, сотні пар очей стріляли поглядами в Довбушеву любку, в тих очах ще не було злості або обурення, але не було ще й просвітку.

— Я наказую тобі, паскуднице, приблудо сторонська, помийнице корчмарська, заткнути писок, іменем Великого Рахмана наказую! — стукав кулаками суддя.

— Е, любий і файний дідику, ніби й мудрим виглядаєш, а дурниці говориш,— відказала Анничка.— Гріх мовчати, коли співці Рахманії прядуть фальшиві співи. Ганьбою є мовчати, коли сини Рахманії, щоби прихильність собі й маєтності від Великого Рахмана здобути, уподібнюються волам і пхають молоді шиї в ярма. Злочином є мовчати,

коли отець доносить на сина, син свідчить на вітця, один перед одним ласки у Великого Рахмана запобігають. А він, Рахман, мерзенною павутиною вас обсотавши, забрав у вас честь людську, сміється з дурнів у кулак і править вами, як пастух бирками... Схаменіться, людьми будьте!..

Натовп — ні пари з уст. Нечувані, сміливі, страшні слова сторонської дівчини падали на голови то градом студеним, то дощем сірчаним, то зливою майовою. І люди стояли, як дерева в лісі після довгої спеки, на які нарешті полилась життєдайна вода: ніхто не ворухнувся, ніхто не струшував з себе краплі дощові, всі пили ці краплі. Лише суддя, перемігши самого себе, махав руками, як вітряк крилами, та хто його слухав?

— А ви, вуєчку, — сказала йому Анничка, — сядьте і розкажіть людям, що протизаконного вчинив ваш підсудний. Чи важив він на чуже життя? Ні! Чи на честь жіночу замах вчинив? Ні! Чи руку простяг до чужого добра? Ні! Чи палій він, боржник, зловмисник, пияк, нероба? Ні. Вся вина його в тому, що піддав сумніву чесність слуг Великого Рахмана. То чого ж, людоньки добрі, мовчати?! Вашими синами царину орють, а ви, запливши смальцем, вдаєте, що не бачите! Над вами сміються, а ви, оглушені вином, співами, дзвонами, вдаєте, що не чуєте? Сором вам! Ганьба вам! І горе вам! Це і є Правда, люди Рахманії.

Далі їй не дозволили говорити: кричав охриплий суддя, лементував вічевий дзвін, вивівкували присяжні. Анничка цим не журилась, тепер час працював на неї. Правда тим і сильна, що її нічим не можна затьмарити, вона подібна до сонця: як би хмари не гущувались, однак сонця заступити не можуть.

— Та візьміть її! — галасував суддя і тицькав пальцем в Анничку.

Вічевий дзвін замовк.

І тихо-тихо стало на майдані.

— Візьміть, до холери ясної! — вже просив кістлявий дід.

Тоді вийшов з гурту юнак-співець, він вклонився громаді і сказав:

— Будьте, люди, людьми!

Гурт змішався, завирував, майдан забув про суддів і Великого Рахмана, люди пробуджувались під впливом Слова і відчували себе людьми, і заговорили голосно, щиро, правдиво, воскресно.

Анничка тим часом в оточенні орачів вибралась з натовпу. Передвечірня пора купала землю прохолодою. Вулицями

копотила худоба, що йшла з пасовищ. Корови ревли під ворітками, ніхто воріт не відчиняв, бо домарі прозрівали на майдані. Анничка бігла від воріт до воріт, впускала маржину на дворища, їй допомагали орачі, і допомагав їй співець. Було у цій нехитрій роботі щось полонинське, Анничці любе, вона поплескувала корів по шиях і приговорювала:

— Тепер би вас, красулі, подоїти...

Дівчина нудьгувала за звичною роботою, в Рахманії запахло їй молоком, димами полонинськими, досвітками росянинами.

— Треба б нам жінок з катуша на волю пустити...— повернув Анничку в сьогоднішнє надвечір'я юний співець.

— Яких жінок?

— Зараз побачиш...

На краю села посеред полинового пустища горбився під череп'яним дахом рахманський катуш — довга присадкувата будівля, мурована з дикого каменю-плитняка. На вікнах катуша червоніли іржею грати, двері також вгиналися під тягарем заліза.

Анничка зупинилась вражена, десь колись вона вже бачила і оцю порослу мохом, непривітну будівлю, і бачила вартівників-жінок навколо неї, і бачила жінок-в'язнів, що визирали крізь грати, звідкись вона знала, що сьогоднішні вартівники завтра стануть в'язнями, а в'язні — вартівниками, що тут відбувають кару молодиці, які необачно гудили своїх чоловіків, котрих їм дав Великий Рахман.

Але звідки, звідки, звідки вона це знає? Почекай, почекай... Невже з маминої казки? Так, так... Тоді вона була ще малою, мама брала її на коліна, Анничка слухала і не дуже вірила, що є на світі подібні катуші, мама її не переконувала, бо це лише казка... А ось сьогодні...

Анничка ступила до дверей, дебела жінка перегородила дорогу.

— Не будь смішною, сестро,— посміхнулась їй Анничка.— Віднині Рахман над жіночими долями влади не матиме. Тепер дівки вибиратимуть мужів по любові!

Анничка присіла на вичовганий поріг, обняла руками коліна, слухала, як обзивалась в кістках втома, і пригадувала кінець рахманської казки.

«Як то було, мамо?»

«Забула-с? А вже з Гаврилом Предком здибалася?»

«Ще ні...»

«Він, повідають, сто весен і сто зим карається в підземеллі рахманського катуша».

«Я знайду 'го, мамо».

Гаврило Предок висів на стіні, за руки і ноги ланцями прикутий. Це був живий скелет. На звук Анниччиних кроків повернув голову.

— Це ти, Смертонько?

— Я не Смерть, Предку, я Анничка...

— Анничка? І без нумера? — Дід рвучко мотнув гривастою головою, блимнув запаленими очима. — А не брешеш? — Його голос затремтів.

— Бігме, ні. Я із-за Синіх Гір. Мене Довбуш послав сюди людям очі на Правду відкривати.

Предок захвилювався. Дзвеніли на його руках і ногах ланцюги.

— Я мав надію, що про нас не забудуть. І ти відчинила?

— Та ніби... Там такий вітер, Предку.

— А звідки про мене знаєш?

— З маминих казок.

— Ану розкажи бодай одну про нашу біду рахманську.

— Слухай. Це діялось сто років тому. Яюсь вдерлися в Долину Гуцульську дідичі Рахмани з військом найманим. Долина їм сподобалась, і мовили Рахмани гуцулам:

— Піддайтеся нам.

У відповідь гуцули взяли за мечі й бартки. Битва гримотіла три дні й три ночі. Впала тисяча синів Гуцульських. Але Рахмани здобути перемоги не могли. Якби навіть один лише гуцул живим лишився, то однаково його не скорили б. Плем'я гірське у спадок від прашурів давніх мало Вічну Ватру любові до рідної землі й волі, таємно в печері бережену, від тієї Ватри вони набирались сили, відваги, іскра з Ватри Вічної робила кволого — силачем, боягуза — лицарем.

Тоді Рахмани підкупили дуків гуцульських сріблом-злотом, багачі споконвіку на маєтки лакоми, вони й вказали ворогам дорогу до Ватри. І Рахмани вхід у печеру замурували, плаї, що вели до неї, терниною засіяли. Сталося це вночі. Коли вранці гуцули встали, то вже доріг до неї не знайшли. Потім був бій... І Рахмани перемогли. Хто не поліг — став рабом. Хто не скорився — того кинули в катуш, закували в ланці.

Рахмани пам'ятали, що мешканці Гуцульської Долини — горді духом і волелюбні. Та не лише розпеченим залізом гуцульський характер перековували, а маєтками-принадами гноїли радість, пивами-медами потопили волелюбність, покору славили і винагороджували, а де покора —

там страх і підлість. І люди втратили все, що дістали від предків,— імена, Правду,— перестали навіть почувати себе людьми...

— Так було,— зітхнув Предок.— Я один з тих, які не скорились...

— Але вже не буде! — вигукнула Анничка.— Коли б мені тільки ще жменю іскор з Вічної Ватри. І завтра в цій долині не лишилось би й духу Рахманів.

— Коли б жменю іскор...— повторив Предок.

— Вкажіть мені до Ватри дорогу.

— Гай-гай, коби-м пам'ятав.

— Але ж у казці говориться, що ви повинні пам'ятати,— вперлася Анничка.

— Це в казці, доню. А тут...— І Предок кинув поглядом на кам'яні стіни, на яких дотлівали скелети, закуті в ланці.

Анничка вхопилась за якусь думку, метнула сходами вгору:

...Гуси, гуси-лебедята,
Візьміть мене...

Зажмурилась. Все навколо горіло смолоскипами. Люди стояли плече в плече: діди, мужі, жони, діти.

Анничка відсахнулася.

— Не бійся,— заспокоїв її юний співець.— Вони прийшли тебе вітати. Сьогодні вночі влаштуємо свято на твою честь: будуть пісні й музика, будуть вино й мед. Це свято нашого прозріння...

— А завтра що буде? — перервала Анничка його мову.

— Завтра? — Ніхто не міг відповісти, що буде завтра, власне, про це й не думали.

— ...А завтра придуть сюди Рахманові слуги, і потече кров,— прошептала Анничка.— Бо не всі ваші серед вас, я виділа орачів, що квапились до замку Великого Рахмана, я виділа суддів... Ой, буде кров.

— Хіба нас мало?

— Слухайте, в підземеллі катуша є дід Гаврило Предок, один-єдиний з живих ваших прашурів, який пам'ятає, як край цей стинали мечами Рахмани. Визволить 'го і вислухайте.

Десять, ні, сотня юнаків метнулись до льохів, за часину вони вернулися, на витягнутих руках обережно, як прапор, несли свого Предка.

— Це ваші онуки, діду,— мовила до нього Анничка.— Розкажіть їм для науки про минулу січу з Рахманами.

І дід оповів. Кожне його слово потрапляло не в бескиддя безплідне, а в царину врожайну. Смолоскипи палахкотіли гаряче, яскраво. (А може, то не були смолоскипи, може, то людські серця?)

Коли ж оповідь скінчилася, то всі у тиші виразно почули, як на дідицькому замку протрубилася сурма.

— Та сама, дідько би її вхопив, що й колись трубила, — стрепенувся Гаврило Предок. — Чуєте, діти мої, Рахмани не сплять. Завтра щербитимуть мечі об наші шиї. А щоб цього не трапилось: куймо нині з плугів мечі, з сокир дворубних — бартки бойові. Сідлаймо коней борзих...

Цілу ніч в Рахманії кресались молоти об ковадла, цілу ніч палали вогнища, іржали коні, стелились пісні.

А над усіма піснями панувала нова пісня, складена юним співцем. Його цитра то народжувала з себе жайворів і посилала їх у високе зоряне небо, то видобувала з себе солов'їв, які клубили гнізда біля людських вікон. І в тій новій пісні жила дівчина із-за Синіх Гір, жив сам поет, були орачі на царині й судді на майдані, гримів ланцюгами Гаврило Предок і плакав сивобородий співець над розламанною цитрою. Були в тій новій пісні смуток, гнів, розчарування, сумніви, болі, пошуки, прозріння — було життя в найскладніших його проявах, правдиве, часом жорстоке, часом радісне, але завжди заповнене боротьбою.

Юний співець ще ніколи так не співав і ніколи б не заспівав, маючи на правиці золотий обруч. Сьогодні в нього вирости крила, крила дали йому розуміння, що життя — це боротьба, це прагнення до кращого, що жити для меду і хліба замало, треба жити, щоб творити, щоб була людина творцем на полі-бойовиську, в кузні, біля верстата шевського і верстата книгодрукуючого...

Анничка, правда, цієї пісні вже не чула, десь опівночі біля однієї ватри попросила води, води ж хотіла з самого полуденка. Їй подали цілу коновку. Вона зачерпнула не коряком, не горнятком, зачерпнула пригорщцю, зачерпнула і втопила очі в червоне від полум'я водяне люстерко.

І побачила в ньому Довбуша. Олекса, здавалось, підморгнув їй.

«Я, любчику мій, зробила все, що ти велів. Завтра вранці буде бій, я не відаю: переможуть розбуджені мною люди чи вмрут, але віднині вони знову люди».

«Ти, Анничко, — гуцульська донька, — сказав Олекса. — Зелена Верховина тобою гордиться, а я — тішуся. І теж не

вгадаю: переможуть вони чи впадуть від мечів ворожих, але якби і впали, то таки зостануться людьми».

Анничка припала спрагло до коновки. Біля неї й заснула. Снились їй гуси-лебеді з маминої казки.

А в Рахманії з лемешів цілу ніч кували мечі.

ЛЕГЕНДА ВІСІМНАДЦЯТА

Є у мене топір, топір та й кована бляшка,
Ск топірцем помахая—ні пана, ні ляшка...

Вони лежали на одній землі, однією ж нічною мрякою вкривались, одні й ті ж шуми смерекові їх заколисували, одні й ті ж зорі їм підморгували, відстань між ними можна було виміряти двома летами стріли, а проте нічого їх не ріднило, ні кров гуцульська, ні мова русинська, між ними чорніли бездонні пропасті, через які ніяка сила не могла перекинути мости. Так їм обом здавалось, бо обидва були лютими ворогами, змирити їх могла хіба тільки смерть.

А відстань між ними вимірювалась лише двома летами стріли. Так були близько і так були далеко...

Перший лежав на високій горі поміж побратимами, лежав горілиць, дивився в небо, рахував зорі й думав про завтрашній напад на купецький караван, який повинен у полудень появитися на недалекій дорозі, прямуючи на угорський бік. Цим першим був Олекса Довбуш. Довбуш чувся в безпеці, сон опришківський стерегла недремна варта, і стерегли гори, які ночами стають схожими на дзвони, від котрих відлунюється найменший звук.

Другим був микуличинський отаман Гринь Семанишин. Відтоді як Олекса Довбуш згладив зі світу красноільського дуку Дідушка, рідного Гриневого вуйка, відтоді як Олекса пустив з димом оседок Семанишиного, то, мабуть, вірнішого і лютішого пса, аніж микуличинський отаман, в полковника Пшелуцького не було: безвідступно і вперто стежив Семанишин за опришківською ватагою, жадоба помсти за кривняка, попів рідного дворища і обіцяна шляхтою нагорода за опришківські голови жили в ньому повсякчасно, додавали снаги і сили. Не один і не два рази йому здавалось, що має ватагу в кулаці, на його зов спішили смоляки, і смоляки знаходили на місці Довбушевої стоянки лише причахлі ватри і обгризені кістки. Довбуш зникав, ніби йому помагало кодро щезників.

У такі дні на Гриня Семанишиного страшно було дивитися. Високий зростом — він горбився, красний з лица — він чорнів на вугіль, і навіть Пшелуцький, лютий на чергову невдачу, не смів тоді ні крикнути на хлопа, ні огріти бичем, в микуличинському отамані сиділо щось дідьківське, вперте і незрозуміле, незрозуміле для Пшелуцького, бо він не знав, що Гринь жадав родової помсти.

Сьогодні отаман причаївся в корчах ожини, лежав обличчям вниз, сон його не брався, ніздрями, як звір, ловив запах вітру, вітер дихав з гори людським потом і тютюновим димом: опришківський вартівник, певно, шкварив задимлену черепіньку. Семанишин нетерпеливився, кров у ньому бігла прудко і бухала в скронях бубном, він був готовий у цю хвилину поповзти на гору, щоб дати волю злості й нагостреному чепелику. Але тямив: не впорається сам-один, треба ждати смоляків і треба разом з ними очікувати ясного досвітку, бо ніч — то опришківська мама. Не знав, як має пережити оцю коротку і таку довгу літню ніч, коли ворог під боком і помста висить на волосинці. Гринь хапався за ожинові віти, колов об них пальці, біль студив пориви, він вслуховувався в ніч, ніч повнилась шумами лісовими, шерхотом вовчим, летом птахів, і тільки людського в ній нічого не жило. Це, правда, лише так здавалося, микуличинський отаман знав, що ровта Пшелуцького здалека бере в тугий зашморг опришківську стоянку, бере на цей раз обережно і надійно. Смолякам, мабуть, важко, мусять, сараки, повзти вужами. Лише на світанку вони порівнюються з Гринем і...

Микуличинський отаман замріявся, разом з мріями прийшов сон, снився йому короткий світанковий бій, і снилося йому, що шукає між опришківськими трупами Довбушевого тіла, шукає, і не може знайти, і через те печалиться.

Від злого смутку прокинувся. За плечима гір червоніло яскраве небо, отаман ледве не схопився на рівні ноги від несподіванки, чомусь йому здалося, що це горить в Микуличині його добром напхана гражда, і чомусь знову почув, як ревуть у полум'ї воли і корови, як іржуть борзі коні і блекють вівці. Насправді нічого цього не було, просто розбрунькувалося сонце. Отаман настрашився, що й на цей раз Довбуш переступив через нього, сонного, і зник. Поруч почулось чиєсь посапування: поміж вітами появилось лице вістуну пана Пшелуцького. Гринь не почув його шепоту, але здогадувався, про що той запитує, і сказав: «Пора,

пора, поки туман глушить звуки». І стягнув тугіше черес, поплював на лезо насталеної бартки і поповз уперед.

За ним орали животами землю смоляки, орали навкруг кичери, кували кичеру в густому тумані залізним перснем, було смоляків з півтисячі, а може, й ціла тисяча, але першим таки повз микуличинський отаман, а гора тим часом мовчала, а опришки тим часом спали, і дрімав, напевно, їх зморений вартовий, і, може, заснули б чорні хлопці навіки, якби котрийсь з смоляків випадково не зрушив на узбіччі гори кам'яну брилу, брила покотилася, як громове колесо, когось на шляху зачепила, когось розчавила, хтось верескнув, і опришки воскресли...

Пшелуцький вилаявся. Микульчинський отаман згадав чорта. Він мріяв погуляти з чепеликом поміж сонними опришками, а тепер... Але й тепер Довбушевій ватазі нема виходу, за кожним каменем причаївся смоляк, і за кожним каменем готовий до вистрілу мушкет. Так міркував і пан полковник. Він пустив кулю в небо, постріл пістольний гаркнув у досвітковій тиші, як гармата.

— Здавайтесь, пся крев!

А вершина кичери мовчала, не чуто було ні сполоху, ні брязкоту зброї, ні людського гомону. Пшелуцький потерпав, що й сьогоднішній ранок буде подібний до інших, безславних, боявся цього і Гринь Семанишин, червоний одсвіт пожежі власної гражди замотеличив йому розум, отаман не дїждався полковницької команди, скочив на весь зріст і побіг до вершини, за ним бігли смоляки, білий рятівний пояс ранкової мряки залишився позаду, узбіччя гори заройлося, як муравлисько, всіх гнало наперед жадання переконатися, що сьогодні нарешті мусить настати кінець довголітнього полювання за Довбушевою купою.

І кінець таки прийшов, кінець життю отих перших нетерплячих, а може, й хоробрих смоляків. Вони впали разом з пострілами, що вилетіли з-поміж каміння на вершині, куля зачепила й Семанишиного, збивши з нього крисаню. Отаман упав за першу-ліпшу брилу, по жилах, замість страху, потекла втіха, втіха від того, що Довбуш на цей раз запертий дубовими дверима, і най опришківські цівки стріляють собі день чи два, най їхні кулі скосять сотню чи й дві смоляків, які йдуть на смерть заради надщербленого, пахольського золотого, а він звідси не вступиться, бо прийшов сюди не за платнею, прийшов, аби вчинити родову помсту.

Перші опришківські кулі, перші смоляцькі смерті притисли людей Пшелуцького до крутих узбіч, дехто порачував назад, шукаючи захисту в білому тумані, пан полковник раз по раз посилав до принципалів вістунів з наказами брати вершину приступом.

І смоляки знову підвелись.

Опришки стріляли цільно, і люди Пшелуцького вмирили. Сходило сонце, веселе, гоже. Сонце ніби було у спілці з чорними хлопцями, бо здерло з смоляків білі шати туманів, сліпило їм очі, а люди вмирили і вже мертвими скочувались униз; кичера струшувала з себе тягар, на її гриві, як і на верхньому сідлі, могли втриматися лише живі.

Гринь Семанишин за свої сорок років ніколи не бачив разом стільки смертей. Здавалося, що на вершині засіла не мала група опришків, а цілий вояцький регімент, жодна їх куля не пролітала мимо. Отаман на деякий час заціпенів під брилою, думав, що не варто вириватися наперед, бо інакше помсту не здійсниш.

А сонце тим часом росло вгору на невидимій стеблинці й розцвітало, як мак. З вершини Довбуш рахував ворогів, як на полонині овець, рахував і сумував, що навіть для третини з них у його війська не вистачить куль і пороху. Правда, у запасі мали чепелики і бартки, але хто знає, чи чорні хлопці зможуть ними бодай змахнути, коли затопить їх ворожа лава.

Ще ніколи Довбушева ватага не потрапляла в таке скрутне становище. Олекса завжди знаходив спосіб вивести побратимів з біди, ватажок і нині вишукував слабі місця у смоляницькому кільці, вишукував, але не знаходив, смоляки лежали навкруг сарановою хмарою, лежали поки що бездійно, спантеличені опришківською відсічю. Довбуш чекав, що Пшелуцький скоро підніме їх на приступ, підніме ціною багатьох життів. Але може, й на цей раз опришки обороняться, вершина кичери неприступна, як бастион фортечний, біда тільки, що на світі нема незборимих фортець...

Довбуш до кінця думу не додумав, висипали команди принципали, впали стріли знизу, впали стріли зверху, зойкнули поранені, опришки обливались потом, ледве встигали насипати на полиці пороху, цівки обпікали пальці, спекота бойова тривала годину, а може, коротку мить, ніхто час не міряв, і ніхто не запримітив, як з своєї криївки виповз микуличинський отаман. Він звивався гадюкою, завмирав то за каменем, то за тілом вбитого, облизував пошерхлі губи, протирав від поту очі й знову повз уверх,

повз оглушений і, на диво, похоробрілий, сам своїй сміливості дивувався. А може, то була не сміливість, може, то був ляк, що безрідні смоляки першими увірвуться на вершину і йому для мести не зостанеться ні одного опришка, і тоді осміє його в Микуличині корінь родовий — дід Танасій: «А що, онуче, помстився? Чув я, що-с у мертвих гунцвотів барткою крові добував і пожежу родовой гражди, мною будованої, заливав, ха-ха-ха!..»

Цей нечутний регіт, осуд роду і багацька пиха спонукували микуличинського отамана лізти в пекло. Він спам'ятався лише на вершині, заплішившись в кам'яну ущелину, був невидимий ні для смоляків, ні для опришків, спам'ятався від тиші, що впала раптово, як підстрелений птах, на вершину і на узбіччя кичери. Тиша панувала між опришками і між смоляками, бо перші не врятувалис а другі — не перемогли.

Гринь лежав принішкло, каміння гризло лікті, боки, боявся отаман голосно дихнути — опришки були поруч. Він бачив їх поміж виступами скель: чорні хлопці не спускали з атакуючих ока, тільки Довбуш, задимлений порохом, в одній сорочці, не пантрував узбіччя, він підходив по черзі до побратимів, термосив то одного, то другого за плече й питає: «Ти живий, Йва'? Ти дихаєш, Васи?»

Всі були живі, лише їхні кріси й пістолі блищали покинуті мертвим, непотрібним ломаччям. Довбуш обпікав зброю хмурим поглядом. Тепер прийшла черга на бартки, прийшла година всім умирати, всім — молодим і старим. Їх заповонить, потолочить ворожа лавина. Про себе у цю хвилю ватажок не думав і не відав, чи є у Пшелуцького сила, яка б могла його, Довбушеву, міць збороти, журився Олекса долею своїх хлопців.

Гринь видів, як Довбуш сів на кам'яну плиту посеред вершини, як підпер долонями важку голову і з-під навислих брів стежив почергово за кожним побратимом, ніби мовчки розмовляв з ними, ніби востаннє прощався, ніби просив вибачення в їхніх родів, що не вберіг юнацьких таланів.

Гринь Семанишин Довбушевою гризотою впивався, мав страшенну охоту розреготатися переможно в обличчя збуйцю, бо прийшла коза до воза, бо Довбушеві хвилини пораховані.

Але мовчав. Бо Довбуш підвівся. Бо постарів Олекса на очах, аж згорбився, ніби талани півсотні його побратимів, що були з ними тут, як важкий терх, лягли на плечі

й гнули до землі. Він приклав долоні до губ і затрубив лунко на південь:

— Гей-гей, Діду, кличу тебе-e-e!!!

Зов плавно полетів над горами, відлунився у зворах і стих. Довбуш надслуховував, Довбуш удивлявся в південний бік, когось ждав, на щось сподівався.

— Клич, клич,— хіхікнув у кулак Гринь,— якраз докличешся...

Довбуш затрубив на північ:

— Гей-гей, Діду, кличу тя-a-all!

Довбуш затрубив на ясний схід:

— Гей!..

Опришки озирались на ватажка, зову його не розуміли, були у цьому покликові розпач, туга, молитва і біль. Дідо Велет, що днював десь у хащах, мало не поспішив на поміч, однак стримався, зімкнув повіки і не обізвався.

Та обізвалась у підніжжі кичери жовнірська сурма, слухали її однаково здивовано опришки і смоляки, слухав її Гринь Семанишин, а Довбуш скочив на скелю, здавалось, що вродила його гора.

Бачили, на вершину прямували послі: перший дибав з сурмою, другий тюпав з білим стягом, третій перся зі зламанною шаблею в руках — знаком миру.

Послі зупинилися на півдорозі. Довбуш жбурнув їм під ноги слово:

— Можете, вашмосці, далі не трудитись. Я звідси почую. Що пропонує нам пан Пшелуцький?

— А чи чують нас, пане Олексю, твої люди? До них звертається наш регіментар.

— Почують. Говори.

— Пан полковник обіцяє всім ласку і помилювання. При тій, однак, умові, що тебе, пане Довбуше, йому до рук віддадуть живого або мертвого.

Олекса посміхнувся:

— А де гарантія, вашмосці, що станеться так, коли мене скрутять путами?

— Слово гонору пана полковника.

— Даєте нам час на роздуми?

— Так, до полуденка.

— А якщо пан полковник поцілує нас в с...

— Тоді й мертвим вам пощади не буде.

— Гаразд, будемо радитись.

Послі повернулись і чинно покрокували вниз. Довбуш ударив обухом бартки об скелю:

— На раду, братове...

Опришки, oprіч вартових, посідали в коло, посідали і мовчали, схиливши голови на груди, Довбуш стояв оддалік, хвилини повзли слимаками.

— Думайте, братове, і рішайте, — підохочував їх Олекса. В його голосі бринів здавлений сум, чомусь уявляв собі, що стоїть перед судом побратимським, і був готовий його виroku скоритись. — Тепер від вас залежить: жити вам чи вмерти. В кожного з вас жона або мати, любка або дрібні діти... Кожний з вас і півжиття не пройшов...

Опришки каменіли, Довбушеві слова ятрили їм душі, Олексині слова повели їх на царинки веселі, на полонини зелені, у ведмежі глухі нетрі, на береги здіблених потоків, ватажкова мова наслала на них сни про чорнобрових, палких любов, про ласкаві материнські руки, про дитячі цілунки. Все це було їхнім життям-таланом, і вони мусяли вибирати: втратити його навіки чи повернути собі знову.

— А ви не журіться, братове, — мовив далі Довбуш, — що я на вас карб матиму, бог ми свідок, що ні. Ваше жадання — і я готовий у цю ж хвилию доброю волею йти до Пшелуцького. — Він поволі розперізував черес, зняв з рамен табівки, поклав перед товариством пістолі й бартку. Від його постаті віяло готовністю сповнити ухвалу побратимів і ціною власного життя врятувати їм життя.

Ніколи не бачили опришки свого ватага таким сумирним, і таким... загадковим. Забувши на мить близьку смерть, Пшелуцького і сни-спогади, вони зорили на Олексу, очима обмацували його богатирську постать, серцями проникали в його серце, намагалися розтлумачити ватажкову загадковість, і тільки згодом догупались, що вони вперше уздріли Довбуша по-справжньому великим, по-справжньому людяним. Дотепер міряли його велич і славу по ратних ділах, сьгоднішня його могутність була в сто крат більшою, в сто крат славнішою, бо йшла вона від його любові до них, від його готовності вмерти за них. І вони вже знали, що не звелять йому йти до Пшелуцького, не торкнуть його пальцем, і вони вже знали, що вмруть отут, на вершині, разом з ним. Та слів про це ще не було. І може, не треба було слів? Однак Баюрак підійшов до Олекси і став перед ним лице в лице.

— А що б сказали, пане ватажку, гори і звори, уся Зелена Верховина, люд наш теперішній і прийдешній, коли б довідались, що мав Довбуш легкодухих побратимів?

— Ну коли так — то перший раз прошу вас: вибачте; і другий раз прошу, і третій...— Довбуш поклонився опришкам. В очах блиснула сльоза. Може, й він нині теж відкривав для себе побратимів і бачив їх славнішими, щедрішими, ніж завжди. І, Може, хотів він багато чого сказати своїм хлопцям, може, в нього в грудях голотилися красні слова, та не сказав їх. Промовив буденно:

— Пора, братчики, полуднувати.

Порозсідались навколо бесаг, як мирні косарі після важкої роботи, і смачно уминали коржі з солониною і бринзою, від гуртка до гуртка переходили боклагі з горілкою, пили довго і солодко, відкинувши назад голови. Ні слова, ні півслова ніхто не зронив про смерть, обличчя від хмільного веселіли і червоніли, і вже хтось хвацько підкрутив вус, і вже хтось припечатав постолом землю, Іван Ясенівський, моторний легінь з угорського боку, висмикнув із-за череса флюяру, опришки вхопилися за руки і в миг ока сплели пружинисте коло, флюяра пустила коло в рух, поєднала десятки тіл в один ритм, в один шал, з-під ніг вибухла трава, пил, рінь, а з Довбушевих грудей вирвалася коломийка:

А я вже ж ся не дивую, чому Марця красна,
Коло неї вчера рано впала зоря ясна.
Як летіла зоря з неба, та й розсипалася,
Марця зорю позбирала та й затикалася...

Олекса співав про Марічку, а мав на гадці Анничку. А може, й не мав? Може, жив верховинський лицар тухвилевим танцем? Та хто міг зазирнути йому в душу, хто міг спитати про це? Зрештою, ніхто не мав часу на подібні марниці, бо ледве скінчилася Довбушева співанка, як розпочалась Баюракова:

Ой весела дівчиниця, весело ся сміє,
За веселов дівчиницев теплий вітер віє...

Семанишин і не помітив, як опришки розійшлись на свої місця. Здрігнувся від Довбушевого оклику:

— Ей ви, пахолки безрідні, передайте своєму панові, що миру не буде!

У відповідь загула сурма, у відповідь посунула на вершину смоляцька ровта. Дерлися наймані волохи, угри, ляхи і таки свої гуцулики лавами, їх наступ був схожий на повінь, яка неблаганно росла все вище й вище. Гори знову

застогнали пострілами, пінилися криками, микуличинський отаман уже чув, як поблизу посапували смоляки, він шептав: «Швидше, швидше, пся крев». Йому надокучило лежати на кам'яній сковороді, він уже обрав собі жертву — безвусого юнца опришка, котрий стояв за каменем найближче, стояв і виважував у руці бартку, інші опришки теж важили в долонях топірці. Ще мить — і смоляцька повинь розіллється по вершині, затопить її, змиє, ще мить...

Та мить ця не прийшла. Сталось щось неймовірне.

Довбуш налетів на скелі, що, мов короною, увінчували кичеру, і викорчовував їх з корінням, ламав одну за одною, і розгойдував, і пускав покотом вниз. Була й для Довбуша ця робота важкою, йому помагали опришки, в усі боки з вершини покотилися кам'яні жорна, кам'яні жорна перемелювали на своєму шляху все, що траплялося, налітали на брили, які стирчали на узбіччях, зрушували їх з вікових місць, град кам'яний обростав силою, вагою, стремом навальним і падав на смоляків. Кичера стряслася од зойків, лементу, хрипіння. Це було страшне і жорстоке видовище. Довбуш не сміявся над побитими і покаліченими, він виростав тепер уже на відкритій вершині, як грізний і скорботний бог Верховини, який мусив покарати напасників.

Микуличинський отаман, сховавши лице в долонях, молився, молився усім святим, щоб оберегли його від поглядів опришківських, бо вершина оголіла і хтось міг заглянути в ущелину. І чи святі змилосердилися, чи просто опришки не помічали нерухоме тіло, бо Семанишин лежав собі далі, а біля підніжжя полковник Пшелуцький, не рахуючи втрат, нашвидкуруч знову гуртував ровту. Він появлявся на коні то праворуч, то ліворуч кичери, високий його крик піднімав із землі потовчених, повертав у лаву боягузів, полковник рад би поставити в лаву й мертвих.

А Довбуш ще споглядав кєржаве жниво.

— Тепер буде нам, ватажку, скрутно,— промовив до нього Ясенівський.— Треба було нам пробиватися вслід за камінням...

— Треба б,— погодився Олекса.— Тепер уже пізно.

Лава смоляцька, хоч і поріділа, знову шикувалася навколо гори, шикувалась і чекала сурми, вона не забарилась, Гринь Семанишин ожив.

І знову росла повинь. На цей раз росла ворожа каламуть обережно, смоляки недовірливо поглядали на вершину,

окрім Довбуша, нікого там не бачили, це їх тішило і лякало, тисячі очей пильно стежили за найменшим його рухом, ждали від нього нової лихої несподіванки, ждали — і ніхто з них не зважувався навіть в опришка вистрілити.

Повінь росла в тиші. Була така хвилина, коли лава призупинилась нерішуче, коли тисячі очей не могли відірватись від Олексиної постаті, ніби він їх зачарував, ніби напоїв забобонним страхом. Тільки постріл принціпала повернув військо до пам'яті, і всі зразу сотні куль шибнули в Олексу.

А він стояв.

Гринь Семанишин лише, може, тепер повірив, що Довбуша куля не бере. Він теж чекав від Довбуша нового лиха, може, сподівався, що той збурить кичеру, як купину, а може, гадав, що Олекса одним помахом золотої бартки рубатиме смоляків десятками.

Микуличинський отаман купався в холодному поті, вже нічого собі не жадав: ні месті, ні перемоги смоляцької, хотів бодай вискочити звідси живим і хотів, щоб Довбуш скоріше чинив те, що задумав чинити, бо чув, що очікування не витримає, зірветься з схованки і полетить бездумно або на опришківські бартки, або на смоляцькі стріли, все одно, все одно, все...

А Довбуш стояв нерухомо, як витесаний із скелі Перун.

А повінь смоляцька росла. Ось-ось торкнеться хвилею підшов Олексиних постолів. Це «ось-ось» ватажок відчув і вловив, шугнув рукою в табівку, — передні вояки відсахнулись, блиснуло їм у вічі золото, вдарило золото у вухах дзвоном, покотилося золото попід ноги, затьмарило золото смолякам сонце і небо, відібрало розум і послух. Вже не бачили вони ні вершини, ні опришка, бачили лише червоні монети. Довбуш сів їх направо і наліво, по цей бік і по той бік кичери, і вже забули смоляки про мушкети і шаблі, припали пластом до землі, й повзали, й толочились, і штовхались, один в одного віднімали червоні кружальця.

Тепер Довбуш сміявся, він хвалив себе за те, що згадав давнє опришківське випробовування, сів золотою манною щед्रो і дзвінко, табівки його випорожнювались, і він гукнув Баюракові:

— Давай-но свої червоні!

І крикнув Ясенівському:

— Давай, бра'!

І крикнув Джеמידжукам:

— Давайте!

Опришки кидали Олексі табівки, всі кидали, ніхто не шкодував золото з дідицьких скринь.

Ніхто? А Йван Довбушук, рідний брат Олексин?

— Давай і ти, Йва', давай твою табівку розсіємо по дорозі. Гайда, братове, вниз, оці вояки не скоро отямляться, вони пси платні, їм однаково, в кого злото брати: в нас чи в Корони... Давай, Ива', твоїм скарбом ми напоїмо їх до решти, ну!

Довбуш мав добрий настрій, уже знав — ватага буде врятована.

Іван Довбушук заперечливо хитав головою, табівку притискав до грудей, як дитину. Прошептав:

— Не дам, брате...

— Ти... напrawdę? — враз зблід Олекса.— Адже всі дали... І я...

— Ну то що? А я за що два роки опришкував?

— Я си думав, що тя покликали до нас болі Верховини.

— Чи я, бра', дурний?..

Олекса чув, як ошпарила його лють, ні, лють не на Йвана, а на самого себе, бо вже кілька років ходить брат у його ватазі, ходить у походи браво, нападає на замки дідицькі хоробро, не знає легінь ні втоми, ні страху, і, бувало, хвалив його Олекса в думці, нишком гордився братом, милувався його молодогою красою, інколи навіть бачив його мислено на чолі ватаги, замість себе. А нині Іван чипів перед ним чужий і далекий.

Довбуш протер очі, часу на розмисли бракувало, навколо вирував Вавілон. Треба сипнути ще злота, кожна часина дорога.

— Давай табівку,— прохрипів Довбуш загрозово і шарпнувся до Івана.— Чи злото твоє дорожче, ніж наші голови?

— Ти вгадав.— Іван ступив крок назад, ліва рука вчепилася в табівку, аж посиніли пальці, права заціпила бартку: був готовий обороняти свій скарб.

Цього Довбуш не міг стерпіти. Перед ним, замість брата, стояв ворог, Іуда, що цінує срібняки дорожче, ніж побратимські голови. І не встигли опришки ні схаменутись, ні перешкодити, як Олекса махнув топірцем, махнув братові просто в чоло. Йван упав, як сніп, Довбуш зірвав з трупа табівку і пішов сіяти злотом очищеним поміж смоляками, поміж ворогами, за ним, як рій за маткою, бігли опришки...

Вавілон кружляв, Вавілон повзав, Вавілон сп'янів золотом негаданим. Хміль ударив і в голову Гриня Семанишиного, і до нього докотилося червоне кружальце, червоне кружальце здалось йому сонцем, він поплазував шукати ще одного і ще... Поки опришки збігли вниз, поки дісталися до недалекого лісу, то Гринь розшукав чотири монети, а прагнув знайти тисячу, і далі перевертав каміння, корчував траву. І таки знайшов ще одне кружальце.

Чувся щасливим.

Аж коли скотився до підніжжя гори, аж коли Пшелуцький сурмами, пострілами, прокляттям приводив до пам'яті вчаділий регімент, тоді й Гринь оговтався. Був обідраний, розхристаний. В кулаці безпам'ятно стискував золото.

Ненавидів себе. Бо не за цим сюди приходив, приходив за помстою, а вдовольнився... Мало не заплакав отаман микуличинський. Намірювався жбурнути пріч жебрацьку добичу, але передумав, бо Довбуша слід пропав, і мусив багачик вдовольнитися малим.

А Довбуш у цей час сидів у глухих нетрях, опришки відсапувались від бігу, ніхто з них не смів дивитися на ватажка, зате він пестив зором кожного, радів, що вони живі й здорові, й питав їх голосно:

— Що я скажу, братове, моїй матері про Івана?.. Вона любила його...

Опришки думали, що Олекса корить себе за гарячковість, за вчинок страшний.

— Скажу їй, братове, що в неї не було двох синів. Скажу...

В пралісі темніло.

ЛЕГЕНДА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Послухайте, люди добрі, що хочу сказати,
А я хочу про Довбуша співанку співати...

...Та вродилася перша ніч.

Була ніч прозоро-синя, немовби її викупали в крижаній ополонці, мала вона синє лице, синє волосся, а очі поблискували оранжево. І хто знає, що це були за очі: чи, може, теплились вогники селянських хат, чи, може, поблискували свічки вовчої тічки?

На нічному чолі ясніла корона — місячний серп, котрий, власне, і палив усе навколо прозоро-синім вогнем: у місячній

ватрі тліли глибокі сніги; димілися і подзвонювали бурульками подільські діброви; у видолинках на млаках похитувались вершечки блискучих від інею пік нескошеного очерету; недалекий Дністер, що лежав між високими берегами, тут і там порозстібував товстий сніговий кожух і грів до місяця замерзле льодове черево; дорога, яка навпіл розрізала снігову пустку ночі, чимдуж скочувалася з горбів, круто петляла на поворотах, і здавалося, що дорога втікала кудись з цієї синьої ночі, але місяць і на неї сипнув вогню, і вона враз заіскрилась, мов мосяжними цвяшками вибитий черес.

Одна, мабуть, дорога тільки й була цієї ночі в русі, все інше спало, сп'яніле синім хмелем.

І ще, крім дороги, не спали цієї ночі, не піддавались синьому хмелеві шість старих ворон. Птиці не ночували купно в одній зграї, годували вони дрижаки на морозі в різних місцях. Воронам теж хотілося бодай забутись в дрімоті, щоб не відчувати морозяних шпильок, — то одна з них, то друга ховала замерзлий дзьоб під крило — грілися і позирали на небо: ждали північної години.

А коли північ настала, ворони змахнули крилами і полетіли. Були в леті ворони схожі на сині хрести, їхні розпростерті хрещаті тіні ковзались по снігах і тривожили вовків у полі, а собак біля хат. Вовки вили на сині хрести, сільські двораки дзявкали різноголоссям коло воріт. Ворони на них не зважали, летіли собі далі, кожна летіла з іншого боку, але зібралися в одному місці — на далекому вигоні за селом, де ще з літа стирчала закопана і для діла, і для постраху шибениця. Тут на них чекала Чорна Птаха. Чорна Птаха скидалась на ворону, тільки вдалася вища ростом і ширша крилами, мала орлиний гачкуватий дзьоб і випечене пір'я; ворони сіли на шибеничну поперечину справа і зліва, кожна з них каркнула «слава Йсу» і, напужившись, чекала запитань.

— Ну то що скажете, чим втішите панію, мої слуги? — обізвалася Чорна Птаха. — Давно вас не виділа-м. Як сі чуєте, як сі маєте?

— Та студено ось до холери... — поскаржилась Перша Ворона. Вона прожила на світі не одну копу літ, ні кров, ні поріділе пір'я вже стару не гріли.

— І голодно, най сі преч скажить, — додала Друга Ворона. — Вже й не пам'ятаю, як тото м'ясо пахне.

Виливали свої жалі й інші птиці, певно, цьому не було б кінця до ранку, якби Чорна Птаха не вдарила об поперечину крилами.

— Ану замовкніть! Фе, встидались би-сте! Чи для вислуховування ваших гризот покликала я вас сюди? Чи не моєю ласкою скільки літ живете на світі? Чи не годую вас кінським стервом на бойовиськах, а людським трупом на шибеницях? Мені потрібні відомості про людей підозрілих, бунтівливих, інакомислячих...

Ворони знітились. Чорна Птаха мала рацію. Про службу вони забули...

— Говори ти, Перша. Тільки діло.— І Чорна Птаха дзьобнула стару ворону.

Перша відсунулась.

— А що маю казати, ласкава пані? Тихий наш край... Люд убогий, на пана Каньовського, як віл, робить, до церкви ходить. Нічого підозрілого, бог ми свідок, не виділа-м.— І Перша Ворона перехрестилась. Далися взнаки роки, прожиті нею на церковній бані.

— А щоб тобі повилазило! — лайнула її Чорна Птаха.— Говори тепер ти, Друга. Чи теж, може, не маєш ніяких вістей?

— Та не маю,— скоцюрбилась, ніби очікуючи удару, Друга Ворона.— Одне знаю: люд хліборобський горілочку в Гершка п'є, плаче і співає: «Ой пив же я, пив, кобилу пропив»...— Друга Ворона промишляла харч на корчемному дворі.

— Цить! — рывкнула Чорна Птаха, і ворони аж зменшились.— А інші?..

Інші теж прилетіли без новин, тільки Шоста Ворона, вертка і непосидюща, мов дівка перед відданням, крутнула хвостом, підсунулась ближче до Чорної Птахи і зацоколтіла:

— Мої посестри, колька би їх вхопила, службу погано знають, батогів просять... А я, прошу пані, не така... Я ось дізналася, що на хуторі Лісовому в баби Ковалихи чужий чоловік появився. Ви бабу Ковалиху знаєте? О, то гемонська баба, де мене вздрить — палицею цілить. Пріч, мовить, стерво!

— Ти про чужого чоловіка мову веди,— нагадала їй Чорна Птаха.

— А я й говорю: чужий, підозрілий. Прибленькав він до старої на сивому коні, як снігом дороги притрусило. Файний молодець: зростом високий, вус — чорний. Баба Ковалиха плеще язиком, що то, мовляв, далекий кривняк, люди їй вірять чи не вірять, а я свою думку, прошу пані, маю: бабин язик брехливий, бо молодець рідко в село ходить,

панським пахолкам на очі не показується, коня свого від усього світу пантрує, ночами лише на spacer виводить і до нього промовляє:

«А не застійся, Сивий, у бабиній стайні, не розбивай черево вівсом, мине зима швидко, ліс розів'ється, і знову нам мандрівка запахне».

— Це справді вельми підозріло,— подобрішала Чорна Птаха.

— Ще хочу додати, прошу пані, що в баби Ковалихи хліб на столі появилася. А звідки, коли в неї раніше й коржем не пахло?.. Буває, що з її віконець співанки чути. Чи, може, в баби храм який, чи різдво святе, чи похорони?.. На бабі чоботи нові й свита. А звідки, з яких маєтків? Вся загадка в тому молодці. Так я думаю.

— Ти вірно думаєш, Шоста,— похвалила її Чорна Птаха.— Надалі всім вам наказую пильного ока з молодця не спускати: де б він не блукав, що б не робив, які б речі не говорив — мені доносьте. Щотижня в п'ятницю у цю пору і на цьому місці буду ждати ваших вістей. На цьому будьте здорові.

І Чорна Птаха знялася в повітря. Ворон обдало, як кошовою водою, струменем холоду.

І перша синя ніч догоряла...

...Та вродилася через седмицю у п'ятницю друга ніч.

Була ця ніч роботяшою, як газдівська служниця. Вона рясно порозвішувала на небесному склепінні зірки, їх світла було для ночі достатньо, і ходила вона полями, лісами і вибілювала сніги, і подувом вітерця розгладжувала-рівняла замети; здавалось, що ніч розстеляла по землі повітряні полотна. А де полотно на краях почорніло, забруднилось, там вона його злегка притрушувала білінню.

В таку білу-білу ніч людям не спиться, сидять люди біля замерзаних морозком вікон і слухають, як поскрипують на подвір'ях, вулицях, левадах, у садах нічні чобітки, і ждуть люди, підсвідомо сподіваються чогось, а чого — й самі не знають: може, гостей, може, ворогів, може, щастя...

Опівночі люди кладуть під голови кулаки і засинають розчаровані, а ніч їх заколисує білими снами, поки сама не втомиться.

Коли цієї білої ночі гойднулася північна колиска, з шпарини церковної бані вилізла Перша Ворона, стара Ворона нашвидкуруч проказала звичний отченаш і полетіла до шибениці.

Тут чекала на неї Чорна Птаха.

— Слава Йсу, ласкава пані,— вклонилася Ворона.

— Навіки,— фиркнула Чорна Птаха.— З чим прилетіла?

— Цього понеділка, ласкава пані, була-м у городі...

— На прощу літала-с? — усміхнулась Чорна Птаха, знаючи набожність старої Ворони.

— Але де... На торжище. Хоч і гріх по торжках волочитися, але голод — великий пан, можна там поживитися чим господь пішле.

— Що ж ти бачила на торжищі?

— Людей силу-силенну — гамірливу, безбожну силу. А між ними молойця запримітила.

— Того, що в Ковалихи перебуває?

— Звідки можу знати — того чи ні? Але дуже красного і звабного, господи прости.

— Купував чи продавав щось? — випитувала Чорна Птаха.

— Ні те ні се... Ходив поміж людьми, придивлявся, до бесід вухо наставляв. Врешті, ласкава пані, підходить той молодець до ятки одного купця, що Благочестивим Вірменином зветься. Може-сте, чули про такого?

— Ну-ну, і кинувся молодець рабувати купця? — настожила Чорна Птаха.

— Свят-свят, таке говорите... Він не був схожий на розбійника, та й Благочестивий Вірменин не заслужив, щоб маєток його плюндрували. Я 'го знаю, давно: сиротам убогим у притулку поміч дає. Його ятка якраз при торжковій рогатці, в ній всяка всячина: і оселедці, і мечі вояцькі, і вино угорське...

— Надто хвалиш купця, Вороно.

— А чом би 'го не похвалити, коли він і мені зрідка кістку кидає?

— Ти про молойця повідай...

— Я й кажу... Підходить молодець до купця, мовить: «Чув я, купчино, що-с барзо багатий?»

«Бог ми помагає, чоловіче»,— одказує купець.

«Ще чув я, що маєш славу людини чесної. Продаючи людям всяку всячину, ти не обшахронуєш їх ні на гріш, і не обважуєш, і не обміряєш?»

«Все, що ти чув,— істина,— мовить мій купець.— Я їм чесний хліб».

«Щось не дуже цьому вірю»,— сумнівається молодець.

«То перевір»,— буркнув купець.

«Це можна»,— засміявся молодець і як стій кликнув у свідки людей. Зібралась купа — не почислиш. А молодець і каже:

«Зараз, панове громадо, буду дізнаватися, чи багато в Благочестивого неправедних грошей».

— І купець погодився? — дивувалася Чорна Птаха.

— Не мав куди діватись, ласкава пані. Не жадав, аби про нього погана слава поміж людьми пішла, що, мовляв, злякався. Ну й виставив цілий короб червоних.

«Спробуй праведні гроші від неправедних розрізнити. Лише пам'ятай: не розрізниш — підеш до мене служити».

«А коли розрізну?» — це молодець.

«Всі неправедні гроші будуть твої».

А він, ласкава пані, закасає рукави сорочки, обидві руки встромив у короб з грішми, встромив і вийняв, піднявши їх вгору. І всі уздріли, як попримлипли до його рук золоті, була їх, може, з тисяча, дотепер вони поблискували в коробі чистим золотом, а на його руках враз обагрилися кров'ю, змокріли потом, сльозами.

«Видите, чесна громадо, які ці гроші праведні? На них ваша кров, у них ваша роботонька, ваші переднівки. Всі вони підступно купцем з вас здерті, чесних грошей лишилось у коробі на дні!.. Беріть, людове, назад свою кєрвавицю, вона вам належиться».

— А купець Благочестивий що? — поцікавилась Чорна Птаха.

— Нічого, лише побілів, як смерть, — відповіла Ворона, — і почав варту кликати. Поки вояки прибули — люди гроші позбирали і розсіялись, а молодець зник. Ось і все, ласкава пані, що-м хотіла оповісти. Гадаю си, що молодець підозрілий, бо не взяв собі ні таляра...

А колиска білої ночі догойдувала останні ритми.

...Тоді настала третя ніч.

Третя ніч була безпросвітно чорна, гейби в бочці смоли викачана. Чорними лежали сніги, чорніла дорога, чорно спали діброви. Чорна ніч чорним квачем підмальовувала склепіння неба, де тільки бачила, гасила ясні блискітки чи то на замерзлому Дністрі, чи то у людських вікнах. Вона навіть утопила в смолі місяць і зорі. Здавалося, що нема на світі світла, є величезна, перевозданна, наповнена мороком яма.

В такі ночі люди думають про смерть, а злодії — про чужі комори. Навіть Друга Ворона, що завжди ночувала в корчмаревому шпихлірі, спудилась густої п'тьми.

— Ай-вай, каламуть така — хоч в око стрель, — прокаркала вона п'яненко, бо звечора потягнула горілки з розбитої сулії. — Не дуже мені хочеться до Чорної Птахи летіти, але мус...

Змахнула крилами і полетіла, а куди летіла — співала...

Ой пив же я, пив,
Кобилу пропив,
Що кому до того...

— Щось дуже веселишся, Друга,— зустріла її докором Чорна Птаха...— Що нового?

— Вчора виділа-м молойця... Вчорашньої ночі хлопи зловили конокрада. Чи випив той злодій забагато і загаявся в чужій стайні, чи Семко Вихор, хлоп такий є у нашому селі, ночами не спить і коника свого пантрує. Досить того, що зловив Семко крадуна на гарячому і наробив крику. Збіглися сусіди, а вранці привели до корчми судити.

«Йой,— молитесь,— газдове чесні й гречні, не чиніть самосуду, бо я аж з Карпат приплівся, бо есьм опришок, самого Олекси Довбуша вірний побратим. Послав мене Олекса в подільські села коней роздобути, бо скоро крига скресне, ліс розбруниться і походи почнуться. А без коня опришкови — погибель. Ну я і...»

Як сказав він ці слова — громада глип-глип на себе, врешті потупили очі, ніби завстидалися. А потім ближче до того опришка підступають, оглядають його, як циган кобилу на торжку.

«Даремно ми його, братця, змолотили,— журиться вголос Семко Вихор, чоловічок — як вівсяний снопик.— Прецінь, самого Олекси Довбуша побратим і так далі. Олекса ж завжди обороняв бідного хлопа... Я навіть... навіть, як на те пішло, могу свого буланого опришкам віддати. А що? Най беруть. Для людей, прецінь...»

І вже Семко мало не побіг за конем, інші газди теж мали таку гадку.

Гаврило Крутій міх-мах шмигнув до корчми, виніс сулію, оселедця.

«Ану, християни,— каже,— розв'яжіть чоловіка і перепросимо 'го горівкою. Не хто-небудь, сам побратим Олексин, опришок, а опришок — це святий чоловік».

Так, мабуть, і розплутали б люди харцизяку, і Гаврило Крутій, що сам ласий до хмільного питва, напоїв би 'го шабасівкою, бо, прошу добродзейки, Довбушева слава розголошена і в наших краях, якби у хлопському колі не появилвся молод-молодець.

«Гов, газди! — гукнув він.— Не спішіть ділитися з ним своєю мізерією. Хочу побалакати з цим ланцем». І до конокрада:

«Що, хвалишся, значить, що-с опришок Олекси Довбуша, лицар, га?»

«Аякже,— мовить зухвало конокрад.— Я з Олексою на «ти».

«Ну, то повідай нам, як виглядає головний опришок».

«Що тут повідати? Ростом — як смерека. Зуби, руки і груди має залізні».

«Бреши, бреши,— сміється молодець.— Ти того Довбуша видів, як я діву Марію... Ще скажи нам, який у Довбуша розум?»

«Опришківський»,— ляпнув конокрад.

«Знову брешеш. В Олекси Довбуша розум хлопський. Самі подумайте, газди, чи післав би Олекса таємно у бідного хлопа коня викрадати? Чи не відкриті перед Довбушем панські стайні, чи нема в них коней бойових? Нащо б Олексі газдівську родину сиротити, коли весна йде, сіяти треба. Ні, хло', ти Довбуша не знаєш, його чесним іменем розбій-злодійство своє прикриваєш. Гріх тобі і ганьба...»

Конокрад витріщився на молойця. І раптом бахнувся йому в ноги.

«Прости, паниченьку! Ще раз присягаюсь...»— заскавулів.

«Чи ти торік не зарікався, га, коли в іншому селі корівчину крав? Чи не мав я з тобою бесіди? Ти тоді теж Довбушем прикривався. Ніхто тобі віри не йме. А за те, що чесну людину, лицаря, перед народом обмовляєш і плямуєш, за те, що вбогий люд обкрадаєш і їх кєрвавицю в корчмах проциндруєш, смерть тобі».

Десь появилсь кінь. І прив'язали хлопи крадуна до кінського хвоста, Семко Вихор вхопився за гриву, кінь рушив з копита...

— А молодець? — нагадала Чорна Птаха.

— Кудись щєз, добродзейко. Я, правда, на Гаврилову бутлю позирала.

— Т-так,— крякнула заклопотано Чорна Птаха і полетіла.

А чорна ніч сіріла.

...Та народилась вихрова ніч. Не було в тієї ночі ні обличчя, ні очей, ні місяця, не було в ній ні землі, ні неба, все перемішалось, сплуталось. Тієї ночі гарцювали вихри, вихри вили, співали, свистали, дзвонили, верещали, стогнали, гупали, товпилися. Сніг летів до хмар, хмари пішки ходили по землі. Все, що жило тієї ночі, забилося у затишки,

тільки Третя Ворона, що мала притулок в stodолі багатія Одуда, опівночі пустилася в мандрівку. Це було нелегкою справою, вихри кидали Вороною, як хвилі тріскою, забивали дух, часом Вороні здавалось, що настає їй кінець, але до шибениці якось дотелепалась.

— Най тотих вітрів ясний шляк трафить! — закляла, сідаючи біля Чорної Птахи. — А щоб вони ранку не діждали, щоб їх кольки вхопили, най їм, паскудникам, крила відсохнуть, най...

— Досить, досить! — зупинила воронячу лайку Чорна Птаха. Вона не знала, що Третя щоденно здивувалась з Оудихою і дещо від неї перейняла.

— Що-с виділа доброго?

— Молойця красного.

— Цікаво, повідай...

— Мене дідько хапає, як згадаю. Ото, чуєте, ясновельможна, вчора я уздріла той бісівський циганський табір і думаю: присяду, може, який тельбух роздобуду. І тільки, чуєте, спустилася на сніг поблизу шатрів, тільки-но кізячок дзьобнула, коли мене оточив табун циганчат. Повибігали вони на мороз голі, босі, сині, як пупи, і почали мене ловити. І всі верещать, що ворону засмажать і з'їдять — тернини би-сте нажерлись! Їм на поміч стара циганка вибігла, в таборі рейвах учинився.

На це діло нагодився молодець.

«Що то, — питає, — за содома й гомора?»

«Ворону полюємо».

«Ворону? — здивувався молодець. — Вона ж падлом живиться». Це про мене, значить. А щоб ти, скурвий сину, кісткою подавився.

«Най живиться, чим хоче», — нахмурився старий циган, ватаг.

«Кепська справа, — й собі потемнів молодець. — А в селі що, голодно теж?»

«Не то, щоб голодно, але й не ситно, — відповів ватаг циганський. — Можна купити в пана або в Гершка. Та грошей нема».

Старий циган руку простягає.

«Позич грошей, добрий чоловіче». Потім схаменувся, кинувся до дівок, одну за одну до молодця тягне, хустини з голів зриває, по заденках дівочих поплескує: «Дивись, добрий чоловіче, які красуні! Візьми одну, або дві, або три, візьми на ніч чи назавше купи...»

Молодець відсахнувся від циганських дівчат. А ватаг за полу його притримує:

«Не подобаються? Ти подивися, який товар тобі даю — нецілований, чистий, молодий. Не хочеш цих — купи мою Маріцу, мій скарб». І шарпнув молоденьку доньку до себе, і її руку в молодцеву долоню кладе. А в самого на очах сльози.

Розсердився молодець:

«Почекай, цигане, дай слово мовити. Не треба мені, цигане, ні твоєї Маріци, ні інших дівчат, їм рід циганський продовжувати, а від голоду вас порятую, грошей дам і віддачі не жадатиму». При цих словах, ясновельможна, він — отой розтратник, сучий син, розпусник, бовван, дурепа — відв'язує від пояса капшук, повен-повний білими сороківцями і кидає старому циганові в долонища. Я мало не луснула зі злості, бо де, коли, хто видів, щоб циганам маєток віддавати? Циганва, звісно, заверещала на радощах, що дурного знайшла, навколо молойця закружляла, піснями заворожила.

Ой, і був пир того вечора в циганському таборі, дещо й мені перепало, але мушу признатися: не смакувала мені їжа, безперестанно в думці проклинала-м молойця...

— Він між циганами лишився? — спитала Чорна Птаха.

— Гадасте, виділа-м? Вечір запав...

— Може, це таки він? — вголос подумала Чорна Птаха і зникла в нічному крутіжі.

Минала вітрова ніч.

...П'ята ніч була дивно тривожна, таїнами налита, тепла.

Десь щось луснуло, мовби з гаківниці вдарило. Може, це тріснула на Дністрі крига?

Десь щось шаруділо в полях, ніби трави перешіптувались. Може, це осідав, ніздрився потаємно сніг?

Десь щось заграло ледь чутно і ледь тривожно, ледь-ледь... Може, то у вербах оживали соки?

Десь щось скрикнуло спросоння. Птиця, може? Може, любов?

Цієї ночі прилетіла до шибениці Четверта Ворона.

Тут уже бундючилась Чорна Птаха.

— Та кажи щось,— попросила її Чорна Птаха.— Про що думаєш?

— Про щастя, солодка пані. Одні не заслужили, а мають 'го, інші чесно вік скоротали, а щастя не виділи ні дрібки. Візьміть, приміром, мене. Чи не була я молодою, гожою, чи кров у мені не грала? А що з того? Так і постаріла без

пари. Обійшла мене доля, обійшла на сивих конях. А інших... Ось вчора була-м на одному весіллі в селі, бо де весілля — там і вороні гостина. Дівка, я вам скажу, як помело, Мокриною зветься. До того ж бідна, як церковна миша, бо сирота. Хата костурами підперта, город — бикові ніде лягти. А хлопця файного збаламутила.

— А може, дівка не така й шаредна, як ти її намалювала? — посміхнулась Чорна Птаха.

— Не перечу, — погодилась Ворона. — Це я так, коли зі мною порівняти...

— Облишмо про це. Підозрілого чогось...

— Та слухайте... Здибала на весіллі молойця незнаного... Було це так. Десь опівночі вискочили на подвір'я молодята — розпарені, гарячі, бо в хатині співи, гульки, скрипка телілікає. Сіли вони на кубан, що на дровітні, почали цілуватися. Дівка вже й відштовхує молодого від себе, і просить, а він припав до губ — волами не відірвеш.

Вона йому і каже:

«Встигнемо, Панасе, націлуватись і... набідуватись. Тільки й нашого скарбу, що кохаємось».

«Бодай нині не гризися, Мокрино, — просить він. — Сьогодні наше весілля, наша ніч...»

«А завтра, — шепоче вона, — я до pana Гершка — корчму замітати, а ти до pana Каньовського — жито молотити... Хіба то життя, Панасе?»

Життя перед ними вистелювалось не килимом, а терном колючим. І так би вони, від весілля свого починаючи, аж до смерті в ярмі жебрацькому ходили, якби не той незнаний...

Я не запримітила, чи з городів він появився, чи з вулиці, побачила 'го тільки тоді, коли шапку перед молодими знімав.

«Не сумуйте, — мовить легінь, — знайдемо раду і на вашу гризоту». І чуєте, солодка пані, виймає той молодець з кишені калитку і подає Панасові. «На, — говорить, — молодий газдо, оцю калиту, не проста вона — чарівна: еден злий з неї візьмеш — другий появиться. Ніколи калитка не спорожніє».

І затремтіли руки в молодого.

«Як тобі дякувати, чоловіче? Як віддячити?»

«Ти, Панасе, людям віддячуйсь, бо калита їм належить: сам жий і про бідних не забувай, калік не обминай, вдовам помагай, сиріт приголуб. Такий мій наказ і моя умова.

Якщо, не дай боже, гоноровим станеш, то зникне калитка, а багатство твоє в купу попелу обернеться».

«Скажи бодай, як тебе величати, добрий чоловіче?»

А за молодцем і слід пропав. Ось видите, солоденька пані, яке щастя чоловікові випало: жінка молода і калита невичерпна...

Не слухала вже Ворону Чорна Птаха. Полетіла...

А ніч п'ята, таємно очікуюча, пригасала.

...Та настала шоста ніч.

Була ця ніч звучна, як цимбали.

Чу', озвалась в тиші струна — то спросоння заспівав жайвір.

Чу', озвалась в тиші струна — то спливав дзвінким струмком останній сніг з видолинка.

Чу', озвались струни нагально і разом — то струмили до моря дністрові хвилі.

Чу', озвались струни мелодійно, ніби на них затанцювали клевчики дощові,— то росли трави.

Чу', хтось пружне повітря ріже крилами. То летіла П'ята Ворона.

П'ята Ворона, що постаріла на панському замку, нічних струн не чула, летіла ворона спішно, хоч і мала дихавицю, сіла ворона на шибеницю.

— Рятуй! — крикнула на все горло.

— Що сі стало, П'ята? — здивувалась Чорна Птаха.

— Кінець світу, прошу пані. Це наруга, це... це образа гонору, це...

— Ніц не розумію,— розвела крилами Чорна Птаха.

— А я, гадаєте, щось второпаю? Бачила я, як тутечки панував прадід мого пана, дід, ойцец, але такого... такого. І це в Короні Польській, в ойчизне, де шляхетський гонор над усе?! Але, матка боска, я трачу час, а мого пана треба рятувати.

— Якого пана? — вже гнівалась Чорна Птаха.

— Єзус-Марія, та нашого, тутешнього, Каньовського...

— Хіба він у небезпеці? Вмирає, може?

— Ні, прошу пані, наш Каньовський... гавкає.

— Як то? Пан гавкає?

— Як же, гавкає, як пес. З самого полуденка. На різні лади!.. Страшно... Кінець світу.

— Почекай. То, може, пан Каньовський того... звар'ював?

— Ще ні... Але я тя прошу, Чорна Птахо, і пані Каньовська уклінно просить, доньки її благають: полети, Чорна

Птахо, до замку гетьмана Потоцького, хай негайно спішить з полками.

— Невже хлопи збунтувалися?

— Та ні. Хлопи стоять і регочуть.

— Від кого пана боронити? Татари, може?

— Від молодого молодйця.

— Він у замку?

— Був. Появився опівдні. Саме тоді, коли пан Каньовський зволили після обіду з одним хлопом жартувати. Наш пан взагалі великий жартівник. Провиниться, бувало, хлоп, канчуком би його відшмагати, а пан Каньовський кажуть: «В мене добре серце, роблю тебе до вечора свинею. Ходи мені на чотирьох і рохкай». Або звелять лотрові вилізти на дерево і кугутом п'яти. Чи не безневинні забави?

— Хлоп панських жартів не розуміє.

— Я теж так думаю. А нині пан Каньовський знову бавились. За якусь провину наказали Трохимові, старому фірманові, видряпатися на дерево і кукурікати. Ну, той довго ліз, врешті усівся на гіллі... і закукурікав. Смішна сценка, чи не правда?

І тут... ох... вбігає до замку молодець. Та просто до Каньовського:

«Пощо насміхаєшся над старою людиною? Пошанував би-с Трохимове сиве волосся».

Пан Каньовський, звісно, скипіли, почервоніли, мов печений рак.

«Ти хто такий, пся крев, що смієш зухвало зі мною розмовляти?»

А молодець йому:

«Я — чоловік. А ти ось — собака!»

Пан Каньовський вибалушили очі. Далі як заверещать:

«Мовч, гунцвоте! Ану взяти бидло і до пивниці, і бити, щоб кров сикала!»

Двораки було метнулися до незнайомця, а він їх п'ятьох в одну руку, п'ятьох — у другу, підняв над собою і гепнув об землю...

«Ану підходь, хто хоче бути потовченим! — волає волоцюга. — Тільки майте, панове, бачність, бо випадково може вбити».

Потім він зняв старого Трохима з груші, а пана Каньовського звелів... звелів дворакам прив'язати ланцюгом до тієї ж груші. І що б ви думали, прощу пані, оті боягузи, оті хами — гайдуки миттю сповнили його волю, ніби він

заворожив їх своєю силою... І пан Каньовський лютували, аж землю під собою гребли. Бо молодець їм наказав:

«Ти над убогим людом сміявся — порегочемся і ми над тобою. Ану гавкай, як пес».

Пан Каньовський стали як тетеря.

«Не позвалям! — плачуть. — Єстем шляхтич!»

«Тим більше — гавкай. Маєш досвід з діда-прадіда. А не схочеш — палац на друзки рознесу і під румовищами тебе і твій виплодок поховаю. Дивися-но». І молодець підставив плече під стіну, злегка натис, стіна затріщала.

А пані Каньовська:

«Гавкай, Яне, гавкай ради нас!»

І пан Каньовський загавкали. Боже мій, як вони слічно гавкали: то на низьких нутах, басовито, то на середніх, то на високих. Я слухала їх і дивувалась, як то пан дідич приховували в собі, марнували такий талант. Лаяли вони, як наша дворова сука, дзявкотіли, як наші мисливські гончі, валували, як наш вівчарський пес, дзявкали, мов наш покойовий пудель. Вони й тепер ще гавкають. Чуєте?

— Досить! — стрепенулася, найжачилася, вибухла криком Чорна Птаха. — Це він! Довбуш!

— Довбуш?! — прошептала П'ята Ворона. — Єзус-Марія... — І мертвою беркицьнулася з шибениці.

А Чорна Птаха мчала швидше кулі до Станіславської фортеці, до пана гетьмана коронного Потоцького.

Ще далеко було до світанку, коли вдарила крилом у загразоване гетьманське вікно.

— Довбуш у твоїх володіннях, вашмосць, над Дністром. Точно-м вивідала. Збирай борзо військо.

І побігли панцирні корогви до Дністра. І палило військо села. І катувало військо подоляків.

— Де ви, лотри, Довбуша сховали?

— То хіба той легіник Довбушем звався? — допитувались у катів хлопці.

І квітли посмішки на їх обличчях.

— Бігме, не знаємо, — спльовували кров під шибеницями.

І таки не знали. Бо Довбуш уже сідлав Сивого. Бо стелилась йому дорога в Карпати. Во вже минулася зима, і цієї ночі розвилися, позеленіли ліси.

А Каньовський?

Хіба не чуєте? Гавкає собі нівроку.

ЛЕГЕНДА ДВАДЦЯТА

...А сам Довбуш такий гарний, ек рожа в віконці.
А ек собі заспіває, запіє в листочок,
То по верхах си покотить єго голосочок.
А ек крикне: «Пани-ляхи, годі вам гуляти,
Бідних людей катувати, бити та карати!»
Чорногора си всміхнула, мов не тота стала,
Про Довбуша Верховина ціла заспівала...

Цієї весни Мати Смерека прокинулась від зимової сплячки геть далеко після великодня. Ще жодного року так пізно не вставала, навколишні бори вже вбралися в зелені оксамити, вже птиця на дереві, а звір у норі звили подружні кубельця, вже молоді гаджуги — Смерекові доньки, що досягали матері декотрі лише до облуплених колін, а декотрі — до пояса, гадали: більш не почують її живого шуму, але карпатське сонце і теплі земні соки дарували Матері ще одне і, може, не останнє літо. Смерека сонно блимнула з-під зсушених, аж ніби воскових вій на білий світ, на світі народжувався ранок, у тому ранкові Смерека почула цокіт кінських копит.

Мати Смерека колись боялася цокоту копит, вони означали, що з недалекого скита Манявського — обителі чернечої — вийшли кінно люди в чорних рясах з цапинами, пилами і сокирами, притороченими до сідел. Святі мужі багато років підряд ставали табором під кичерою, на якій росла Мати, і безжально косили Смерекових сестер, роздягали їх з кори наголо, волочили волоком униз. Смереку й досі проймає жах, коли згадає, як круг неї жорстоко гуляли сокири. На щастя, її не рушили, лишили, щоб засівала — плодила молодняк. Нині вона вже непридатна ні для заборал монастирських, ні для палива, однак її завжди наповнює трепет, коли десь поруч обізветься цокіт копит.

Страх потряс Смереку і цього ранку, але цього ранку повз кичеру святі мужі не їхали, на стежці появилася молодий гуцул, сидів гуцул на сивому коні, як вилитий, сидів і про щось думав, кінь під ним перебирав ногами неквапно, поки врешті зупинився, вершник розвіяв задуму, пестливо погладив Сивого по довгій гриві, спитав:

— Що сі стало, мій коню? Чом не везеш свого пана, Довбуша?

Довбуша?

В Смерековім стовбурі жвавіше потекли життєдайні соки, Мати розпрямляла покалічене вітровіями гілля — не могла відірвати погляду од вершника, багато лісових

балачок начулася вона про Довбуша, але бачила його вперше. А він, звівшись на стременах, оглядався на всі боки, видно, і йому в цій місцині довелося бувати вперше. Зацікавила Олексу висока огорожа, складена насухо з плитняку і замаїнена батогами хмелю. Ватажок торкнувся постоломи Сивого, кінь вихопився на схил кичери, звідси відкрився вид на обгороджене дворище. Довбуш спочатку й не второпав, що має перед очима, бо за кам'яною стіною рядами, один біля одного застигли хрести й хрести. Декотрі з них лежали долілиць, мов вражені кулями вої, над ними і з-під них виростали кропив'яні стебла, між хрестами тут і там виднілися в білих ризах мадонни з складеними до молитви руками, подекуди на постаментах, як бузьки на вербах, стояли з розкинутими крилами, готові до лету кам'яні ангели.

Від дивної гражди віяло холодним духом, смутком, мертвецькою байдужістю. Довбуш подумав, що це, мабуть, покинуте, давно забуте цвинтарище, хоч могил ніде й не видів. Він намірився скерувати Сивого вниз на стежку, коли над скорботними хрестами, над мертвими мадоннами і ангелами обізвався живий звук — удар заліза об камінь. За першим ударом вродився і другий, і третій, і четвертий... Несподівані звуки, як сполохані птиці, летіли із західного боку, де кам'яна гражда впиралася у високу стрімку скелю, з якої теж звисав, мов прип'ята зелена хмара, буйний хмелевий парост. Під скелею притулилася хижка з плоским кам'яним дахом, на якому стояла приставлена драбина. На одному з її щаблів сидів чоловік у чернечій рясі. Довбуш не бачив його обличчя, бо чернець не оглядався, він був полонений роботою, щось виковуючи на камені.

Щось?.. Довбуш придивився і розгледів, що чернець виковував... молоду жінку. Власне, до колін вона була витесана, тепер скульптор творив їй литки, з-під долота сипались іскри і червонясті скалки. Вряди-годи чернець відкладав долото і гладив опуклі жіночі стегна. Довбушеві в такі хвилини здавалося, що кам'яна жінка оживала і посміхалася своєму творцю, посміхалась і червоніла, наче їй було соромно чипіти перед чоловіком і перед оцими хрестами, пісними мадоннами і янголами грішно-голою. Довбуш навіть ждав, що вона ось-ось поворухнеться і затулить долонями лоно, але скульптор не дав їй цього руху, і не обдарував ні фіговим листком, ні жодною платиною, і жінка мусила стояти непорушна.

Червоний граніт, малинове сонце, що сходило, талановиті руки митця напоїли жінку життям, силою, вродою, велетенська і прекрасна постать, що ніби вродилася із скелі,

здавалося, пульсувала, бурлила кров'ю і тремтіла шалом очікування, очікування відчувалося в жіночих розтулених повних губах, у напівприкритих віями очах, у хвилях розпушеного волосся, що спадало на плечі, в руках, котрі сплелися на потилиці, в грудях, наповнених молоком і молодою жагою, у злегка випнутому животі... Олекса не здивувався б, якби жінка раптом застогнала від солодкої знемоги, бо митець створив її ще не цілованою, ще непорочно-соромливою, але вже готовою до зачаття, вона цієї миті боялась і цієї миті жадала, жадала, бо хотіла стати матір'ю, бо хотіла продовжити рід гуцульський.

Так зрозумів її нетерпляче очікування Довбуш. Колись він уже десь бачив подібну жінку, здається, це було на березі Черемошу, коли поруч лежала його Анничка, він цю мить, священну і велику, коли дівчина стає жоною, ніколи не забуде, не опоганить, бо в цій миті є не тільки шал любовний, не інстинкти самиці й самця, є в ній завжди початок вічності людини.

І, може б, Довбуш стояв отак, зачудований красою кам'яної жінки до полуденка, якби біля воріт гражди не заіржав чийсь кінь. Чернець на драбині сполошився, випало йому з рук і задзвонило об кам'яний дах хижі долото, він почав похапливо прикривати кам'яну жінку хмелевими косами. Однак було вже пізно, на воротах появився ще один чернець, ведучи на вуздечці низенького коника. Чернець був старим, сива борода снопом розметалася на тлустому череві. Олекса впізнав економа Манявського скита — отця Якіма. Скульптор на драбині заціпенів, тепер Олекса помітив, що це безвусий юнак, юнак судорожно вчепився пальцями за бильця драбини, не міг, мов заворожений, зрушити з місця. А економ, пустивши коня пастися, став перед хижою і, задерши вгору бороду, гойкнув:

— Ану злізай!

Скульптор не поворухнувся.

— Злізай, мовлю тобі. Я все видів, нечестивцю...

Скульптор стер з лиця піт. Ранніх відвідин отця економа, видно, не сподівався, тепер гарячково шукав виходу і порятунку. Та хто міг допомогти йому у цій кам'яній пущі?

— Вмієш грішити, отроче, вмій і кару приймати, — продовжував тим часом економ. — Не для того обитель приставила тебе до благочестивого отця Даниїла, царствіє йому небесне, жеби ти позорища бабські на скелі довбав. Злізай, велю! — крикнув економ, насолоджуючись владою над молодим майстром.

І скульптор скорився. Став перед отцем Якимом, як школяр перед дяком: понурих голову, руки схрестив на грудях. Зовсім не був схожий на одухотвореного митця, який ще перед хвилиною розковано і вільно оживляв мертвий камінь.

— Простить, отче економе. Молодий я... Щось ня збаламутило, підмовило...

Отець Яким перехрестився.

— Кайся, грішнику,— простягнув скульптору ремінний бич.

— Але ж бо...— відсахнувся від бича юнак, сховав руки за спиною.

Довбуш нахмурився. Він не розумів, за що економ накладає кару на митця, не бачив митцевої провини. Хіба... хіба... за кам'яну жінку? Бо старий так і сказав: «позорища бабські»... Але ж, чоловіче святий, чорноризцю, невже ти сам не вродився від жінки, баби? Пощо звинувачуєш митця в смертельному гріхові, коли він сотворив красу? Чому ти, благодестивий, не караєш природу, яка вічно і кождоденно творить прекрасне? А може б, ти карав і природу, якби-с силу мав, га? Якби-с силу мав, то обернув би усю землю в німу пустку, і не тому б обернув, що цього хоче бог, а тому, що очі твої перестали бачити красу, що розум твій і душу краса вже не хвилює?

— Кайся! — підвищив голос економ.— Біс вгніздився в тобі, він живе у твоїх руках, у твоїх помислах — вижени його.

Довбушеві забаглось, щоб митець не каювся, щоб митець не карав себе за свій талант, він хотів бачити його гордого, який усвідомив силу свого таланту, який переконаний у правоті своєї творчості. Олекса навіть шепнув:

— Не кайся, отроче.

Юнак не почув Олексиного шепоту. Юнак пам'ятав про порядки в Манявському скиті. Юнак боявся втратити пристанище і дах над головою. Юнак, крім того, що був митцем, носив ще й чернечу одежину. І він оголив своє тіло до пояса.

І свиснув бич...

Олекса мимоволі зіщулився, ніби удари сипались на його голі плечі. А ремінний бич посвистував, звивався над юнаком.

Це було жорстоке самобичування. Олекса кожної миті міг його припинити, він навіть наструнив вуздечку, щоб зірвати Сивого зі схилу кичери і підлетіти до нечуваного лобного місця. Та не зробив ні кроку. Може, його стримувало

розчарування, що скульптор скорився отцеві економові? Може, він сподівався, що ремінний бич породить у юначій душі злість і бунт, і це примусове каяття обернеться в гарт, у жадання творити наперекір насильству? Довбуш хотів, щоб трапилося саме так, саме так... І він уже з посмішкою стежив за скульптором, який, відкинувши нарешті бич, опустився на коліна і молився до сонця, молився богові, аби дав йому силу збороти плоть, аби дав йому силу противитися нашіптуванням диявола. Олекса чомусь вірив, що митцева примусова молитва — це омана, яку він благословляв.

Мати Смерека не здогадувалась про Довбушеві міркування, її не турбувала людська драма, що розгорталася на очах. Егоїстично вслуховувалась, як пульсують у ній соки, як оживає окостеніле гілля, і час від часу позирала на Олексу, котрий припишк на коні посеред заростей гаджуг, її погляд був зверхній, бо думала, що славний опришок спудився людей у чорних одежах, яких вона боялася з прадавніх пір, боялася і ненавиділа. Про це Смерека шепнула своїм доням, ті закивали кронами, їх шепіт докотився до Олексиного вуха, опришок розумів зелену мову дерев, почуте його не образило, тільки й сказав гаджугам:

— Тихо сидіть, малі, не пліткуйте, бо видите, — махнув рукою на кам'яну гражду, — там ще не скінчилася дія. Отцеві економові замало ремінного бича і покутної молитви, жадає старий стерти чудо, жадає, аби камінь знову онімів. Чуєте?

І вже слухала Смерека, і пнулися, як молоді кози, поверх кам'яної гражди стрункотілі гаджуги. І чули всі, як отець Яким велів скульпторові носити під скелю оберемки хмизу, ялинові висхлі пні, струхлявілі стовбури, торішне листя, носити все, що може горіти, аби ватра спалахнула жарко і високо, аби камінь нагрівся на червоно, як грань, і щоб, нагрівшись, луснув на шматки, жеби з грішної жінки не залишилося й помину.

Але скульптор не рушився з місця, присів стомлено на перший-ліпший хрест. Якби йому наказали каятися ще раз і ще, якби дали в руки дротяну нагайку, то він без роздуму повторив би каяття і самобичування, але знищити своє творіння не міг і не хотів. Він знав, що скит Манявський не простить непослуху, вчинить судилище, буде кара в гнилих підземеллях або вигнання з обителі. Отець економ вгодованим когутом плигав навколо нього, сукав кулачками, біла борода розкудлилась, рот викудкудакував обіцянки про

гесну пекельну і прокляття довічне... Але скульптор не міг. Не міг убити найкращого, що було в нього, не міг, бо кам'яна жінка по-живому і дуже по-жіночому зорила на нього з-поміж хмелевих пасом, зорила і... очікувала любові. І він тішився нею.

Довбуш сміявся з економового сказу, тішився бунтом молодого майстра, опришок любив усякий бунт супроти неправди і гноблення, а коли врешті-решт отець економ, розпалившись до білої гарячки, сам кинувся носити задихано в'язанки хмизу, Олекса дав Сивому волю, в миг ока опинився перед хижею і прибив спантеличеного чорноризця криком до землі:

— Постій, святий отче! Дивуюсь я твоєму рвінню. Хіба не казав тобі майстер кам'яних справ, що то я, Довбуш, повелів йому викувати на скелі подобу наших матерів?

— Н-наших матерів? — проспівав тоненько оторопілий чернець. Довбуш упав до кам'яної гражди негадано-нечекано, як різдвяний грім.— Ні, пане Олексо, не казав, не казав,— заспішив із словами.— Якби я знав... якби... то я...— схилився в поклони. Олекса не помічав цього, осяйно поглядав на скелю, замаїнену хмелем, вітер погойдував зелену фіранку, оголяв кам'яній жінці випуклі груди; соски, зрошені росою, червоніли соромливістю і свіжістю, ніби жінка зволожила їх для того, щоб дати дитині поссати. Олекса хвалив себе, що влучно охрестив скульпторове творіння, жінка зі скелі нагадувала усіх молодих жінок і їх час очікування зачаття нового життя.

Отець Яким не зважувався тривожити опришка, тупцював ні в сих ні в тих перед мордою Сивого, аж поки Довбуш знову не зв'язав нитку розмови.

— То кажеш, отче, що не знав-с? Воно й не дивниця. Адже й ти торік не хвалився ні світській владі, ні ігуменові своєму, що ділився зі мною по-божому монастирськими вівцями. Пам таєш, що за спілкування зі мною, за поміч моїй ватазі ніхто по голові не погладить. Так і майстер кам'яних справ... До того ж я порадив йому набрати в писок води.

Олекса поглянув на митця, той кліпав довгими, як у дівки, віями, він навіть забув про зсинцьовані плечі, не відчував болю, адже перед ним стояв сам Довбуш, той Довбуш, про якого згадував, як про бога, в скрутну годину згадував і кликав на допомогу. А нині опришківський ватажок з'явився без поклику, ніби великим серцем відчув його лихо,

скульптор у цю мить вірив у добру Олексину силу, вірив і мимо своєї волі бачив Довбушеве лице в червонястому граніті: він насамперед був митцем.

— А ще я передав кам'яних справ майстрові, жеби тебе звістив, що робота по скінченні оплатиться належно,— сказав Довбуш.

— Свят, свят, пане Олексю! — замахав рукавами, як чорними крилами, розпогоджений отець Яким.— Не в сербрі річ... Ти оборонець наших прав і віри істинної...

Під Довбушевим вусом зайнялася тонка, як ячмінна стеблина, смішинка. Отець Яким ізрік ересь: скит Манявський, попи на парафіях, ксьондзи в костьолах явно і тайно вимолюють у господа Олексину погибель. Це йому відомо достеменно. Та прич з ними, бог не теля...

— Проте слово опришка, святий отче, є лицарським словом: я привіз завдаток. Лови! — Він кинув навідліт мотну з грошима, кинув і не дивився, куди полетить. Чернець спритно вхопив золото на льоту.— Гроші офірую на те, щоб майстрові ніхто образ і перепон не чинив. Хочу, щоб кував далі подобу наших матерів.

— Чи я бороню? — економ прикладав руку до грудей.— Най кує собі на здоров'ячко. Та най стережеться чийогось іншого ока, щоб не підглянув хто й ігуменові не нашептав, бо гріх творити нагу паскудницю.

«Чому ж богів не гріх було створити людей голими?» — хотів перепитати Олекса. Але промовчав. Відчував, що даремно витрачатиме слова, слова від ченця відскакуватимуть, як горох від стіни, глухий став чернець до всього мирського і до краси людського тіла, для нього краса — світ потойбічний. А що красивого у мороці, в царстві тіней, у забутті вічному? А може, і тут облуда, лжа закопана? Бо он як перемінився, ожив святий отець, набожність забувши, коли зачув дзвін золотих монет. Світ — великий вертеп, люди в ньому — скоморохи, що маскуються словами, вчинками, одежами, а роздягни їх, розпізнай їх — іншими постають перед тобою: хто добрішим, кращим, хто плюгавішим.

Більше Довбуш з ченцем не розмовляв. Мати Смерека виділа, як економ видряпався на окульбачену кобильчину і подався геть з кам'яної гражди.

— Ти необачний, майстре, — першим заговорив Довбуш.

— Хто сподівався, що його наднесе в таку рань. Винює, яко пес, господи прости,— перехрестився скульптор.— А може, це на ліпше? Її під фартух не сховаєш,—

кинув на скелю.— Раніше чи пізніше... Я цього ждав щоденно і спішив її закінчити.

— Гадаєш, що перед викінченою подобою наших матерів чернеча братія оніміє? — посміхнувся Олекса.

— Краса силу має, пане Олексо. Ви виділи її...

— Кам'яну жінку? Видів. Але бачив я також, як ти виганяв із себе злих духів, і бачив я, як економ носив під твою красу хмиз. Не будь наївним... То біс з ними, тепер не посміють. Працюй безбоязно, поки я живий.

— Не знаю, як і дякувати маю,— відповів скульптор. Втім, він уже надумав, як віддячитися Довбушеві. Надумав...

— А дяка простою буде. Коли закінчиш подобу матерів, то поклич ня... Прийду з хлопцями. Людей приведу. Найдивляться.

— До осені, може, встигну, пане Олексо. Коби лише її творити... А то виковую хрести: хрести на могили усопшим, хрести на роздоріжжя проти чортів, господи прости, хрести проти грому на царині. Скит продає...

— Сам ти навчився камінь тесати чи мав учителя? — поцікавився Довбуш.

— Мав-м... Данилом звався, отцем Даниїлом. Золотий був майстер. Три роки, як преставився. Усе життя коло каменю...

— Усе життя хрести тесав? — жахнувся опришок.

— Так. Хрести тесав, а про скульптури мріяв. Про оцю жінку, яку ви назвали подобою матерів, про кам'яних легінів, що були б живіші живих, котрі, кам'яними будучи, з живими розмовляли б. Однак не встиг...— Скульптор розговорився, чув себе з Олексою легко і невимушено. Сповідався: — Перед смертю казав мені отець Данило, щоб я не відкладав головне в житті напослідок. «Відкладений, Сильвестре, лише сир добрий. Бо прийде смерть, і зійдеш у могилу, сліду для людей на землі не залишивши. І не віритимуть люди, що жив ти на світі, що горів, що талант мав. Сотвори щось для людей теперішніх і прийдешніх». Ну, я й обіцяв. А він умер...

— Ні, ти не вмреш, не зникнеш безслідно, як дим,— розчулено промовив Довбуш. Йому подобався цей вихуділий на чернечих харчах хлопець.— Скільки маєш років?

— Двадцять. А що?

— Нічо! Мелькнула думка, що-с заскоро заслонив собі світ.

— Камінь у тому вина, пане ватажку. Він — моя знада. Я шукав учителя, а для міщанського сина вчителями могли стати тільки монастирські каменотеси. За науку скит забрав у мене житейську суєту.

— Дорого взяли з тебе, Сильвестре, — зажурився Довбуш. — Ти б начхав на них, га?

— Куди я подамся?

— З нами.

— Хіба опришківській ватазі потрібні кам'яні витвори?

— Дивак, — запалювався Довбуш. — І ватазі потрібні, і домарям по селах, і міщанам у городах. Ходив би ти горами, і творив би, і тесав би з каменю свої думи завітні, га? А я б тоті думи на вершинах найвищих вмурував, най би стояли нетлінні віками і свідчили б про дух твій і талант. Най би твоїми творіннями багатіла Зелена Верховина.

І Довбуш уже бачив, уявляв скульптури на верхах: подобу Діда Велета — вияв пошанівку до предків, до їх мудрості й моці, подобу Зеленої Верховини — зганьбленої шляхтою, згорьованої, але завжди любої отчизни, і подобу її дітей — осліплого Бойчука з його бездонною жадобою помсти, легінів-опришків, Аннички... Анничка повинна бути схожа на оцю жінку, що на скелі, а може, трохи інакшою, бо вона не лише жінка, а й співець.

Довбушеве слово — полумінь, скульпторова уява — солома. Сильвестр теж побачив на верхах свої думи, перелиті, втілені в камінь. Сильвестр готовий був здерти з себе чернечі одежі, здерти й піти з Олексою. Вже його пальці нервово, квапно розгудзовували воривок, що служив, замість паска. Виходить, дуже просто розв'язуються усі гудзи.

Просто?

Чому ж руки його завмерли, опустилися, зів'яли, а молада спина — згорбилась? Невже правда, що солوم'яний вогонь короткий?

— Не можу, пане Олексо, обіт дав я чернечий, — зітхнув тоскно.

— Обіт?

Довбуш шанував свої і чужі обіти, це були для нього найвищі закони, свідчення людської чесноти, і він не став намовляти Сильвестра переступити поріг. Іноді час сам засуджує обіти, робить їх нікчемними, непотрібними, і тоді люди ламають їх, як воскові печаті.

— Ну, то дивися сам, Сильвестре...

Довбуш свиснув Сивому, взяв уздечку і поплився до воріт. — Коли надумаєш — дай мені знати!..

— Добре! — відповів скульптор.

— Та не забудь про жінку на скелі. Я буду навідуватися...

Ще раз кинув оком на скелю. Вітер услужливо роздував хмелеві пасма, жінка ледь-ледь усміхалась Олексі й мучилась очікуванням. Може, ждала його? Довбуш почув дроз у тілі, шум крові в вухах, таке з ним траплялось, коли слухав цимбали Великого Майстра, коли слухав Анниччин спів. Але ж бо Великий Цимбаліст й Анничка — живі люди, а тут камінь... Камінь, живлений руками скульптора.

Після цього ранку Мати Смерека довго не бачила Олексі Довбуша. Згорали в минувшині дні, ночі. Непомітно підросли Смерекові доньки. Через власні клопоти, — бо вешталися по кичері, влаштовуючи грища, лихі буйвири, бо й розтріскувалися, як горнці, громи, бо й припікала жарінь, — Мати Смерека перестала стежити за тим, що діялось у кам'яній гражді. Їй було досить, що звідти линули звуки ударів заліза об камінь, вони означали, що скульптор Сильвестр живе і творить.

Аж посеред літньої рівноваги, коли в деревах і травах гусли, як мед, соки, Смерека знову уздріла Довбуша.

— А я вже ждав, пане Олексю! — радісно зустрів ватажка молодий чернець. За літо він ще більше схуд, блаґенька ряса телпалася на ньому, мов на страхопуді ганчір'я.

— Певно, закінчив-с подобу наших матерів? — поцікавився Довбуш, викладаючи з бесаг хліб, бринзу і вино.

— Ні. Отець мене запрудив роботою по вуха. Не вистачало часу. Крім того, я... — скульптор зам'явся. — Крім того, я працював ще над однією річчю, працював таємно від усього світу. Готував вам дар.

Скульптор ступив на стежку, що вела вниз до жолоба річки Манявки, яка обвивала кам'яну гражду з південного боку. Опришок рушив слідом.

Сильвестр зупинився в корчах і почав розкидати купу хмизу. По всьому було видно, що нетерпеливиться. Врешті з-під ломаччя видобулась кам'яна людина, видобулась і відразу вступила в бійку з крилатою потворою, була у потвори гадюча голова, були ноги песячі, був хвіст осячий, а крила — Чорної Птахи. Людина і потвора сплелися в лютому двобої, під ними, здавалось, двиготіла земля, між ними, здавалось, ятрилося полум'я. Та все ж перемагала людина, її пальці до хрусту в суглобах здавили

гадючу шию, а ліва нога втоптувала в камінь розтрощене, ослабле крило.

Довбуш остовпів. Не в одному панському покої обзирає скульптури чужинецьких майстрів, у тих бронзових і мармурових фігурах теж кипіли пристрасті, рух, боротьба, але від цієї, гранітної, віяло чимось своїм, знайомим, вистражданим. Ватажок міг би заложитися, що десь колись здибав оцього сміливого, налитого силою і завзяттям легіня, в якомусь місці стежив за подібною бійкою. Страховисько теж не видалось заморським, чужоземним, а таки нашим, доморощеним.

— Хто то, Сильвестре?

— А ви придивіться, пане Олексо.

Довбуш то підступав ближче до скульптури, то віддалявся. Потім його брови полізли вверх.

— Аби тебе грім побив, чудотворце! Та то ж я?! — сплеснув руками.

— Ви,— чомусь стишив голос чернець. Може, не хотів заважати спогляданню двох Довбушів? Вони стояли — живий і кам'яний — один перед одним рівні, могутні, лицями красні, борнею натхнені.

Скульптор залишив їх самих. Сів оддалік на викорчувану Манявкою брилу, чекав вироку: похвали або огуди.

Опришківський ватажок з вироком не квапився, коли надивився, вимріяв самого себе досхочу, то взявся важити крилате чудовисько. Важив і помічав у ньому Антипкову гнучкість і помічав у ньому зажерливі пазурі Жельмана-орендаря, ікла шляхтичів, баньки красноїльського отамана.

— Бігме-с, файно витесав, правду витесав,— хвалив Олекса скульптора, сідаючи поруч на брилу.— Не сподівався-м.

Скульптор червонів. І мислено кликав у гості до себе небіжчика свого вчителя Данила, кликав, щоб радість спільно випити, радість і вино, яке привіз Довбуш.

Олекса замовк, знову пильно обмацуючи зором свою подобу з каменя. Над Манявкою щидлася полуднева сонливість, сонливість холодила ватажка, приглушувала початковий захват і подив, на Довбушеве чоло не відразу впливла хмарка, але таки впливла, розрослася, затьмарила вид. Чогось бракувало його кам'яній подобі, чомусь самотнім, сиротливим був гранітний Довбуш у двобої зі страховищем. І надто величним. І занадто самовпевненим, аж ніби царським.

— Чого-с саме мене вирубав з граніту? — спитав скульптора згодом.— А що, я один вартую проти чудовиська? Чого-с...

Скульптор не дослухав кінця запитання.

— Як то чого? Бо ви — Довбуш! — вигукнув він, ще не вловлюючи зміни в Олексиному настрої.— Про вас уся Верховина дзвоном дзвонить, на вас люд, мов на Месію, сподівається. Вони засівають і ростять молоді душі. Аякже... І пісні складають, казки. Моя казка най буде кам'яною.

«Він широко говорить,— міркував Олекса.— Та що я з його казкою робитиму? Принесу її в Чорногору? Будуть люди дивитися й подейкувати: мой, здурів хлопський син, слава йому голову зачемеричила, ади, свою подобу, мов король який, на верхах підхмарних закопує. А встидав би-с ся...

А може, й не осудить ніхто? Любить ня Верховина, славою обдарувала щедра, як нікого з моїх попередників, у декого з них люд відняв звитяги і мені приторочив. Аж нефайно... Я ж безсилий проти цієї наївної неправди, бо на Верховині людей багато, хіба кожному зокрема замкнеш писк?

Людям не замкнеш, а тут сам можу рішати. Схочу, понесу кам'яного ідола на верхи, вмую в гору намертво, аби нащадкам по мені спогад лишився, аби не вгадували приблизно, яким я був, аби мали змогу дивитися мені в лице. А не схочу — розмелю камінь на пісок і в Манявці 'го втоплю. Від мене залежить, чи жити ще одній казці, чи згинути».

Товклися в ньому дві супротивні мислі — жодній переваги не давав. На хвилю уявив себе з молотом у руках і уявив у той мент митця. Що то станеться з ним, як творіння своє зобачить потерте на порошок? Ні, митець його не зрозуміє, ударів молотка не переживе, кам'яний Довбуш — його первісток, перший злет, перша радість. А йому треба викінчити жінку на скелі і треба сотворити сотні нових кам'яних казок, ними багатітиме Зелена Верховина.

«То, мо', таки понести свою подобу в Чорногору? І таки поніс би, якби бодай у тій борні зі страховиськом допомагав хтось з ватаги. А то сам... лише Довбушева там міць. Скульптор забув, що моя міць і слава підперта плечима всієї ватаги, люду убогого. Я, може, й мур, та підвалини піді мною — людські. Без підвалин ні хижа, ні палац, ні фортеця не встоїть. Розсунеться... Ні, не понесу. А що вдію?»

Стояв на роздоріжжі: направо підеш — честь утратиш, наліво...

«А якби?..— таки знайшов потаємну розраду.— Спробую».

— Підемо, Сильвестре, полуднувати,— промовив.— Робота скінчена — попирувати не гріх.— І подався вгору до кам'яної гражди.

Обідали.

Виголоднілий чорнець швидко захмелів, влігся спати. Довбуш ніби цього очікував, бо знайшов у хижі заступ, борзо збіг у жолоб Манявки, викопав у піску яму, обережно поклав туди свою кам'яну подобу, зверху засипав, втолович, слід замів.

Мати Смерека шептала:

— Дивіться-но, діти, Довбуш не випадково Довбушем зветься, бо он славу свою закопує, славу собі вкорочує.

Олекса зачув її мову.

— П-с-с, Мамо, мовчи, не розбуди майстра. Мені кам'яна казка ні до чого, а він може образитися, бо в тій казці його труд і талант.

— Ще й який труд, Олексо,— погодилася Смерека.— Чернець ночей не досипав, передиху в полуденки не мав.

— А я що кажу? Тому й не можу розколоти свою подобу. Боюся знеохотити майстра. В нього руки золоті, натхненні, йому ще творити й творити... А Сильвестр найспить, най сили набирається. Я поїду, бо час... Юнак прокинеться, подумає, що я прийняв його дар, і втішиться. Най тішитися... Колись, може, люди відкопають кам'яного легіня і збореного смока. Але хто здогадається, що то Олекса Довбуш? Це вже буде скульпторова слава. Зрозуміла-с?

Смерека гойднула кроною.

Довбуш покликав Сивого і поплівся до виходу.

ЛЕГЕНДА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

Ой уже вечір, вже вечоріє,
Вже сонечко над нами.
Вибирай же ся, вибирай же ся,
Красна дівчино, із нами...

Довбушеві ще й за вухом не свербіло, а добрий посол приближався.

Добрий посол поспішав і, поспішаючи, ганьбив свої старечі ноги, що не вельми його слухались.

Добрий посол хотів би мати крила.

Добрий посол ніс Олексі Довбушу радісну вість, тую вістку він повторював уголос, ніби її можна загубити чи забути, і посміхався у срібний вус, наперед уявляючи Олексине лице.

Добрий посол не був першим, який тую звістку почув, вона передавалась від села до села, з рук у руки, від уст до уст, але останньому випала нагода уздріти зацного опришківського ватажка і сказати йому кілька слів, дорожчих від золота, щедріших од майового дощу, ясніших ніж боже сонце.

Добрий посол прожив на світі багато років, задуха роздирала йому груди, він міг би послати з вісткою свого сина чи онука, однак рушив у дорогу сам, рушив, бо в житті не багатьох доводилось йому обділяти щастям. А тут трапилась нагода, і він пішов, чужою втіхою хотів натішитися перед смертю.

Довбушеві й за вухом не свербіло. Він сидів на почесному покутті за весільним столом бубницьанського газди Микити Дранчука, який віддавав свою доньку Парасю. Тут же над мисками і келишками посапували опришки, свахи молодої і молодого, бояри, гості. В запічку викрещувала вогнисту коломийку скрипка, кликали до танка цимбали, їм глухо підтакував бубон, музику ніхто не слухав, посеред хати віяли спідницями, виблискуючи стегнами, тільки дві розчервонілі, п'яненські молодички. Газди і газдині поза столами ліниво перекидалися словами, бідкались нестатками, панськими утисками, податями; хтось брудно і смачно лаявся на всю губу; в сінях, як миші, попискували дівки, яких пощипували легіні; на постелі тісно спала зіпріла дівтора; біля мисника понадувалося старше жіноцтво, жіноцтво згадувало неголосними співанками своє віддаваннячко. В хаті панував той весільний час, коли всі наїлись і напились, коли пора йти на оборіг перепочити. Ця година є для молодої останньою у татовій хаті-колісці, бо вже кінчається ніч і вже на подвір'ї іржуть боярські коні, якими повезуть Парасю до князевого дворища.

Там ще відбувається завій, коли молода сідає женихові на коліна, він бере ножиці, відчикрижує їй косу, і надвоє ножицями розрізає життя молодої, першу, дівочу, половину наказує забути, а другу, родинну, велить почати.

Хто скаже, яке то буде Парасчине родинне життя?

Тому Парася сиділа за столом, як з хреста знята, очі повнилися слізьми, лоб її хмурился: хотіла б вгадати-передбачити своє поводження в чоловіковій хаті. Молодий, що

прямо і негнучко, ніби проковтнувши патик, чипів біля неї, усі весільні гості байдуже поглядали на Парасчин мовчазний плач, вони не могли нічим їй ні зарадити, ні допомогти, бо така вже доля дівоча. І тільки двоє людей серед гамірливиська мучились Парасчиними сльозами.

Першою людиною була її мати.

Другою людиною був Олекса Довбуш.

Дранчучку заслоняли спітнілі спини гостей, засновував тютюновий дим файок, світла товстої воскової свічі, що скапувалась на комині, було замало для того, щоб прояснити всі кути, проте Довбуш бачив Дранчучку виразно, чітко, гейби вона нахилилась до нього через стіл, а не стирчала в куті біля припічка, як прибудла прощачка, нікому не потрібна біля столів, нікому вже не потрібна в житті, бо віддавала нині наймолодшу доньку. В печі потріскував вогонь, червоний відблиск падав на жінчине лице. Мати пила очима Парасю, ніби клала її в деревище, була, здавалось, готова сама лягти в смерекову труну, бо на цьому світі доткала свою долю до рубця. За кросна сіла її донька, сіла, щоб виткати й собі талан, на мамин подібний: домашню гризоту, свекрушине дорікання, свекрові косі погляди, панську роботу, чоловікові тверді, мов довбні, кулаки, пологові муки, безсонні ночі над колискою... Ой, довго ткатиме Парася свій жіночий талан, з чистого, білосніжного він обернеться в чорний, замашений.

Ой талане жіночий, талане...

Довбуш читав Дранчуччині думи, він стояв над прірвою її безповороття і ніби стояв на Парасчиному порозі, однак чувся безсильним зупинити жіноче коло, він міг лише потішити матір, що, спородивши доньку, вона увійшла у вічність: буде жити-повторюватися в онуках і правнуках, у п'ятому і десятому поколіннях. Та цим Дранчучку не звеселиш, їй вічності не треба, вона скніє сьогоденням і журиться над завтрашнім днем доньки.

Довбуш згадав про золото, яке приніс із собою, щоб обдарувати молоду, аби в новій родині не чулася приймачкою, аби чоловік не дорікав, що взяв її голу й босу, дорогоцінний метал додасть їй впевненості газдині, додасть, але не врятує од вікопомного жіночого кола. А може, й не треба рятувати? Най мучиться, най терпить, най родить дітей, най чорніє смутком і най зрідка промениться радіщами? Смуток і радість переплітаються, як корені двох дубів, що виростили в одному жолудевому гнізді.

Це життя...

Олекса поклав на стіл перед молодією оксамитну торбинку з грішми. Парася роблено всміхнулася: золото для неї ваги не мало.

— Се тобі, Парасю, на газдівство: на овечок білих, на воликів сивеньких і на яворову колиску,— повторив колись почуті від Аннички слова.

Анниччині...

Аж у грудях защеміло, коли згадав, з якою розпукою скаржилась Анничка, що подібних слів їй ніхто не скаже.

Тепер Олекса хотів би Дранчучці та її доньці про Анничку оповісти. І нема їм чого ані плакати, ані журитися, на білому початку свого талану Парася бодай витче спомин про красне весільне деревце, а його Анничка навіть цим похвалитись не може.

Зате може похвалитися його любов'ю. А хіба це не щастя, не окраса жіночого талану? Що означають блискітки весільні, про людське око позолочені, коли немає в жіночому талані кохання?

Ох, талане жіночий, талане...

Постій... Може, тому й плаче Парася, що в її талані нема самоцвіту? І, може, через це скорбиться її мати? Почекай... почекай... І, може, в темних сінях або під вікном стоїть легінь, з яким Парася готувалася пройти жіноче коло? Спитати б її про це, га? Спитати?.. А якщо вона кивне головою, і з сіней вийде він, легінь її кохання? Тоді що? Взяти за обшивку молодого, і витурити із-за стола? Ей де, пізно, пізно... Ще вдень у церкві шлюб освятив господь бог.

Чому господь освячує узи, на які потім ллються сльози?

Опришки, наслідуючи ватажка, теж клали перед молодією шкіряні та оксамитові торбинки, не в кожній, звичайно, подзвонювало тільки золото, було в них і срібло, і мідь. Монетний голос раптово зақолилав, утихомирив хатній гамір, весільні гості гейби протверезіли, на лицах виписався подив, розцвіло щире захоплення, затаїлась заздрість. Одна Дранчучка та її Парася zostалися глухими і німими до монетного зову, вони жили в гурті окремішніми ясновидцями, котрі знали, що й Довбушевим дарунком їхню біду не порятуєш.

Якби Петро — Дранчуччин зять, а Парасчин чоловік — умів читати думки тещині та жінчині, сказав би бабам ступити писки. Його руки дрібно тремтіли, пальці то згинались, то розгинались, як щупальця, він стискував у кулаки, немовби соромився їх, але пальці не піддавались, ніби в них переселилась його душа, каждохвилево разтулялися

і... і пожадно, голодно гребли до себе шкіряні та оксамитові торбини.

А старий Дранчук облесливо кланявся опришкам.

А Довбуш... Довбуш воскрешував мимоволі у пам'яті ту... вавілонську кичеру... брата Івана. В брата теж ворухились шупальцями пальці, притискаючи до грудей табівку... в братові пальці, видно, теж переселилась нікчемна душенька, яка цінувала золото вище, ніж побратимські долі. Довбуш розмовляв із собою:

«Я послав... послав братчикову душу до пекла... власноручно... на кичері, я мав на це право, а тут... тут я гість. І тільки... Досить мені й того, що, мов пес, стою на сторожі оцих людей, щоби з них шляхта, орендарі, дуки не висотали останніх жил. Чому мене має обходити якийсь Петро? Чому мене мають боліти Парасчині сльози? Зрозумійте, люди, я — опришок, воїн, а не лічець чужих ран...»

Оце б grimнути по столу кулаком... або піти в танок... Забути б усе...»

Проте тільки відсунувся від молодого, гидився ним. Не міг ні луснути по столу, ні забутись в танці, не міг відректися матеріної журби і доччиної муки, він уже був упевнений, що в сінешньому закамарку гибіє легінь, який востаннє потаємно надивляється на Парасю. І ще болі того легіня, незнаного, безіменного, краяли Олексине серце.

Потягнувся до горілки, випив келишок, як вистрілив, жадав чуже скигління в собі погасити.

А молодий, ніби відчувши в хаті подих студеного вітру і ніби злякавшись, щоб опришки не позабирали назад свої дари, плеснув у долоні.

— Набулися ми у вас, тату і мамо, пора і честь знати. Чекають і в моїй господі на молоду красні гості.

— Пора! — вторили з порога бояри. Їхні баси запалили іскру, іскра впала поміж гурт жіноцький, спалахнула там ладканням:

Не плачте, мамуненьку,
Прийду в неділеньку.
Корови вам подою.
Волики вам напою...

В ладкання вплелось схлипування Дранчучки. Тепер її зобачили всі — маленьку, почорнілу, в білій намітці. До неї підступив Микита Дранчук, муж, голос у нього деренчав, як обплетений дротом горнець, але старий був тут татом і газдою, мусив на людях бадьоритися.

— Фе, стара, не завивай, як вовчиця,— заспокоював по-своєму жону.— Не в сторонські краї віддаєш Парасю...

Мати кусала губи, відштовхувала мужа, він скапценів, скорився, видно, вловив у її муках докір і злість. Парасчині дружки обступили Дранчучку колом, умовляли:

Не плачте, мамуню, за мною,
Не заберу вас з собою.
Лишу вам слідоньки на дворі
І дрібні сльози на столі...

Настала пора прощання. Із-за столу вийшла Парася. Була тонесенька, тендітна, вінок на голові й згарди на шиї тяжким терхом гнули її донизу. Вона стала напроти батька, вклонилась йому до пояса, в Микити зрадливо кліпали очі. Зойкнула протяжно скрипка, розбіглися клеветчики по цимбалах — почався танець: перший танець належався татові, другий — матері, а третій дружкам. Так велів старосвіцький бойківський звичай.

— Оце і все,— сказав собі Довбуш.— Коло жіноче закрутилося, замигтіли спиці, хто їх тепер спинить? — Він склепив повіки: сумно телілікала скрипка, сумно постогнував бубон, сумно танцював батько з донькою.

Задрімав Довбуш, задрімав на хвилину, і приснилось йому чи привиділось, що, замість Микити і Парасі, кружляють в сумерковому просторі лелека і яструб. Хижа птиця раз по раз б'є дзьобом у лелечине тім'я, а та не обороняється, не втікає, лише клекоче безголосо, і лише слабіше, повільніше гойдаються в леті її крила.

Фу, мара-видиво! Згинь, щезни! Лупнув очима. А може, то й не мара, може, таки на правду винен Микита Дранчук у біді Парасчиній?

— Сідайте, вуйку Микито,— мовить без слів Довбуш,— сідайте і повідайте, як-сте доньці світ зав'язали...

— А таки-м зав'язав,— признається, як на сповіді, Дранчук.

— Холера би вас, вуйку, напала. Чув я, що Парася кохалася з іншим.

— Та любилася, ая... Гречний легінь. Григір... і до роботи охочий... Але коханнечко, пане ватажку, на таріль не покладеш. Не має ні кола ні двора. Двоє голих побрались би, голяків на світ пукали б...

— Хіба-сте не виділи, як ми Парасю вивинували?

— Ви прилетіли нежданими журавлями, я на синицю в кулаці числив, ая... В Петра — обійстя, пара волів... Коби знатя...

— Чи не можна той гудз розв'язати?
— Але де. Що зав'язав бог — розв'язує смерть.
— Може, я розрубаю. Одним махом.
— Супроти господи підеш? Люди що скажуть?
— Люди вашій Парасині другого життя не дадуть. І ви, вуйку, не дасте.

— Життя, життя... Звикне, пане ватажку. Людина до всього звикає. Та лишім про це. Що засипано в кіш — най змелеться. До тебе ось сторонський чоловік прийшов.

Олекса глянув просто наперед себе, глянув недружелюбно, бо не любив, коли йому перебивали бесіду. Перед столом, спершись на костур, стояв дідуган у білій сорочці, в білих гачах, з білою головою. Олекса обійняв його зором якомсь зразу цілого, від стіп до голови, дідуган немовби увесь світився, був схожий на сонячний промінь чи на святого апостола з давніх образів.

Дідуган чемно вклонився, прошамкав беззубим ротом:

— То ти будеш Олексою нашим, Довбушем?

— Хіба не видно? — сказав Довбуш.

— Та чо', видно, — засміявся дід. — Файний хлопака, нема що казати. — Озирнувся по притихлій хаті, мовби чекав підтвердження своїх слів. — А я єсьм, Олексику наш, Довбуше, добрий посол.

— Слухаю вас, нанашку.

— Слухати тут, Олексо наш, Довбуше, небагато. Зате втіхи — цілі міхи, — підморгнув бровою. — Чесні люди мені передали, аби-м тебе возвістив, що в Чорних Ославах жона твоя Анничка мала дитину. Хлопчика вродила, опришка...

Анничка? Опришка?.. Довбуша вітром вимело із-за наїдків і напоїв, миттю опинився посеред хати; хата загелготала голосами, побратими-опришки обіймала ватажка, цілували, всі простягували до нього келишки і кварта, ревли «многая літа»; і він з усіма пив, хміль його не брав, радість була хмільнішою горілки; обличчя мав трохи розгублене, дурнувате, як у всіх батьків, коли народжуються первістки. А з серця вибухало: «Син! Син! Сина маю! Ха-ха, сина!»

Хотів у цю ж хвилину вздріти Анничку, хотів узяти її на руки, як дитину, і обцілувати. Хотів у цю ж хвилину опинитись біля коліски свого первістка, торкнутися губами його рожевих ніжок-рогаликів, його розчепірених манюсінських пальчиків-квасолин, хотів...

Чув себе не Довбушем, не опришком, не месником за людські кривди, був просто людиною, батьком, у грудях вирувала ціла повінь тепла, вдячності, ласки — аж задихався.

Забув про Дранчуччину гризоту, про Парасчин мовчазний плач, про загребуці пальці її чоловіка, не запримічав нікого в хаті й не пам'ятав, що перед приходом доброго посла в ньому визрівало рішення врятувати дівочу долю, вхопитися обома руками за спиці жіночого кола і крутнути ним у другий бік. Все вилетіло з голови, стало малозначним, потонуло в особистій втісі, гадав, що коли сам хлюпався в рожевій купелі, то її бризки ошчаслилювали й людей.

Як стій здав на Івана Ясенівського ватагу, метнувся у сіни, забувши попрощатись і подякувати за гостину, на подвір'ї кликнув Сивого.

— Полетимо, побратиме, в Чорні Ослави. Сина маю, — цілував коня в ніздрі.

А коли встромив постіл у срібне стремено, хтось вхопив його — рвучко і прохаюче — за полу гуглі, і хтось плюхнувся на землю, розпластався, зайшовся в риданні. Парася...

Мусив повертатися у грішний світ. У ньому озвалось роздратування.

«Господи, навіть святу для мене хвилю омрачнюють. Я нікого не знаю, я нічого знати не хочу, я собі звичайний бадіка, їду в Чорні Ослави на свого сина й жону подивитися. Дайте мені хоч трохи спокою, дайте мені власного щастя напитися досхочу. Ідіть пріч... Ідіть... — міркував, заносючи ногу через сідло. Сивий тремтів під ним нетерпляче, рвався в дорогу. — Я ниньки не Довбуш, ним стану завтра-після-завтра, тоді показуйте мені свої болячки, шляк би то витрафив. А нині — ні».

«Завтра буде пізно, Олексіку».

Стрепенувся.

В хаті, видно, помітили, що молода зникла, кинулись у сіни батько й мати. Молодий Петро вискочив з опришківськими торбинами в руках. Його бояри вже одривали Парасю від землі, вона не давалась, прилипла до стежки.

«Поможи їй», — почув далекий голос дружини.

«А що можу вдіяти, Анничко? Не піду на рожен проти бога і закону старовіцького?» — розмовляв з жоною Олекса.

«Не підеш? А я ніби не пішла супроти всіх? Ти забув?.. Гадаєш, злі язики не полоскали нам кісточки? А ми хіба від того менше любитися стали?..»

«Все пам'ятаю. Але...» — боронився Довбуш.

«Я тебе не впізнаю, Олексіку. Сам у щасті потопаєш, а іншим можеш дати бодай дрібку його і скупишся. Парася ж Петра не любить. Всохне... Може, втопиться... Може,

з нелюбом вік звікує і стиха тебе проклинатиме... А може, скам'яніє, як ті двоє з моєї казки, яку-м тобі повідала в нашу весільну ніч на березі Черемошу...»

«Ну гаразд, Анничко, я подумаю».

«Думай уже, в сю ж мить. Ранок змотує нічні клубки».

— А що тут, власне, міркувати? — стряхнув головою Довбуш. — Насильство ж чиниться! А я... Ей ви, боярове, — крикнув хлопцям, що моцувалися з Парасею, — лишіть дівку! — Бояри опустили руки і позадкували до порога. — А ти, Парасю, встань. Витри сльози. Доста наплакалась.

Блиснув їй гранчик сподівання.

— Тепер кажи, але голосно, щоб усі чули: чи любиш Петра, якого тобі вчора в церкві нарекли мужем?

— Ненавиджу!

— Чого-с у церкві попові про це не сказала?

Метнула погляд на батька, запнулася:

— Бо тато... тато сварились... казали, що вб'ють ня... що самі того встиду не перенесуть.

Микита Дранчук коло сінешнього одвірка никнув і в'яв. Довбуш не мав на газду злості. Старий жадав дитині багатого легіня.

— Кого собі за мужа взяти б хотіла?

В її грудях гранчик розгорався, сміливішав, залив рум'янок лице. Добре, що сутінки, ніхто цього не видить.

— Кого ж... — розгубилась. — Звісно ж... Григір і я... давно ми з ним кохаємося... тільки тато не дозволяли... Усе Бубнище знає...

— Він тут, твій Григір?

— Тут, — шепнула.

Він вийшов несміливо із-за оборога, мняв перед Довбушем і перед людьми крисаню.

— Любиш її, хло'? — Довбушеві починав подобатись цей допит, схожий на церковний ритуал.

— Та ніби... Але сирота я... Ні кола ні двора... — В хлопця був несподівано соковитий бас.

— То нічо'. Як любиш — то бери ї'.

— А я?! — шарпнувся з гурту Петро — молодий. Підбіг до Довбуша таки з торбинами опришківськими. — Та то ж рабунок, пане ватажку! Брати жінку від живого чоловіка. В церкві ми...

— Що в церкві зав'язано насильно і лицемірно перед господнім ликом, то я тутки перед людьми розв'язую...

— Але ж встид... ганьба... розхід який... — просився Петро. Він розумів, що з Довбушем жарти короткі.

— За все витрачене твоєю родиною на весілля і за встид-ганьбу плачу тобі сторицею: все, що маєш у руках, — твоє. За Парасю нічо' не даю, бо вона не твоя і ти її не любиш.

Петро стовбичив мовчки, мовчки виважував у руках опришківські торбини.

«Що там у них? — міркував. — Чисте злото? Срібло? Но, тепер першим газдою стану в селі. А Парася... Тьху... Схочу — сто подібних матиму. Котися, котися до дідькової мами з тим наймищоюгою! Думаєш, мені шкода? Але про це — п-с-с... Мовчати пнем. Гнути голову. Сопіти. Про людське око. Най люди мене жалем обкладають, най співчуювають, най їм здається, що Довбуш насильно жону відбирає. Хі-хі...»

А може, про це ж людське око благнути: «Змилуйтеся, пане Олексю! Вмру я без Парасі»? Здурів! Чого доброго, той збуй може передумати. Ні, ні, мовчати і стояти каменем».

І стояв. І краєм ока косив на опришків, котрі на Довбушів знак привели ще двоє коней. І вже Парася і Григір у сідлах.

— Молодята, вуйку Микито, поїдуть зі мною. Я поможу їм звестися на ноги, так що не гризяться, — натягнув вуздечку Довбуш. — Мене не кляніть, що-м не по-божому звінчав вашу доньку. Я хотів по-людськи...

На воротах оглянувся. Стара Дранчучка посилала вершникам великі хрести, благословляла їх дорогу, їх коні, їх сідла.

Добрий посол кинув услід:

— Най здоровий і потний син росте, Олексю наш, Довбуше!

— Дякую красно, нанашку! — знову оволодіваючи власним щастям, відповів Довбуш.

Піяли в селі треті когути. Їхали селом троє щасливих. Ні, троє найщасливіших у світі людей!

Найщасливіших? Хіба вже в Карпатах забуте повір'я, що про щастя вголос не говорять? Ще, дух святий при хаті, арідник післухає і перекує щастя на біду, він до лихого великий коваль.

Може, вже й перекував?

Бо на цю ж дорогу, якою їхав Олексю Довбуш з молодятами, на другому її кінці, вишкандибав журний посол, журний посол не квапився Довбуша зустрічати, най собі вагажок порозкошує зайву годину, най... Те, що має дійти до вух, дійде, і під землю не западеться, і в небо не злетить.

Дорога лісова тим часом котилася то по рівному, то вистрибувала, мов сарна, серед стромовин і крутоярів, то терлася, як веприця, об сіро-зелені колонади букових храмів, то байдуже чавкала в затінках болотом, а на крем'янистих пагорбах викрешувала об кінські копита іскри.

Бавилася.

В полудень Довбуш і журний посол таки здибалися. Послувати випало на молодого газду, якому власна жінка ще здавалась таємною таємницею, незбаченим створінням, тому посольський обов'язок видався йому особливо важким. Щоправда, він не сподівався здібання з Довбушем, мав гадку в сусідньому селі, як це заведено, звалити ношу на чийсь іншу спину, і той понесе далі.

А тут... чвалав Довбуш, чвалав гонорово, весело, в супроводі молодих. Ніби до шлюбу їх проводив.

Посол забув про власні ноги, і ноги зупинилися, посол журний забув про свій язик, і язик приріс до піднебіння. І най приріс би назавше, ніж мав би виплюнути страшні слова.

Однак мусив... Мус — завжди великий чоловік, мус — бог і цар. Він трохи схожий на уродини і смерть.

Коли вершники наблизились, посол підняв руку. А щоб вона всохла.

— Що сі стало, домарику? — безпечно звівся Довбуш на срібні стремена.

Журний посол німував.

Журний посол хилився перед Довбушем, як підгнилий хрест. Ось-ось упаде...

— Хочу говорити з тобою, пане Олексо, про сумне.

— Я б волів про смішне, чоловіче, — відбився жартома Довбуш.

— Смішне нині не для тебе...

— Ов, а то чому?

— Бо нема твоєї Аннички, — випалив посол.

— Ні, ні... — Довбуш не повірив у почуте. Ще під вусом жевріла смішинка, ще в очах жевріла смішинка. — Ну, ну, — хитнув з докором головою, мовляв, що за дурні жарти? Хіба так можна? Уся Верховина знає, як дорога мені Анничка. — Ти що, зду... — Не доказав. Студінь війнула по жилах, льодове лезо гостро штрикнуло в серце, аж скорчився, зменшився від пекельного, крикливого болю. Біль засвітив блискавицю, на мент засвітив, а потім настала пітьма, як у горобину ніч. І серед тієї ночі, замість

журного посла, молодого газди, таки виріс... хрест. Хрест рухав раменами, ніби комусь подавав знаки. Кому? Дзвонарям на дзвіницях? Чи лісам? Мабуть, їм... бо ліси враз стали безчисленим натовпом жалібниць у зелених киреях, у зелених жалібних намітках, натовп жалібниць заспівав:

Вічная пам'ять!
Вічная пам'ять!

Затулив вуха. Та хіба помагало?

...Вічная пам'ять!..

— Як так... нема? — простогнав.— Вона ж мені сина народила?! — безпорадно оглядався на молодят, немовби чекав від них підтримки, наче ждав від них заперечення слів оцього домаря.

— А таї, Олексо, нема і всьо... Була, і нема. Що чоловік... піщинка. Сина народила... а потім її живцем у землю закопали. Шляхта... за співанки бунтарські...— Під журним послом мліли ноги, він сів на обочину в густу траву, заслонив вид долонями. Уявляв, як Анничку закопували, бачив чомусь на її місці свою молоду жону, жалів Довбуша не як зацного опришка, жалів просто по-людськи, як сусіду, як осиротілого вдівця.

— Хто... їй смерть спричинив? — спитав Довбуш, ніби тепер це мало якесь значення.

А у вухах:

Вічная пам'я! а-ать!
Віч-на-я-а-а...

Та перестаньте, зелені жалібниці! Прошу вас...

— Пшелуцький,— з кривавої далечі докотилося до Олекси ім'я ката.

— А син?! — скрикнув.

Посол розвів руками. Ні, про сина нічого не веліли передати. Лише про Анничку.

Вічная пам'ять!
Віч-на-я-а-а...

Ех ви, ліси...

Ліси тут ні при чому, ліси обабіч дороги прислухалися до його слова, зелені жалібниці замурували вуста, було у гробовій тиші чутно, як вони важко дихали. Погребальна мелодія жила в ньому, в Олексі, співала в ньому і плакала.

Врізав Сивого попід ребра.

Полатів. Сподівався воскресити Анничку? Чи мчався на помсту?

За ним летіли молодята.

Може, це тільки сон-мара?

Навій? Жарт арідницький?

«Згинь! Згинь! Щезни!»! — шептав на лету, відпльовувався через плече і хрестився.

Втішав зболене серце. А нащо? Людина завжди себе втішає, сподівається на краще до останньої хвилини. Так і Довбуш.

До Анниччиної могили дістався пішки надвечір. Сивий не витримав шаленого лету і впав під Чорними Ославами без духу. Ще одна втрата. Прощай, Сивий, і вибач...

Олекса хитався, йшов, як сліпець. Чорноославські люди привели його до Аннички попід руки.

— Тут вона, — показали на свіжий горбик землі й пішли геть. Пішли на далекі роздоріжжя, на глухі потаємні стежки стерегти Олексу Довбуша від можливого нападу смоляків, бо був безборонний, як дитина.

— Анничко! — покликав, коли залишився сам.

Тільки вітер...

— Анничко!

Тільки зітхання трав.

— Анничко!

Тільки гасло сонце.

Тепер повірив, що її нема. Коли жила, то на перший клич озивалась у ньому.

Якби мав сльози, то би виплакався. Але вони затверділи, скам'яніли в грудях.

Обійшов навкруг могилу. Маленька... непомітна. Хто через десять років вгадає, що тут лежить жінка, яка будила бунтарським співом Зелену Верховину? Хто знатиме?.. Хто пам'ятатиме?..

Хіба лише він...

Скапувалось на західному прюзі сонце, скапувалось, як червона свіча. Ніколи і не думав, що сонце схоже на вогник свічки.

Поруч заскреготала сойка. Яка сойка? Навіщо? Де? Диви... сидить на калиновому кущі, який хтось устиг посадити на могилці. А він і не помітив його... Виходить, люди не такі вже й байдужі до Аннички? Найшлася добра душа.

Чомусь пригадалася мамина казка про двох лихих і третю добру сестрицю. Там, у казці, здається, вбита сестра голосом калинової сопілки промовляла. Але таке буває в казці...

Та все ж махнув чепеликом по калиновій гілці, скрутив сопілку, притулив до губ.

«Ой поволі, Олексіку, грай. Ой поволі...» — обізвалась флюяра.

Зрадів.

«То ти, Анничко?»

«Я».

«Як то сі стало?»

«Питаєш про мою смерть? Про сина нашого спершу розкажи».

«Я ще 'го не видів. Люди кажуть: у безпечних руках. Матері гуцульські плакають 'го почергово. Говорили ми, що зуб у нього росте».

«Буде зубатий, як ти. Підросте — на дедьове місце стане».

«Е, що дедя... Тільки й слави, що Довбуш. Тебе ось не вберіг...»

«Не карбуйся, Олексіку. Ти воїн, і я — воїн, різною лише ми зброєю воювали: ти — мечем, я — словом. А хто знає-угадає, де воїн ляже?»

«Дуже тя мучив пес Пшелуцький?»

«Спочатку — ні. Привели ня на це місце. Тут смоляки табором стояли і казали, аби-м веселої заспівала, аби-м їм душі розрадила, бо начулися про мій голос і мої співанки. А я їм відповіла, що негоже співцеві, народ якого із дня в день кров'ю сходить, бога в якого власного відбирають, мову якого толочать і ганьблять, весело співати. Гріх тому співцеві й прокляття».

«Ти добре сказала, Анничко. Як і належить жоні Довбуша».

«Як і належить доньці Зеленої Верховини».

«І то правда. А потім?»

«А потім били... А я, зціпивши зуби, мовчала».

Врешті паниченьки вздріли, що-м сильніша од болю. І Пшелуцький звелів винести перед шатро якусь скриню. У скрині сукні-адамашки. Обіцяв ня в палати взяти... Я тоді розсміялася. Хіба співці народу можуть лакомитися на канцур'я?.. І знову ня почали бити... Врешті Пшелуцький сипнув переді мною сріблом-злотом. Я вже не сміялася. Копала-м від себе злоті. Пшелуцький крикнув, аби закопали живою... Аж тоді я заспівала. Ні, Олексіку, я не співала веселої і не співала-м погребальної. Я співала пісню воскресіння. Я ще ніколи так не співала. Про тебе. Про твоїх хлопців. Про живих, мертвих

і ще не народжених воїв, про волю. Про майбуття моєї Верховини...

А вони рили яму, рили, рили... Спішили. Ноги їм делькотіли. Руки в'янули... Напасники лякалися пісні воскресіння. І я ще ніколи не чулась такою сильною, як перед смертю. Я навіть після смерті, коли глина заслонила ми день, співала...» І вмовкла сопілка.

«Анничко»...

«Змучилася-м, Олексіку, любий».

«Я помщуся...»

«Помста — справа живих. Хочу одного: аби-с ня не забував. Носи з собою калинову фляру. І ще хочу, аби-с сина сокотив».

«Буду».

«Можеш женитися з другом... Ти молодий, за тобов жінки впадають».

«Пусте говориш. Як я жити без тебе буду?»

«Ти, кажуть, безсмертний...»

«Ой ні, Анничко. Досить ворогові відлити срібну кулю, над якою дванадцять попів відправлять дванадцять служб божих, і можна мене вбити...»

«Мовчи, Олексіку, мовчи, бо ще хтось зачусь... Ти жити повинен на радість людям, панам на погибель».

«Гірко мені...»

«Не скаржся, Олексо. Не гнися...»

«Анничко...»

Тиша.

«Анничко!»

«Анничко!»

«Ан...»

Лише шелест трав, лише стогін лісів, лише плескіт річки.

«Анничко-о-о-о!!!»

Даремно.

Сонце — як недогарок: кліп-кліп...

Казка скінчилася. Ах, коби то казка, коби обернулись в оману той журний посол на дорозі, той шалений лет конем, оця могилка... Коби відчув на своїй шиї живі, гарячі Анниччині руки, як колись бувало. Ой, замало ними намилиувався, замало їх націлував, замало на них надивився, замало їх жаги напився.

І сталося чудо. Бо раптом відчув, що чийсь руки обвили його плечі, руки не казкові, не потойбічні, ні, а живі, справжні, розпашілі, жіночі.

— Ан...! — скрикнув.

Обернувся.

І стрівся з очима тієї, яку колись кликали Марилькою, а тепер — Дзвінкою.

— Ти?

— Як видиш. Знала-м, що до цієї могили прийдеш. Чатувала...

Зняв жіночі руки з шиї, як колись зняв там, на ганку Лейбової корчми.

— Совість мала б. Тут моя жона...

— Царство їй небесне.— І зазірала у вічі покірливо, винувато, як побита сучка. Була вбрана по-весільному і була... красна, мов зоря. Сам зніяковів, що помітив її знаду.

— Чого-с прийшла? — Був лихий на себе.

— Сказати тобі, що не можу без тебе, що вмираю... Тепер ти вільний. Візьми мене, ощаслив. Ну, не сьогодні, я розумію, не завтра... Через місяць, через рік... Аби-м лише знала... Тебе навіть Анничка так не любила...— засипала його словами, мов градом, мов камінням.

— Курва ти, Дзвінко,— вилаявся, відступаючи від Анниччиної могили, щоб не осквернити паскудним словом святого місця.

— Правду кажеш, Олексіку, бігме, правду,— йшла за ним, як сновида.— Але що маю з собою вдіяти, така-м є... як свята Магдалина.

— Пріч!

Лякався її кохання.

— Не проганяй! — зсунулась на коліна, поповзла, хапала за ноги.— Нічого не кажи, не обіцяй, але й не відштовхуй. Щоби-м надію мала.

Гидився нею. Ненавидів.

— Пріч! — вдарив ногою. Чув: попав у груди.

Аж завила. Чи від болю? Чи від образи? Схопилась.

— Б'єш-ш, опришку-у-у?! — Почорніла.— Б'єш-ш?! Відвертаєшся? Курва я? А чи знаєш, що через тебе... через любов мою... я навела смоляків на твою жону? Я... Марилька... Дзвінка...

Гордилась, певно, скоєним: руки на бедрах, груди хвилюють, обличчя зблідле. Коси розпатлані. Відьма? Чи просто Дзвінчукова ображена газдиня? Чи просто жінка? Закохана жінка?

У сказане нею повірив одразу. Шугнув рукою за черес. Блімнув ніж.

Не злякалась, немовби чекала ножа. Ніби в тому чепелику таїлось її спасіння.

Чому не вдарив? Чому змарнував мить лютого спалаху? Чому?..

Може, тому, що вздрів у її очах ніжність до себе, любов?

А може, здивувався розкритій таїні жінки?

— Ліпше б мене вбила,— сказав охляло. Відчув утому.— А тепер іди, Дзвінко, іди,— сказав хрипло,— хочу відпочити.

Вона осяяла його закоханим поглядом, в очах на самому дні засвітився вогник надії, вогник то пригасав, то оживав. Значить, він її не вб'є? Значить, вона йому не байдука?

Господи... Він буде її? А коли?.. Головне, що буде, буде, буде, буде!

Зірвалась і щодуху побігла. Виростали в Дзвінки крила. Бігла, молилась, плакала:

— Господи, до скону зостануть боржницею твоєю, лише наверни 'го до мене! Наверни... Збудую ти, господи, церкву, тисячами свічок освічу твій лик...

Аби тільки Довбуш був мій...

— А коли ні? Це ж Довбуш...— спам'яталась біля коня, якого припнула в корчах.— Тоді... Тоді, господи, запродам дідьковій душу і...— І засміялась на все надвечір'я. З думки власної про Олексину смерть сміялась. Він житиме, її Олекса, тисячу літ...

Боже, який красень вечір западає.

Боже, яку пахучу росу посилаєш на зела і на дерева...

Боже, хвала тобі!

А Довбуш ішов до річки, що хлюпотіла поблизу, схована у вільшинні, йшов поволі, нога поза ногу, хитався, йшов похнюплений і охлялий.

Прагнув напитися води і лягти. Завтра буде день, і буде сила, і будуть ясні думки. А нині напитися і лягти... Навіть не помітив двох коней, опришківських коней, що паслися поміж корчами.

На березі річки зупинився. Почув веселі голоси, сміх. Кому нині весело? Розсунув корчі. Показалося плесо, а в плесі ніжився юнак... Григир. На прибережному камені стояла Парася, стояла гола, безсоромна, щаслива.

— Ну ти вже змив парубоцький леп? — розсипала сміх. Дівочий сміх плив до Григора срібною доріжкою. Ловив його в долоні.— Чалапкаєшся, як гуска,— докоряла Парася.

Закинула руки на потилицю. Була повернута до Олексієм, і він помітив її очікування, нетерпляче очікування, воно струменіло в руках, у тугих грудях, у струнких стегнах, і це Парасю дивно єднало з тією, що на скелі під скитом Манявським. Диви, Сильвестр — чернець, а десь підгледів у житті свою Парасю, підгледів і викував на скелі, щоб жив вічно час очікування зачаття.

— Йду вже, — добродушно відгукнувся Григір. — Сполошуся і буду готовий до шлюбу, — жартував.

«А про мене й забули, — зажурився Довбуш. — І про мою біду...»

Проте не гнівався на молодят. Кожному своє.

Григір вискочив, як молодий лошак, на берег, припав губами до Парасциних губ. Похилились обоє. Спалахнули обоє.

Горіли. Довбушеві було б уступитися з берега або принаймні зажмуритися, однак дивився, дивився на зачаття нового життя. Був присутній, як бог, при творенні в любові вічності. Дивився і згадував Анничку. «Коби мені карпат-зілля, може б... Може б, і воскресла моя Анничка?.. Але ж де я його знайду? Либонь, ніде. Дідо Велет спопелив геть усе... Лишився син. Чув-м, що його виколискують верховинські мами. Значить, живе і житиме моє продовження, син мій! Але де? На Верховині моїй, у Карпатах!

І я прилину до тебе, синку, ще ниньки, відразу, сю хвильку...»

ЛЕГЕНДА ДВАДЦЯТЬ ДРУГА

Ой колишіться, гори, сніг, гори, веснами...

В ньому воскресла стара, як світ, співанка сіяцька про те, що рукою махнув — сонце засвітив, сонце засвітив — зело посіяв...

Воскресала співанка і знову вмирала. Бо тепер не час і не пора сіяти зілля, зима закувала землю в льодовий панцир, приспала під муравою корінь деревинний і насінину трав'яну. А щоб зілля солодше дрімало, аби в затишкових яругах дочасно не кільчилися брандушкові цибулини, то найняла вона чисницю вітрів, і дують вітри, як ніч, так день, одну нуту трублять і колишуть гори в сніговій хурделиці.

Ой колишіться, гори, сніг, гори, веснами...

Олекса сидить на пеньку біля жаркої ватри в полонинській хижі, в тій самій закуреній хатчині, де щастював з любовою. Колись... Тієї зими чорна хижка була йому палацом красним, бо Анничка її веселила, а тепер вона скидається на понуру ведмежу гавру. Та й Олекса теж не подібний до того легіня, що з дівкою бавився: сорочка на ньому брудна, лице взялося щетиною, давно не стрижене волосся позлипалось у космаки, плечі схудли й згорбатили, журба випила блиск з очей, рум'янок зі щік... Рідна мама не впізнала б свого сина, він сам на себе нагнав би, мабуть, страху, коли б подивився в люстерко.

В хижці нема люстерка, є тут зате Довбушеві жалі, чорніші од закурених стін, є тут Довбушеві плачі, тяжкі, чоловічі, як жорнові кола, і є тут дні і ночі, зіткані з нудьги.

Восени, коли розлучився з ватагою, Довбуш мав намір зимувати неспізнаним помежи людьми — на Подолії, але потім передумав, потягло його незборно на це дике безлюддя, сподівався на самоті з Анничкою набутись.

Любив її. Була вона вікном чистим, в яке дивився після літніх походів на шляхту галицьку, була криницею нескаламученою, з якої пив цілющу воду.

Застав хижку пусту і переповіді вівчарські, що вбили смоляки його Анничку, аби Довбуша не любила, аби криницею для нього не була, аби її смертю над ним посміялись...

А тут кожне місце і річ пам'ятали молоду газдиню: лежанка з сіна ще мала форму її тіла, на клямці, здавалося, лишилось тепло її пальців, на порозі, здавалося, карбувалися її сліди. Тут старе сіно пахло дівочою косою, тут причувався Анниччин голос, і Довбуш, ніби з розуму звихнувшись, цілував обледенілу клямку, припадав чолом до порога, вночі тулив до себе і гладив студену лежанку.

«Ой, журу моя, зажуру...»

Бували дні, коли він, загибаючи од розпуки, виходив з хижі, блукав у сніговій пустелі, блукав і, прикладаючи до губ задубілі долоні, волав любовку на полуденок:

— Аннич-ко-о-о-о!

Аж птиця падала на лету від того зойку.

Він прислухався до безгоміння, і, видно, долітала до нього відповідь, бо квапився додому. Наспих голився, вбирав чисту сорочку, підмітав хату — ждав Анничку. Потім смажив на вугіллі півбарана, цідив у коновку з бордюга вино — чекав Анничку.

«Ой, як я тебе виглядаю, моє золотце, ой...»

Вона не приходила, Анничка була далеко, Анничка лежала під пластом землі, а він уперто її очікував, не рушив їжі і не торкався вина. Так досновувався день, миналися вечір і ніч, світанок заставав Довбуша скоцюрбленого, змученого за трапезним столом, він зглядався на Олексину муку, напував і посилав сон.

Ой колиши мене, соньку, зрана
До полудня, завше колиши...

В інші дні Довбуш занехаював ватру, що вкривалась шаром попелу, діставав з бесагів загорнуту в хустину калинову сопілку, притуляв до потрісканих, що аж ніби корою взялися, губ і грав. Боже, як він тужно грав! Якби люди чули — серця їм краялись би, якби скелі почули — розтріскались би. Легінь своєї туги не слухав, сліз не збирав — ждав трепетно тієї хвили, коли сопілка обізветься, як у тій маминій казці, Анниччиним голосом. Даремно. Бо, може, калину на її могилі зрубали, бо, може, калину морози в камінь обернули, і треба ждати яр-пори, щоб соки в ній ожили.

«Ой не рубайте, люди, калини, на любчиній могилі, що вам з тієї калини? Хату з неї не поставите, ватру не розтопите, хреста не витешете, а мені вона — втіха...»

Мусив Довбуш класти назад сопілку в бесаги, тоді хапав зі стіни ясну зброю, злість і жадоба кари катам застиляли йому очі. І мов перекидався Довбуш у лютого вепра. Вишугував надвір, літав полониною, як очманілий, маючи в голові одну-єдину гадку: колоти, рубати, кров проливати, кров тих, які вкрали в нього кохання барвінкове.

Зима бездоріжжям, переметами, хиткими капканами перепиняла опришка, висотувала сили, гасила гнів студеним подувом, і він, охлялий, перегорілий, повертався в хижу. Тут падав на вихололу постіль і плакав. Плакав голосно, ридав, як ображена дитина, не боявся, що хтось почує.

«Ой не дивуйтеся, люди добрі, що Довбуш плаче. Ой, не тіштеся, лихі вражини, моїм болем...»

Десь перед різдвом ватаг притих, немов вичерпався увесь біль, гнів і жаль, гейби покірно змирився з утратою Аннички і погодився зі злом, з яким боровся завжди. Цілими днями лежав нерухомо, часто забував кинути у ватру поліно, збайдужів до їжі і питва, до дня сьогоднішнього і завтрашнього, не мав ні думок, ані бажань. Якби у цей час пани і дуки могли його побачити, то, певно, на радощах гойкнули б «віват» на честь своєї вікторії.

«Ой вівкайте, паниченьки, аби вам у печінці вівкало. Погибель на вас таки прийде».

Сьогодні Довбуш чипів перед ватрою і стежив, як вогонь пожирає ломаччя, обертає в попіл грубезні гудзуваті поліна. Шкодував, що нема на світі такої ватри, в яку можна кинути свої душевні гудзи, щоб очиститися і поздоровіти. Нема? А смерть?

«Ой смертонько-голубочко жадана, прилинь! Ой Костомахо, Кончино, Морено, Косарю Білий, порятуй!»

Раніше ніколи не думав про неї, хоч і здивався повсякчасно. Сотні куль, ядер гарматних, стріл, списів і шабель чигали на нього у відкритому герці, в засаді підступній, він не лякався арсеналу, бо не мав часу вмирати.

Тепер, здається, цей час настав.

Раз засіяна думка вже не давала спокою. Вона кружляла над ним, як ворона над здобиччю. І була вона ще подібна до квасолевої насінини, що, втрапивши під вологу скибу, набухає, пускає спершу несміливі жовті паростки, а потім, зібравшись з міццю, проштрикує ораницю зеленими листочками і буйно пнеться до сонця. Правда, поки проросте квасолина, потрібні тижні, а Довбушева гадка про смерть зачучерявилася в одну хвилию. Самітні місяці вимучили його до краю, в смерті бачив жаданий спокій.

«На тому світі ми з тобою, Анничко, здибаємося. Візьмемось за руки, як діти, і будемо нерозлучними, будемо собі любитися, як на землі за життя. Ти не відаєш, Анничко, чи є після смерті любов?»

Ватра облизувала полум'ям розчепірені над нею Олексіві пальці, він не відчував болю, думав, як би вкоротити своє життя. То міркував про мотуз, то біг помислом до ополонки, з якої брав воду, то дерся в уяві на крутий плай, на якому міг би заснути і обернутися в замерзлу скибу. Побратими не повірили б, що їх Довбуш так низько скотився, що жадає собі нечесного кінця, побратими, взагалі, думали, що його не повинні зачіпати якісь там житейські марниці: він вище тих марниць, переживань, сліз, вище, бо він — месник Зеленої Верховини.

«Ой, це, хлопці мої, не так. Єсьм людиною, і ніщо людське мені не чуже».

Якби Довбуш обертався нині посеред людей, то, може, злі наміри не товклися б у голові, знайшлась би конче якась душа, яка розрадила б, але тут він був сам; і нічого нема дивного, що Смерть, сховавшись за одвірок, нашіптувала

йому спокусливі слова про вічний спокій, про здібання з любкою, про безглуздя житейської суєти.

«Там мир і тиша, там херувимські співи і молитви, там — вічність».

Хвилинами до нього крізь спокусу приходили хлопці з ватаги, мама і дедя. Вони то кепкували з його падіння, то совістили його, що не може взяти себе в руки через Анниччину страту, то просили пам'ятати, що він собі не належить, належить усій Зеленій Верховині, не до лица йому, отже, нікчемно гинути, коли навколо ще багато лиха. Знаходились і такі, що сварили його: ніби, мовляв, не встидно через якусь бабу, хай вона стократ буде мила й любя, накладати на себе руки? Дівок на землі, слава богу, як трави та листя, бери, яка в око впаде, всі вони на один кшталт.

«Ой вступіться від мене, дорадці, слова ваші медові, а я вже написав пива-меду доскочу».

Один лише Дідо, отой мудрий Велет з гуцульських легенд, міг тепер Довбуша опам'ятати. Старий був десь поблизу хижі, бачив усе, що в ній діялось, однак не квапився, як завжди, втручатися: мудрість приходить до людини з глибиною пізнання життя. Людина повинна скуштувати солодкого і гіркого. Довбуш не кращий від інших. Тому й лежав Дідо поміж заметами, спокійно стежачи, як Довбуш, врешті, схопився з пенька, щоб накласти на себе руки. Смерть за порогом уже намантачила косу, поплювала, як косар, у долоні, розмахнулася...

Дзінь!..

Блисьь...

Розмахнулася, бо хоч Довбуш не побіг до ополонки і не взяв мотуза, пам'ятаючи честь вояцьку, але до пістоля таки доторкнувся. Розсудливо перевірів, чи набита зброя кулею, чи не змокрів порох. Потім притулив дуло до скроні.

— Нема мені, Анничко, життя без тебе, — зітхнув Олекса, — нема і не треба...

Вдарив постріл. Фиркнула попелом угору сполохана ватра. Легінь упав, а Дідо Велет сміявся з панії Смерті, що пустомарно штрикала косою молодецьке тіло.

— Єй-бо, Костомахо, вступиися ліпше з-перед очей, — порадив їй Дідо. — Чи забула-с, що з гуцулом справу маєш, що я над ним опікуюся?

Смерть похнюплена подибала з сіней, ген в ізворі причаїлася, може, на щось ще сподівалась, а Довбуш, що тільки був приголомшений, опам'ятався. Пістоль лежав побіч нього, куля закотилася під лаву.

Звівся на лікті. Блимнув очима по хаті.

— Я живу? — спитав себе. — А пощо? Невже мене й власна куля не бере, га? Невже права на смерть у житті не заслужив?

Сягнув знову по пістоль.

«Діду, мудрий наш Велете, даруй мені смерть, прошу тя...»

На горищі раптом грюкнуло, чхнуло, війнуло в каглі, і перед Довбушем появилася людина заввишки як вичовгане помело. Незнайомець проворно поцупив пістоль, заткнув його за черес.

— Фе, Довбуше, — несподівано густим басом промовив гном, — а встидав би сі. Такий великий, а стрільбою бавишся.

— Бо так мені хочеться, — шарпнувся Довбуш. — Ти хто такий, що тут порядкуєш?

Чоловічок, ніби крику не почув, спокійнісінько присів біля ватри, підкинув у вогонь дрівець, вийняв люльку, закурив.

— Чо' мовчиш? Ану, зброю віддай!

— Пирскуватий ти, легіню, як огонь, — посміхнувся чоловічок. — А я буду тобі Домовиком, рідним братом лісовим нявкам доводжуся.

— Ну й що? Я тебе не кликав.

— У цій хижі я газда.

— Сокоти собі хату і ватру, а до мене не мішайся.

Домовик, закинувши ногу на ногу, пустив під стелю кільця синього диму. Був він вбраний у червоні шаровари і каптан, припалений на полах: видно, вночі, коли підправляв хатне вогнище, на сукно потрапили іскри.

— Твоя правда, пане Довбуше, — розсудливо відповів Домовик. — Що мені до того — житиме опришок чи вмре? Мені б тільки вогонь горів посеред хижі. Але шляк мене трафляє від того, що паниченьки столи обрусами стелять — по тобі тризну готують.

— Най стелять. Я над собою пан.

— А певно, що пан. Чув я, що ясновельможні уже пробували продірявити тобі голову, але що вийшло з того, га? Пшик. Пшик, пане Довбуше, буде й тобі, коли стрибнеш в ополонку або мотуз на шії закрутиш. Не вип'є шляхта оковитої на твоїх поминках, аби-м такий здоровий був.

— Вступися звідси, Домовиче. По-доброму прошу...

— Досить, Довбуше, гарячитися. Я розумію, що світ тобі немилий, що тягар двигаєш великий. Тільки, аби-м здоровий був, не пасує Довбушеві гнутися під ним. Що скоїлось би із Зеленою Верховиною, коли б її сини, в розпач

потрапивши, власною рукою обривали собі життя? Тоді оці гори цвинтарем би стали, тоді б тут духу гуцульського ніхто не занюхав. Отак, ватажку... Не квапся, раджу тобі, в зрадники записуватися, бо часом і смерть є зрадою.

Здрігнувся Довбуш. Відчув, ніби хтось брудом плеснув в обличчя, ніби плюнув огидно у вічі.

Зрада...

Серед тисячі страшних слів — найстрашніше. Серед лепу — найбрудніше. Серед ненависті — найненависніше. Невже йому судилося зрадницьке тавро?

Впав безсило на лежанку, схопився долонями за голову. В скронях билося, пульсувало одне лише слово: зрада...

— То кажеш, шляхта столи застеляє, до тризни по Довбушеві готуючись? — спитав перегодом.

Домовик вибив люльку об підбору поруділого чобота. Здогадався, що поцілів легіня в болюче місце.

— А так-бо, Довбуше,— сказав.— Не нинішній я, на всяке надивився. Тому знаю: коли хто засумнівається в перемозі добра, то зло відразу випинає колесом груди і кирпу гне. Аякже... Ось послухай. Давно-давно я водив знайомство з одним чоловіком. Корчуєм його кликали, бо мандрував він селами і викорчовував тернину. Мав до цього неабиякий хист та й струмент відповідний. Не скажу, щоб той чоловік жив у гараздах. Завше йому руки пухли від колючок, а плечі горбатіли від сокири і джагана, та мусив він терен корчувати: був це його талант і хліб насущний.

Як не дивно, але те корчування приносило йому насолоду. Бувало, вийде на місце, де тернина росла, і аж випростається, посвітліє, бо люди тут жита позасівали, пшениці. Тішився чоловік, що недурно толочить святу земельку, лишить по собі згадку людям — ораницю плодючу.

Одного разу Корчуй прилюдно запрягся, що до скону він рубатиме тернину і не полишить цього заняття ні тоді, коли старість скрутить його у вужівку, ні тоді, коли випадково розбагатіє. Ремесло своє нехитре передасть у спадок дітям і онукам.

І так, ватажку, велося, як він запрягав, бо не відав Корчуй роботи чеснішої і потрібнішої, аніж рубати колючий терен і на визволеній землі сіяти жито.

Сталося так, що Корчуй нечувано-негадано потрапив заступом між плетивом коріння на мідний казан, повен-повнісінький злотом. Богвість пам'ятає, хто закопав у схованку статки великі, Корчуй ніби вельми втішився, на викорчуваному

місці поклав хороми, завів худібку. Міг би чоловік, загаздувавши, й плюнути на своє корчування, чи не так? Але він слова свято тримався, робота давала йому задоволення, чого не можуть дати ніякі гроші.

Було в Корчуя два сини. Старшого звали Іваном, молодшого Танасієм. Обидва легіні правцювали батьковою стежкою, старий не міг намілуватись ними, дивлячись, як вони ненависно і заповзято винищували тернові гущаки. Потраємно він мріяв, що по літах, коли розплодиться Корчуєве плем'я, на Верховині не зостанеться жодного колючого корча. Так би воно, ватажку, й сталось, коли б у його ворота не постукала біда. Якогось надвечір'я тернові колючки, бризнувши з-під сокири, викололи очі старшому синові Івану. Потекла кєрвавиця, а разом з нею стекли й Іванові очі.

Відтоді почали ржавіти в сінях Корчуєві заступи і джагани, старий уже ніколи не брав їх до рук і молодшому синові заборонив. Він стеріг Танасієвих очей, злякався сили потраємної, злої, схованої в колючці.

І зло перемогло. Поки старий Корчуй плакав над сином, поки ржавіли у сінях сокири і заступи, терня буйно розросталось на царинах і на берегах, запанувало в лісі і на людських подвір'ях.

А далі що? Далі... люди забули про добру славу старого Корчуя, навіть згодом не могли вказали стежки до його хати, бо вона терням здичавіла, бо й хата в тернині втопилася. Аби-с знав, ватажку, що й Корчуєва могила, мов на сміх і глум, теж засіялась терням...

— Невже й мені подібне віщуєш, Домовиче? — перебив Довбуш.

— Я не віщую. Однак ти сам, пане ватажку, зваж хлопським розумом, чи заслуговує кращої честі людина, яка боязливо відступилася від правого орудку, настрашившись бід, що посипались на неї? Чи похвалив би ти орача, котрий, ледве поклавши на царині кілька скиб, вийняв би з борозни орало і кинув його на поталу дощам і вітрам, бо в борозні траплялися камені-валуни?

Довбуш міркував, тверезів, намагався збагнути суть сказаного. Домовик не став йому докучати — зник.

Ватажок воскресав, як у ньому воскресала співанка:

«Ой люди ви, людоньки...»

Довбуш міркував, чи варті люди того, щоб задля них жити і боротись, чи не завелику данину їм платити? Чи справді

треба страхатися зрадницького тавра, цими людьми припечатаного?

Він ще не нажився на землі, далеко йому до сороківки, тому не може похвалитися, що пізнав людей до дна. За ці роки здивав лицарство і підлоту, посвяту і боягузтво, доброту і жорстокість. Це була якась мішанина куколю і зерна. Та все ж йому чомусь здавалося, що люди більш схильні до руйнації, ніж до творіння: опришки стерли б з лица землі шляхту, її маєтності, закони і порядки; знову ж шляхта гострила б ножі на бунтівного хлопа, годувала пожерливе вієско.

Може, так воно й повинно діятись, бо одвічно кервавиться бій між світлом і пільмою, між днем і ніччю, перемоги здобувають перемінно то одна сила, то друга. Війна залишає після себе згарища і мерців, а це означає, що кожний воїн, навіть коли він воює в ім'я добра,— убивця і палій. Той, хто служить смерті і руїні, має душу черству і безплідну, господь не наділив його даром творити і звеселяти життя. Творити і звеселяти — це привілей музикантів, тих, що оживляють камінь, і тих, що вміють сірим словам давати світанкові крила. А решті... решті... отій хмаровій безлічі долею призначено руйнувати, толочити, вбивати один одного, а в хвилини провітку схиляти голови перед творіннями вибраних...

Люди постали перед Довбушем збіднілими, такими, котрі вміють тільки брати і нічого не віддавати натомість.

«Ні, я вас не суджу, люди, бо й себе бачу посеред вас. Болить мене тільки, що задарма колись Корчуй нищив терен, обертаючи неужитки в родюче лоно, що і я намарне згаяв молодість у битвах і походах: міг би ці роки схіснувати для власної насолоди. І добре зробив старий Корчуй, відмовившись від свого заняття: най скрізь-усюди засіваються терни, най... Яке кому діло до того? Слава і зрада — коштовності скороминущі. Вони однакову ціну мають. Їх люди придумали для своєї потіхи і страху...»

Смерть призупинилась на Підгір'ї, але мантії не підбирала, щоб швидше добігти до полонинської хижі, Смерть запримітила Сарну, ту саму, яку колись Довбуш вихопив з вовчої пащі. Бігла Сарна прудко, стрибала через провалля і гори семимильно, несла Сарна легіню білий сповиток.

«Ой лети, Сарно, ой біжи...»

Розгорнула Сарна сповиток у полонинській хижі на столі, пристукнула копитцем і промовила задихано:

— Дивися, легіну, що тобі у віддяку принесла.

Опришок бачив перед собою сорочку, білу сорочку, вишивану сорочку.

— І що ж! — спитав він ліниво. — На смерть мені поstarала?

Крутнула головою.

— Я принесла сесю сорочку, щоб її яснота і вишивання оббілили в твоїх очах людей. Ти видиш на них лише леп чорний.

Довбуш узяв у руки сорочку, сорочка була тонкою, з лляного полотна, полотно світилося ніжною білизнаю, як різдвяний сніг, на тому снігу різдвяному виростили трикутні смереки, світилися, як перестиглі яблука, маленькі жовтогарячі сонця. І ще у вишиванні косарі понаскидували у стіжки медвяне сіно, і ще теслярі попробували сині віконечка, і ще сіяли хмари зелено-майовий дощ.

«Ой, притулю я сорочку до серця, до очей. Ой вмюся я в її чистоті...»

— Що це? — спитав нарешті зачудовано Довбуш. — Що це? Ворожба добра і ласкава?

І він тулив вишиванку до зарослого виду, спивав з неї сонячну теплінь і зелену прохолоду. Видів подібні сорочки тисячу раз, не одну сам зносив.

«Але я не знав тоді, признаюся, як на сповіді, що вишивки на лляному полотні — це також... співанка... музика...»

— Хто її видзьобав так файно, Сарно? — і пригощав ласунку дрібною солі. — Як ся називає майстриня, що вміє барвами співати?

«Ой, яка співанка барвиста і запашна. Як Анничка...»

— Чи гадаєш, Довбуше, я знаю, — відповіла Сарна. — Таких багато.

— Багато? Хочеш мені сказати, що в кожній гуцульській жінці і дівці сидить майстриня цього дива? — промовив задумливо легінь.

— Ніби ти про це не знаєш, Довбуше? Чи забув?..

Хряснули за нею двері — ратички перед хатою замигтіли: задумане вона сповнила. Далі мала говорити до ватага сорочка.

«Слухай мене, Олексю, слухай...»

Слухав. А вишиванка чинила чудо, бо скинув Довбуш з плечей чорну «мазанку», вмився до пояса ретельно, волосся зачесав і тільки по цьому вбрав білий дарунок. Відчув легкість у тілі, свіжість у голові, тихе свято на серці. Біль щоденний, який докучав віддавна, жаль за Анничкою,

щоправда, не притуплялись, вони жили в ньому й далі, але чітсь пестливі руки, мов руки тієї жінки, що сорочку ткала і вишивала, гасили їх і рубцювали.

Довбуш згадав, що забув за лік цілющий Сарні подякувати, вихопився на поріг.

На порозі Орел стояв, складаючи з лету крила, той самий Орел, котрого ще малим видобув легінь з провалля. Орел тримав у дзьобі дерев'яну коновку.

— Я теж до тебе з дарунком і з наукою, пане ватажку, — промовила птаха людським голосом. — Дійшла до мене кепська новина, що ти геть скапценів, охоту до життя втратив, людські душі, як кожухи, навиворіт вивертаєш: будяччя у них бачиш, а зерна — ні. Тому приніс я коновку вельми цікаву. Подивися-но.

Поклав Довбуш коновочку на долоню: не рясніло на коновці срібло-злото, не блищало коштовне каміння, на дубових клепах цвіли косиці конвалійні і брандушкові дзвоники, поміж ними стріляла перами папороть, а на денці залишався цвіт калини. Весняне зело не переливалось барвами, майстер розпеченим прутом випалив їх на дубовому дереві начорно, однак легінь виразно чув, ніби лежав посеред майового лісу, як теленькали конвалійні дзвоники, як бриніла над калиною бджола.

— То ще не все, — мовив тим часом Орел. — Зачерпни, пане збую, коновкою води і напийся.

Довбуш вчинив, як велено. Морозяна вода, яка звичайно пахла цямринням і снігом, тепер дихнула весняною прохолодою і трунком квітневих вечорів.

«Благословенні будьте, води весняні! Я буду пити вас, буду пити, пити...»

Він не міг одірватися від води, хміль яр-пори дурманів солодко голову, і здавалось йому, що вже синіли березнево сніги, що вже розкулись, понесли кригу бистрі потоки.

А вже весна, уже красна...

— Знову будеш дошукуватися чарів, ватажку? — нагадав про себе Орел. — Не суши собі чоло... знаю чоловіка, який зробив цю посудину. Зветься Гарасимом, хлоп він простий і грубий, змалку на панській стайні. Так би, може, й умер Гарасим конюхом, якби пана свого тяжко не прогнівив. Дідич довго не думав і запроторив Гарасима на роки в підземелля. Годував його лободою і поїв чистою водою — хотів кару розтягнути надовше.

Хто вгадає, скільки б ця мука тривала, якби Гарасим не взявся малювати вогненно квіти на коновці: дуже вже чоловік забанував за волею — за луками, на яких випасав коней, за полянами лісовими. Я не був при тому, як він коновку розписував: може, малював її журою безпросвітною, може, шворнем, на вогні розчервонілим, яким його гайдуцтво катувало, а може, й розпеченими над полум'ям пальцями? Квіти отчої землі напували конюха силою, впертістю, ятрили гнівом. Коли він пив з цієї коновки, то шуміли йому у вухах, як оце тобі, Довбуше, смереки, і дзвонили конвалії, і п'янку пахла калина.

Катюги дивувалися, що Гарасим не здихає і землі тримається кріпко, немов корінням у неї вріс. А він якоїсь ночі розламав залізні ґрати і втік з темниці на вольную волю. Тепер, кажуть, ходить Гарасим глухими селами і чекає нетерпляче весни, щоб пристати до твоєї ватаги, пане ватажку. І робить Гарасим оці коновочки, посилає крадькома мученикам у катівні, щоб і вони пили на здоров'я, щоб воля їм снилась, щоб ланці рвались...

«Ой рвіться, ланці невольничі, рвіться...»

Довбуш і не помітив, коли Орел майнув із хижі, він сидів перед коновкою, зорив на неї, мов на святий вівтар, і думав про таїну людського ества, про його складність і багатогранність.

«А може, це і є нерозмінне багатство людини — її складність, га? Я, певно, помилявся, коли розрізняв у ній лише одну рису — нахил до руйнування, коли дарував привілеї на творчість обранцям. У кожній, так, так, я пересвідчуюсь, у кожній людині засіяний талант, потрібні тільки належні умови, як билині дощ, щоби талант пустив пагілля і дозрів. Отой конюх Гарасим, мабуть, і гадки не мав, що стане чарівником, але потреба невольничча заврунила чорні косиці на дубових клепках. Ота жінка невідома, що сорочку вишивала, також з потреби мережила хрестиками малесенькі сонця: видно, надокучила їй темрява. Виходить, все на цьому світі має причину: без причини не виростає допух при порозі і не вродиться цимбаліст великим. А хіба я, Довбуш, зробився воїном-месником безпричинно, ніби час і потреба не вклали мені в долоню бартку?»

Йому думалось ясно і широко, світ йому розкрився глибше і повніше, люди стали зрозумілішими і багатшими.

«Здається мені, що нема зла у тому, що жінка, яка вчора, може, мережила на полотні сині віконечка і жовті сонця, сьогодні благословляє сина, котрий збирається в

опришки, і просить його вбити шляхтича. Здається мені, що немає дивини в тому, що конюх Гарасим вимальовує вогнем квіти і на тому таки вогні сталить бартку на панську шию. Витвори духу, рук, талантом осяяних, нині в цьому переконуюсь, завжди будять люд, зворушують його, кличуть до смертей. Смерть старого, спорохнявілого, означає народження нового.

Слався нове, слався!!!»

Довбуш був схвильований. Сьогодні він досягнув багато такого, що дотепер розпливалося в тумані незнання. Згадав давно почуте народне речення: людина вчиться не до старості, а до смерті. Так і він... Тепер умирати Довбуш не поривався, хотів жити тисячу літ або принаймні до того дня, поки Верховина зітхне полегшено, скинувши з рук рабські вериги.

Дідо Велет променився усмішкою: його втішало легіневе виздоровлення.

Смерть дибала у небесні чертоги і, йдучи, мудрувала побрехеньку, щоб виправдатися перед господом за несповнення його високої волі.

ЛЕГЕНДА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Зажурилася, зажурилася бідна й удовонька,
Що некошена, що некошена зелена дібровонька...

Докія не була бідною вдовою, не мала вона некошеної зеленої дібровоньки, співанка вдовина випадково лягла їй на душу, цілий журавлиний ключ співанок за божий день сідають на лутку Докійчиного вікна, вона їх не сполошує, з ними легше день при дні товкти лядою кросен.

Докійчина хата, підперта дубовими колами, вишкандибала, як старчиха, з білобокого чепурного гурту галицьких будівель ген на крутий глиняний берег Лукви, ніби їй стало тісно поміж міщанськими ганками, повітками і городчиками, ніби їй забажалось зорити підсліпуватими очима-віконечками у неквапливі хвилі ріки. Хата стара, спорохнявіла, дах вигнувся посередині. Колись вона знала, що-правда, й кращі часи. Це було ще при житті Докійчиного тата — Василя Ткача. Тоді в обох світлицях погримували ткацькі ляди, тоді на її призьбі рядком вигрівалися на осонні Ткачеві дітлахи, тоді вона пишалася високим тином, що запирався на дубові ворота, на тих воротах, траплялось,

сам пан ясновельможний староста Галицький сховався з сідла, щоб милуватися тонкими полотнами, Василевою жоною витканими, на Василеві таки веселкової краси килими, які купував пан староста до своїх покоїв.

Давно нема старого Ткача і його жони Марії, нема також серед живих численних Докійчиних братчиків і сестричок: років десять тому серед гожого літа цілу родину викосила чума, лишилася на обійсті одна Докійка. Кувала зозуля дівці в те літо тринадцятий рік, добре, що небіжка-мама встигла передати їй ткацьке ремесло, відтоді Докія не встає із-за кросен і, як прикована, тче собі хліб і до хліба. Її килими і верети мають попит у замку, що кам'яною громадою стримить над новим Галичем, з її тонких білих полотен шиють кошулі міські панночки, на її полотна вишивають відданиці весільні рушники.

Минулої зими Докійка теж відчикрижила полотно на кілька рушників і судженому на сорочку, заходила вже їх і мережити, бо ось-ось на запустіле подвір'я мали ступити старости, послані коханим Данилом. Її Данило не вдався красенем, ще малим будучи, упав нещасливо з панського огиря, падіння спотворило йому спину горбом. Іншого, може, каліцтво пригнобило б, засмоктало б у повсякденній зажурі, замурувало б світ замкненістю, а Данило, немов усупереч біді, виростав веселим і кмітливим хлопцем, у Галичі не розшукаєш серед парубоцтва городянського і кавалерів шляхетських родів балясника і весельчака більшого, ніж старостинський пастух. Його так і звали Данилом Жартуном-Жартуновським.

У літню пору, випасаючи старостинську череду на там-тому боці Лукви, Данило майже щоднини заковчував нагавиці, брів через річку і опинявся біля Докійчиного вікна. Тут горбун скидав розплескану крисаню, пригладжував кучеряве волосся, чудернацько ламався в реверансі й, сиплючи з очей веселі іскри, питав:

— Як 'ся пані ясновельможна крульова мають?

— А ніц, проше пана графа, маємо ся добре,— в тон йому віджартувувалась Докія.

Їй подобалось кругле Данькове обличчя, геть усе пронизане сонячними веселощами, і подобались його усміхнені очі, що мовби ніколи й не знали сліз, і їй подобались скomorошні речі, невичерпні примовки, смішні комедіантські представлення про пана старосту Галицького і його пампушкову малжонку. А вже від оповідок про святих отців францісканців, що отаборилися на горі святого Станіслава,

вмерти можна. Навіть сороміцькі співанки не червонили Докійчиного юного личка, вона часом і не помічала, як і собі підтягувала веселу пісеньку, на мить забувши про кросна.

З Данилом скоріше ткалося полотно, при Данилі не боліли руки і не пекла спина, і, коли він повертався до своїх корів і телят, вона відчувала, що сонце в її віконечці без Жартуна-Жартуновського блідло і студеніло.

Може, тоді в її серці засівалося кохання до старостинського пастуха?

Він її поцілував...

Це було якраз на різдво. Тоді в її світлиці з намови Данька вдерлися парубки з вертепом. «Янголи», «царі біблейські» «пастухи віфліємські», «корчмар», «циган» і «смерть» торочили урочистим віршем молодій газдині про Христове народження, співали коляди, щедро віншували здоров'я і краси. Докія, ошасливлена увагою парубоцькою, стояла в куті біля мисника розтривожена, радісні сльози на довгих дівочих віях тремтіли, як роси на волохатій косиці, личко зашарілося, стояла і в пам'яті збирала добрі слова дяки парубкам за те, що її, сироту, не обминули з віншуванням. А що вже Жартун-Жартуновський старався, який лицедійствував у вертепі «корчмарем», то цього не опише ніяке перо.

Докія, як велить різдвяний звичай, пригостила чесне парубоцтво пампушками, навіть десь барильце вина пристарала. Вино, правду кажучи, не було токайським, а таки місцеве, яблучне, але вертепники його хвалили і прицмокували — молодій газдині гордощів навмисне додавали.

До вечера Докія жила в чаду парубоцьких віншувань і леліяла мрію, щоб бодай одно з них справдилось.

А пізно ввечері прийшов Данило, вже переодягнений в ошатний козушок, прийшов, ніби й не називався Жартуном-Жартуновським, бо встидливо сів кінець лави. Аж по добрій хвилі зважився розпочати бесіду.

— Зараз, Докійко, таке смішне буду тобі мовити, що аж заплачеш.

Вона скосила на нього очі, зашарілась і чомусь мала впевненість, що здогадується про зміст його розмови.

— Кажі, Даниле, — відповіла. — Хто знає, може, й не посміхнуса. Адже ниньки всі сміхи на вертепників схіснувала.

Данило підвівся з лави.

— Хочу тобі, ласкава паненко, сказати, що ти є файною, як косиця весняна... як пава райська, що кохаю тебе...—

випалив одним духом. І шукав у її очах осуду. Поспішно, аби не образилась, додав: — Смішно, правда? Якийсь горбун...— зітхнув і ніби аж застогнав. Певно, ще ніколи не гнув його так додолу, не тягарив горб, як у цю різдвяну ніч.

Мовчала. Чи розгубилася? Чи, може, чекала, щоб подібних слів наговорив більше? Були вони їй приємними, трохи несподіваними, але давно жаданими. Він зрозумів дівочу розгубу інакше. Її мовчанка падала на нього важкою стелею, придушувала, вкопувала до колін у глиняну долівку. Ледве спромігся поворухнути затерплим язиком:

— Най паненка мені вибачить, коли невгаразд... Ніби я не розумію, що не до пари їй, не до пари... бо... бо естем пастухом убогим, калікою потворним.

Повернувся, щоб зникнути, щоб ніколи сюди не повертатись, щоб ніколи вже не ставати, як бувало, на вікні й не веселити Докійку баяндрасами.

Дівчина вловила його рух, злякалась журних слів, що несподівано викресали сльози. Одним махом підскочила до парубка, загородила плечима двері.

— Не йди,— шепнула,— не треба... Ти мені милий...

Він немов здурів, гейби блискавка вразила його, весела, добра блискавка, бо підстрибнув до сволока, вхопив дівчину в дужі обійми і поцілував. Цілував лице, очі, брови, русяву косу, руки, вона не боронилася, тільки губи шептали:

— Досить уже, Даньку, досить. Зацілуєш мене...

Того вечора Галич поспіль ходив п'яним: співанки, коляди, танці не згасали до світанку, навіть челядники ремісницькі, люд убогий, слуги міщан заможних проциндрювали на горілку і вино останні гроші, і даремно тільки сторожа городська та пахолки замкові швендяли вулицями, втихомирюючи нагаями розхмелілих, бо, бачите, пан староста не можуть заснути, та не помагало. Але найбільше хмелю хмелилося в хаті над Луквою-рікою...

Вони хтіли повінчатись у м'ясниці. Якраз тоді Докія і відчикрижила полотно на рушники і сорочку. Дехто з міщан галицьких не схвалював Докійчиного вибору, мовляв, ти, дівко, красна і золоте ремесло в руках маєш — кращого мужа варта. Пощо тобі горбаня скоморошного?

— Е, що ви знаєте, люди-сусіди. Люблю я свого Данила, та й вже. З ним бодай весело вік звікую,— говорила.

І сіла вишивати рушники.

Та ще й до половини біле поле не засіяла зеленою рутою, як пан староста Галицький, помітивши Данилів хист,

перевів його із стаєнь у замкові покої і нарік двірським паяцом. Коли про це довідалася Докія, то не знала, чи мала радіти панською ласкою, а чи проклинати її — паяцька служба була їй невідома. Лише здогадувалася, що зватись замковим веселуном — це, мабуть, у сто крат принизливіше, ніж пасти старостинську худобу, бо панство в покоях — гості, кривняки — матимуть Данила для постійної насмішки, щохвилини братимуть його на кпини, муситиме він тепер безупинно сипати баяндрасами, і навіть тоді сипати, коли на серці буде тужно.

Одного вечора, коли Данило навідався до хати над Луквою, Докія, розглядаючи його нову смішну одежину з різнокольорових шматин, почала судженому докоряти:

— Ти став, Даньку, забавкою в руках ясновельможної шляхти. Веселити хмільних вашмосців — то не є шанована робота. Якби на мене — я б відмовилась. І ти повинен... Адже не рахуєшся невірником у старостинському полоні, ні хлопом — вільний у виборі життя.

— Кожна робота, Доцю, важка до дябла. Мій новий промисел теж має незручності... Але чого б я досяг у житті, старостинську худобу випасаючи, га?

— Я покохала пастуха... Після весілля ти міг би подякувати за службу в замку.

— Ніби в тебе, Доцю, статки великі?

— А хіба, веселуном двірським будучи, маєтків доробишся?

— Голому контуша не шкода, — посміхнувся Данько. — А служба скомороша й свої вигоди має. — Данько дістав з доломана хустину, в один кінець якої загудзував купку монет. — Ось прошу, за короткий час панство гостьове яким скарбом обдарувало... — Він побожно торкався до кожної монети, відкрите його лице сміялося, бо відколи живе, не зважував на долоні стільки грошей. Доця знала їм ціну: за ці срібняки треба зіткати не один лікоть полотна. Однак Данькова радість її не тішила.

— Сховай їх, Даньку, — просила. — Осоружний мені скарб твій. За нього збуваєшся, певно, набагато коштовнішого — подоби, честі людської. Диви, в яке вбрання страшидиське тебе вирядили, мов лицедія.

— Всі ми, Доцю, лицедії, і кожен робить те, що може: один дуги гне, інший — поперек ламає. Але гроші, прошу паненки, як шляхта каже, не пахнуть. Нам вони на господарку потрібні.

Може, він таки має рацію?

Данько дівочу тривогу і сумніви непевні тамував цілунками і пестощами.

І так чинив завжди при відвідинах ткачевої доньки. Настав нарешті такий вечір, коли вони обоє любенько рахували на столі гроші. Аж поки...

Це сталося в синє зимове надвечір'я, в яке Докія зняла з нижнього навіу замовлений панією старостовою килим і понесла до замку. Стражники надбрамні здавна панну Докію знали, на дворище пропустили безборонно. Тут тлумилися від безділля слуги, вояки, машталіри. Замчище кишіло людьми, кіньми, пестріло розмальованими санками — гостей понаїжджало, як сарани. Крізь високі й вузькі вікна палацу просівалося світло численних свічок, пробивалося телікання циганських скрипок і чулися п'яні вигуки шляхти.

Докія було завагалася, чи не повернути їй додому, але знайома покоївка старостової — Ядвіга, що вихопилася надвір у клопоті наймитському, запримітила дівчину.

— Прошу, Доцю, до покою.

— Але ж ясновельможна пані старостова, мабуть серед гостей, — відмовлялась нерішуче Докійка, — якось незручно. Я завтра...

— Зручно, зручно, — підохочувала Ядвіга. — Якраз добре... При гостях пані не поскупиться за роботу. — І кивнула на килим.

Ядвіга завела Докію до покою, який сусідував з бенкетовою залою. За дверима клекотав пекельний гамір.

— Посидь, злотно, тутай. Я швидко... — Ядвіга підсунула дівчині крісло, сама поклала килим на срібну тацю, ніжкою відчинила двері і...

І Докійка оніміла перед видовищем, яке розкрилося перед нею. Спершу запримітила столи, захарашені стравами і питвом, далі поглядом ковзнула по старостинських гостях. Вуха її ловило серед гамору слова похвали старостової та інших дам, призначені їй килимові. Але не це було головним, не це... а те, що... на підлозі гризлися панські собацюри, а межі ними повзав у паяцькій одежі Данько. Він хапав на льоту кидані з столів маслаки, бився з псами, які ту добичу віднімали, шляхта цькувала, регочучись, то псів на нього, то вигукувала:

— А кусь, пане паяцу, того п'єсика безхвостого, а кусь!

Найстрашніше, що Данько до наказів прислухався: гарчав, як звірина, і скалив зуби. Панству забава подобалася — столи заходились сміхом. Врешті сам пан староста звівся на

хиткі ноги і понад голови гостей сипнув на долівку жменю грошей.

— Нех пан паяц на втіху моїм запрошеним язиком злиже срібло — вшистко його буде.

І Данько припадав до підлоги, і Данько язиком і зубами діставав заляпані брудом срібні монети, діставання оце було важке і кляте? — піт заливав сердезі очі.

Докія стояла, як громом вражена, ніби трутизни трупної ковтнула, мовби регіт панський зачемеричив їй памороки. Потім мигнула думка про втечу. Однак якась сила змушувала її споглядати бридке Данькове кривляння. В душі розбрунькувався протест, бунт проти людського приниження, і вона, піддавшись поривові, й незчулась, як стала на порозі, як крикнула на всю залу:

— Даньку, Даньку! Перестань, прошу тя!!!

Докія й не знала, що в цю хвилю мала гнівне обличчя, що з очей нестримно котилися сльози. Її крик зборов розгул пияцький: був її крик білим лебедем, що крізь вікно залетів на грище вороняче, залетів і чистим крилом прибив галасливе птаство до землі. А може, в тому зойкові дівочому застогнало стільки мольби розпучливої, що гурт шляхетський мусив отямитись?

Тиша тривала коротку мить. Із-за чоловічого стола вихитнувся пан староста Галицький. Він хляпнув кулаком по столі — дзявкнули сулії і миски.

— Хто... хто посмів? Хто дозволив порушити веселощі моїх запрошених?! — крикнув.

Десятки рук показали на дівочу постать.

— Ей, служ... — Пан староста намірився розпорядитись, щоб прибрали і покарали буками хлопку а чи міщанку, яка посягнула на порядок у цьому домі. На щастя, стримався на півслові. Данько кинув бридке плазування, підскочив до Докії.

— То моя укохана наречена, шановне панство, — скрикнув і вклонився гостям — таким чином рятував дівчину.

— Наречена? — кудлаті брови пана старости полізли на вузький лоб. — Коли наречена, то... то вінчати їх, пся крев! Вінчати! — рявкнув, змінивши гнів на милість.

— Вінчати! — в один голос галайкнула шляхта. Кілька борзих молодиків, вихопившись із-за стола, напнули на плечі залиті приправами обруси, що мали означати церковні ризи. Котрийсь зв'язав мотуззям з шаблі й кухонного ножа подобу хреста.

— На коляна, блазні!..

Докія зблідла. Розгубленим поглядом шукала у цьому ворухкому муравлиську бодай одну тверезу голову, яка б її порятувала, сподівалася бодай співчуття знайти, а знаходила лише хмільний сміх і глум.

— Панове, але ж бо панове! — простягав руки Данило Жартун. — Майте бога в серці! Змилуйтеся!

Та хто його слухав?

— Вінчати! — Можновладці галицькі гупали кулаками по столових дошках, їх вельможні дами сікли ніжками об підлогу і попискували, як недорізані поросята. Той хляпав у долоні, той з реготу утробно стогнав, той вимахував перед очима молодят ополоником, той тицькав подобою хреста з лез ножових Данилові по губах — цілуй, мовляв, блазню! Подзюркотіла кров. Старий замок, що пам'ятав реbelieю Хмельницького у тутешніх місцях, що страхав суворою неприступністю стін ординські загопи, здавалося, не витримає дикої гульні галицької шляхти і репне на дрібні кусні, як гнилий гарбуз.

Коби репнув...

Тільки тепер Данило Жартун осягнув глибину неправної помилки, погодившись блазнювати в сподіванні на файний і легкий зарібок. Тисячу раз правда була на боці Докії, яка докоряла йому у веселунстві робленому. Тисячу раз... А тепер ось довеселився-дожартувався. Найсвятіший скарб його — промінчик щастя людського — готові в багні втопити шляхетно уродзоні, освячену віками, богом і людьми таїну шлюбу обертають в ярмаркове лицедійство.

А що чинити? Як оборонити себе і Докію від безчестя навислого?

Нічого не міг придумати. Та й не мав часу на те. Тільки й встиг, що заслонив горбом дівчину. Гукнув:

— Втікай, Докіє!..

Його руки не могли встояти перед повинню шляхти. Докія метнулася до дверей. Наздогнали. Вхопили за коси.

— На коляна! На коляна! — підгопкував на стільці, як на коні, пан староста.

Докію і Данька кинули на коліна. Хтось з догадливих мосьпанів вхопив дві миски з стравою і, замість вінчальних вінків, «коронував» голови молодят. Патьоки смальцю й соусу потекли по їх обличчях.

А шляхта співала:

— Вінчається раба божая...

А шляхта казилася:

— Цілуйтеся, пся кров!

А шляхта знемагала:

— При нас любіться, дябли! Ха-ха...

Докія не пам'ятала, як здирали з неї і Данька одержу, як голих водили по залі, як засипали об'їдками впереміш із злотими (о шляхетська було!), як з останніх сил, втрапивши розум від сорому, гніву і розпуки, Данько кидався з кулаками на напасників, гриз зубами...

Вона очуняла серед ночі на власній постелі. Боліло все тіло. А ще більше боліла збезчещена душа. Якби мала силу, зрівняла б старостинський замок з землею, якби її воля — до ноги витлумила б шляхту, якби... Металася на ліжку у вогні гарячки і гніву і плакала від кволості й безсилля. О, тепер вона на власній шкірі відчула, що то значить панська сваволя. О, тепер вона вже знала, чому на обличчях зловлених опришків, яких прилюдно судили і обезглавлювали на міському майдані, карбувалася зненависть до кодла шляхетського. Над ними, опришками, з першого їх кроку бунтарського зависали катівські сокири на майданах Галича, Станіслава і Коломиї. І про це вони, напевно, пам'ятали, однак бунтарську ворохібну ходу на вужове плазування не міняли, бо чулися людьми.

Опришки...

Звістками про Довбушеві звитяги Галич завжди був повен. Ім'я Довбуша, мабуть, і врятувало Докію від хворобливого збайдужіння, а може й смерті. Сіла за ткацький верстат, гупала спересердя лядою і нетерпляче очікувала весняної пори.

Щось таки надумала-загадала в самотині сирітській галицька ткаля. Щось...

Інокли вечорами до неї прокрадався Данько. Це вже не був той веселий балагур, якого знало місто над Дністром. Не чула Докія, як бувало раніше, його хвальби новими дукатами і ласкою старостинською — ятрила йому серце образа велика і нечувана. Сідав мовчки, як чужина прибудна, на лаву і важко зітхав.

— Не печалься, Даньку. Пани на то і є панами, щоб жартувати жорстоко з людом простим. Що вдієш?

— Отож-бо і є, що нічого не вдієш. Навіть поскаржитися нікому: до бога високо, а до короля — далеко.

— І далі веселуном ходиш в хоробах старостинських? Чи на стайню до корів дали?

— Коби на стайню... В покоях, шляк би то витрафив, панів бавлю.

Відчула в голосі муку. Ой, хіба це легко блазнем бути, коли серце плаче?

— Страшно це, мабуть, Даньку?

— Не питай. Кризь сльози сміюсь. Танцюю, колесом кручуся, а під ногами ніби вістря шабельні... Тисяча дяблів!

— То, може, покинув би замок, га? Вільний ти міщанин, не власність панська...

— Відпрошувався в старости. Слухати не хоче.

— Збунтуйся. Втікай,— порадила.

Посміхнувся.

— Куди? Староста має довгі руки. Та й пощо? Хіба не однаково? — виносив собі вирок приречено.

Як мала його рятувати? Як переконувати повинна? Чому в неї образа запекалася жаданням відплатити, боротьби, а в нього — безпорадний розпач? Сказати йому, що... Ні, не варто зараз.

— Потерпи, Даньку. Не довго вже...

Що хотіла цим сказати?

Коли заклечанилися зеленню надлуквянські левади, Докія повісила на двері колодицю і сказала сусідам, що вибирається на прощу в скит Манявський.

Хто знає, чи бачили святі отці молоду прочанку з Галича, зате одного дня її помітили серед карпатських пушч опришківські дозорці й привели до Олекси Довбуша.

— Кажі, дівойко, кажі,— лагідно додав їй сміливості Олекса Довбуш.— Нічого не забувай, навіть про волосинку свою посивілу од панської руки мені повідай — усе в книгу запишеться і кривдникам відіб'ється.

Вона щойно помітила поруч з Довбушем бурсака, який тримав на колінах грубезну книгу і пером заносив до неї людські скарги, не так для ватажка, як для тієї книги пам'яткової оповідала Докія свою історію.

— Кривда твоя і Данькова вельми жажна. Гірше вона смерті і тілесних знущань, бо панове шляхта з чоботами вам у душі молоді лізли і толочили їх, як косицю лугову. Буде за це кара старості,— виніс Довбуш короткий вирок.

— Коли? — зраділа, вихлюпнувши з очей на Олексу пригорщу синяви.

— Не знаю... Черга наступить...— Опришок поглянув через плече на бурсакову книгу.— Велика черга...

— Буду ждати, пане Олексо.

— Жди, неодмінно жди,— сказав на прощання.— Роботи у нас — сама видиш — по горло. І скрізь повинні-смо

встигнути. Ми тобі повідомимо, коли і що... Біла Птаха звістку принесе.

Хотіла за галицькою звичкою цмокнути його в руку — не дав. Проводжав її поглядом аж до стежки. Потім, щось пригадавши, кинувся навздогін.

— Почекай! — гукнув.

Зупинилась.

Обняв за плечі.

— Відомсти нашої, дівойко, чекай, ми провчимо пана старосту... Тільки... коли це ще буде? А ти молода, та й Данько твій, певно, легінь замашний. Спробуйте самі честь свою, як отаву потолочену, панською кров'ю підлити.

— Ми? — остовпіла.— Я і Данько? — перепитала.

— Так. Ти і Данько... Гніву в тебе — море. Сили в Данька — дуби корчуй. До старостинського замку вхожі. Що більше треба? Дійте. Дійте, сто чортів, людьми будьте, людьми...— І пішов.

Розгубилася. «Дійте, каже? А як? Хіба ми з Даньком вояки? Що можемо вчинити супроти старости Галицького? Де нам про власноручну помсту думати. Ні, ліпше вже сподіватися Довбушевої помочі».

З того часу Докія у своїй хаті над Луквою чекала Білої Птахи. Птаха кілька разів прилітала й говорила:

— Твій час, дівойко, ще не прийшов. Жнива цьогорічні у Довбуша гарячі.

Олекса справді косовицю мав клопітливу. Кожоденно до пана старости Галицького на змилених конях мчались вершники з новинами жажними: про покарання Довбушем шляхтичів, орендарів, дуків, про підпали і хлопські бунти. Ватажок з «чорними хлопцями», як орел, гуляв по всій землі воєводства Руського, появляючись несподівано то тут, то там... Траплялось, що комонники з протилежних закутків шляхетських маєтностей повідомляли про одночасну помсту опришківську, ніби Довбуш був сторукий і стокрилий. Військо Коронне, продажні смоляки, надвірні корогви дідичів з цієї причини борсалися по цілому краю, губили сліди збуйців і підозрювали, що в кожному хлопіві поселився дух Довбуша. В кожному! В кожному!..

«Може, якраз у цьому, — міркувала Докія, — Довбушева сила і слава? Може, дії його, як вино цілюще і хмільне, збурюють кров люду і з рабів покірливих кують воїнів, оборонців долі своєї і волі? Адже і її, Докію, припрошував ватажок пригубити з того жбана. Припрошував, а вона...

воліє чужими руками жар загібати?.. А якби такі своїми спробувати. га? Своїми...»

Гупала схвильована лядою — спокусливих і сміливих думок жахалась, щоб, не дай боже, хтось не підслухав.

Кидала човник вправо-вліво... Скрипіли кросна.

Жадала роботою пильною саму себе побороти.

«Я ж бо слабосила дівка, яка з мене месниця, який з мене Довбуш у спідниці?» — боронилась Докія перед Докією.

«Воно, звичайно, легше і безпечніше чипіти на сідалі верстатному, сльози лити і помочі чужої виглядати. Та тільки Довбуш колись, пам'ятаєш, казав, що й ти до відплати доросла. Він вірив у тебе».

«Свят, свят! Чи можу з пістоля стрілити, чи шаблею орудувати?»

«Навчисься. Потреба всього навчить».

«Боюся...»

«Це вже інша бесіда. А мусиш, дівко, знати, що життя кожному дороге. Опришкам теж лячно, бо не вічні вони. І Довбуш людина. У нього такі ж почуття, як і в тебе чи твого Данька. Ще, мо', й тонші. Я бачила, як він плакав».

«Довбуш плакав?»

«Плакав. З великими труднощами розшукав свого синирітку і, переймаючи з рук матері верховинки, аж затремтів. Цілував немовля, обцілював з ніг до голівки... А як з ним прощався! Боже милий! Тулив до лица, обіймав його, а сльози з очей непрохано виповзали... Отак, Докіє. Опришки теж люди. У них земних турбот багато. Війну ж бо яку заварили в краю!»

«Мені богом призначено родити, як Довбушевій Анничці, а не вбивати».

«Кого родити? Полохливих зайців, з яких шляхта рости́тиме собі на потіху блазнів? Як... як твого Данька».

«Що?..»

А кросна скрип-скрип...

...Зажурилася, зажурилася бідна й удовонька,

Що некошена, що некошена зелена дїбровонька...

Ні, не співається.

«Ой, Довбуше, Довбуше молоденький, украв ти в мене спокій звичний, покору звичну».

І розповіла судженому про Олексу.

— Ет, дурне тебе взялось, Докіє. Перемелеться і забудеться. На нас, як на псах, все заживає. А пан староста, може, змилосердиться і відпустить зі служби. Поженимось...

А проти волі йти нічого. От і завтра якогось опришка на майдані будуть четвертувати...

Пішла на прилюдне скарання опришка, раніше не ходила.

Майдан галицький гудів, очікуючи процесії, що ось-ось повинна показатися на звивистій доріжці, яка вибігала з замкових воріт. Докія протиснулась крізь гурти євреїв, караїмів, шляхти, міщанства руського — хотіла відчути зблизька холод смерті.

— Ведуть!

Опришок, кряжистий, закутий в ланці, йшов в оточенні жовнів і суддів. Попереду у вихиястому танку біг горбатий паяц.

— Данько? — Докія ледь не заголосила. — Пан староста примусив його...

Не привидялась уже і не прислухалась ні до галасу майданного, ні до вироку нещадного, ні до блиску катівської сокири, ні навіть до осудженого опришка, один Данько Жартун існував для неї у цьому дикому світі. Один лише Данько... Опришок, вже на помості стоячи, не витерпів глузування, мабуть, в підземеллях замку усі тортури зніс, а глуму блюзнірського знести не міг, бо що мав сили харкнув Данькові в лице.

— Пріч, блазню покойовий, дай вмерти!

Докія затулила лице долонями. Світ гойднувся. Світ затанцював. Жорстокий світ.

Горда опришківська зневага видалась сильнішою усіх бід, панського приниження, бо раптом поранила напускну веселість Данькову, він знітився, як побитий пес, плаксиво озирнувся навколо, певно, зустрівся з поглядом пана старости, але уже на нього не зважив, стрибнув з помосту. На майдані покотився сміх.

А на помості покотилась буйна голова...

Ледве допленталась Докія до хати, сіла на лаві, раз по раз протирає очі, відчуваючи, що плювок опришківський досяг і її очей, досяг і припікає розплавленою смолою.

Не могла ні стерти, ні відмити гордої зневаги опришка. І, може, добре, що не могла?

Надвечір прителіпав Данько.

— Помсти, Докіє, жадаю, — промовив рівним, спокійним голосом. — Ти правду казала: треба нам людьми бути.

— Вбити старосту жадаєш? — втішилась. — Який ти красивий, мій Даньку. — Різними ріками пливе до людини вино з Довбушевого жбана, але таки допливає і напуває людину відвагою.

— Але де, вбити його замало. Спочатку й собі поглумлюсь над ним, хочу, щоб той глум якось люди зобачили і потішалися разом з нами. Чекай мене опівночі біля замкової хвіртки, що на східному мурі. Та одіж небіжчика тата свого прихопи для мене.

— Боже тобі помагай, Даньку. Прийду,— перехрестила коханого.

Далеко за північ, коли замок запав у глибокий сон, у хвіртці заскрипів ключ, і на валу показалася людина з важкою ношею на плечах.

— Данько? — виповзла з кущів Докія.

— Я.— Горбань обережно поклав ношу на землю. Відсапувався.— Ну й важкий дідьків син.

— Як ти його зумів?

— Просто. Хропів п'яний, як свиня, у своєму кабінеті. Я ключ від цієї хвіртки з череса його добув, потім зв'язав, кляп у ротило — і на плечі. Замок спить... хмільні усі. Довбуша б тепер сюди, ні один живий не вийшов би...

Зашелестіло в корчах. Насторожились. Варта? Ні, дощ.

— Одіж принесла? Давай сюди.— Данило наспіх скинув картату, ганьбою покриту одєжину, вдягався в убрання міщанське. Ризи блазнівські натягнув на пана старосту.

...Вранці увесь Галич сполошився і побіг у лісок, що розрісся по той бік замку вздовж Станіславського шляху. На сухій осиці шляхта і міщани зобачили повішеного ясновельможного старосту Галицького, який вирядився на той світ з обрізаними вусами, в одєжі блазня.

— Довбуш це вкоїв. Довбуш...

Страшне ім'я і ганебна старостинська смерть заморожували шляхту. Ніхто й не здогадався перерізати шнурок.

Шляхта, оточена гайдуцтвом і військом, боронена мурами замковими, озиралася перелякано, никала по обличчях посполитих, котрі ледве стримували радість.

Десь аж у полудне здогадалися зняти пана старосту з гілляки і власника блазнівської одєжі, тобто Данила Жартуна, кинулись шукати. Якраз... Шукай вітра в полі. Та ніхто й не подумав, що надвірний веселун на страшну помсту спроможний. Адже навіть людиною не рахувався горбатий Данько, був собі просто веселуном, черв'яком під чоботом панським.

Звідки шляхті було знати, що цілюще вино з Довбушевого жбана воскресило рабів для боротьби? Про це могли б розповісти Данько з Докією, але їхні стежки губилися в пралісах карпатських, на ниві опришківській.

...Гей ви, хлопці, ба й молодці,
Візьміть мене на топорці.
Несіть мене в Чорногору,
На велику прохолоду.
В Чорногору, в полонину,
Де-м родився, най там гину...

Жіноче чуття шептало: Довбуш таки прийде, прийде або за її коханням, або з помстою за Анничку. І тому ждала трепетливо, марніла на очах від страху, розпуки і від... нетерпіння. В котрусь нічну годину, пригріта і розпечена на постелі Штефаном Дзвінчуком, висповідала йому все геть про Довбуша. Не знала, чи то від жаху перед здибанням з опришком, чи від безсилої злості ображеної жінки.

Сподівалась Штефанових докорів, образ, навіть бійки безжалюної, а він слухав спокійно, гейби оповідала не про себе, а про якусь чужу і незнайому жінку, начебто для нього не видалось образою те, що його шлюбна жона як день, так ніч марила Олексою. Лише наприкінці бесіди, коли лашчилась до нього, Штефан, немовби не відчуваючи її гарячого і пожадного тіла, відсунувся і холодно сказав:

— Аж теперки 'го вб'ю.

Дзвінчучка не повірила у сказане ним, бо занадто впевнено припечатав свій присуд, і ще тому не повірила, що була впевнена в Олексиному безсмерті. Але рано-вранці, коли Штефан, сідлаючи коня, згорда цвіркнув їй крізь зуби, що їде до Коломиї в нагальній справі, вона догупалась, що нічний Дзвінчуків присуд не був простою нахвальбою...

Спершу навіть зраділа. Стояла на порозі й посміхалася своєму газді. Потому, коли слуги заперли за газдою ворота і цокіт кінських копит розтанув у ранковій дзвінкості, до її вух неждано долинули... удари клевиць об вікно гулкового деревища. Жінка аж стрепенулась, хоч і здогадалась, що то на дровітні рубають дрова, а проте втіха її зразу почорніла. Зайшла до світлиці, сховала голову між подушками, це, однак, не помагало, гриміт лунав уже не знадвору, він постогнував у її душі.

Що мала чинити? Бігти, повернути, вблагати Штефана Дзвінчука? Або летіти в ізвори шукати Олексу і кричати аж попід хмари, щоб сокотився зрадливої кулі? Штефана не вмолиш, а Олексу після Анниччиної смерті, та ще

після зради, не вговориш ще раз повірити в її правдивість і кохання.

Так і не надумала нічого Дзвінчукова жона. Чомусь шукала поради і помочі в святих образах, у молитвах. Чомусь заціпеніла в ній, як морозом прихоплена, звична для неї жажда діяння. Молитви поморочили, туманили голову, думки переплітались, голотились, немов у грозу вівці, поки врешті не зірвалися з припонів і покотились, як сірі хмари, у безвість. Дзвінчука виразно побачила якимись внутрішніми очима свої думки, спершу намагалась їх зупинити, загнuzдати, повернути в розумне русло, але вони сіклися на клапті, як зіткані з гнилої вовни верети, і пливли бездоріжжям, гойдалися... Настала непомітно така хвиля, коли, окрім сірих хмар, Дзвінка вже нічого перед собою, ні в собі не виділа, окрім хмар... і ще між хмарами на тисовій лаві, на писаній вереті лежав мертвий Олекса. Коли наймички принесли їй снідати, то газдиня й не доторкнулась до страви, тільки поклала палець на губи і шепнула:

— А тихо, дівойки, бо він умер...

Наймички презирнулись, в газдининих очах помітили безпам'ятну яму і сполохано позадкували до дверей. Вона їх не стримувала, дівойки вже не були їй потрібні, Дзвінка мала свій каламутний, далекий і осібний від них світ.

З того дня вона не вступалася з лави: сиділа на ній напівгола, розпатлана, притихла, байдужа до всього, що коїлося навколо, не помічала ні днів, ні ночей, не здогадувалася, що дні й ночі газда живе очікуванням, що кожної ночі, ледь за вікном брехне собака, він хапає з-під подушки набиту стрільбу, вилітає по драбнині на горище і тут, на поді, прилігши за платву, жде, жде тієї миті, коли заповітна куля, освячена попами і шляхтою, покладе край його кровному ворогові.

І Олекса таки прийшов під Дзвінчукові двері. Він і сам не міг пояснити, яка кара простелила сюди стежку: може, просила відплати згублена Анничка, а може, заблагось йому, озяблomu і самітному, погріти душу біля Дзвінчиної ватри? Вибрав ясну ніч, у яку космацькі довірені приятелі помилково дали знати, що Штефана нема вдома, і постукав у Дзвінчині вікна.

Ніхто не відповів.

Довбуш кликнув, аби відчинила. З ним прийшли на всяк трафунок чотири побратими. Баюрак знеохочено торкнув ватажка за рамено.

— Лиши, Оле'... Підемо звідси...

Ніч цвіла ясно, прозора, і ніч пахла пилом, споришем Дзвінчукового двору. На недалекій, через дорогу, церковці сичі накликували біду.

— Я хочу її видіти,— сказав уперто Олекса.— Тоді в Чорних Ославах я не зміг... А нині...

Він натиснув на дубові, скріплені для міцності залізними штабами, двері.

Дошки тріснули, завіси злетіли з гаків, і двері впали у сні.

Разом з їх гуркотом луснув постріл. Довбуш пострілу не вчув, почули його побратими, він лише зобачив, як на горищі біля кагли щось блиснуло, ніби там спалахнуло маленьке сонце, сонце з сліпучо-черленого обернулося в чорне, чорна його сила війнула на Олексу, боляче обпекла груди і ненаситно потягла до землі.

Він пробував не піддаватися, тримався судорожно за одвірок, земля притягала до себе...

І він упав на поріг.

А коли падав на поріг, то побачив здивування в постатях побратимів, здивування і жах зробили їх кам'яними, їм донині не випадало бути свідками Довбушевого падіння хоч би й від гарматного ядра, а тут він похилився, як билина, від рушничного луску. Тому довго не могли отямитись.

А коли падав він на поріг, то від пострілу збудилась Дзвінчука, вона відчинила хатні двері, в снігах помітила Олексу, помітила і не злякалася.

Сказала:

— Йой, а то чого на порозі, любчику, лежиш? Я тя давно спорядила на лаві.

Людський голос спам'ятав опришків, двоє з них метнулися до ватажка, двоє шарпнулися до Дзвінки. Вхопили її за білі руки, вхопили за довгі коси, жінка безборонно і лагідно всміхалася.

Це хлопців роз'ятрювало, вони підсвідомо здогадувались, що скоєне лихо почалося від цієї жінки, нею лихо виколисане і випестуване. Були готові посікти її бартками на дрібен мак і були готові тут же тисячу раз продірявити її кулями.

— Лишіть її, братчики,— попросив Олекса. Мова його, уривчаста, охрипла, нагадувала жеботіння замуленого джерельця, яке з трудом видобувало з піщаного лона останні кварта води.— Най жие собі хоч тисячу весен, і най її муж

Штефан жиє. Хто відає, може... їх проживання стане для них страшнішим, ніж ваша кара? — Олекса Довбуш віщував, що люд у Карпатах навіки очорнить і проклене імена Штефана Дзвінчука і його жони.

— Будемо прощатися, братове... Настав мій час...

І тоді озвалися трембіти.

Озвалися тужні трембіти близько і далеко. Озвалися в опришківських серцях, озвалися в шумі лісових нетрів, у шелесті трав, у плескоті річок і потоків.

— Марницю говориш, Оле',— втішав Довбуша Баюрак. А може, втішав самого себе? Може, прагнув заглушити в собі зойк похоронних трембіт? — Раня, ватажечку, мацюпусінька — швидко загоїться,— почав перев'язувати Довбуша розполосованою сорочкою. Олекса заплющив повіки, прислухався до дотику Баюракових пальців, пальці товаришеві злегка тремтіли, випромінюючи тривогу і ласку.

— Давайте, хлопці, наслідок поцілуємось,— зажадав Довбуш.

Опришки нахилялись і, ковтаючи сльози, припадали губами до його чола і чули на чолі холод.

— Ти, Баюраче,— шептав Олекса,— візьми мою бартку, жеби вона не ржавіла без бою, жеби слава опришківська не вмирала разом зі мною.

Брав Баюрак золоту Довбушеву бартку.

— А ти, Йванку з Ясіня, маєш у спадок по мені стрільбу. Най вона далі поціляє ворогів, най си пани-дуки не гадають, що з моєю смертю кінчаються їхні страхи перед народною карою.

А трембіти, смутком повні, голоснішали...

Голоснішали...

Голоснішали...

Зелена Верховина збиралась ось-ось вибухнути плачем, кєрвавим риданням на весь світ.

Плач той роззброїв би люд убогий, вселив би у серця зневіру і розпач. Плач би той напоїв хмільною радістю галицьку шляхту.

Та Довбуш не дав йому вибухнути, оцими словами погасив:

— Ану мой, трембіти, замовкніть, бо я не вмираю і не можу вмерти, якби-м навіть хотів. Бо маю наступників гідних! Я буду жити в їх боротьбі, в змагах прийдешніх поколінь аж до тих пір, поки не впадуть розкуті ланці. Такий мій тестамент!

І трембіти вмовкли.

В первозданній тиші побратими підняли Олексу на топірцях і рушили з Дзвінчукового дворища. Йшли поволі, статечно, стопа в стопу, щоб не спричиняти ватажкові болю.

Йшли в Чорногору.

За ними тюпала Смерть, тюпала і мантачила на ходу косу. Олекса болю не відчував, Смерті не видів, не мав часу на такі марниці, як біль і смерть, йому залишилась коротенька стежка, хотів цей час скористати на власний суд. Він і при житті скликав повсякчасно судилища над собою, щоб суворі райці виміряли глибину, потребу і доцільність його вчинків. Це допомагало від дурману слави і нагадувало, що взяв у руки бартку для сповнення святого діла.

Нині йому привиділась лісова поляна, може, та поляна, де на початку опришкування випробовував майбутніх побратимів, бо так само клекотіла голосами і так само навколо неї стояли насторожі зелені списи столітніх смerek.

«Ну, то хто перший зголоситься мене судити?» — спитав Довбуш, окидаючи поглядом людське стовпище. Впізнавав тут близьких і рідних, знайомих і випадково здибаних, тих, що вже давно повмирили, і тих, що живуть. Але було серед них і чимало незнайомих, незнайомих колючих, похмурих, від яких чомусь ждав нелегких вироків.

Першою заходилася судити Довбуша його мати — Олена Довбушучка.

Він мало не побіг їй навстріч, щоб попросити, аби не судила занадто суворо.

«Я маю, люди добрі, тутечки багато чого казати,— стала на виду у всіх мати Олена,— бо Олекса — мій син. Через нього не раз була-м краяна батогами, паскудними словами ганьблена. Через нього посивіла-м і в землю спати пішла. Але мала-м від його вчинків і потіхи багато й гордості. І аби-сте знали, людове гречні, що коли б до мене вернулося життя і молодість, коли б могла-м вродити Олексу вдруге, то най би був таким, як цей. Най би з мене паниченьки шкіру здирали, най би ночами сохла від жури, щоб 'го десь не зачепила ворожа куля...

Перетерпіла би-м подвійно і потрійно... Бо мій син жбаном вина був для спраглих, бо був він мечем гостросічним при боці вбогого люду».

«Ти, стара,— перебив Олену Олексин дедя, Василь Довбуш,— не дуже сина хвали. Я маю жаль на нього, що рід-

ко навідувався до нас, старості нашої не доглянув, води не подав...»

«Винен я, дєдю,— червонів Олекса.— Правда ваша. Якщо можете — вибачте».

«А в мене він злото відібрав і життя вкоротив»,— поскаржився Іван Довбушук.

Олекса аж потемнів на лиці:

«І ти тут, Йване? Що ж, мовлю тут прилюдно перед суддями чесними, що якби ти ожив, то я вбив би тя вдруге. Не пече мене пролита рідна кров, не гризе моє сумління твоя безславна смерть, бо ти священну війну і служіння матері отчизні обернув у ятку для власного збагачення. Тому вбив би тя тричі, Йване. Встидно мені, що мав-м такого брата».

Далі Довбуша судили вівчарі з Дзвінчукової полонини, Анничка, Юра Бойчук, той, що ростив карпат-зілля, піддані красноїльського отамана Дідушка, Маруня — Жельманова служниця, мати Збориха зі своїм воскреслим сином, Великий Цимбаліст, звитяжний чоловік з пореклом Смоляр, майстер справ кам'яних Сильвестр... Тут товпилися зі своїми повістями домарі з гуцульських гнізд, яких Довбуш увільнив від орендарів і корчмарів; тут були хлопи з покутських, бойківських і подільських сіл, за кривди яких опришківська ватага пускала з димом панські палати і багацькі комори, карала смертю кровопивців і кривдників народних; тут голотилися вдови, сироти, скривджені суддями і попами, комірники, яким Довбуш помагав грошем і захищав збройною рукою; здавалося, що на судилище над собою Довбуш скликав увесь убогий люд.

Він слухав їх і не ховав радості, що ніхто не забув добра, вчиненого для них опришками, і тішився людською любов'ю до чорних хлопців, яка струмувала в судівських вироках, і думав, що таки зостається перед ними в боргу, хоч і не згайнував намарне своє коротке життя, не користав з нього для власної вигоди...

«Але, пане ватажку, зашвидко йдеш з цього світу,— принесла і поклала перед Олексом звинувачення жінка в чорній вбері, яку колись, у переддень Довбушевого народження, здибала мати Олена.— Я і дониньки, ватажку, ріки й озера вичерпую очими долонями і доню-чичку свою шукаю. Хто відплатить панам за її безчестя, смерть і за мою розпуку?»

Олекса схилив голову.

«А хто покарає шляхту за мого сина на дванадцять

кавалків порубаного і в дванадцятьох могилах похованого?» — докоряла друга жінка, котру теж давним-давно зустрічала мати Олена.

Ці дві зробили початок. За ними посунули діди, вдови, сироти, їх зібралось у сто крат більше, ніж тих, яким Олекса допоміг, усі вони клали перед ним свої жалі, ярма, кайдани, батоги, курмеї, розпечене залізо, голод, холод, безчестя, наругу, муку, клали і питали: хто тепер визволить їх від цього тягаря, коли він, Олекса Довбуш, збирається вмирати?

Людське пекло ятрило Довбушеве серце, страшило своїм безмежжям і силувало каятися, що зарано він протолочує стежку до предків: не мав права впадати в розпачливу байдужість після Анниччиної смерті, що спричинилося до пізнання зрадливою Дзвінкою його таємниці.

Він повинен би жити ще багато днів, жити, щоб висушувати вдовині й сирітські сльози, жити, щоб і далі бути мечем при боці вбогого люду.

Каяття було запізнілим, безпомічним, бо в його вухах наростає дзвін Смертиної коси. Він розплющив повіки, побратими далі несли його статечно на топірцях. Зникло, розвіялось судилище, з величезного натовпу лишився тільки Олексин син.

Ватажок простягнув до нього руки, силкувався встати, але не мав моці й голови підвести і, захлеснутий злістю на себе, заплакав.

Опришки чули його схлипування, та ходи не спинили, йти було важко, але вони йшли все вгору і вгору, щоб схід сонця Довбуш зустрів у Чорногорі.

Довбушеві сльози витирав Дідо Велет. Він появився біля ватажка негадано, деякий час ішов поруч мовчки, потім заговорив:

«Ти дурно себе гризеш, Олексо, дурно... Бо якби-с мав навіть три життя, то однаково усю людську біду на гаразди не перекував би. Бо замалу я тобі силу дав. Тепер сам це виджу... Треба, щоб у кожному гуцулові Довбуш сидів. О, тоді воля й щастя прийшли б на Зелену Верховину».

«То зробіть так, Діду,— попросив Олекса.— Ви мудрість століть і досвід поколінь».

«Мудрість, Олексо, ніколи не має границь. Твоя доля багато чому і мене навчила. Але я вчиняю так, що ти не вмреш у пам'яті народній: твоє життя лицарське таки справді стало жбаном, повним вина.

Най буде так і далі.

Хто з того жбана пригубить, бодай крапелькою вина закропиться, то вже рабом скніти не зможе. Бо слава дідів — наснага для внуків».

«То добре, Велете»,— сказав Олекса.

А опришки несли його на топірцях, несли через ліси та ізвори, через царинки і через потоки, несли й гадки не мали, що в їхньому сумному поході народжується легенда, казка, яка не знає тління.

А Довбуш зливався із землею, з деревами, з травами, зі скелями, він ставав місяцем, зірками, росою він переливався в зелений шум смерек, у черемосів пінистий клекіт, у скрип коліски, в постріл рушничний, в голос флюяри...

Олекса Довбуш ішов у вічність.

СИНИЙ ЖУРАВЕЛЬ НА ПОГАРИЦІ

Спершу журавель не був ані синім, ані зеленим, ані червоним, він літав у такій безмірній високості, а Юра Сріблянчук лежав на самісінькому дні глибизни, що журавель здався краплинкою. А все ж Юра простягав до нього руки.

Коли Юра видобувся нарешті на поверхню білого світу, то насамперед упали йому у вічі,— в очах аж закололо від білизни світової,— пацьорки роси, котрі гніздилися вологими і блискотливими роями на гранях бервен, з яких було зрубано полонинську зимарку.

Легінь спрагло розтулював кутики уст, жадаючи, щоб бодай одна росяна крапля впала йому на язик. І одна пацьорка таки втрапила на губу, Юра злизав її кінчиком язика, пацьорку росяну, добрі сили наповнили по вінця живою живицею, смоляний дух розлився по крові, терпко загірчив у роті, і легіневі зненацька примарилося, що лежить він, гойдаючись у смерековій колісці.

Ніколи до цього не спадало йому на гадку, що перед роками кладена татом Митром зимарка береже у собі запахи лісів, де виростали на бервена столітні смереки. Не спадало, бо був ще молодим, бо світ розкривався перед ним неквапно, як дубові двері на іржавих завісах. Траплялося, що, зазирнувши у вузьку щілину, Юра думав, ніби він спізнав усі світові таїни. Потім виявлялося, що пізнана таїна й не була таїною, а облудною її подобою.

Тоді Юра вчився думати,— нині він теж думав,— що ніщо не пропадає безслідно на цьому світі, навіть затаєний у бервенах запах дебри, навіть хатне тепло, дух ватри і полумінь вогневиці, що палила його на своєму кострищі бозна-яку днину, не зниділи марно, а ось обернулися під стелею в росяні краплі.

Роса ж бо випадає, мовлять старі бадіки, на погоду, на ясний день.

Ясний день, що сіявся крізь віконце, ще колисався в Юркових очах, немовби плив на гриві гірського потоку; Юра довго мучився, поки присилував його зупинитись, і тоді на зупинці Юра побачив посеред зимарки ватру, в'язку сухого хмизу біля неї і аж потім на пеньку сестру Калину, яка сиділа до нього плечима.

Дівчина не зауважила братового прояснення, може, дрімала, може, задивилася у полумінь; червоні язички вогню, як голови когутів з клітки, випорскували з-під патиччя, видовжувалися, росли вгору, мовби заблаглось їм дзьобнути дівочі коліна.

Півнячі голови Юра вигадав сам, йому від цього смішно, і водночас замало не кишнув на вогонь, ніби на справжніх когутів. І, мабуть, такі сполошив би червоних когутів, коли б вогонь сам не заповз у грань, наче в одну хвилю стратив до дна свою силу.

Юра подумав, що і в ньому лише на час пригасла вогневиця, пригасла, може, для того, щоб призбирати свіжої моці; в її свіжій моці знову повториться горіння небуття, дно чорної глибини, з якого тяжко видобутися на поверхню. Легінь протестував проти цього усім єством, бунтувався: я вже там побував, нема нічого гіршого, ніж пільма небуття, дай мені руку, Калино.

— Калино... — шелеснув губами, окликнувши дівчину. І від цього шелесту, як від ворожбитного слова, забулися страхи.

Одне лише вимовлене слово припалькувало легіня до цього світу, і це слово Юра завдячував Калині.

Кудись щез, здимів гойдливий потік, ясний день статечно присів на варцаб; Юра полегшено зітхнув, відчуваючи, як захлюпає його ніжність до сестри, — ніколи ще не виповнювався нею по вінця, бо завжди бракувало часу.

Перед війною згаював літо на полонині з маржиною, коли ж настала війна — мусив іти вмирати за найяснішого татунця-цісаря і Україну.

Так-так, і за Україну, за Україну.

Цей додаток втовкмачив йому в голову ксьондзів Славко-гімназист, з яким по-сусідськи товаришував. Через бесіди і книжечки Славкові, через татову маржину, через світову різню Юра не помічав, як виростала сестра. Сестра ж виростала за кроснами, тчучи полотна і рушники.

Але чого він згадує про це саме тепер, інші-бо думки

товпляться в голові без ліку — видно, голова зголодніла за тверезим розмислом, бо ось яка повинь їх нахлинула відразу.

— Сестро...

Дівчина скочила на рівні ноги, але скочила до дверей, і на двері був націлений у її руках старий австрійський гвер...

— Це ж я, Калино!..— скрикнув голосно і радісно. Радісно крикнув від того, що має вірного оборонця, і ще від того, що у великодній вівторок у галоповому леті на уланському коні не загубив свого кріса. Власного голосу, правда, Юра не впізнав,— був він якийсь чужий і незнайомий,— втім, він і себе відчув інакшим, чомусь легким, мовби хтось добрий і милосердний скинув з його грудей ваготу, що дотепер розплющувала, ламала ребра, гнітила і закопувала в морок.

Він не відразу второпав, звідки зачёрпнув цієї солодкої полегші.

Потім зрозумів, що у ньому пригас біль.

Він ще не вірив, шукав у собі того болю і, не знайшовши, ворухнувся, ніби збирався піднятися з лежанки, але тут праве стегно прошили тисячі голок.

Калина не зронила ні слова.

Вона тільки повернула до нього голову і випустила з рук кріс, готовий до стрілу. Кріс гулко брязнув на долівку, щастя, що не вистрілив.

Дівчина цим не журилася ні крапельки, вона розпростерла долоню, попереджаючи найменший братів порух, і, гамуючи радість від того, що очі в Юри світилися життям, пішла до нього.

— Лежи, лежи, команданте,— промовила врешті, суплячи волохаті брови. Калина на личко напускала вдавану суворість, однак це було ні до чого: вся її маленька тоненька постать трепетала, як на вітрі бадилина; Юрко помічав це по її грудях, що, хвилюючись, розпинали стару кабатину, по її губах, котрі навмисне закущувала, щоб вони, осяяні усміхом, не смикалися і не заломлювалися на плач.— Як ся маєш, братчику?

Він підморгнув їй, як за добрих часів, бувало, підморгував.

— Та добре, сестро, маюся,— відповів їй.— Тепер уже не вмру,— додав упевнено, мовби лише від нього залежали його життя і смерть.

— А я так боялася, що...— почала Калина. Але, спам'ятавшись, не доказала про свої минулі страхи. Губи її

таки заломилися, дівчина впала Юрі на груди і зайшлася плачем.

Він невміло згрібав з її поживклого личка розсипане волосся і потаємно жахався зморщок під її очима, свого ж обличчя, зарослого і почорнілого, не уявляв.

Щоб якось вгамувати Калинині сльози, спитав про непотрібне, може, невчасне:

— Ти хіба стріляти вмієш? — і кивнув на кріс, що лежав на долівці.

— А вмію,— схлипувала Калина.— Чого потреба не навчить.

— Певно, легіні на тебе вже позирають, га? — питав, бо й самому було цікаво.

Калина сіла побіч нього і терла кулаками очі, як ображена дитина.

— Де ж ті легіні, Юро? Наш Білий Потік, Головня і Зелениця спорожніли, тільки жіноцтво і діди лишилися.— І, раптом пригадавши, що йому не можна хвилюватися, сказала: — Мовчи, бо ще зашкодить.

Юрі справді важко давалося кожне слово, але ще важче почувався б, якби не вивідав у Калини, що скоїлося в селі після полуденка у великодній вівторок, коли скочив на осідланого уланського коня і стрімголов полетів у гори. Тому просив:

— Говори, сестро, говори, мушу все знати. Як там наші мама?

Краще б не питав, бо повіла йому сестра про стару матір, що сліпне від сліз, про батька, котрого жовніри разом з іншими газдами погнали до коломийського криміналу, про погарища-курища на місці оседків. Боже, як йому надокучили за цих шість років повсюдні погарища, окопи, гарматне ревище, посвист куль і шрапнелей, команди, зойки поранених, смерті, плачі. Бо шість років точиться війна. Війна спалахнула з гранчика, з малого револьверного гуку в Сараєві, а може, розгорілася з пострілу крісового, може, влітку чотирнадцятого року ерцгерцога Фердинанда вбито з такого ось кріса, як отой, що чорніє на долівці зимарки. Юра вже не прислухався до сестриноного жебоніння; задумливим поглядом ковзав по крісу, і в потемнілих його очах починав яритися гнів. Чув у собі бажання ухопити кріс за цівку і луснути ним об поріг, хай би розлетівся на друзки, хай би до дідькової матері поколовся, бо в крісові гніздиться війна, кріс вигадано для душоубства і для марнування молодості; Юра марнував молодість в усусусах, потім в УГА, йому

казали, і він вірив, що це не є марнування, це є служіння Україні.

Колись він не думав над тим, за яку Україну бився, аби лише за Україну.

Востаннє він узяв зброю за Україну не десь у фронтових шанцях, а таки вдома, посеред гір. Якби знати... що лише за цю Україну варто було битися, скільки б він заощадив років, молоді сили. Та хіба відразу поростають пір'ям журавлята? Го-го, не один раз вдаряться грудьми об землю, поки навчатися літати, і ніхто їх за це не осуджує, не повинні судити і Юру. Правда, коли він нарешті зробив у журавлиному леті своє перше коло, кріс випав йому з рук; в інших теж випав, але це не означає, що кріса не можна підняти. Можна, але чи треба,— краєвся сумнівами Юра,— бо вже допіднімався, доукраїнився, пішло з димом гірко пришпароване родом хтозна з яких часів.

Улани, жовнірики постаралися, шляхта перелякалася, що поміж гуцулами покільчиться більшовицьке насіння, із страху збіглася пішо й кінно, щоб задушити його в пуп'янку.

— А не задушите!..— викрикнув уголос, даючи берег сумнівам.

— Що кажеш, Юро? — повернулася до нього Калина.

— Кажу, щоб ти подала мені кріс,— не побажав ділитися з сестрою думками. Власне, це прохання було продовженням його думок.

— Нащо тобі? — сполохано закліпала віями, бозна-що подумавши.

— Хочу його мати коло себе.

— А-а...— розпогодилося її чоло.

Юра кволою рукою поставив затвор на запобіжник і примостив кріса побіч себе.

— Не можеш ти без нього,— журилася сестра.— Звик, як до жони.

Юра не чув її слів. Юра смачно і спокійно спав, пригорнувши до грудей кріс.

Тепер журавель, що літав у високості, не був ще ані синім, ані зеленим, але Юра принаймні побачив у нього крила.

Шкутильгав до порога, шкутильгав довго, аж упрів; паляця з молоді гаджуги, яку вирубала Калина, гнулася і

потріскувала під вагою його тіла. Поперед себе ніс поранену, завинуту рушниками, пропахчену сестриними мазями ногу. І як далеко не був поріг від лежанки, Юра, однак, дотюпав до нього.

Сперся об одвірок, клацнув клямкою і мусив зажмуритися від білих верет снігів, що вистелили полонину і навкружні гори.

Аж захмелів і поточився від чистого трунку, що вдихнув; від першого кухля захмелів, а другим, третім і наступними не міг насолодитися: пив гірське повітря без утоми і не міг напитися.

Тільки згодом, сидючи на порозі, Юра придивився, що снігові верети не такі вже й бездоганно білі і чисті, бо кінчався квітень, а десь на долах весна вже закосичувалася вишневим цвітом, розбрунькувалися вербові бруньки: весна й тут, на верхах, заходила нїздрювати сніги.

І це нічого, що надвечір'ями і досвітками поскрипували на білих кониках морозці: гори вже вагітні весною.

Завтра-післязавтра пригріє сонце, морозці втратять силу, земля скине з себе снігові верети, і найперше земля насіє брандушок на осонні, під їх ніжно-жовтуватий дзвін піде в ріст молоде зело.

Так було-діялося справіку, Калино, так буде і цьогоріч, бо всяка зима має свій кінець, бо безмірні сили у весняних моцарів.

Сьогодні, правда, Калини в зимарці не було, не було її, зрештою, відгоді, як почала гоїтися рана.

Лише зрідка дівчина навідувалася до нього на якусь годинку, приносила сякий-такий харч, перев'язувала братові ногу і квапилася в село, мусила, набога, квапитися, бо старий Гарасько Харук найняв її ткати полотна; мама казали, що треба, доню, ткати, треба, прецінь, заробити бодай гелетку кукурудзи.

Треба якось жити...

Коли повідала про це братові, то червоніла й потуплювала очі в долівку, соромлячись, певно, що не може до кінця його виходжувати.

Чи, мо', соромилася чогось іншого, свого слугування багатому газді?

Дарма червоніла.

Ніби він не розуміє.

Треба жити...

Іди, іди, Калино.

І пішла.

Зосталися сліди на снігу від її постоліків; навкруг змарки багато Калининих слідів, бо носила і рубала для ватри дрова. Треба жити...

Юра несподівано зловив себе на думці, що оте надокучливе і зрозуміле «треба якось жити» холодить у ньому кров. Він подумав, що життя невблаганно перетовчує у своїй ступі усе, що діялося вчора, перетовчує і біжить; і те, що вчора було болючим, червоним від крику, гніву, болю, радості, нині — завтра, перетовчене уже, побіліє, як борошно. З цього борошна люди спечуть насущні коржі, і тут нічим не зарадиш: так повинно бути, повинно, бо... треба якось жити. Невже цей жорстокий присуд стосуватиметься і великоднього вівторка у Білому Потоці, невже калюжі крові разом зі снігами сплинуть потічками, погарища заростуть зелом, рани загояться, а кровна образа притупиться? І все почнеться заново, власне, почнеться заново старе, мовби й не прокотилася світом війна, мовби й не ожило в Карпатах справедливе людське жадання газдувати на своїй землі без панадідича, без дукаря, без податкового здекутора.

Жадання це принесли у наші гори більшовики. Правда, більшовики казали щиро і відкрито, що для того, аби зеренце нового життя скільчилося і пустило корінці, треба виорати нивку, а це буде вимагати поту, зусиль, навіть багато людських життів.

Але не будемо боятися жертв, важливо, що маємо мету, обрій, до якого конче мусимо дійти.

А тут... треба жити, жити, як і колись, ніби ти й не стояв на стежці, яка бігла до виднокола. Калина переповідала, що газда Харук тішиться:

— Б'ють ляхи з петлюрами большевію на Великій Україні, і таки доб'ють, примнож їм, боженьку, для цього сили.

Старий Харук поклони перед образами за Пілсудського щоранку кладе, і не так, може, за Пілсудського, як за свої статки, а рідна його доня Гафія через Калину кусень солонини і головку бринзи Юрієві передала. Видно, не рахує Гафія Юру пропащим. У неділю Калина вийняла цей багацький дарунок з бесагів, у виголоднілого Юри аж слина з рота потекла.

— Ов, а то з якої ласки Харукова одиначка розщедрилася? — запитував Юра сестру, весело поблискуючи очима.

— Ніби не здогадуєшся? — чомусь зашарілася Калина. — Мама наші кажуть: Гафії Харучці потрібний потрійний

хлоп. Мусиш відгодуватися, поки сядеш на Харукове газдівство.

— Ади, та я...— ще бракувало, щоб признався сестрі, що лише кілька разів поцілував Гафію, ну й переспав з нею одну ніч. Переспав, має цей гріх, бо таки красна Харукова дівка, а про його газдівство й гадки ні тоді, ні тепер не має. То пощо мене, мамо, лагодити Харукові в зяті? Втім, хіба тепер це була б дивина, всяке може трапитися у цьому спорожнілому до дна житті, хіба він кращий він інших чи глибша у нього пам'ять?

І Юра спересердя сплюнув. Лихий був на себе самого командант Юра Сріблянчук.

Який з біса командант? Віхоть!

Нудився командант Юрко.

Самотина, чотири стіни зимарки гнали його пріч від порога; гнали спершу на призьбу, а коли замало стало й призьби, шкутильгав на палиці довкола зимарки. Не боявся, що з якогось верха запримітять його в бінокль жовнірські стежі або бистрі глипаки тутешнього-таки багачика, який радий би дещицею прислужитися новій владі. «Най. запримічають,— думав Юра,— най кують у ланцюги і провадять до Йванової хати, не страшно, бо принаймні сидітиму разом з усіма і не буду знати цієї самотини. Війна привчила мене до товариства: у гурті я їв і спав, гуртом ходив в атаки, водночас з подібними до себе зазирає смерті у порожні очниці. Що говорити, часом я умлівав, заворожений порожніми очницями, але смерть в атаці — це нич, душа в самотині вмирає поволі».

Інкили розганяв самотність, як мольфар хмари, гучним волянням. Прикладав до губ долоні і трубив:

— Гей-ге-е-ей!!!

Прагнув зачути у цьому волянні свою силу: чи теплиться ще вона, чи зниділа дотла.

Юрків крик, ледве вигейкнувши з грудей, обертався у прудкононого коня; кінь в одну хвилю доскакував до стрімкої вершини, відбивався од неї передніми ногами і коміть-голов падав в ущелину. І там, на дні провалля, іржав ще довго: ей-ей-й-й!!!

Поки перший кінь дотрублював свою нуту, Юра посилав навздогін другого, а за другим — третього. Гори стугоніли копитами, сніг пирскав угору снопами, мовби на Сріблянчуковій полонині вибухали гранати. Легінь, спершись на палицю, зажмурював очі, і досить було хоч на мить стулити повіки, як одразу відчував себе в сідлі; сідло пружинило

новим ремінням, ноги зросталися зі стременами, рука — з ефесом шаблі, шабля холодно зблискувала грозьбою і кликала ватагу Юриних побратимів на бій.

Побратими співали:

На високій полонині ізродили рижки,
Та чи підем, пане-брате, навесні в опришки.

Куди, куди? В опришки?

Юра розплющував очі, вершники щезали, полонина купалася в тиші, у тиші шерехтіли, таючи, сніги і роздзвонювалися на рудих проталинах брандушки.

А таки весна...

А таки є ще в патронташах набої.

Перший знак — сонце з широким ротом, носом-рискою і двома кружальцями, замість очей — Юра випалив на бербеничці вістрям розпеченого на ватрі багнета, випалив цілком випадково, з нудьги і гризоти взявшись до цієї роботи. Подібні сонечка колись карбував вогнем на дійницях, діжках або й на звичайних цебрах його батько, знаний в околиці майстер Митро Сріблянчук. Батькові сонечка, правда, не промовляли до серця. Юрин знак спершу теж німував, сонце підморгнуло тонкою бровою лише після того, коли охолов багнет. Від цього моргання стара бербеничка, котру Юра дотепер зачіпав черевиком або палицею, бо давно випив з неї жентицю, принесену Калиною, зяясніла чистою... несподівано стала чистим полем, — у полі можна сіяти і на полі можна сповідатися самому собі і цілому світові. Бо хіба саме так не сповідались його мама і сестра, тчучи свої верети і рушники; колись мама, пам'ятаю, показували мені один рушничок, показували і проказували: «Оця червена доріжка, сину, — сміх мій безжурний; оця зеленувата — мої співанки дівочькі; оця блакитна — то моє думання, а чорна — жура моя. Ціле життя мамине, Юрашку, на цьому рушнику».

Якщо можна виписати на рушнику одне життя, якщо цілу долю можна виспівати на скрипучих кроснах, то чи не зможу я виплекати на жовтому дереві, на клепках бербенички, свої дні, події, думу про людей, виплекати або ж випалити, щоб ні рисочки не загубилося і не розтаяло, як Калинині сліди на снігу. Карби чорні нічим не замалюєш і не зітреш, най собі паниченьки не гадають, що наші карби заростуть, що все минеться і забудеться, бо, мовляв, якось треба жити.

І знак сонця на тесаній клепці бербенички тепер означав у його уяві ясний морозяний день.

Морозяної днини, наприкінці березня 1920 року Юра Сріблянчук копав для небіжки Процихи яму; копав Юра мозольно, бо земля промерзла глибоко, мусив, отже, перед тим, як починати свіжий штих, розкласти на подищі ями ватру. Справа і зліва на цвинтарі теж диміли вогні, люди в Білому Потоці вмирили від голоду, як мухи. Смерть, щоправда, найчастіше скошувала самітних дідів і старих удовиць, як ось Проциху, в котрої війна витовкла цілий рід, і не було кому порятувати її життя бодай бараболоною у день, а після смерті — викопати яму.

Митро Сріблянчук тому й зробив з Юрка грабаря.

— Маєш, хло', практику. Накопався, мабуть, на війні могил,— мовив старий, подаючи синові заступ.

Юра зітхнув:

— Копав-ем, дєдю, і для себе не один раз, а ще більше для камратів.

У Процишиній ямі, коли скінчилася мерзлота і лопата м'яко краяла жовтувату глину, Юра подумки рахував товаришів, яких поховав на війні; поховав їх без ліку, одних устиг забути, інші, хоч і давно мертві, ще жили в його свідомості, і він не має охоти з ними прощатися: це були щирі приятелі, друзі. Юра навіть потаємно ждав, що коли замовкне на світі стрілянина, то станеться чудо, і поштар Федько принесе від котрогось з них листа. Тепер на цвинтарі, у ямі, він побачив і тих, про котрих пам'ятав, і тих, чії імена вже стерлися з пам'яті. Загиблі від куль, шрапнелей, померлі в шпиталях від ран і пошестей товпилися тисячами в ямі і докруг неї, а найближче — там, де яма була зачищена, сидів, зігнувшись удвоє, Цюпиків Йванко, сусідський легінчик, що самохіть, добровільно, не дорісши до вояцького літа, прибїг аж під Львів боронити від шляхти Україну. Йванко долонями затуляв у грудях дірки від польського скоростріла, його біляве, ще майже дитяче обличчя синіло на очах, а губи вишіптували:

«Йой, Ю', це правда... що хто за Україну гине... того не забудуть?»

Смішний, йому йшлося про людську пам'ять по ньому.

Йванка поховали разом з іншими стрільцями у ямі від гарматного вибуху, не було й часу хреста березового вкопати.

«Чи не через те, що нема хреста на його могилі, Йванко почав зі мною розмовляти, як живий з живим?»

— Свят-свят,— перехрестився Юра і поглянув угору, щоб переконатися, чи надворі білий день.

Юрі Сріблянчуку тоді не снилися журавлі ні сині, ні зелені, ніякі, навіть цяточка журавлина не снилася, навіть окрасць неба, на якому зміг би журавель ожити.

Над ямою стояло двоє.

Одного з них Юра впізнав: був це Гринь Драбчук з Косова, який перед війною гарував на солеварні, а війну скінчив разом з Сріблянчуком у маєтку графині Мохнач-Мохнацької. Його товариша Юра не знав, тому зацікавлено і водночас насторожено косив на нього оком, коли вихопився з Процишиної ями.

Незнайомий коротко відрекомендувався:

— Товариш Василь.— І простягнув Юркові широку долоню.

Товариш Василь мав десь за сороківку. Коротко підстрижені вуса встигли вкритися інеєм, попід очима набрякли підкови. Хоча й був убраний в короткий гуцульський кожухок і в лисячу клепаню, але з тутешніх країв не походив,— це Юрко зрозумів по вимові.

— З Великої України, певно, будете? — Юра зиркнув на нього не без подиву.

Товариш Василь не приховував.

— Звідти,— сказав просто.

— І відразу, як бачиш, до тебе,— додав Гринь Драбчук.— Діло маємо...

— Ет, яке тепер уже діло,— перебив мляво Юра.— Хіба не видите?..

На цвинтар в'їхало кілька саней, поміж чорними корчами, як межові блуди, заблিমали свічки. Сани зупинилися, кожні біля своєї ями; газди по-будньому і навіть надто поспішливо знімали деревища, висушений старий ксьондзик над трьома деревищами одночасно правив панахиду. Молитовні його слова мляво сіялися на гроби, скочувалися з білих струганих вік на потолочений сніг, розліталися поміж людьми; люди мерзли, горбилися, але чомусь не плакали. Мабуть, тому люди не плакали, що за війну звикли і закам'яніли. А може, уявляли, кожний про себе, той день, коли і їх привезуть на цвинтар, а таки привезуть, бо в декого нема й мучинки притрусити окріп.

Господи, хоч би швидше зазеленіло, піде у ріст кропива, лобода...

— Ось яке тепер у нас діло, — заговорив спроквола Юра після того, як нагребли над Процихою жовтуватий горбик. — За щось ми воювали, скільки жертв було, крові... і все сплигло в пісок. У селах знову шандарі, тільки тих, австрійських, люди нарекли когутами, а цих, новопольських, — яструбами. Дідичі гніздяться в фільварках, лихварі гиблюють долоні, ось-ось почнуть продавати за борги людські газдівства... Майже в кожному роді просять бога, аби швидше в світі втихомирилося, тоді можна буде сісти на корабель і втекти пріч з отчого краю: втекти від голоду, убоztва, смертей, зневаг... до Канади. Іншої ради нема...

— Втекти, Юро, найлегше... якщо, звичайно, прибережеш силу, щоб допливти до Канади. Та це не рятунок. На Великій Україні трудящий люд вчинив інакше, — обережно зауважив товариш Василь.

— Вчинене людьми на Великій Україні притолочить Пiлсудський. Чув я, що й там нелегко, — відрубав Юра.

— Скрізь важко, — погодився товариш Василь. — Не дають нам вороги розігнути спину. Але ми вперті й жилаві. Та й ви нам поможете.

Юра заледве не розсміявся.

— Ми? Таке щось говорите, як дитина... — Йому подобався цей зібраний, тугий, як лук, чоловік, але бесіда у нього дiтвацька, неповажна.

— А чому б і ні, Юро, — підтакнув Гринь Дрaбчук. — Товариш Василь має на увазі всіх гуцулів, бойків, підгірян. Бідноту, розуміється. Хіба ми гірші від наддніпрянців? Чи, може, кайдани не прогризли до кісток наші руки? Чи п'явок мало годуємо: дідичів, корчмарів, банкірів, своїх-таки багачиків? Скинемо їх. Хочемо, прецінь, України людської.

Диви-но, які слова роздобув Гринь Дрaбчук, красні слова, правдиві, певно, перейняв їх від товариша Василя, бо перше Юрі не доводилося таких від нього чути. Майже два останні роки разом з Гринем годував вошей в окопах, воші були рідні, українські, й окопи теж були рідними. Тоді Гринь більше мовчав. Замало, видно, з'їсти з людиною гелетку солі.

— Але ж бо на їх боці... на боці можновладців ціле військо: артилерія, жовніри, улани. І всі французькою зброєю обвішані. Щоб їх скинути, треба почати війну, — міркував уголос Юра.

— Повстати треба, Юро.

— Повстати чи війну починати — все одно. А люди стомилися. Суджу по собі.

— Хто знає, може, це буде наш останній бій,— сказав мрійливо товариш Василь.— Може, товаришу Сріблянчук, це не втома, як ти кажеш, а просто людська зневіра? Коли б вселити людям віру, то...

— Ет,— Юра важко підвівся з трухлявого хреста, на якому сидів.— У що ми вже годні повірити? Нас перемогли. Січових стрільців воші з'їли, тиф доконав. Вороги справа, зліва, червоні, білі...

— Насправді ж вас обдурили,— товариш Василь необережно торкнувся роз'ятреної рани. І від цього Юра аж почорнів.

— Пусте балакаєте. Ми не діти, що полакомилися на цукерки. Не знаю, як ви, наддніпрянці, але ми, галичани, стужилися за тією Україною, як у великий піст за великоднем, стужилися, аж почорніло нам ув очах, тому й гинули за тоту Україну сотнями й тисячами. Але нащо про це згадувати? Маємо, слава богу, нову владу, під крилом білого орла здихаємо собі без будь-якої надії і віри... Отак...— Юра закурив. Кожне слово, мовлене ним, штрикало колькою в серце, від хвилювання занув на голові шрам від давньої рани, давньої... ще з п'ятнадцятого року. Була це пам'ятка з Маківки.

Товариш Василь підступив до нього впритул, обняв за плечі.

— Одначе вірити в щось таки треба, Юро,— промовив неголосно.— Вірити, брате, що ми переможемо. Треба нам повстати в цих горах. За нами підніметься ціла Галичина. Пан або ж пропав, га? Невже не піднімемо червону калину?

Юра Сріблянчук тієї серпневої днини 1914 року калину, яскраво-червону, як краплини крові в зеленому маїнні, тільки й бачив. Її понатикали в смерекові гірлянди, що пишно звисали з вічевої трибуни на площі у Косові; горіла вона також на лацканах панських сурдутів, на реверендах отців-парохів, котрі з'їхалися на торжество з околичних сіл; калина горіла на капелюшках панночок і поза стрічками гуцульських крисань. А крисань тих, крисань... та всі вони на молодих легіниках.

Бо гуцульський цвіт зібрався нині в Косові.

З трибуни торочили: вирушайте ви, легіники, в «січові стрільці», Україну будувати. Найясніший наш монарх-цісар кличе вас, соколики, на війну, аби-сьте від москаля золотоверхий Київ увільнили.

Святий боже, святий кріпкий, поможи...

Юра й до цього наслухався красних слів, котрі прудкіше гнали в жилах кров, забивали віддих, вичитував їх з книже-

чок ксьондзового Славка, наслухався в церкві на казаннях. І коли б тепер хтось тверезий і розсудливий бодай натякнув, що все це чад, хміль, дим, то, мабуть, зарубав би того хруня на місці. Зарубав би і не побоявся б смертельного гріха, бо йому здавалося, що саме завдяки цим словам якоїсь днини сталося чудо, і він новим оком поглянув на рідні гори, відкрив серце їхнім вітрам та їхній красі, і раптом відкрив для самого себе, що він не просто хлопмурга без роду й племені, він є споконвічним газдою на цій красі, газдою за законом, закон же чужинцями потолочений, чужинці газду в слугу обернули, в пахолка.

Усе лихо від них, від чужинців, від зайд.

Коли ж нині після промов і молитов рекрути заспівали давню козацьку співанку про червону калину і про засмучену Україну, то Юра Сріблянчук аж просльозився від зворушення. Він теж співав разом з усіма, співав і плакав, а мама з татом, обціловуючи його сльози, гадали, що син, прощаючись, плаче за ними. Смішні ви, гречні мої родичі, я плачу від втіхи, що йду у світ, аби-смо з пахолків поставали газдами.

— Кроком р-руш! — І вдарив барабан.

Чому сьогодні, по роках, обізвалися в ньому ті перші військові бубни...

Може, тому обізвалися, що на воротах своєї приземкуватої гражди стримить на одній нозі, милицею підпираючись, Семен Цяпка. На газді, хоч і морозець тисне, лише зрібна, чорна як рілля, сорочка. Від морозу, чи бозна від чого, Цяпчині очі сльозяться, газда витирає їх рукавом, і через цей рух, який він раз по раз повторює, Цяпка подібний до гусака, котрий щойно вигилив з калабані, змажуючи крилом.

— Мой, легіники,— зупиняє він товариша Василя і Юру Сріблянчука, що поскрипують утолоченою стежкою повз його обійстя.— Мусите до мене повернути. На посидіння, братове, вас кличу.— У Цяпчиних грудях стогне здавлений плач.

— Хіба, не дай бог, умер у вас хтось, нанашку? — Юра зупиняється навпроти нього.

— Ая-я, вмер, Юрашку,— вишкутильговує Цяпка на стежку.— Таки, щоб знав, умер. Нині Семен Цяпка співає по собі, яко по газді, вічну пам'ять.

По правді сказати, Юркові з товаришем Василем нема потреби повертати до Цяпки, потреба є не минати тих

гражд, де ще zostалися чоловіки, придатні до зброї. «Щоб повстати проти окупантів, Юра, я мушу поговорити з людьми, з кожним майбутнім повстанцем, хочу вділити дрібку надії, зеренце». Так ухвалив собі товариш Василь. А вечорами домарі самі його розшукують. Ідуть до нього з верхів, з сусідніх сіл і присілків. Люди жадають почути на власні вуха, чи правда, що східняки за те, аби дати землю селянам, щоб прогнати дідичів, щоб настановити в горах справедливу владу?

Правда?

А коли правда, то чом би, до чортової мами, не почистити гвери, приховані з війни, та не луснути б з них по паничках-жовнірах. А коли правда, то пиши мене, Юро, і мене пиши... і мене... і мене в повстанчу ватагу. І Юра писав, дивуючись і радіючи людському просвітленню, сам теж освітився новою вірою. За тиждень ватаги розрослися в загони, на чолі яких стали обрані капітани. У Головні капітаном був Матій Драниця, в Білому Потоці — Микола Гудз, в Зелениці — Данько Павлишин. Владу і команду над усіма посів Гринь Драбчук з Косова, де згуртовано підпільний робітничий комітет, котрий потаємно готує ще одне вогнище повстання в околицях Коломиї. Вогнища повинні горіти жарко, щоб від них запалилися інші села і цілі повіти, і розіллється в тилах польських військ гуцульська Чорногорська дивізія, таким чином допомагаючи червоним полкам на Великій Україні. І таки, бігме, дивізія, — товариш Василь підрахував, що тільки в околицях Жаб'я готові до повстання шістсот легінів.

Коби швидко повесніло... запахне тоді в горах порохом.

Семен Цяпка свою порцію пороху винюхав на Італійському фронті, куди йому з одною ногою.

— А таки не пуцу вас і фертик,— зятався він, перегороджуючи милицею стежку.— Нині, чуєте, в мене гостина.

Юра вагається. Юра, правду кажучи, і колись не дуже охоче забігав з батьковою орудкою на Цяпчине обійстя. Бо лупив Цяпка псів, виправляв шкіру і робив бубни. Собачий сморід густо встоявся за ворітьми гражди.

Але товариш Василь таки пішов; дивний чоловік цей товариш Василь, чужі біди кладе собі на серце, як свої власні, знали хлопці з Червоної української галицької армії, кого посилати поміж гуцулів. Однак до Цяпки товариш Василь даремно завернув: Цяпка вже поцілував келишок, зараз почне торочити оповіді про Італійський

фронт, спершу похвалившись бубнами, котрі висять на кілках у сінях... висять, бо кому тепер до весільних бубнів.

Товариш Василь мало не вдарився чолом об низький одвірок; у сінях справді висіли рядочком бубни. Цяпка, слава богу, не звернув на них уваги, відхилив двері до хижі. У ніздрі вдарило застояним сопухом, кислим духом сутіноків, які не міг розсіяти день, що ледве проблискувався крізь маленькі вікна. Біля стола сиділа на ослоні Цяпчина жона.

— Мой, стара! — крикнув на неї газда. — Ану посунься, видиш, що-м гостей привів.

Цяпчиха таки не бачила. Вона хиталася на ослоні вправо-вліво, посмикуючи колінами, мовби заколисувала дитину і від цього порожнього хитання Юру проймали дрижаки.

На столі стояв штоф з оковитою, у полив'яних мисках — кусень солонини і товчена з шкварками картопля, побіч — два буханці хліба.

— Го-го, — остовпів вражений Юра, — а то з яким робом, нанашку, ви так розбагатіли?

Газда сьорбнув носом:

— Не питай, — махнув рукою. — Сідай краще, і ви, гречний гостю, сідайте в мене, — припрошував товариша Василя. — Чув я, що начебто більшовицьким комісаром будете. Хижа моя ще не знала такої честі. А щодо скарбу на столі... давно не пахло на моєму столі хлібом, і нині він пахне востаннє.

— Дасть бог, настануть кращі часи.

— Ая... Може, для когось і настануть, а для мене — шлюс, по всьому. — І наливав у келишки сивого самогону, підсував миски з картоплею і солониною.

Таки їли. Спокуса була надто велика: Юра, приміром, цілу зиму сьорбав кукурудзяний чир, добре, що мама десь на долах поміняли верети і рушники на святу кукурудзу. І може, вишкребли б з мисок до крихти, якби раптом Цяпчиха не тріснула лобом об стіл, аж дзвякнули келишки.

— Ну-ну, стара, — замахнувся Цяпка на жону кулаком, — ти мені гостину не псуй і гостей не пудь. Відсвяткуємо наше посидіння по-людськи. Бо хіба не був Семен Цяпка газдою, га? Скажи, Юро, не був? Чи, може, ходив красти, чи нипав попід ворітьми з старцівськими бесагами, чи не заробляв на хліб чесно, чи про церкву і бога забував, або землю святу не любив? Чо' мовчиш, Юро?

Юркові спершу хміль замотиличив голову, Цяпчишин плач, однак, вихопив його з рожевого туману, легінь

обзирався по хаті, мовби хотів у темному кутку, в запічку, помітити те, що сталося на Семеновім обійстю. Він навіть не міг собі уявити *того*, але зате ясно відчував, що *воно* сталося, *воно* десь тут, у хижі: або на колінах газдининих, і газдиня *його* колисала, або на поцюканому сокирою порозі, або за образом святого Миколая, або в Цяпчиних очах.

— Що ж маю казати? — Юра спромігся нарешті відповісти.

— Говори, Юрашку, тому, який прийшов від наших, що нині Семен Цяпка навіки прощається з хижкою, з газдівством розлучається і з царинками.

Юра моргав розгублено очима. Невже це і є те *щось*?

— То таки напrawdę?... — остаточно протверезився Юра. Товариш Василь сидів на покуті похнюплений, зрідка мовлячи до Семених заспокійливе слово; Цяпчиха його не слухала, біла далі лобом об стіл і болю, певно, не чула, не чула, як дзвонять, підскакуючи, келишки і миски.

— А так бра'. Гарбає мої царинки і гражду Гарасько Харук, колька би 'го вхопила. Ще перед війною, коли-м віддавав доньку Анну до Жаб'єго, позичив у нього сто корон. Гадав-єм якось віддати, бо на бубни був попит, аж з Поділля приїжджали. А тут впала війна, війна відрізала в Семка ногу, а борги і проценти не перекреслила. Правда, Гарасько про борг не впоминався, навіть цієї зими підготовував нас із старою: то цього вділить, то того. А вчора приніс оце, що на столі, в бесагах і каже: «Прийшла коза до воза, Семене. Сповно заплатив-єм тобі за господарку, можеш хоч завтра вибиратися в комірне. Бо все, що ти дотепер посідав, посідаю я. Моє не повинно пропасти».

Юра Сріблянчук і раніше чув, що Гарасим Харук, газда на ста моргах у Білому Потоці, позичав бідакам то якийсь гріш, то квартиру кукурудзи. Мама колись хвалили: має Харук добре серце. А він добре пантрує свою кишеню і на чужій біді статки збиває. Це ще можна б зрозуміти, коли б так чинив Абрамко з корчми, бо Абрамко не гуцульської віри, йому аби гріш пришпарувати, а тут свій Абрамко, гуцул з прадіда.

Якось одразу Юра не повірив Цяпкові, не міг повірити, поки старий не вихопив з-під лави двоє латаних бесагів. Трусив ними перед Юрковими очима і проказував:

— Видиш, Юрашку, старцівські хомути вже-м наготовив. Завтра з жоною повандруємо.

Завтра... без ліцитації... гуцул гуцула обертає в жебрака...
Пекучий клубок підкотився Юркові до горла, підкотився і там закаменів. Мимоволі шугнув рукою до кобури з револьвером, мовби перед ним стояв Гарасько Харук.

— Не дурій, Юра,— вчасно обізвався товариш Василь, вгадуючи його готовність нагально полетіти до Харука.— Тут револьвером не допоможеш, тут думати і думати треба. Наполошиш Харука, а хіба в горах він такий один? Коли встановимо свою народну владу, тоді...

Юра запально луснув кулаком по столі.

— Вони ж... Цяпки... не дочекаються нашого «тоді», підуть з торбами! — його зболений вигук мовби плеснув Цяпчисі в обличчя полоник студеної води, бо враз замовкла, а старий Цяпка моргав почервонілими повіками, моргав і пробував щось второпати із суперечки своїх гостей.

— Не підуть,— і рішуче підвівся з покуття товариш Василь.— Завтра ж ухвалимо: послати легінів до багачів з вимогою, щоб поділилися з біднотою хлібом. І оголосимо: старі борги списуються на війну.

— Ой, добром не погодяться дукарики,— сумнівався Юра, а в очах мерехтіли веселі іскорки.

— Іменем народу самі візьмемо. Не пропадати ж селам.

— Чули? — Юра повернувся до Цяпки.— З гражди не рушайтеся, борги скасовані. А коли Харук затнеться, то в'язи йому скрутимо.

І вийшли пріч з паркої хижі. Тюпали мовчки стежкою кожен зі своїми думками.

— Давно б треба, Юро, повстати,— врешті заговорив товариш Василь.— Без справедливого ладу вигинуть Карпати до ноги, помандрують жебракувати. Порятунок лише в боротьбі.

...Я тебе, Василечку-товаришу, тоді на стежці був би розцілював, бо тоді на стежці, що кривульками збігала до села, я здибався знову з червоною калиною; була калина потолочена, толочили її запопадливо чужі чоботи і свої-таки постоліки. Я тоді на стежці умився ворожбитною водою і умитий осягнув просту істину, що є українець — гуцул Семен Цяпка, і є українець — гуцул Гарасим Харук. Обидва вони походять з одного кореня, одному богові моляться, однаково, здавалося б, люблять свої гори, і водночас вони сторонські, чужі люди, вони з двох різних Україн, між тими Українами віки викопали ізвори, через які ніхто не перекине вербової кладки.

Я, може, тільки на стежці біля Цяпкової гражди доглу-
пав своїм хлопським розумом, що жадаю України такої,
аби робучим людям малося в ній гараздно, аби ми були
в ній газдами, а не пахолками.

Як намалювати тебе маю, товаришу Василю, на своєму
сповідному полі, який знак тобі дати?

Випало я на бербениці три язика ватряні; те полум'я,
добуте в ніч під святого Юрія, випалює в людині різну
хопту, гартуючи в ній чисте зерно.

Чи міг я колись собі виворожити, що прийде Василь
з-над Дніпра гуртувати гуцулів?

— Мамо, чуєте, мамо, принесіть... принесіть мені з Дні-
пра води... Може, від неї полегшає? Чуєте, мамо...

Вони лежали майже поруч: один упав головою на схід,
другий — на захід; перший був в австрійському однострої,
другий — у російській гімнастерці; перший лічився стріль-
цем усусівського легіону, другий — рядовим сто тридцятій
російської бригади.

Вони дотепер не зналися, але й заочно мусили бути собі
кровними ворогами, і заочно гострили на точилах один
на одного ножі.

Аж зійшлися у лютому бою на Маківці-горі, що непода-
лік від селища Славське. Зійшлися, правда, не з доброї
волі, обох припровадила туди війна.

І ось вони лежали розпластані на зритому гранатами
схилі гори, навколо них горбилися покосами трупи росій-
ських солдатів і галицьких «січовиків». Маківка виглядала
як після землетрусу. Постинані вибухами гармат смереки
стриміли, як потріскані колони в якомусь храмі мертвих.
Над колонами, над людським трупом, над смердючими
дймами сукав свою срібну нитку жайвір.

Тиша, як військовий санітар, чалапала нечутно Маків-
кою; тиша вродилася півгодини тому з людського ревища,
з тупоту ніг, посвисту куль і шрапнелей, з сухого гарчан-
ня скорострільів, вродилася і закаменіла від побаченого
на Маківці. Її не обходило, хто і кого тут перемиг, хто
там і якою мовою співає своїй зброї осанну; тиша, зату-
ливши долонями вид, жадала тільки, аби ці трупи встали,
повизбирували своє залізччя і пішли геть з Маківки, де
ще недавно найбільшим згуком був удар сокири об живе
дерево.

Але вояки, захлинувшись кров'ю, лежали мертво.

Серед мертвих ворухилися, корчилися в конвульсіях недобиті; недобиті або ж вишіптували помочі, або ж криком дерли тишу навпіл, виблагуючи в неба смерті.

І коли б не крики, коли б не дзвінка жайворова нитка, то Юра Сріблянчук, мабуть, уткнувшись лицем в каміння, котре чомусь смерділо потом, умер би. Інколи він випускав з рук чи, може, випускав з пам'яті ці поводи, що в'язали його з землею, але тривало це недовго, біль у голові пригасав, Юра протирав од крові очі і навіть пробував згадати, чим це його зачеплено: шрапнеллю... кулею... чи кольбою замашної російської гвинтівки?

Марно, бо хіба згадаєш, як то було? Пам'ятав тільки якесь дике сп'яніння, був біг... хрипле «слава»... гострі зблиски багнетів. А страху... страху ж не зазнав ні краплини; в кожному стрільці жило... принаймні в ньому жила свята офіра... він знав, що будь-якої хвилини може впасти від кулі або від довгого російського штика, але що смерть, порівнюючи зі славою. Старшини ще за кілька днів перед першим боєм на Маківці пророкували: якщо переможемо, а мусимо тут перемогти москаля, то Маківка запишеться новими Жовтими Водами в історії України.

Україна... Україна... Укра...

А хіба Дніпро не на Україні?

Га?

То чого ж цей москалик, котрий лежить до мене головою, зціпивши в правій руці гвинтівку... може, то він луснув мене кольбою по голові... чому ж цей москалик лежить і шепче: «Мамо, принесіть мені з Дніпра води». І найдивніше, що шепче по-нашому, по-українському. Божечку, чому він шепоче по-українському, адже він неприятель; це він, певно, розколов мені голову кольбою, а я його, може, прошпилив багнетом,— і таки, видно, проколено небораку в череві багнетом, бо черевом прилипає до землі, а земля ж йому чужа, ворожа...

Земля ж, боженьку, наша, українська.

Він поглядав на мене, а я глипав на нього, але в його очах мислі нема, сам біль розплескався, і ще, мабуть, в його каламутних очах гойдається мати, яку він просить, щоб принесла з Дніпра води.

Важкою, мовби з олова вилитою рукою Юра тягнеться до москалевого погона. Каже:

— Мой, хло', чи чуєш: чому тобі забаглося води з нашого Дніпра? — Юрин язик з дерева тесаний, бо репаний і негнучкий, а слова випадають з уст болючі, мучені, за кожне

слово хтось, той, що сидить на шиї і не дає поворухнутися, вбиває в голову гострі шворні.

Від шворнів кола в очах. Ох, боженьку, які ці кола моцні і загребуці, як млинові. Юра корчує під собою каміння, вчепившись за нього цупко, але колесо сильніше, колесо таки невтолимо загібає стрільця у свій чорний вир.

...А як млинове коло відкотилося і Юра знову спам'я-тався, москалик уже пас його тямущим зором. Був молоденький, чорні вусики, що пробивалися, облямували уста підковою, був москалик, може, Юркові ровесником.

— Оце-м якраз з тамтого світа вернувся,— заговорив до нього Юра.

— Та бачу. А я збираюся туди... затерп мій біль.

— Ти файно, чую, балакаєш по-нашому.

— А ти — по-нашому...

— Бо-м з Карпат родом. Юрою називаюся. Пишуся Сріблянчук.

— А я з Канева... Панас Обух. Ти чув колись про Канів, товаришу?

— Го, ще й скільки. Я той Канів святий уві сні не раз видів... Канів і Шевченкову могилу. Я прецінь українець, русин...

— Я теж українець... малорос.

«Оце тобі горц на сторц. Як же це так, га? То чого ми тут... вороги?..— намагався Юра думати. Це йому не вдавалося, голова розтріскувалася, і думка плавала на поверхні, як дерев'яний хрестик у путні з йорданською водою. Хрест... Україна... Канів... брат... у нього російська гвинтівка... У мене — австрійський гвер. І ріжемося, б'ємося...»

— Чого... пощо... ріжемося?

— Наш цар-батюшка каже: визволимо Галіцію з-під австріяка, в Галіції споконвічне руське плем'я.

— Ади, який ваш цар мудрагелик. А наш цісар дозволив стрілецький Кіш зібрати... і ми... січовики... виборюємо Україну. О видиш, скільки лягло тут, на Маківці, нашого трупа... снопів зелененьких... аби вас... Дніпро... Канів святий, Київ золотoverхий з-під царського скіпетра визволити.

Гірка усмішка торкнулася Панасових губ, і ця усмішка, як блискавка, переметнулася до Юри, і він відразу, без довгих роздумів, мовби гіркота усміху провітрила і загострила його мозок, зрозумів облудливу порожнечу і своїх слів, і слів молодого солдата з-над Дніпра. Вони, виявляється, взаємно себе «визволяли» і, «визволяючи», вбивали один одного, вбивали, бо цього потребували капрала,

капітани, генерали, царі. Господоньку, які добренькі наші монархи, як їм крас серце недоля русинського, чи то пак, малоруського люду.

В Юрковому череві, десь біля пупка, клубочився сміх; Юра пам'ятав, що сміх тут ні до чого, з цього посеред мерців грішно сміятися, але він таки вибухнув дурним розкоштним реготом.

Вона провела долонею по його обличчю. Гафійчина долоня пахла весняним снігом.

— Чо' смієшся, Юро? — вона в стаєнній пітьмі не могла б побачити його гіркого усміху, намацала, певно, смішинку пальцями.

— Та так...— відповів неохоче.— Маківку згадав. першу нашу перемогу над росіянами.

— Теж мені веселе знайшов. На Маківці впав мій брат Мирон. Ти ж знаєш?

— Знаю. Тобі його шкода? — спитав і запізнило подумав, що не повинен би про це запитувати. Не повинен, бо не вловив у Гафійчиному голосі бодай однієї скорбної ноти. Втім, чого б це, власне, дівка мала банувати? Ну, згинув Мирон, вона ж одиначкою зосталася на ста моргах ґрунту.

— За тими, що впали за Україну, не плачут,— відповіла святешно. Іншого разу, може, Юра поглузував би з її пишномовності, а то й мацнув би по зубах, щоб не фальшивила, однак тут, у батьковій стайні, на теплій лежанці, під одною веретою, зробити цього не посмів.

Вона горнулася до нього тужавими грудьми, а він боязко відсувався.

— Ой буде біда, Гафіє,— і облизував губи, що сохли мов на спекотних вітрах.

— Най буде...— куйовдила йому чуприну.— Най буде...— припадала губами до його губ.

— Не віддасть тебе дедьо за мене. Будеш потому нарікати,— остуджував її і самого себе, остуджував, поки спроможний зважувати і думати. Поки...

Гафія цим не журилася.

— Віддасть, любчику, не бійся. Багача мені не треба, газду собі вибираю, чоловіка для постелі. А статки... своїми статками зажитні.

Впевнена в собі багацька одиначка.

І ні встиду не боїться, ні людських язиків, вночі прибігла до стайні, скинула спідницю: люби мене, Юрашку, ти колись кликав, і я прийшла. Я таки кликав... але це був

парубоцький жарт. Втім, що я втрачаю, Гафія мені мила, я люблю її смугляве личко, люблю очі, що мечуть зелені іскри, люблю її біле тіло, що світиться в темряві як пшенична паска.

Згріб її до себе, податливу, гарячу, щастя, що постіль не завалилася.

Потому вона лежала на його руці, лежала притихла, вгомонена, в його кулаці билося її серце.

— Про що думаєш, Гафійко?

— Про тебе...

— Каєшся?

— А то чого? Поберемося. Завтра все дедьові оповім.

— Здуріла,— сполошився.— Так на галь-паль? Ніби не чула-с, що нову війну починаємо, справедливу народну війну проти панів і...— хотів додати «багачів», але вчасно прикусив губу, щоб дівка не образилася.

— Та чула-м. І що ж на цей раз збираєтесь виборювати? — трішки іронічно перчило в неї в горлі.— Знову Україну?

Юра вдавав, що іронія його не обходить.

— Людську Україну, а це значить: рівність, кращу долю для всіх. У тій Україні той, хто був останнім, стане першим.— Не Юркова була це мова, перейняв її від товариша Василя, перейняв і навіть не помітив, як запала ця правда в душу на саме дно; тепер рахував цю правду за свою власну, вистраждану.

— То що,— шпигнула гострим смішком,— виберете собі за вйта Семена Цяпку... гицля?

— А тобі що до того? — насторожився. Постав перед ним вчорашній день, смутна гостина в Цяпчиній хижі.

Вона повернулася до нього, обняла:

— Пусте все це, Юро, і твоя Україна, і все інше. Ти ось кажеш про кращу долю. А хіба тобі конче треба жадати ліпшої долі? Віднині ти мій муж і газда, тато довго на цьому світі не забаряться, ще, може, рік, два... і ти запануєш на своїй Україні, на ста моргах ґрунту. Лишив би ти швидше ту непевну боротьбу, бо, бігме, це добром не скінчиться. Раджу тобі і прошу.

Юра слухав Гафію, а в душу закрадалася підозра, що старий Харук навмисне підіслав дівку, підіслав, щоб відколоти його від повстанців: один відколеться через те, другий через інше, третій... і задумана справа розчахнеться.

— Тебе що, дедьо так напоумив чи хто? — лютився не так на Гафію, як на самого себе, на своє нерозважливе

кохання. Повинен би пам'ятати вчорашнє Цяпчишине голосіння, власний гнів на здирцю Харука, а яблуко від яблуні не далеко відкочується. Але як тут поєднаєш... гнів на дукаря і кохання до його доньки? Бо таки люблю її, зваба вона моя, мука радісна.

— Маю свою голову на карку, любчику, я дедьовим розумом не живу,— мовила Гафія ображено.— А те, що-м говорила, йде від страху, Юрашку. Потерпаю за тебе,— схлипнула.— Бо що вдієте проти сили, проти війська.

— Не зважила ти, солодашко, сили народної,— від її схлипування потепліло Юрі на серці.— То буря... Росія он яка велика, та вся ґратами була обплетена, криміналами, Сибірами, та розплоджено у ній без ліку шпицлів, урядників, шандарів. І дивись: змила сила народна царя, шандарів, а з ними й кримінали. І в нас так станеться. Чи, мо', тремтиш, Гафійко, за свій ґрунть? — не втерпів, щоб не пустити їй наостанку шпильки.

— Ти мій ґрунть, мій статок, ти,— звихрено обціловувала його лице, плечі, груди.— І доста мені цього скарбу, ні про що інше не хочу думати...

Юра пестив розплетену дівочу косу, ніжність клекотала в ньому, як варений хмільний мед; він вірив Гафійчиній мові і не вірив, зрештою, завтра буде день, всякий новий день приносить нові зміни, а сьогодні ніч належить любові, сьогодні у ньому клекоче ніжність, як варений хмільний мед; і він далі пестив розплетену дівочу косу, аж поки не зачепив ліктем ребристу рукоятку револьвера, що висунувся з-під подушки; револьвер повернув легіня в теплу, повну коров'ячого сопуха стайню, у завтрашню журбу про хліб для голодних, повернув у бесіди з газдами, у турботи повстанчі; у турботи про те, що обмаль зброї, про непідкованих коней, про пильність сторожової служби на пляях і дорогах.

Мама писаними веретами заслонила вікно, тато вартують коло воріт; осторога ця, може, й зайва, бо в цілій околиці на схід від Жаб'я лише в Зелениці сидить десятеро жандармів. Жандарми,— чи занюхали, що порохом запахло, чи просто беруть їх дрижаки посеред чужих їм гір і лісів, бо вдень ще зобачиш, як поблискують багнетами, а з настанням вечора замикаються в мурованому постерунку і нишкунуть, як миші в норі.

Та береженого бог береже — так учать старі бадіки. Може випадком уланська стежа із Жаб'я наскочити або

ще яка холера. Тому мусимо стерегтися. У хижі Митра Сріблянчука прецінь повстанчі капітани радяться.

Рада прядеться довго, на ній не густо слів, більше неквапного роздумування і виважування. Дим з люльок смердючий, чорний, бо тютюн, змішаний з буковим листям, хмариться попід стелею, каганець під сволоком кліпає від задухи. Світла від нього розливається одна дрібка, і люди, що обсіли стіл, на тлі набіло помазаної стіни бовваніють темними іконами.

Перший, що сидить зліва від Гриня Драбчука, — Матій Драниця, газда з Головні. Газда мовби й непоказний з виду, а з роду він старого, опришківського. Справа, спершись ліктями об стіл, хилить кучмасту голову Микола Гудз з Білого Потока. Хлоп він сумирний, тихий, до війни нічим себе не уславив, хіба тим, що маржину дуже любив, але ж бо хто в горах не кохається в маржині... а додому прибльняк з відзнаками за відвагу в боях. А той присадкуватий, широкоплечий, котрий не вмщується на покуті, — Данько Павлишин. Данькові під п'ятдесят, сивий увесь, однак його й досі Даньком кличуть... кличуть, бо газдівства не доробився, наймит з коріння наймитського. Та, видно, люди в Зелениці шанують Данька Павлишина і знають, що кожну роботу, навіть найважчу, сповняє він ретельно, а повстання — це теж тяжка робота.

Товариш Василь обрав місце на низенькому ослінчику посеред хати, звідси йому видно всіх капітанів, звідси він дочитує з їхніх лиць недомовлене, затаєне; і боїться товариш Василь прочитати вагання або страх, та ніяке вагання не карбується на гуцульських чолах, бо хоч за столом Митра Сріблянчука зібралися різні люди, зате єднає їх в один кулак бідацька недоля, зненависть до всього панського, багачького, а це на початок уже добре.

У товариша Василя щоки позападалися, лише очі жевріють, у товариша Василя, думає Юра, очі ворожбитні, вміють вони зсередини освітити людське нутро, нема таїни перед його очима. А може, і не у ворожбитності Василева сила. Сила його в умінні роздувати вогонь із кволого гранчика, що ледве тлів. Певно так воно й повинно бути: посилають з-над Дніпра в Карпати кращих з кращих.

А хотілося б довідатись, чи донесли вістуни до Начальної команди ЧУГА мельдунок про те, що на Гуцулії гурмляться буревії? Гай-гай, де Гуцулія, а де фронт, але, мабуть, команду таки звідомлено, недурно ж Гринь Драбчук посилав гінця до Косова, до робітників солеварні, робітники ж, як дерева

в лісі: одне на цьому краї шелесне листям, а на тому краї бурелом звіюється.

Коби швидше бурелом, люди добрі... Коби...

Та поки що ні Гринь Драбчук, ні товариш Василь не назвали реченцевої днини: завтра, післязавтра, в неділю? Вчора товариш Василь пояснював:

— Усякому плодови, Юро, свій час. Революціонери вчать: обираймо для народного виступу найзручніший мент, коли б не було ані зашвидко, ані запізно.

Мені ж видається, що тепер цей мент настав: білопольських жовнів на Гуцулії порівнюючи небагато, валькують паничі за Збручем. Влада їхня в селах, як той горнець дротований деренчить. Люд синіє з голоду, гнів людський розпух, як квасолева насінина в ріллі, якщо ми цей гнів до повстанського прилучимо, то хто тоді встоїть проти нашої сили?

То коли, товаришу Василю?

Капітани поволі, по-газдівськи силяють силянки слів про нетерплячку легінів, про чисельність своїх сільських загонів, капітани чухають потилиці: зброї мало. У загонах готові до багнета шістсот хлопів, а кріс з багнетом не в кожного, хоч з порожніми руками, звичайно, ніхто не приходить: той дідівську барду несе, той батькові великодні пістолети. Однак барткою машингверові писок не заткаєш.

Гринь Драбчук тре пальцями чоло, Гринь розуміє, що здалось би придати кожному загоні бодай по одному скорострілу, але де їх у дідька візьмеш. В бою добудемо, товариші, все в бою: і кріси, і гранати, і скоростріли. Маємо при собі лише одну зброю: несподіваність і натиск. Зуміємо нею скористатися — переможемо, не зуміємо — впадемо. Мусите, газдове, знати правду.

Юра аж подався вперед, ловлячи на лету Гриневі слова. І мимоволі в котрий уже раз проймається до побратима шанобою. Хто б міг колись сподіватися, що рядовий вояк стане на чолі народного гніву, стане, хоч і гнеться під вагою, бо ж вагота незмірна: долі в ній людські, життя і смерть, теперішнє і майбутнє Гуцулії завдав собі Гринь на плечі, завдав і хоче перенести на той ліпший берег, вивести... разом з усіма той берег вибороти.

— Наша тактика, товариші,— продовжував Гринь,— наступ і ще раз наступ. Ми станемо камінним дощем з гір, потоком, котрий змиє нечисть на своєму шляху, змиє ще до того, поки ворог спам'ятається. А коли спам'ятається, наш потік, поповнившись струмками із сіл і міст, розлілється

морем. Рушимо двома жолобищами: верхньою дорогою на Жаб'є і далі — Ворохта — Яремче, косівським гостинцем — на Косів, з прицілом на Яблунів-Коломию.

— Коли ж рушимо? — не втримався Юра Сріблянчук.

— Як тільки одержимо повідомлення, що села Коломийського ключа готові до повстання. Там теж провадиться відповідна робота,— підвівся з ослінчика товариш Василь.

А перший...

А перший газда...

А перший газда, як ясна барда...

Десь... звідкись... з незбагнених глибин ества... з призабутих мозкових борозенок... з молоді крові висотувалася, прясалася, бриніла мелодія; мелодія знайома і незнайома, близька й далека, чута і мовби й недочута, пририта вибухами канонів, скреготом скорострільних черг, затолочена часом, і тому болюча до крику. Якби вона нарешті проявилася, потекла вільно і розлого, то Юркові одразу полегшало б, невиразність перестала б його гризти і мучити. Він втомлено склепив повіки, розпечений до червоного австрійський багнет холонув у млявій руці. Юра відсунув бербеничку набік, бербеничка була споясана кількома загончиками випалених знаків.

Ет, пусте все це, марне... бо кому ці знаки випалював, кому і пощо? Усе згладить час, бербеничка розсиплеться, її клепками колись газдиня затопить у печі. То, може, не варто очікувати газдині з будуччини, чи не ліпше власноруч жбурнути бербеничку у ватру, най згорить, най усе згорить дотла, на попіл. Наше повстання теж виявилось бербеничкою з вербовими обручами, ледве уланський чобіт ударив по ній і... обручі потріскали. Ніхто тепер з нашої бербенички води не нап'ється.

А пити ж хочеться... пити...

Юра ліг горілиць на постелі, поранена нога легко свербіла. Калина потішала: це добра сверблячка, Юрашку, гоїться твоя рана.

Бодай тут натрапив на якусь потіху.

А перший газда...

Перший газда... перший газда в Білому Потоці — Гарасько Харук, в Харука одиначка Гафія, в Гафії губи терпкі, як терен після першого морозу, а руки білі, як вино, в Гафії морги і маржина. Мій тато теж маржину пестував, як дітлахів, на святвечір клав їй в ясла дванадцять страв з святешного стола, клав також миску з їдлом посеред

гумна, клав і кликав на пир горобців. Годую вас, горобчики, на святий вечір, абись-те мені вліті кукурудзку не видзьобали. Смішними вдалися мої тато, прагнули вони всіх задобрити в брудную днину і на святий вечір: орендаря пана Гойсу, пана вйта Харука, пана жандарма Книглика, всечесного отця пароха, шезників із сутича, янголів із неба, бісиць з гірських вертепів. Правда, на святий вечір, коли після страв випивали келишок горілки, а духи добрі й чорні були утихомирені дарами, вони раптом пригадували, що у них грає опришківська кров. У роді з давнього-давня переповідали, що наш прадід Лука Сріблянчук з самим Олексою Довбушком ходив розбивати панські комори, і від прадіда за образами, за святим Миколаєм, припадали порохом ковані міддю пістолети. Тато мої тугіше переперізували черес, обома долонями, як перед порогом у церкву, пригладжували наоливлене волосся, і тоді...

...А перший газда — як ясна барда.
Радуйся.
Ой радуйся, земле...

Го-го, ось звідки, з якого клубка висотувалася і бриніла в Юркові мелодія...

Заспокоєний, мовби викупаний в маминому зіллі, Юра уткнувся лицем у подушку; татова правічна коляда заколисувала-гойдала, до нього з далеких-далин вернулося дитинство з передвоєнним січовим фестином, де легіні з малиновими стрічками через груди гарцювали на закосичених кониках, а дівки літали на гойдалках попід хмари, притримуючи між колінами сорочки; колисався тоді і Юра, аж дух перехоплювало від лету. Диво, але татова коляда нині теж напувала його вітром.

...А другий газда — крицев чепелик...

Дедьо від цієї коляди мінилися, сиділи вони на покуті суворі, статечні, і домашні у хижі мовкли, не сміли домашні ні ворухнутися, ні вплестися голосами у татову колядку; це була лише їх коляда, лише їх власна, і ні від нікого іншого Юра її більше не чув: ні від матері, ні від церковних братів і сестер, що ходили на різдво з тацею, ні від легінів, що теж колядували і теж з тацею, але не на церкву, а на читальню. Юра чомусь думав, що татова коляда, як і пістолети за святим Миколаєм, походить від прадіда Луки-опришка. У коляді, правда, згадується божий син, що народився, але не це в ній було головне,

головне в ній, що перший газда — це ясна барда, а другий газда — це крицев чепелик, ніж месницький.

...А третій газда — набита стрільба.
Радуйся,
Ой радуйся, земле...

Ніхто в Юрковому дитинстві вже не називав кріс стрільбою; зброя, видно, теж міняє свої імена. Люди носять імена, успадковані від дідів, але що означають навіть горді імена, коли дух спопелів... як у мого тата... Тато колядували собі давньої опришківської і, сидючи на покуті, теж на опришка скидалися. Мені здавалося, що таким чином вони творять прадідівську молитву, і ждав, що після молитов вони цмокнуть маму в чоло, засунуть за черес пістолі, свиснуть на бистрого коня і поїдуть здобувати волю.

Всі три газдове вийшли у поле.
Радуйся,
Ой радуйся, земле...
Стали вони в ряд нивку орати.
Радуйся...

Ой, хіба наореш бардою, ножем і стрільбою?.. А може, той перший, що створив колядку, мав на увазі іншу царинку, інше поле, може, він бачив поле, що лежить облогом перед трьома повстанчими капітанами. Їм належало... Їм і їхнім легіням належало виорати обліг і посіяти жито-пшеницю.

Мої дедьо на святий вечір після колядування знову ставали газдою. Вони дрібніли у моїх очах, дрібніли і кралися під дверима обори, щоб послухати, а що говорить про них худібка: чи хвалить, чи гудить, чи богові на господаря скаржиться. Мої дедьо, якби не боялися, то пішли б слухати під дверима шандаря, пана вїята, всечесного отця пароха. А три капітани після тієї ради в нашій хижі скочили в сідла і поїхали... орати.

Якби нам бодай по одному скорострілові...

Худібку, жону, дітей, сякий-такий статок, теплу хижу... усе це проміняли газди-капітани на поле, яке належало їм виорати. І хіба їхня вина, що не встигли доорати? Важливо, що вони, як тії газди з коляди, офірували собою задля людського добра й інших вели за собою.

Газдове мої, не щезнете, не загубитеся з пам'яті людської, випалю вас на бербеничці розпеченим багнетом: першого випалю знаком барди, другого — знаком чепелика, а тебе, Матію,— крісом-стрільбою.

Юра-командант,— а тепер його так величали, бо Гринь Драбчук дав йому дванадцятьох легінів-вістунів з осідланими кіньми для зв'язку із загонами і селами,— цівкою кріса штурхав Зенона Максимцівого в плечі, а той, укритись з головою кожухом, посвистував носом, як соловей у сосніні.

Спав Зенон на варті біля бервенної засіки, зарубаної на вузькій дорозі біля присілка Злагода. Засіка вважалася надійною: одним кінцем упиралася в скелю, а другим виходила на крутий берег Черемоша. На засіці покладалося,— якщо не зупинити зовсім, то хоч би перепинити шлях непрошеним гостям, котрі забagli б несподівано вдертися в район майбутнього повстання.

А Зенон хропів собі, як на постелі коло жінки.

Юрко мав охоту випорожнити в Зенона цілий магазин куль, і певно, Зенонові кари не минути, бо білопотіцький капітан Микола Гудз нишпорить у чересі за браунінгом.

Врешті сплюх, скинувши з голови кожуха, очунявся, при світлі ватерки було видно, як поблимував сполохано очима. Був Зенон високий, тонкий як мотовило, під носом наїжачилися стрепехаті вусища, сиве, давно не стрижене волосся пасмами спадало на довгасте лице. Зенон, видно спросоння, прийняв Юру з побратимами за білопольських уланів, бо раптом смикнувся за карабіном.

— Но-но,— перестеріг його Юра,— не пуджейтеся, вуйку, ми свої.

Зенон відкинув назад волосся, тричі перехрестився.

— Слава тобі боже,— приказав.— А я подумав...

— Якби ви щось, вуйку, думали, то не спали б на варті,— докоряв йому Юрко.

— Та де б не спав? — добродушно відбивався Зенон.— Спав би... Ніч тепла.

— Встати! — капітан Гудз, розлютований Зеноновим спанням, а ще більше його наївною бесідою, ухопив газду за обшивку.

— Встати-то встати, капітанцю,— позіхнув ліниво вартівник.— Але чого б я злостився? І залиш, прошу тя, капітане, мою обшивку, бо тільки дві сорочки маю: цю і світочну, яку береже стара на смерть.

Гудз кипів гнівом:

— І без обшивки вмреш. Зараз же...

— Ов, а то за що? — мовби між іншим спитав Зенон Максимців, ніяк не можучи втрапити в рукави кожуха.

— За зраду.

— Я нікого не продавав, капітанцю.

— Сон на варті — також зрада, вуйку, — втрутився Юра-командант. — Ви служили при війську і знаєте, як за це карають у воєнний час. До того ж вам зачитували наказ по загону, що за сон на варті, за пиятику, розбій буде судити повстанчий трибунал. А що сталось би, коли б у наші села вдерся ескадрон уланів? Ви думали над цим? Вам довірили життя людей, може, навіть долю усього повстання.

— Таке, Юрашку, балакаєш, — гнівався газда. — Але ж нічого страшного не скоїлося. Ну, похропив собі півгодини чоловік.

— Проте могло скоїтися, — підсочив до нього капітан Гудз. Браунінг заціп у його руці.

— Могла б і скеля на голову впасти або земля розколотися, міг я заслабнути, як заслаб Гнат Гулейчук, з яким я мав укупі вартувати, — роздумував насмішкувато вуйко Зенон. Стояв у подертому кожусі, з котрого вилуплювалася вовна, і грів над ватеркою руки. Лише тепер капітан і Юра помітили, що Зенон непевно тримався на ногах.

— О, то ви, Зеноне, ще й п'яні?

— То п'яний, капітанцю, — щиро признався газда. — Нібито багато треба на голодне черево?

— Коли-сте приставали до нас, Зеноне, то заприсяглися на бартці заховувати карність, сповняти ретельно накази, а при потребі й умерти за народну справу. Хіба криво присягали-сте?

— Бігме-боже, капітанцю, що просто, — божився Зенон. — Коли випаде потреба вмерти, то вмру. Це, капітанцю, невелика штука.

Легіні, які на повороті дороги держали за вуздечки коней, чмихнули голосно в кулаки. Усі в Білому Поточі знали вуйка Зенона Максимцівого як веселого бесідника, «фільзофа», дивака, котрий не дуже дбав ні про дітлахів, яких наплотив повний запічок, ані про газдівство. Він тільки те й робив, що нипав увесь вік дебрами, розшукуючи Довбушеві скрині з білими сороківцями. Коли, бувало, Юстина, його жона, змучена дітьми і газдівством, до того ще розжалоблена сусідками, сукала кулаками перед Зеноновим носом, то він клав її кулачки собі в долонища і глаїв стару:

«Тихо будь, солодашко, не нарікай на долю, бо нині нарікаєш, а завтра вберу тя в шовки й оксамити, як косівську паню. Люди наперед нам заздять».

І Юстина стихала, мовби напrawdę вірила... а такі вірила, що котроїсь гожої днини її Зенон принесе д'хати повнісінькі бесаги срібла-злата. Вірила у Зенонову казку, вірила замолоду, вірила й коли постаріла і, мабуть, буде вірити до смерті.

Звідки Юстина могла знати, що її Зенонові доведеться вмерти цієї-таки ночі, доведеться, бо це великий мус, гріх прощати повстанцеві зраду. Повстання — це насамперед залізна дисципліна, карність; сьогодні одному попустиш, завтра другий сам собі попустить — при такому порядку від повстання лишиться купа красних слів. Так думає командант Юра Сріблянчук, думає і ловить глухі слова капітана Гудза; капітан Гудз іменем повстання судить Зенона Максимціва на смерть. Юрі якомсь дивно і страшно слухати капітанів вирок, бо як це так?.. Людину на смерть, вуйка Зенона на смерть?.. Хто надлів Гудза цим великим правом судити людину на смерть? Він ледве стримується, щоб не крикнути це капітанові, він таки розуміє, що Гудз має на цей конечний обов'язок право і мусить ним скористатися. Мусить, провина Зенонова велика, десятки смертей, може, чигали на тих, яких вуйко Зенон повинен був боронити.

— ...Присуджую до розстрілу,— обірвався врешті Гудзів вирок.

— Ти що, капітанцю? — дійшло до Зенона, що з ним не жартують. Він горбиться і ховає голову в комір кожуха.— Таки напrawdę?

— Напrawdę,— Юра Сріблянчук штовхає його під ребро цівкою кіса.— Підемо в корчі.

І вони обидва йдуть. Ідуть довго, ніч темна, але Юра виразно бачить поперед себе скоцюрблену Зенонову постать, бачить і думає: хай би спробував старий дідько шурнути кудись убік, скочив би, здимів би... і на цьому скінчилося б.

А легіні біля коней зацімліли.

А капітан Гудз засуває у черес не потрібний уже браунінг, правою рукою засуває, а лівою стирає з чола студену росу. Нелегко, ой нелегко рокувати людину на смерть; і, господи, хай Зенонова кров не впаде ні на мене, ні на дітей моїх. Я сповняв обов'язок.

Постріл у куцах гулко розколює ніч. З тієї гулкої розщелини, краї якої обагрилися червоною каймою вогню, вичалапав згодом Юра. Він скаче з розгону в сідло і лупить коня по ребрах кованими обцасами черевиків.

Летить...

Аж ген-ген під Білим Потоком наздоганяє його капітан Гудз; капітан Гудз нахиляється до Юри, їхні коні ідуть поруч, і торкається його коліна. Гудз уже остиг, злочин Зенонів і смерть Зенонова zostалися позаду, і злочин від цього немовби поменшав, а смерть Зенонова розслася.

— Що нам товариш Василь скаже? — хрипло питає він Юру.— Треба, щоб трибунал...

— Нічого не скаже,— Юра посміхається в темряві.— Не застрілив я газду, не міг. Дав кулю понад голову і кажу: міх-мах, вуйку, додому, аби вас ніяка душа не зобачила. Добре я вчинив чи зле, але інакше не міг. На мою думку, капітане, перед тим, ніж судити людину на смерть, потрібно розбудити в ній людину.

Четар Решетильний, налягаючи на масивну, де різьблену, а де міддю цяцьковану палицю, позичену з колекції графині Мохнач-Мохнацької, кривуляв перед вишикуваними в ряд поважними газдами. Перебита шрапнеллю нога боліла, біль малював на блідому четаревому обличчі червоні яблука; четар гнівався на біль у нозі, на скрип снігу, на колючий північний вітер, на старшого десятника Покотила, який перестрів за селом гурт дідів, що санчатами, запряжені в мотузяні шлеї, везли з графського лісу на паливо молоді дубчаки. Зрозуміло, молоденький четар проклинав теж дідів, злодіїв, хамів невмиваних, котрі не вміють шанувати порядок у рідній державі. Через них він мусить дибуляти на морозі, замість того, щоб грітися в теплому покої.

Четар Решетильний крізь злість, крізь кола, що викочувалися з очей, шукав у собі дошкульних слів,— колись у студентській громаді він був визнаним промовцем,— шукав і не знаходив, мовби вітер видув їх з нього, як сухе листя.

Четар прийшов на полонину до Юри Сріблянчука з торішньої зими, із зими дев'ятнадцятого року, дуже тяжкої і для всієї УГА, і для четаря Решетильного, і для стрільця Сріблянчука, якого втретє за цю війну поранило. Юра Сріблянчук, правда, і дев'ять інших стрільців, які ще раз, і в котрий уже раз збороли смерть у станіславському шпиталі, могли вважати себе народженими в сорочках: їх, виснажених і недолікованих, віддали під команду також виписаного з шпиталю четаря Решетильного і фірами

повезли до підстаніславського маєтку графині Мохнач-Мохнацької. Тут хлопці повинні були поправитися на графському провіанті; поправитися, ожити і водночас, для цього їх сюди й направили, стерегти від селян графинин фільварок.

Тому четар Решетильний, шкутильгаючи перед вишикуваними в ряд дідами, говорив їм про анархію, про нерозуміння ними великого менту, про віковичні гультьяйство українського хлопа, про графиню Зіновію Мохнач-Мохнацьку, що походить з давнього боярського роду. Треба ж кінець кінцем плекати в собі національну гордість; усі народи бережуть національні святині, а ми, безрідні плебеї, не шануємо історії, краси коханої вітцівщини. Наші ліси, прошу вас, нищили австріяки, рубали мадяри, москалі, рубаємо їх і ми, українці... нищимо красу отчої землі. Гріх беремо на свої душі, бо яка різниця, прошу вас, чия ця краса: Мохнач-Мохнацької чи рільника Йвана Веретки?

Діди слухали мовчки, діди навіть слухали четаря шанобливо, а за згорбленими плечима дідів, як доказ їхньої вини і національного нігілізму, завіювало хурделицею санки з молодими дубчакми. Четар потаємно сподівався, що, може, котрийсь із злодіїв, розчулений його бесідою, ударить кулаком у груди і прилюдно покається у злочині; четар задля цього примовк і, йдучи від газди до газди, зазирає в обличчя, але на обличчях, чорних від студені, пожолоблених зморшками, застигла байдужість і смертельна втома. У латаних кабатах різних армій, що ордами прокочувалася через село, в дрантивих черевиках, у плетених з соломи ступаках, діди скидалися на лірницьку ватагу, і четар, зрозумівши це, пожалів, що марно розсипався перед ними красними словами; жебраки не мають ні кола, ні двора, ні почуття власності, ні, тим більше, національних святощів. Четар мовби уперся головою в глухий непроникливий щит, і цей щит найбільше сердив Богдана Решетильного; він мислено бив по ньому кулаками, хоч і знав, що це теж марна робота, ніяка сила на світі не розколить цього селянського щита. Почуття власного безсилля ятрило в четареві гнів; він ухопив першого скраю дідка за груди, труснув ним, як скрипавою грушею.

— Ну ти, ти... скажи,— аж задихався четар.— Скажи про що я тут балакав майже півгодини? Що ви зрозуміли з цього?

— Все ми ясно зрозуміли,— несподівано густим басом відізався дідок; навіть дивно було, що в сухенькій постаті

клубився густий бацище.— А зрозуміли-смо, пане четарю, що хочете пустити нас додому. В мене на руках двоє онучат. Посиніли, певно, дітлахи на студеній печі.

Ні, пан четар Богдан Решетильний не належав до бру-тальних, невихованих людей. Стрільці любили його за роз-важливий характер, але тут... тут пан четар геть-чисто забувся, йому мовби забракло часу на роздумування, він просто розмахнувся і вцідив старого газду в лице. Вцілив пан четар у ніс, бо бризнула кров, газда не витирав кро-ві, що дзюркотіла по кабатині, він навіть не ворухнувся, лише простогнав:

— А бий-но, четарику, ще, бий діда Штефана ліпше, бо аж двох синів послав я за Україну воювати, обох по-слав і обидва лежать під березовими хрестами. Ти на це, четарику, не зважай і не встидайся, твоє биття Штефан Луців заробив, жадаючи панськими дрівцями онучат обі-гріти... тих онучат... дітей моїх дітей.

Що потім сталося? Ет, що сталося, те сталося, Юра Сріблянчук добув той день без кріса і без паска з патрон-ташами... добув під арештом у комірчині, де колись меш-кав конюх графині Мохнач-Мохнацької. Перед віконцем комірчини маячив вартовий стрілець... вартовий стрілець, жаліючи побратима, казав, щоб Юра затопив грубку, бо мороз тисне; Юра, одначе, студені не відчував, примо-стився в куті; в цьому куті війна для нього скінчилася, війна і життя; нині-завтра прилопотять із Станіслава польові жандарми, відбудеться суд, іменем України суд присудить колишнього стрільця Юрка Сріблянчука до смерті через розстріл; мусить бути розстріл, бо де ж це бачено, що рядовий вояк підняв зброю на свого старшину.

А таки підняв...

А таки кровця Штефана Луціва, його плач, його онуки, що синіли на студеній печі, Штефана Луціва сини з-під березових хрестів придали Юрі рішучості. Він у миг ока приклав до плеча кріс, і сухо grimнув постріл. Щастя мав пан четар. Куля зойкнула йому біля вуха і шугнула в сіре нависле небо, і гаразд, що в небо; четарик тут не винен: він ревно сповняв наказ стерегти маєток Мохнач-Мохнаць-кої, наказ же йому дала вища команда, уряд, Україна. Боже, іменем України хай дубіють сини тих, що впали за Україну, іменем України лупцюй, чим можеш, українського рільника, іменем України розстріляють Юру Сріблянчука, котрий з перший днів війни б'ється ніби за Україну.

Складно все це.

Невже я оцю довгу-предовгу війну, безконечні марші, атаки, відступи, окопи, шпиталі перебув у тумані? Невже одне слово, рідне до болю слово, дорожче за життя і за вітця-матір, бо слово це — Україна, замотиличило ум, застелило більмами очі?

Бо що зміниться на цій землі, коли, замість цісаря з Відня або замість намісника-шляхтича спершу у Львові, а тепер у Станіславі, сидять свої-таки цісарчуки, панки, генерали?

Нічого.

А таки, бігме, нічого.

Бо чи розпарцелювали поміж хлопами дідицьку землю, чи повернуто їм ліси і пасовища, чи наділив хтось убогих хлібом?

А хіба скасовано податки чи перекреслено старі, ще передвоєнні борги?

То що, людоньки добрі, змінилось?

І що, власне, я завоюю, коли б навіть ця війна скінчилася щасливо для галичан?

Чим похвалюся дедьові, коли повернуся у свої Білі Потоки?

Тепер уже не вернуся... Ну й грець його бери, чомусь я геть спорожнів, як скриня, з якої вимели жито... я, мабуть, лише тішив себе, що був повен житом; тепер я довідався, що напхано мене стоколосом упереміш з половиною.

Стоколос і... і Україна?

Як же це так, що ж це таке, як жити маю без України, і нащо без неї жити?

Юра коценів до вечора у павутинному кутку, а коли стемніло, Гринь Дрбчук, краян з Косова, заступивши на варту прикладом збив з дверей колодку.

— Вставай, Юро, — розрахував товарища. — Мусимо втікати.

Куди втікати...

Пощо втікати...

— Ти що, Юро, маленький? Повинен би знати, що на тебе чекає?

— Знаю... знаю... але я завжди гидував дезертирами, «зеленою кадрою». Це зрада, Гриню.

Гринь Дрбчук вклав йому у руки кріса.

— Невелика біда, Юро, якщо зрадиш графиню Мохнач-Мохнацьку. Нам, бра', ще жито сіяти, ми ще, братчику, Україні знадобимося.

Товариш Василь присунув до себе підсліпувату лампу.

Мій дедьо, коли починалося веснування, завжди приходили до стайні, де я спав, з лампою; дедьо клали репаву долоню на моє чоло: вставай, сину, підсип коневі вівса, най поїсть, щоб схід сонця ми зустріли на царинці. Царинка наша вузенька, як мамин рушник, на рушнику дедьо на половині сіяли овес, а на другій половині — жито; жито в горах заледве сягало колін, колос вистрілював вутлий, але дедьо вперто сіяли жито і казали: «Бодай «василя» і «меланку» спечемо зі свого зерна».

Юра любив дивитися, як тато перекидали через плече торбу із збіжжям, черпали з неї долонею, розмахувалися, і жито дзвінким променем падало на ораницю.

І жито в горах таки росло.

А товариш Василь нині вийняв з-за пазухи квітчасту хустину; у квітчастих хустинах носять косарям хліб і воду; цим людям, що зібралися у Цяпчиній хижі, теж дуже хотілося хліба й води, — товариш Василь це розумів; товариш Василь розгорнув на столі хустину, в якій носив дві перележані газети.

Газета називалася «Правда».

Письменні пнулися до столу, шурилися і складали докупи великі літери: П-Р-А-В-Д-А... Гей, чи на цей раз правда таки є правдивою? Як розпізнати її, як зазирнути їй у нутро, бо й сюди, в глухі ведмежі кути на воєнних колісницях, барвлених у різні кольори, затісувалися мудрагелики, котрі протарабанили людям вуха різними правдами.

Аж дивно, що правда буває різною і в різні одежі вбирається.

Чи й на цей раз?..

Товариш Василь помічав у поглядах слухачів, котрі порозсідалися у Цяпчиній хижі де хто міг, холодні кружальця, — мовляв, балакай, чоловічку, на здоров'я, ми не горді, послухаємо, чому не послухати сторонської людини. Але щодо правди, то перепрошуємо, заголимо їй спідницю і подивимося, якого вона роду. Щось, комісаруку, не ймемо, що є на світі правда простого хлопського роду.

Командант Юра, який завше супроводжував Василя на такі сходки, хмурих брови од цих недовірливих поглядів; він на мить забував, що й сам не так давно зблизька і здалека примірювався до мовленого товаришем Василем, але потім його лице розпогоджувалося: він, допомагаючи комісарові, розтовкмачував бадікам, що селянсько-робіт-

нича правда дедалі ширше й ширше завойовує світ і людські уми, бо, ця правда,— ясна, мов день.

Чи ясна вона на цей раз?

Чи знову не облудна?

А хіба є облудна правда?

Жита роздобуто повстанцями зовсім мало: лише вісім гелеток зсипано в мішки, з цього три гелетки Юра зі своїми легіниками назмітав у коморі Герасима Харука. Домар спершу репетував, що це, гречні людоньки, грабіж і здирство, господь святий з неба може посвідчити, що не далі як завтра Харук піде з торбами попід ворота. Легіні собі з того репетування кпили — Харук змінив тактику і пробував цілувати їм руки, випрошуючи милосердя.

Легіні на нього не зважали. Юра-командант здогадувався, що Харук мусив завчасно приховати збіжжя, та тільки спробуй його знайти.

Узяти б старого за пазуху та потрусити, тоді й признався б, але товариш Василь суворо попереджував: не давати рукам волі.

— Встидались би, бадіко, своєї скупості,— бодай словами Юра хотів розбудити Харукову порядність.— Ми ж не для себе беремо. Люди з голоду мруть, діти пухнуть, як подушки, а ви... Інші газди, коли зачули, що оголошений збір провіанту, з останніми крихтами поділилися: хто приніс гелетку бульби, хто миску кукурудзи, хто кавалок м'яса, хто проса жменю.

Старий Харук божився на чому світ стоїть, що радий би чимось братів во Христі допомогти, але й сам скапцанів, самі видите, що скрині мої порожні. Правда, подібно божилися й деякі інші сільські дукарі, яких товарищ Василь називає куркулями; вони теж не квапилися принести допомогу для бідних, і Юра зі своїми легінями теж мусив ревізувати їхні комори.

Гафія стояла в коморі мовчки, її ніби не обходили ні ревізія, ні бесіди Юри з дедьом, ні навіть дедьові сльози. Лише коли легіні кинули в залубні пошивку зі збіжжям, вона перехопила Юру на порозі.

— Почекай, любчику, не квапся. Це так починає газдувати твоя Червона Україна?

— Отак і починає,— відповів їй весело.— Яка б ще Україна подбала про убогих.

— Ще такий ся не вродив, що старцям догодив... і ти з своєю Україною не догодиш. Ліпше подумав би, чим будеш засівати навесні нашу царину.

— Я? — Юра почервонів. Згадалася стайня, ніч, і посеред тієї ночі світилася паскою дівоча білизна. Не варто йому, мабуть, було приходити на ревізію до Харука, хлопці й без нього впоралися б.— Гадаю, що в твого деда й на сіяння лишилося, і на наші весільні калачі,— спробував віджартуватися.

Вона сипнула на нього зеленими іскрами... зелені іскри, мабуть, були студеними і, мабуть, презирливими, повними ненависті, але в своїй ненависті стояла перед Юрою такою красною, що, коли б старий Харук не лупав у його бік бльмаками, вмить розтопив би студені іскри цілунком.

Вона відсахнулася від нього, заслонилася долонями.

— Якщо про наше любування забув, коли вломився до комори, як злодій,— кресала дівка спроквола... кресала і гасила в ньому жадання цілунку,— то хоч би про мого дєдю пам'ятав; таж він не якусь гелетку стоколосу, а сина свого, Мирона, поофірував Україні. Хіба не ти повідав, що на твоїх очах упав наш Мирон на Маківці?

Гафія закроювала глибоко. А чуєш, Гафіє, таки казав-єм про вашого Мирона, казав, він на правду по-воєцьки загинув, але прошу тя, молода і пишна газдине, не клади на одну важницю свою господарку, а на другу — Україну. Це різні речі.

Проте не відповів Гафії. Збіг прудко з ганку, гукнув легіням:

— Вйо, хлопці!

Це діялося вчора, а нині Гафія Харучка прийшла до криниці на шкільному дворіщі, помежи дівками її турецька хустка цвіла червеними ружами... хустка цвіла, а дівка стріляла в Юру очима, зелений вогонь в очах потеплів... і добре, що потеплів, нині, Гафійко, побачиш, що я повинен був відчинити двері вашої комори. Не гадай си, дівко, що мені й нині легко, товариш Василь з Гринем Драбчуком довірили розділити поміж біднотою зібраний нами провіант... провіанту ж — як кіт наплакав, спробуй тут наділити всіх чесно і правдиво. Ось як воно, лобко...

Поки легіні виносили з класу на шкільний ганок мішки і торбини, поки тарували вагу, а Гринь Драбчук востаннє штудировав наперед складені списки, Юра ще мав час надивитися на турецьку хустку біля криниці, а коли ж

стара Маротчачка, страдниця талергофська, висока й чорна, як фігура на роздоріжжі, першою одержавши призначену їй пайку зерна й бараболі, ні з того ні з сього припала до Юриної руки сухенькими, як дві печериці, губами, то Юра забув про червоні ружі біля криниці і зелений Гафіїн вогонь. Його обпікав... ні, не обпікав, його пестив через Маротчаччині сухенькі губи лагідний людський вогонь. В якусь хвилино він подумав, що здалося б вихопити в Маротчачки свою руку, — та чи суть в його руці? Маротчаччин цілунок, оце людяне полум'я, що овівало Юру, тільки одному Юрі не належало: воно належало товаришу Василеві, Драбчуку, повстанчим капітанам, вістунам з Юриного рою, усім тим, які поділилися в скрутний час своїми убогими запасами з ще біднішими від себе вдовами, сиротами, з тими, котрі не мали чим годувати дітлахів. До Юри повернулося добре знане ним в окопах відчуття ліктя товариша, і він тішився цьому поверненню, чуття ліктя додавало сили бути завжди і всюди самим собою і вміння почуватися часткою великого цілого.

В одну хвилино розбагатілий, Юра злегка обняв Маротчачку за плечі, поміг їй закинути торбинку і по-новому глянув на світ.

Увесь світ тепер вміщувався на шкільному дворіщі... На дворіщі, обнесеному воринням, вироївся цілий Білий Потік, і хай багачки не глузують, що хлоп завше ласий на дармовицю, сюди ніхто не прийшов за дармовицею, лише ті, яким голод зазирає у вічі, принесли з собою бесаги, бербениці або просто коновки, а решта стояли голіруч, стояла, як у церкві, святешна, зворушена, здивована, бо відколи війна війною, а ще ніхто не чув, щоб гуцулові хтось щось давав, навпаки, служки пані війни спершу витребували коней на форшпан, потому брали корів, потому вибивали курей, наостанку рабували фанту. А тут об'явилися свої-таки люди, котрі задумали вибороти в горах Червону Україну і разом з цим заходилися рятувати гуцула від голодної смерті. Бігме, непуство, видно, балакав більшовицький комісар, бо більшовиків, насамперед, болить серце за бідних, непуство ж...

Юркові після Маротчаччиного цілунку було легше слухати цю шанобливу тишу і називати за списком прізвища; названі виступали з гурту, простягали поперед себе бербенчики, і хоч Юра не виповнював бербеничок по вінця, люди вклонялися йому в пояс, вклонялися йому і селові, і статечно, боячись розтрусити зеренця, рушали до своїх

гражд. Тільки Юстина, Зенона Максимцівна жона, не вклонилася, зірвалася з місця бігцем, її ніхто за це не осуджував, бо всі знали, що на неї чекає голодна дівтора. Аж під горою отямившись, Юстина проспівала тоненько на цілу околицю:

— Аби тобі, Юрашку, добре велося, аби-с жону взяв, як зірницю.

І всі теж знали, що Юстинине віншування не належить тільки Юрі Сріблянчукові, її віншування належить усім.

«Ось як, лобко,— мисленно сказав Юра Гафії Харучці, кинувши зором на криницю, обступлену дівочим гуртом.— Ось як починає газдувати в горах повстала Україна».

Але хустини з червеними ружами Юра в дівочому гурті не запримітив.

Хустина, якою товариш Василь загортав газети, була давньою, квіти на ній зблякли... квіти злиняли в дніпровій воді, квіти спів з неї солоний піт. Однак коли вчора ввечері товариш Василь розстелив її на білому обрусі в хижі Митра Сріблянчука і почав розгладжувати її забруднені краї, то Юркові домашні зауважили, що комісарові пальці торкалися хустини ніжно, трепетливо, мовби торкалися бозна-якого скарбу. Він гладив хустину долонею чи, може, уявляв, що пестить чиюсь голівку.

У хижі всі примовкли, в Калини набігла на очі сльоза, мама покушувала губи, а старий Сріблянчук перестерігаючи помахував пальцем, мовляв, тихо, жіноцтво, чоловік, либонь, про маму згадав, чи, може, про жону або доньку.

Товариш Василь літав уявою далеко від гуцульської хижі; чоло його брижилось борознами, сидів він за Сріблянчуковим столом не вперше, віддавна мали його тут за свого... мали його, звичайно, в першу чергу за комісара, народного робітника, нині ж Сріблянчуки відкрили для себе, що він ще і чийсь син... чийсь син, чийсь муж, батько. Про це нагадала їм розстелена хустина.

— Здалось би її... хустину, випрати? — промовив товариш Василь, не помічаючи хатньої мовчанки. Калина метнулася наливати в цебер літепло, мама нишпорила в миснику, шукаючи передвоєнного змилка, а товариш Василь закачував рукави, готуючись прати хустину.

— Може, я... — несміливо попросила Калина.— Бо ще порвете.

— Не бійся, донцю,— злегка відсторонив її.— Не первина. З чотирнадцятого року ношу оцю хустину-оберегу з собою. Мамуня дали, коли в чотирнадцятому випроводжали на фронт.

— Я думала... жона,— сказала Калина.

— Була й дружина... Галинка,— відповів товариш Василь.— Якраз тоді вагітною ходила. Я кажу їй: не треба тобі, Галинко, на вокзал, перехвилюєшся...— товариш Василь, мабуть, не помічав, що згадує уголос найінтимніше, найдорожче. Він навіть заплющив очі, уявляючи свою Галинку, лише на мить заплющив і тут же глипнув на світ сумно, огнівано.— Нема її, денікінці втопили у Дніпрі за те, що розпропаговувала їхніх вояк. Синок у мене росте, теж Васько.

Стара Сріблянчучка грозилася Калині кулаком, мовляв, не маєш, дівко, лою в голові, що чоловікові рану ятриш. Товариш Василь боронив Калину:

— Не сварить її, корисно для нашого брата часом ятриш старі рани. Зліші будемо... Моя мамуня, бувало, коли я, ще пацаном бувши, повертався увечері з роботи на дніпровій пристані і починав нарікати на білий світ, мовила: «Нічого, синашу, це тобі на користь, робочої злості набирайся».

Юра уявляв собі київську робітничу матір, чомусь уявив її дебелою і високою, і чомусь брови в неї зрослися в одне крило, а над тим крилом смуток,— уся вона в смутку, вся в чорному, і чорна долоня реберцем прикладена до чола: так зручніше споглядати на дорогу, звідки має повернутися син. А за материними плечима розлився повноводо Дніпро.

«Мамо, принесіть мені води з Дніпра...» Юра стрепенувся, в ньому ожив призабутий стогін, марення молодого солдатика на горі Маківці... Втім, цей стогін, і не тільки цей, в Юрі й не вмирав; легінь носив у собі почуте, побачене, передумане і пережите, тягар був важкий, але Юра ніколи й не подумав, щоб від нього звільнитися і зажити легко.

Що б сталося, коли б ми всі все позабували, прагнучи легкості... ні, ми й у птахів не обернулися б, і не полетіли...

Ми обернулися б у м'ячі, всередині порожні, котрих би надували хто як і чим хотів.

— Чи далеко від Києва до Канева? — все ще думаючи про солдата на Маківці, спитав Юра товариша Василя.

— Ні, рукою подати. А що?

— Та нічого,— Юрко не побажав оповісти про смерть Панаса з Канева; той Обух своїм гранованим штиком спричинився, може, не до одної усусівської смерті, і сам теж умер від багнета галицького, вмер і не закропився дніпровською водою, а Дніпро — священна наша ріка, з Дніпра прислали більшовики товариша Василя будити гуцулів, щоб виборювали нове життя... в новому житті, Юра у це вірив, ніякий дідько не тицьне ні галичанинові багнета, ні наддніпрянцеві штика й не повелить: ріжтеся, селяни, робітництво, ріжтеся, русини, українці, рутенці, хахли, ріжтеся во славу єдиної неделімої і на честь найяснішого татунця-цісаря.

— Доста!

Юра, мабуть, своє «доста» вимовив уголос, вихопилося слово мимоволі, а товариш Василь, подумавши, що легінь має на увазі прання хустини, сказав:

— Воно й справді досить. Зараз сполосну, хустина до ранку висохне... і я готовий до бою. Я завжди перед боєм перу мамину хустину... Смішно це, може, а може, й ні... Нам скоро виступати.— І, туго викрутивши хустину, повісив її на жердку.

Хустина висіла... хустина висіла старенька, її квіти злиняли в дніпровій воді й у воді з карпатського буркута, квіти спив з неї солоний піт. Хустина висіла на жердці, як короґва, у такі материнські короґви повивати б людське побратимство.

...Знаєте, мамо... моя неню... товариша Василя мамуню... Обушихо з Канева... усі матері наші... знаєте, яким я знаком викарбував вас на своєму сповідному полі? Я випалив терновий вінок, випалив і закляв, щоб вам уже ніколи не класти його на чоло.

Юрині вістунки обступили Янека в Дюниковому ізворі якраз у ту зручну хвилю, коли він перехилився через низьке цямриння, щоб зачерпнути з кринички води. Власне, криничка-буркут привабила і Юриних легінів, котрі півднини нипали звіриними стежками, розвідуючи плаї, якими повинні нині-завтра потекти повстанчі загони на Косів. Біля буркута збиралися перепочити.

Мав щастя, що не пальнули по ньому відразу, як тільки вихопився з лісу, і, оглядаючись, подріботів стежкою до

кринички. Деякі гарячкуваті легіні, правда, вже брали його на мушку, але Юра повелів узяти його живим.

Усі до одного впізнали його здалека. Причаїлися в засідці і по черзі пасли біноклем його горбату постать. В руці тримав невелику валізку. Стежили за ним й дивувалися. Адже був міщухом, в гори, мабуть, лише зрідка вибирався на прогулянку, а тут не злякався ні крутих верхів, ні засніжених зрадливих ізворів, ні можливої стрічі з повстанцями. У душі легіні дивувалися, а губи кривили глузливо, сміючись з його панської валізки: «Ади, пан Войцеховський вибралися з валізою у гори на вищечку. Дамо тобі зараз вищечку, почекай. Здогадаємося, якої холери забленькав у наші білі нетрі».

Войцеховського, або просто Горбатого Яна, пам'ятали з передвоєнних часів, коли приїжджали з родичами на косівський ярмарок. Як завше, чипів при в'їзді на торговицю, обвішаний черевиками, постоломи, чобітьми: його батько був шевцем. На війну Горбатого Яна, звичайно, не кликали, кілька років у Косові його ніхто не бачив, і ось, прошу, об'явився у Дюниковому ізворі; всі ляхи при новій владі пнуться угору, цей теж на гуцульських землях заходився розбудовувати «моцарство от можа до можа».

Шпигує, певно, панич, вивідує повстанчі стежки...

Для легінів змалечку польське було рівнозначне «панському», ненависть передавалася у спадок — від батька синові, коріння ненависті проросло бозна з яких часів.

Тому скреготали зубами, коли викручували Войцеховському назад руки.

Він не боронився. Правда, коли нагально впали на нього беркутами, він було шугнув рукою в кишеню, з кишені Юра випотрошив револьвер, але по тому, оглянувшись, без спротиву дав себе зв'язати, навіть пробував щось насвітувати.

Сидів на своїй валізі, навколо з крісами наготові, мовби біля недобитого вепра, стриміли Юрині легіні. Сріблянчук увійшов у коло, заклав назад руки.

— Перестань свистати.

— А що, не можна? — сміявся у вічі. — Мені ж бо весело...

— Зараз заплачеш. Признавайся — куди йшов? До кого? Хто послав?

Горбатий Ян зорив на команданта стежі знизу уверх і відкрито любувався струнким гуцулом у короткому

кожушку, підперезаному австрійським пасом, у червоних гачах і розмоклих черевиках, зорив і не квапився відповідати.

Юра потемнів.

— По-доброму питаю...— Юра підкинув на долоні Янеків револьвер, що означало: мой, канарку, не затинайся, бо буде тобі зле.

— Спершу, ніж почну відповідати, я хочу знати, хто ви,— відповідав Горбатий Ян.

— Дивися-но... ляцький пташок має нахабність про щось питати. Ми тобі, ясновельможний, скажемо: потрапив-с до рук повстанців. Куди квапився, туди й прийшов. Вважай, що тобі повезло.

— Навіть дуже,— посміхнувся Войцеховський.— Моя небіжка-мама говорила: «Не зазнали би добра, якби біда не помогла». Тепер можу вам, хлопці, відповісти: у Жаб'ї дзвони дзвонять.

— Що-о-о? — шарпнувся до нього Юра. Якби з-під снігової кучугури видобувся ведмідь-вештанець, якби зсунулася з скелі брила або впала смерека, то нічого дивного в цьому не побачили б. Але... але почуте з уст Яна Войцеховського, поляка з діда-прадіда, повстанчий пароль... це таки здалося легіням неймовірним. Розгубившись, вони опустили цівки крісів і ловили подуви вітру, мовби й насправді слухали, чи не дзвонять у Жаб'ї дзвони.

— Не розумію,— Юра Сріблянчук отямився першим.— Щось тут...

— Ніякого «щось» тут нема,— допоміг йому Войцеховський.— Я правцюю у Білий Потік до товариша Драбчука, а без пароля до нього не доб'єшся. Все ясно, сподіваюся?

— Ясно-то ясно, тільки...

— Тільки не можете повірити, що якийсь Войцеховський мав справу до товариша Драбчука? Так? Весь секрет у тому, що косівські товариші доручили мені... Зрештою, зараз самі побачите.— І Войцеховський ворухнув зв'язаними руками.

Юркові легіні неохоче розплутали гудзи, Войцеховський потер затерплі долоні і заходився відмикати свою валізу. Під шевськими копитами, клевцями й обрізками шкіри лежали пачки листівок. Одну пачку Войцеховський простягнув Юркові.

— Впізнаєте?

Міг і не питати, подібні летючки Юра бачив двічі чи тричі. Друковані на жовтуватому папері, вони таїли в собі лемент дзвонів, їх читали і перечитували, передавали

з рук у руки, летючки кликали гуцулів стати на прою з дідичами й багачами.

— То ви... Войцеховський,— Юра не назвав його пане, як це в горах прийнято звертатися до кожної людини з міста, водночас і не зважився назвати його товаришем,— то ви... насправду з нами? — тепер командант мусив повірити, що перед ним однодумець, друг.

— А з ким мені бути? — Войцеховський діловито замкнув валізку.

— Ви ж поляк, а ми, як відомо, повстаємо проти польської держави. Невже це вас не болить?

— Ні крапельки... навпаки — тішить. Я не думаю, що теперішня польська держава є моєю державою. Невже гадаєте, що польські магнати... ох, мої рідненькі магнати... дідичі, посесори і фабриканти поділяться з войцеховським своїми статками? А фігу з маком. Ми, пролетарі, потрібні їм як робуча худоба, як вояки для фестунків. Панувати ж будуть вони і вже панують. Ви трохи розумієтеся на класовій боротьбі?

— Трохи,— відповів Юра. Він справді дечого начувся про класи від товариша Василя, але одна справа чути, а зовсім інша здибати в горах поляка, який риє підкоп під фундаментами рідного моцарства. Це значить, що поляків, подібних до Войцеховського, мусить бути більше, це значить, мої легіники, що не завше поляк нам ворог.

— Прошу взяти,— Юра простягнув Горбатову Яну револьвер.— І забудьте, що ми трошки вас пом'яли.

— Ет, марниця,— відмахнувся Янек і знову перехилився через цямриння, щоб таки напитися води з гірського буркута.

Кроки...

Скоріше відчув їх, ніж уловив вухом. Теплом збурило груди, а на краях тепла — холодок, мов молодий лід. Третій день очікував, як небесної манни, цих кроків... цих чи не цих... сестриних. Але чому кроки вродилися аж тепер, увечері? Калина ж приходила завжди серед дня.

Хто ж це тоді? Подорожній, подібний до мене скиталець, утікач? Чи, мо', ворог, жандарми, стежа військова?

Дослав у цівку набій і, опираючись на кріс, вишкутильгав із зимарки. Ніч починалася відразу за порогом... починалася ніч чорною веретою, а за веретою кроки: туп-туп. Ні, це, либонь, не Калина, в Калини хода легка і бистра, як у молодой сарни.

Приклав ріжком до губ долоні.

— Гей, хто там!

«Т-там, т-та-м-м» — покотилося полониною. Останнє слово, відбите луною, здалося Юркові птахою і, якщо за веретою ворог, то навстріч птасі зараз шугне куля, у темряві стріляють на голос.

Прихилився для безпеки за ріг зимарки.

— Я-а-а!.. Зенон! — замість кулі, обізвався хриплий крик. Зенон? Вуйко Зенон?

Він вигулькнув з ночі задиханий, мов щезник, якого покропили свяченою водою.

— Ну, як ся маєш, команданте? Чи вже здоровий?

Здоровий... слабий... чого вуйко Зенон тут... вуйко Зенон, повідала Калина, ходить по Білому Потоці славноявно, жандарми його не чіпають — вуйкового імені не лічилося у списках повстанців... звідки в жандармів списки... вуйка Зенона жандарми попліскують по плечу... куди ж, більшовики його замалим не розстріляли.

То... може?..

— Чому ви... а не Калина? — спитав Юра замість того, щоб відповісти на правічне питання про здоров'я. Це було нечемно, і не тільки нечемно, що зневажив правіцький звичай, підтоптаний газда ледве стояв на ногах, а в гуцульській хижі гостя прошеного і непрошеного шанують.— Щось сталося?

— Що ж могло статися? — вуйко Зенон удавав, що Юркова негречність його не зачіпає.— Те, що повинно було статися, Юро, вже сталося.— Вуйко Зенон сягав головою стелі, і Юрі здавалося, що стеля гейби падала на газду, гнула його удвоє.

Аж парував утомою вуйко Зенон.

— Марширував-єм, Юрашку, цілу днину і вечір, а колись до полудня таку дорогу брав під ноги. Кепський став з мене ходак,— зітхнув і скинув з плеча бесаги. Поклав їх обережно на долівку, ніби бесаги дзвонили коштовним кришталем, і поточився на пеньок біля ватри... на кубанці завше любила сидіти Калина.

Відсапувався Зенон, як кінь у борозні, поки газда набивав тютюном люльку.

— Вас, може, Калина прислала? — Юру стривожила поява Зенона, тривога незбагненим робом перепліталася з Калиною. Зенон не поворухнувся, сидів скоцюрблений, чужий і грів над полум'ям задубілі руки. Збоку, горбоносий і довгообразий, він скидався на обскубаного яструба, який розпластав над вогнем обледенілі крила.

— Я вас питаю, вуйку! — Юру дратувала мовчанка і лякала непевність, що увійшла до зимарки разом із Зеноном.

— Чого б то я кричав,— обізвався газда.— Що тобі до того, хто мене прислав? Та й чи прислав взагалі? Ніби Зенонові Максимціву треба показувати в горах плаї?

— Звідки могли-сте довідатися, що я тут?

— Нізвідки. Ішов, як той казав, або-або.

— І пощо?

— Бо мені ся так хотіло.

— Чи, може, шандарі так зажадали? — не повинен був цього говорити. Не повинен, і Юра це розумів, та сиділа в ньому, нуртувала відроза до Зенона Максимціва... відроза не нинішня і навіть не тодішня, коли провадив газду у корчі, щоб сповнити присуд капітана Гудза... відроза до нього жила з дитинства, вилуцилася вона з дедьових бесід, із глузувань домарів, що, мовляв, Зенон Максимців багне собі легкого хліба, і в шуканні того хліба нипає за Довбушевими скринями, замість того, щоб узимку, як усі люди, в поті чола добувати крейцар на бутині, а влітку — плекати і сокотити маржину. Тяжкий хліб — солодкий хліб і чесний, у горах зневажали шукачів легкого хліба.

Зенон було схопився з кубанця, блимнув свічками циганських очей, і тепер справді був подібний до яструба; але яструб не розправив крил — нечувана образа не давала йому снаги... Зенон якось відразу обм'як, зіщулився, руки кволо повисли вздовж тулуба, як обірвані батоги хмелю, замість клетоту, Юра зачув глухий, замішаний на сльозах шепіт:

— Чому-с, Сріблянчуку, не забив ня тоді, га? — Зенонова голова, шпакувата і непричесана, хиталася на тонкій шиї.— Та й нині ще не пізно. Гвер, виджу, маєш, а кулю...— Він почав квапно вивертати кишені, з кишень падали і сухо дзвеніли набої.— Тобі назбирав-єм, аби-с мав чим боронитися від напасті, але одну... можеш мені повернути.— Сльози, що скраплювалися по його краєних зморшках, при відблисках ватри здавалися червоними, мовби вони витікали з глибин Зенонової образи.

«А таки образив ні за що чоловіка. Це не привід відбирати у людини честь тільки на тій підставі, що вона не подібна до інших,— думав Юра.— Чому якраз відступниками мають бути білі ворони, коли сірих навколо тисячі тисяч, відступники завжди сірі, вони бояться виділятися, і хтось сірий з-поміж сірих знайшовся, який попритулював на папері ім'я повстанче до імені й продав окупантам за тридцять срібняків. Хто він? Та й чи був він взагалі?»

Забув у цьому сум'ятті навіть перепросити газду. Зенон тим часом розпотрошував свої латані-перелатані бесаги: виклав на ослінчик з півкопи обтовчених картоплин, вузлик із сухарями, п'ятеро яєць, дві брукви, рукавець кукурудзяної муки... викладав, а руки в бадіки тремтіли, і слину ковтав він судорожно, аж давився нею.

Юра Сріблянчук з позавчорашнього дня теж не мав рiски в роті і теж ковтав слину; він утішився цій гостині, може, навіть повніше, аніж набоям, бо набої — це смерть, а в кожному сухому окрайцеві таїться життя; набоями війна засіяла гори й доли, хліб же війною витолочений, спалений, порабований; хто дає тобі сьогодні з власних рук святий хлібець, той не може бути ні іудою, ні навіть римським пілатом, тим більше, що святий хлібець дає вуйко Зенон, в якого діти, мабуть, пухнуть з голоду, і його самого теж трусить голодна пропасниця,— це видно по руках.

— Виджу, вуйку, знайшли-сте Довбушеві скрині з білими сороківцями, бо по-панські мається,— жартував Юра.

— Гадаю, Юрашку, що-м знайшов щось дорожче, ніж сороківці,— відповів Зенон, кидаючи на плече спорожнілі бесаги. Образа в ньому ще не вигоріла, газда боявся, аби згряча не виказав усього, що знав про Калину.

— Піду я,— рушив до порога.

— Куди? — Юра ледь не впав, схоплюючись на ноги.— Не майте на мене зла, вуйку. Я тут — як вовк, загнаний і злий...— Він лагодився сипнути перед Зеноном купу вибачливих і красних слів, але красні слова тепер ваги не мали; добре слово стає милим і красним, коли мовлять його впору. І тут, замість слів, миттєво знецінених, Юра обняв газду. Цього було досить, щоб Зенон Максимців повеселів.

— Ну-ну,— сказав він.— Забудьмо. А за приношення не мені дякуй, я що... я нічого... Семенові Цяпці подякуй, це він мене сюди справив. Каже: «Ану, Зенонцю, взувай постоліки і махай, чоловіче, на Сріблянчукову полонину, здається ми, Юра-командант у зимарці переховується. Хто йому тепер їсти понесе...» — Семко балакав із Зеноном трохи інакше, вчувалася в його бесіди Калина.

— Ов! — Юрині брови стрельнули вгору.— А то звідки у нього харч? — перед очима стояв, хитаючись на милиці, хмільний і заплаканий Семен Цяпка... стояв з тієї днини, коли слізно запрошував його і товариша Василя на посидіння.— Як він там, сарака?..

— Та нічо',— зітхнув Зенон.— Відібрав у нього Харук гражду за борги. Тепер, бра', такий час настав, що багачам

щезники дітей колишуть. Ну, а Цяпка старцює, що ж йому робити? Оце, що-м приніс, нажебране.

Як обухом луснув Зенон Юру по голові, а під обухом корчилося, скигліло, падало ниць: нажебране... відібрав-таки в каліки Гарасько Харук гражду... розтолочені прагнення... червона калина... Червона Україна... прахом усе взялося за один день... захлинулося кров'ю... нічого не зосталося... пустеля... знову плекай калину з пуп'янка... хто ж її підливати буде... каліка безногий Цяпка або вуйко Зенон?

Аж застогнав Юра, рука машинально потягнулася до кріса... Ех, стрілив би зараз світові у саме серце, бо світ настав Харуків, і в тому світі знову запанувала недоля, пільма, облуда. Хотів би я довідатися, вуйку Зеноне, що в цьому облудному світі вам поталанило доброго знайти?

Зенон, мовби здогадуючись про Юрині думки, взяв його за рамена, стиснув,— тепер газда був подібний до виголоднілого в пущі апостола, тільки в апостолів ув очах смирення і покаяння, а у вуйка Зенона в очах пострибували збитошні бісики; ця переміна, певно, настала після Юриних обіймів, коли газда явився сам собі знову чистим і чесним.

— Як тобі, Юрашку, повісти про моє знайдення? Видається мені, що воно в слова не вкладається, тісно йому в словах, бо, з одного боку, Зенон Максимців, який був, таким ніби й zostався, а з другого... Оце двигав я до тебе Цяпчин провіант і, бігме, відколи живу, ще нічого тяжчого не мав-єм на плечах. Мовби якась сила моцарова завдала мене ж на плечі і повеліла нести, і я ніс, аж сонце в очах зеленіло, сніги барвилися начорно. Це, мабуть, від того, що я, виголоднілий, двигав у бесагах їжу і сто разів думав: дійду до того верха, до тієї скелі, до тієї смереки, а там сяду і змолочу все до крихти, хто ня буде судити, хто ня буде бачити? Цяпці можу збрехати, що жовнірська стежа перестріла... І чуєш: добирався я до рубіжного верха, до скелі, до смереки, присідав, розв'язував бесаги, бесаги пахли, як псові ковбаса, а я виломлював з ліщини бука і гнав пса із себе. Думаєш, то легко? Го-го, у поті купався. І таки-м пса проганяв. Може, це і є, Юрашку, моє знайдення. Трафилася така штука, що чоловік усе життя шукав білих сороківців, а знайшов на старість самого себе. Гадаю, що почалося моє шукання від того вечора, коли ти пустив кулю мені понад головою, пам'ятаєш? Я тоді скотився в ізвор, ліг у корчах і думав: чому якраз мене, Зенона Максимціва, вбито не вбито, а з-поміж чесних людей викреслено. Чи лише за те викреслено, що-м спав на варті, чи за те, що-м легко ходив

по світі, маскуючи жадання легкості пошуками Довбушевих сороківців. Через це жадання нічого для мене й не заважив той кріс, який дали мені й сказали: вартуй, Зеноне, засіку, бо ворог не спить...

— Повідайте, повідайте далі, вуйку Зеноне, я слухаю... слухаю і думаю: чи не висотується і моя теперішня зневіра від жадання легкості? Гадалося, що впадемо несподівано на Жаб'є і Косів, полум'я повстання побіжить по краю, як по сухій соломі, а вони, вороги, впали негадано на нас. І все треба починати наново. Чи треба?.. Мабуть, так, бо безногий Цяпка останню округину посилає тобі на полонину, навіть вуйко Зенон зрікається своєї легкості. Отже, світ, Юрашку, такий... і не такий, він старий і новий, ми старіємось і оновлюємось, щось важливе губимо, щоб ще важливіше знайти.

— Що там шепчеш, команданте? — перебив Юркові думки вуйко Зенон.— Їв би ти краще. А я дровець нацюкаю...

— Сідайте і ви.

Обидва вмочали сухарі у воду і святочно, бережно, щоб не загубити округини, клали їх у рот.

Ой люлі-люлі, кували зозулі...

Ой...

Спи, Юрашку, спи, а я колиску заколишу, а я співанку заспіваю, а я билицю повім.

Про дівчину...

Звали цю дівчину Одною. Вдалася вона красною і гожою, децьо з мамою тішилися, що до того ще й роботяща, бо ткала писані верети, білі-білі полотна. Всі у тій оселі, де росла Одна, хвалили її золоті руки, а легіням снилося, що колись дівочі руки вишиють котромусь з них весільну сорочку.

Руки золоті хвалили, а що в Одной золоте серце, то цього не відали. Можливо, й Одна цього не знала. Так уже повелося на цьому світі, що люди самі себе ціле життя відкривають і пізнають, і трапляється, що аж тоді, коли зозулі відкують людині останнє літечко на грішній землі, вона довідується, що не була при житті ані доброю, ані розумною, як це про себе думала. Зозулі, Юрашку, то є найсправедливіші судді, біда наша, що вони або запізно, або зашвидко кують нам останнє літо.

Ой люлі, Юрашку, спи...

Якоїсь там чорної години впала на оселю розбійницька орда... а в тої орди та регіментарем був пан майор Павловський. Тяжко нині сказати, звідки паниченьки довідалися, що в тому селі молоді легіні і газдове потаємно

врадили зійтися купно і взяти приступом замок-фортецю, в якій закували їхню Долю. Могли про це вивідати розбійницькі стежі, могло статися, що поміж тих, які задумали відвоювати власну Долю, затесався хрунь-переверт, досить того, що сталося.

Пан регіментар Павловський поруйнував село, кого з молодиків полонив, кому газдівство сплюндрував, а кого й гостра куля не минула. Ну, а хто вдався сміливішим, то пробивав собі боєм віконце в розбійницькій стіні і тільки зашуміло за ним у сиглах та ізворах.

Сидять, значить, втікачі в лісових нетрях день, сидять другий, а на третій забаглося їм їсти. Тоді вони, згадавши, що вдома zostалися жони і любки, матері і сестри, послали в оселю орла. Так і так, кажуть йому газди і легіні, передай нашому жіноцтву, що умліваємо тут без їди. Най вони повитрушують воречки, повимітають скрині, най збіжжячко, котре лишили на засів, змелють на каменях-жорнах і спечуть нам хліба. Коли з'їмо того хліба, то знову повернеться до нас сила і почнемо наново думати, як нашу Долю з панських катушів добути.

Одні говорять, ніби долетів той орел-вістун до оселі, інші мовлять, що дівчина Одна без орлиної помочі, відчувши у собі золоте серце, метнулася по хатах. Той миску зерна офірував, той відняв у дітей дрібку бринзи, той ще щось дав.

І спекла вона хліб.

Зав'язала Одна хліб у хустину, збираючись рушити у вертепи, а мама її не пускає:

— Пусте ти, дівко, намислила. Розбійницька варта скрізь чатує, і коли вздрять тебе з хлібом, то або заб'ють, або візьмуть тя до криміналу. Сиди ліпше вдома. Нема в сиглах-вертепах ані нашого сина... наш син, а твій брат у потаємному місці рани лікує... і нема там твого любка, бо ще не доросла до весілля.

— Зате, мамо,— відповіла Одна,— в сиглах-вертепах голодують легіні, котрі запряглися вибороти нашу Долю.

— Що тобі, дівко, до тієї людської Долі. Маєш кросна і тчи поволеньки собі талан. Доста, що за ту Долю брата твого поранено, а дедика забрано у катуш.

Не помогли мамині вмовляння. На те й билосся в Одній золоте серце, щоб її боліло жадання легіниками крайця хліба, щоб у тому серці відлунювалося людське бажання Долі. Махнула вона рукою на свої кросна і побігла в гори.

Чи довго бігла, чи коротко...

Спи, Юрашку, спи.

Най до тебе у сні прийде дівчина з щирим хлібом, досить тобі на неї глянути — і відразу її впізнаєш.

Спи, Юрашку, спи...

Отже, бігла Одна довго чи коротко, досить того, що обступили її розбійники з усіх боків, понаставляли багнети і волають:

— Здайся, дівко, у полон і скажи, кому хліб щирий несеш?

Вона поза себе хліб ховає і, бачачи, що нізвідки ждати помочі, побігла плаєм на скелю, бо лише цей плай не був перегорджений багнетами. На скелі стоячи, так відповідає напасникам:

— Хліб я несучу легіникам. Вони бодай по скибці його з'їдять і знов у силу вберуться. Не тепер, то в четвер Долю нашу визволять.

Сам пан регіментар Павловський на мушку її бере і вмовляє:

— Мой, дівко, не пащекуй. По-доброму просимо: покажи той плай, на кінці якого сидять легіні. За це подаруємо тобі життя.

— А коли не покажу? — питається дівчина.

— То вб'ємо тебе...

— Ов-ва, а я не боюся.

— Не жартуй, бо...

А вона не жартувала, а вона пам'ятала про честь гуцульську, а вона покотила хлібом з гори, хліб той святий і чесний, поки котився, обернувся в жорновий камінь, жорновий камінь лущив і розколював інше каміння; камінна лава котилася згори на розбійників. Кого на смерть убило, кого приголомшило або поранило. Одна стоїть на скелі і радіє силі житнього хліба; в тому хлібові, певно, таїлися соки отчої землі, прагнення людські, жадання, мрії, злість, вогонь, ненависть.

І хіба дивно, що обернувся хліб у жорновий камінь? М'якушкою ж ворога не поб'єш — каменем треба.

Коли дівчині відкрилася тайна житнього хліба, коли вона осягнула правічну силу жорен, що мелють зерно на разову муку, то зрозуміла і повірила, що люди від чорного хліба, від чорної роботи, від чорної недолі, від чорних закурілих хиж колись таки розкидають стіни того замку, в якому заковано нашу Долю.

Вона хотіла про це звістити горам, птахам і звірині, але пан регіментар стрілив їй у груди.

Де вона впала, де кров її пролилася, там виросла червона калина.

Гей, гей, а ми тую червону калину... піднімемо.

Спи, Юрашку, спи...

Калина таки встане...

І, може, Калина прийде до тебе уві сні, прийде і сама розповість тобі, як то було... бо я тобі повів казку, а вона — правду.

Може, отак ночами і сіються, і ростуть у моєму краю казки і легенди?

— Таки йдете, вуйку?

— Мушу.— Зенон стояв біля порога і м'яв у руках клепаню.

— Може, бисте щось перехопили на дорогу? — Юркові було жаль розлучатися із Зеноном.

— Ет, що там їсти, тобі самому мало. Але я ще принесу.

Так, так, тепер тільки вуйко Зенон може порятувати його від голоду, вуйко Зенон і Семен Цяпка. Колись Калина...

— Скажіть, а ваша казка про жорновий камінь... про Калину... правда?

— Правда,— зітхнув Зенон.

— То була моя сестра? — Юра ще вночі знав, що це була Калина, вночі сплакався за нею, сто разів поривався до газди, щоб вивідати напевно... і боявся цієї певності. Жадав, щоб казка залишалася казкою, стеріг у собі промінчик надії, з надією зустрів схід сонця, сподівався, що з цією надією буде жити, бо якось не вірилося, що нема на світі Калини, адже в неї ще, мабуть, не всі рушники виткані, рушники і білі полотна. А вранці пригадав, що Калинині рушники погоріли, все погоріло, і вогонь був таким лютим, що обернув святий хліб у жорновий камінь.

А вони, вороги, думали... сподівалися... чекали, що все обернеться в попіл, у страх; вони сіяли страх, а сходить ненависть. Може, так воно й повинно бути? Коли ж живе серед нас ненависть, то значить: змаг з ворогом не скінчився, змаг, власне, лише починається... лише починається, бо з вогнів, запалених вояками майора Павловського, народжуються гартовані нові борці. Хто б міг, приміром, наперед вгадати, що в тихій Калині, в якій світ починався і кінчався на кроснах, живе моцар відважний і гордий. Або візьмемо вуйка Зенова...

— Таки сестра твоя була, Юрашку,— похнюпився Зенон Максимців.— Вибач мені, що приніс чорну вість, хтось мусив стати цим вороном. То вже ліпше я... Але ти не бануй,— обняв Юру.— Всі вмремо, лише не разом, і не в кожного смерть однакова... а Калинина смерть... я собі такої жадаю.

— Дивні ви стали, вуйку.

— Я завжди, Юрашку, був дивний.

— Я кажу про вашу перемену.

— Переміна, Юрашку, така настала, що тепер би я не випустив кіса, як колись біля засіки.

— Отже, ще повоюємо. Коби швидше нога загоїлася, аби ліси зазеленіли...

— Підеш в опришки? — блимнули в Зенонових циганських очах ярі свічки.

— Може, й піду. Най паниченьки не гадають, що нам уже відспівали вічну пам'ять. Зберу легінів...

— Мене не забудь. Я першого з перших покарав би Харука. Спалив би його.— Зенон зціпив кулаки.

— Ов, а то чого Харука?

— Маю на нього зуб..

Але так і не признався Зенон Максимців, чому багнеться йому спалити Харукове газдівство. Лише здвигнув плечима, мовляв, я й сам, Юрашку, напевне не знаю, чому якраз Харука першого, але...

Прощалися, бо ранок викотив сонце на Ведмідь-гору і треба було Зенонові рушати в дорогу.

«Ка-ли-но-о-о!!!»

«Чого тобі, Юрашку?»

«То ти жива? А вуйко Зенон казав, що майор Павловський стрілив...»

«Це казка, Юрашку. Хіба ж може умерти від якоїсь кулі жорновий камінь? Хіба ти забув, що наші тато успадкували жорна від свого тата, і так воно торочиться справіку, відколи наш рід. Тільки кожне нове покоління гострить камінь наново, аби ліпше молов».

«То тебе таки нема?»

Тепер на самоті Юра оплакував сестру, оплакував гірко, бився чолом об бербеницю, бербениця диміла під розпеченим багнетом, багнет карбував на жовтуватій клепці знак жорнового каменя.

«Це ти, Калино, це твій знак. Здалось би, може, викарбувати хрест, але хрест означає милосердя або смерть, а я не

маю сили, не можу повірити, не вірю в твою смерть. У помсту твою вірую».

А який знак вам дати, вуйко Зеноне?

Зенон Максимців сидів на узліссі. Графської дебри, що доокруж облягала село... а село ж, оті розкидані на пагорбках поміж царинками і гайками хижі, купалося в червіні призахідного сонця. Чи, мо', захлинулося село в купелі, як минулого року Гандзюкові близнюки в цебрі, бо так тихо-тихо навкруг.

Зенон висмикнув з-під пня, на якому сидів, молоде соковите зело; зело гірчило в роті, від цього ще більше судомило від голоду всередині, чорні джмелі вируювалися з очей і розліталися поміж принишклі хижі.

Поміж хижками, як величезні латки на зеленому оксамиті, чорнілі погарища, і Зенон рахував їх: одне, друге, третє... а десяте погарище саме біля Харукової гражди. Звідси, з гори, Зенон бачив Харукове обійстя як на долоні: ось великий чворак під бляхою, ось довга стайня, ось оборо, боком до неї притулилася рублена комора, а навколо — парканище, як мур. А на воротах проти сонця іскри сипле багнет. Пани жовнірики влаштували штаб у Харукових теремах... не вступаються військові залоги з сіл і досі... у Харукових теремах завжди стояли штаби: були австріяцькі, мадярські, українські, а тепер польський. І які б штаби не стояли, Гараськові Харуку завжди від них хосен, бо його статки стерегли багнети. Та від мене не встережуть, не нині, то завтра або й через рік пушу тебе, Харуче, з димом.

«Ти ж бо, Зенонцю, не злодій і не палій, кривдити Харука не посмієш... От похвалився згарячу Юркові...»

Зенон не дивувався, що хтось сумнівається в його рішучості, не питався Зенон у того «хтося» імені, бо й без цього знав, що в ньому ще живуть два Зенони: один — давній, темний, другий — новий, просвітлений. Давній ніколи не сушив собі голови життям, правдою і неправдою, приймав життя таким, яким воно було, ніколи й на гадку йому не спадало, аби щось у тому житті змінити, переробити. Бо нащо? Дочікувався кожного року літа, кидав на плечі бесаги і тупав у Чорногору, де Олекса Довбуш нарубав у скелях комор... Снів той перший темний Зенон колись і собі розбагатіти Олексиними сороківцями.

Другому ж Зенонові, просвітленому, баглося уже не Олексиних сороківців, а Олексині барди, баглося палити гірських дукарів, баглося йому боротьби. Тому другий відповів першому:

«Посмію, бігме, посмію спалити. Минулося моє мандрування по Довбушевих коморах, піду розбивати багацькі».

«Йой, диви який зух. Сидів би ліпше каменем і сопів у дві дірки».

«Нема дурних, доста насидівся. Як ми тоді стрілив Юрашко над головою, то ніби вікно стрілом прочинив».

«Але не вбив тя. Цим і тішся».

«Коли правду сказати, то варт було й убити».

«Ще не пізно. Вернися і попроси його...»

«Колись таки скажу, колись... як тебе, Зенонцю давній, викорчую до корінця».

«Хіба носиш гріх на серці?»

«Гріх не гріх, а сумнів ношу. Оповів Юрашкові, що того вечора коли-м повинен був разом з Гнатом Гулейчуком заступати на варту, то прибленькав до мене Гарасько Харук зі шкаликом горілки і гелеткою кукурудзи. Казав мені: «Не думай, Зенонцю, що Харук скупий, як про нього думають, оце-м приніс кукурудзи твоїм дітиськам. Випив я з утіхи і пішов вартувати».

«Ну й що з того?»

«Гадаю собі, що Харук навмисне мене напоїв... і навмисне Гнат тієї ночі заслаб, він якийсь родич Харукові...»

«От дурниця, нащо це Харукові?»

«Нащо? Я сам міркую: нащо? Але видається мені, що коли, хмільний бувши, засинав, то ніби бачив коло засіки Харука. Ой чи не шмигнув він тоді через засіку до Косова, до пана майора Павловського, й усіх до ноги повстанців на папір списав. Мовляв, приберіть, пане майоре, большевію гуцельську до рук, поки не пізно».

«А може, Зенонцю, тобі примарилось? Гарасько Харук добрий християнин, гріх на нього наговорювати. А коли б Харук на правду був у Косові, то що тобі до цього? Гелетку кукурудзи дав? Дав. І ще вділить. Завтра вдариш йому чолом».

«Не вдарю. Зігне мене голод у каблук, а безчестям не прогуюся».

«Ей, не зарікайся, хребет, прецінь, маєш гнучкий, з лози плетений».

«Був гнучкий, тепер затвердів. Ніколи не забуду того судного дня по великодні... тих смертей молодих... тої різні лютої... хиж, що горіли, як жертвні свічки. Бог би ня скарав за куцу пам'ять, а люди би відцуралися».

У задумі Зенон і не помітив, що розжував зірвану стеблину, гіркий сік нагадав йому дитинство, Пахучу остревку сіна

в косовицю. Трав'яний сік паморочив нагрітою, теплою землею, хмелив вітцівським краєм.

Вуйку Зеноне...

Вуйку Зеноне, я хочу вам повісти, що нинішнього надвечір'я летіли над моєю зимаркою журавлі. Журавлі давно повернулися з вирію, вже на долах вони, певно, кубляться, а ці, бачите, припізналися, та все ж, хоч припізнено, журавлі верталися до отчого краю, отчий край димів погарищами, а вони верталися. Я стежив з порога за їхнім летом, сонце, що заходило, розділило небо на червоні, променями порізані клепки, а журавлі були синіми... мабуть, через те були синіми, що летіли попід самим небом.

Вуйку Зеноне, я викарбую вас на своїй бербениці журавлем.

Може, і ми теж є синіми журавлями, котрих не лякають погарища?

Баба Палагна притулилася високими і прямими плечима до ребристого вугла зеленецької церкви і, сидючи на складеній удвоє вереті, дивилася поперед себе у той бік, де молоді і старші газдині ходили шнуром, тримаючись за руки. Ходили газдині поміж колонами смerek, що підпирали над церковною огорою небо, і неголосно, гейби лише для себе, виспівували царинівки. Баба Палагна не бачила ні білого великоднього понеділка, ні порожньої, як стодола у петрівку, церкви, що була відчинена навстіж, ні пишномайово вбраних газдинь; баба Палагна зорила на світ молочними більмами і страшно було дивитися у її довгасте, мовби з мореного дуба різьблене обличчя... обличчя ж у неї не страдницьке, а горде і по-своєму красиве. І, може, через цю різьблену красу жажно було бачити, замість живих очей, білі кружалця.

Баба Палагна не дивувалася, що у великодній понеділок коло церкви зібралися самі газдині, що нема тут ні легінів, ні дівок, ні дітлахів, як це велося справіку, і не дивувалася, що, замість веснянок і гагілок, газдині висновують царинні співи, котрі призначалися на початок веснування. У цього-річні великодні свята люди занехаяли вітцівські звичаї, правік мовби втратив свою моцарову силу над людьми, ніхто вчора не освятив пасок і писанок, ніхто не бавиться дзвонами, бо й нема на дзвіниці дзвонів, австріяки перелили їх на гармати. А паски з трачиння не спечеш, а бавитися коло церкви голодних дітлахів не примусиш. Лише газдині,

побоючись, аби панбіг не огнівався на Зеленицю, що не святкує свята по-давньому, зійшлися і постоліками дрібчуть по молодій мураві. Співають:

Збором ідемо, полон несемо:
Виходи, зборе, з села на поле,
А з поляночки на цариночки...

Голоси у них перевиті смутком, як вінки задушні; газдиням теж не до співу, але мусять, на їхніх плечах село всю війну тримається, нині теж селові послужать і, замість гагілок, як належить, виводять царинні співи, весна ж бо йде, весна... А хто плугом сьогоріч порадує землю, нема що ні на скибу, ні під скибу кинути. Хіба що легіні переможуть жовнірство, і загаздує Червона Україна; з Великої України житечка пришлють, на Україні, кажуть, збіжжя родиться, як біб.

— Поможіть їм, моцарі небесні і земні, легіням нашим допоможіть,— хреститься побожно стара Палагна. Перед Палагнуою мальована миска і щербата ложка; з цією мискою і ложкою здавна вона блукає селами; хто налле в миску молока, хто покладе барабольшку, дрібку бринзи, шматок солонини, а хто й задзвонить крейцарем.

— Дасть бог людям, буде й для мене,— шепче Палагна. Витирає реберцем долоні й без цього сухі губи і починає підспівувати молодичам:

А гей би нам цвіли всі гожі вінки.
Всі гожі вінки, наші царинки...

Колись, коли Палагна була молодою і зрячою, царинні співи стелилися густо, жодний руковець ораниці не лишався не скроплений співанками, бо співанки повинні збудити ораницю від зимового сну і благословити її на плодючість, на життя... нині ж молодиці й Палагна з ними обернули царинівки мовби у молитву по небіжчикові.

Видно, що одна і та ж співанка в різні часи не однаково співається.

Видно...

Але чого притихли молодиці, урвавши скорбну молитву? А-а, хмуриться Палагна, дідько шандарів надніс, від шандарів лихо в нашій стороні, сидять вони в мурованій кам'яниці пана гайового Остаповича і нишпорять, винюхують, як пси. А фігу з маом не понохаєте? Почекайте-но, паниченьки, всиплять вам легіники бобу.

Стара стримує охоту скрутити жандармам фігу.

Жандармів троє, вони зупиняються біля Палагни і міряють поглядами притихлий жіночий гурт: чи не співає гуцульня чогось забороненого? А жінки, як білі овечки... а жандармський дух б'є Палагні в ніздрі задавненими потом, ваксою, тютюном. Котрийсь із жандармів масно жартує з молодицями, котрийсь, глумлячись, кидає в Палагнину миску два-три камінці. Поки стара намацувала в мисці панську глумливу офіру, поки стирала сльозу, аби не втішити нею ворогів, жандарми реготали. Їм подобалася зневажена горда старчиха, і подобалися принишклі молодиці, і подобалося, певно, відчуття власної сили, сили дужчого над слабшим.

Усе, може, обійшлося б гладко, коли б напирскувата Катерина Ковальчучка, жінка дебела, грудаста, котра на косовиці перемагала часом найспритнішого поміж косарів, не вихопилася.

— Мой ти, вошивцю! — підсакувала до гостролицього жандарма, до того самого, який жорстоко пожартував з Палагною.— Встидавбися. Грім би тя розколов на місці, ручки би тобі скрутило, колька би тя вхопила. Ану перепроси стару жінку.

Жандарми спершу шкірили до Катерини клеваки, по тому гостролиций замахнувся карабіном.

— Мовчи, бабо, бо...

— Бо що ти зробиш? — не вступалася Катерина.— В гузицю ня поцілуєш!

Жандарм скоріше здогадався, ніж зрозумів, що викрикує гуцулка, та, довго не думаючи, розвернувся боком і ніби за командою «вперед прикладом бий» угатив жінці крісом у груди. Катерина хлипнула, заточилася, і всі zobачили в кутиках її вуст дві цівки крові.

Кров мала б наполошити жіноцтво,— усі окупанти лякали поневолених кров'ю; жандарми теж сподівалися, що молодиці шугнуть урозтіч,— жінки, однак, про втечу не подумали... жінки, мовби заворожені Катерининою кров'ю, мовби у них пробудився прадідівський закон нікому й ніде не прощати пролитої в роді крові, збившись у тісний гурт, голіруч рушили на жандармів. Це сталося неждано, жандарми навіть розгубилися. Один з них засміявся, що, мовляв, суне на них бабська офензива; сміх його був недоречним, кожна гуцулка несла в очах по дві люті стріли, і жандарми, обпікаючись об ці стріли, цоркнули запобіжниками крісів і наїжачилися багнетами. Ніякі багнети, ніякі кулі не існували в цю мить для жіноцтва. Гуцулки несли свої стріли в очах

просто на жандармів, жандарми тепер зрозуміли, що коли б спробували стріляти в жіночий гурт, то вдруге кріси вже не перезарядять; жінки впадуть хмарою і рознесуть по кісточці, по гудзику.

Мусили відступати.

Не втікали, щоправда, не показували жінкам пліч, але й не барилися. Гуцулки ступали поволі, їх гурт дедалі більшав. Були вже серед них дівчата й хлопці-підлітки. Йшли старі бадіки і надбігали діти. Декотрі, може, ще й не знали, що трапилося під церквою,— про помсту за Катеринину кров... лише про помсту... вони не мали й гадки. Село просто побачило, як жінки женуть у бік постерунку трьох жандармів, і цього вистачило, щоб запалити й собі в очах люті стріли.

Стріли треба кидати у ворога. Треба... Тре...

Однак першою вдарила з вікон кам'яниці гайового, де був постерунок, жандармська залага. Пrawdę, кулі зойкнули остережно над бунтівливими головами, ніхто попередження не слухав, і жандармські кріси вдарили вдруге і втретє.

Аж тоді у людському гуртищі зчинився лемент. Кулі продрявили гуцульський гнів, і через дірки просіялися прокльони, жах, ненависть, плач. Хтось упав мертвий, хтось зів'яв поранений.

З навколишніх хат, з гайків, з яруг, з гір бігли, котилися, летіли легіні і газди із загону Павлишина. Той з крісом, той з бардою, той з дідівським пістолем. І всі, як один, з палаючими стрілами в очах. Без команди, мовби сліпі, летіли на жандармські кулі; передні в леті вмирили, задні замінювали передніх, і натовпище, котре було відхлинуло, зачувши підмогу, наосліп, рвійно кинулося в наступ на постерунок.

Перед вечором того ж таки дня з Білого Потока прискакали товариш Василь, Гринь Драбчук у супроводі вістунів Юри Сріблянчука. Шлях від Білого Потока до Зелениці близький, але коні аж парували білою піною.

Зелениця голосила.

Під церквою на мураві лежав довгий ряд постріляних: лежали один біля одного, лежали на білих обрусах, на писаних веретах, на рушниках, лежали впереміж легіні й дівчата, діти й газдині. Біля кожного загиблого тужила родина.

Свічки з ярого воску горіли в задубілих пальцях рівно, бо надвечір'я панувало тихе, безвітряне.

Товариш Василь простоволосий, раптово постарілий на піввіку, ледве переставляв ноги, йдучи вздовж скорботного

ряду. Дійшовши до дзвіниці, він зупинився і бештав Данька Павлишина... бештав і розумів, що тут ніякий капітан не міг би запобігти лихові. Народний гнів, як повинь: чим його погасиш, яку греблю висиплеш? І ось скільки лягло. Правда, ні одного з жандармів смерть теж не помилувала, але ж як дорого за це заплачено. До того ж, стихійний вибух у Зелениці насторожить шляхетську владу, поставлено під загрозу саме повстання. То, може, виступити негайно, не очікуючи, поки інші, зокрема коломийчани, будуть готові? Виступити... але що означають супроти військової сили лише три гуцульські загони?

Сивів товариш Василь.

Юра його розраджував:

— Це нам жорстока наука, товаришу Василю, надто жорстока. Сліпі ми часом у своєму гніві, бракує нам карності, організації, тактики.— Юра дивився на сліпу Палагну, що далі сиділа біля вугла церкви, сиділа прямо, закам'яніло, перед нею червоніли потовчені черепки миски... Юра дивився на Палагну, а бачив перед собою Галичину.

...Я зеленецькі смерті викарбую багнетом на своїй бербениці... викарбую хрестами... засію цілий загінчик чорних хрестиків.

Але як, яким знаком позначити маю те, щоб смерті наші не були марними?

Янек Войцеховський квапився у гори...

Янек Войцеховський радий би обернутися в птаха, хотів би стати прудконогим оленем, хотів би... а тим часом мусив двигати по крутих пляях свій горб, а за пазухою нести тягар: пакет підпільного комітету солярів. Товариші з Косова писали повстанцям, що зеленецькі події не тільки насторожили шляхетську владу, а й прискорили марш каральної групи військ у район Білого Потока, Головні та Зелениці. Каральна експедиція підготовлена якнайретельніше: на мапи нанесено плаї і дороги, котрими військо обступить район повстання, ексекуційній групі виділили додатково ескадрон уланів і кілька скорострілів. Учора регіментар групи майор Павловський учинив огляд своїх військ. Промовляв до них: «Господь бог і люба ойчизна поклали на нас місію вигубити до ноги всі більшовицько-гайдамацькі банди. Тут маємо, панове, добру нагоду погуляти і показати свою рицерськість».

Янек Войцеховський пам'ятав кожне слово із запечатаного пакета, тривожні слова додавали шевському синові снаги і відваги.

Та не дурний сказав, що піший кінному не товариш. Коли горбатий Янек добрався нарешті до Дюникового ізвору, то в передсвітанковій імлі біля пам'ятного для нього буркута зачув польську команду.

Усе. Далі дорога перерізана.

Ніколи Янек Войцеховський не відчував себе таким безпорадним і пригніченим, як у цю хвилю.

За горою тим часом розгорявся бій... бій почався з одного пострілу, що просвердлив лунку імлисту тишу. Йому довго не відповідали, аж поки не зірвався з цепу і не захлинувся безперервним гарчанням скоростріл.

Вони протрималися за грубезними бервенами засіки на дорозі біля присілка Злагода не більше куцої години. Це було дуже багато, бо один Юрків рій вістунів примусив залягти не менше сотні піхоти, і це водночас було дуже мало. Юра, посилаючи в світанок кулю за кулею, гарячково міряв, рахував, зважував, чи встигли товариш Василь з Драбчуком зібрати загони. Якщо ж устигли, то що надумали чинити: поспішати йому на поміч чи відступлять у гори. Найрозумнішим, мабуть, було відступити, щоб зберегти людей. Несподіваність, раптовість сьогодні на боці жовнів.

«Ми гинемо, щоб інші вижили і жили для боротьби»,— шибнула у нього думка. Не відчував гіркоти, ні страху перед смертю... За шість років війни Юра не раз умирав, але лише тепер Юра достеменно знав, за кого повинен умерти: за народ, за нашу Україну, за свої рідні гори. Та підступно, десь на самому дні душі, як весняний струмок під нерушеними снігами, ячав жаль... жаль, що ніколи не зобачить своїх гір по-справжньому вільними.

А легіні його падали, скошені кулями, один за одним, з дванадцяти зосталась половина, і ця половина відстрілювалася мовчки... легіні робили мовчки дуже тяжку роботу; вони мовби гуртом запряглися до одного плуга і гуртом за всіх орали затолочену царину. Юрко підповзав від одного легіня до другого, від другого до третього, підбадьорював їх і самого себе:

— Мусимо тут вистояти ще бодай з півгодини. Мусимо.

Вони не мали годинників і стояли, поки не скінчилися набої.

... Будь благословенна, мряко гірська, тумане світанковий... учини, тумане, чудо, щоб останні з рою вістунів відступили од засіки непомітно, їм лишилося тільки відступити, свій повстанчий обов'язок сповнили чесно.

Випадок заніс Юру Сріблянчука на горище сільської пожежі.

Після відступу від засіки Юрі не варто було забігати в село, міг скочити з дороги вправо або вліво і зникнути, як це, зрештою, зробили три останні його вістуні, міг... але кріс його спорожнів, і командант надумав прихопити вдома запасний патронташ з набоями.

Ніби й барився на обійсті лише хвилину, ніби...

Та якраз хвилини йому не вистачило. Улани з криками та гойками вдерлися до села, на схилах гір доокруж замаячили піхотні стежі. Про втечу до лісу не було й гадки, дома теж не міг залишитись. Де пригинцем, а де поповзом Юра доблизився до пожежі. Тут, на горищі, прикрившись різним мотлохом, чувся у відносній безпеці. Хто знає, чи котромусь із жовнірів забagnetься подивитися на засмічене горище, хто з них здогадається, що гайдамака із ЧУГА принишк посеред виру їхнього мурашника. Вир тим часом розростався, на шкільне подвір'я заїжджали військові вози, вози рядами опоясували пожежню.

Юра лежав задерев'яніло, крізь шпарини дощатого причілка бачив село, офіцерів на шкільному ганку, з-поміж них вирізнув майора... певно, майора Павловського. Кріс просився до плеча, мушка стрибала поперед очей, стрибала і впиралася панові майору в груди. Юра скручував себе у вужівку, щоб не вистрілити, і таки скрутив, бо не так йому розходилося про власне життя, як боявся тієї кари, котру завдасть селові за смерть регіментаря жовнірська навала.

Дошки причілка поділили світ на окремі полоси, і в кожній полосі — своя трагедія.

У першій полосі...

У першій полосі вмістилося татове обійстя, поки що на обійсті тихо... аж поки не вломилася у ворота жовнірська ватага. Ватагу стрів пес Кудлай; пес то кидався на пришельців із-за хатнього рогу, рвучи ланцюг, то припадав на черево і відповзав, боячись направлених на нього крісів. Кріси на

тріски покололи хатні двері, з дверей вихопилися дедьо, за ним мама і Калина, усіх трьох жовніри кольбами прибили до землі і за волосся, за руки і ноги, регочучись, лаючись, глумлячись, поволокли до вориння. Прив'язали їх воривками до стовпців стоячи, обличчями до хижі, навмисне обличчями до хижі, щоб газда з газдинею дивилися, краляли собі серця, як спалахує в жовнірському кулаці запальничка, як червоний вогник з підскоком побіг по сухих гонтах... а куди вогонь розплескувався, там гонта скручувалася у трубки і вибухала полум'ям; полум'я поїдало не тільки хижу, а й стайню з коморою, полум'я било в очі газди і газдині.

Дедьо Митро рвали на собі посторонки, рили ногами землю і, певно, чорніли на вугіль, мовби теж горіли у вогні... горіли, чорніли, поки, видно, не отупіли від жалю і не ослабли. А мама лежали на воринні зомлілі, сива коса маяла на вітрі.

Лише Калина стояла пряма і безмовна, як баба Палагна під зеленицькою церквою.

А в другій полосі, у другій щіліні на подвір'ї Луки Зайчука жовнірня затолочувала в болото білі верети, білі полотна, розтросувала скриню, дірявила багнетами убогий статок.

І Юру теж дірявили багнети...

А в третій полосі плаєм попри церкву, попри Харукове гумно жовніри вели дідів і зелених підлітків, вели, як худобу, закинувши налігачі на шиї. Били.

Юри Сріблянчука боліла шия від налігача і спина синіла від батогів.

А в четвертій полосі, таки перед школою, кілька кроків від пожежні, три улани катували полоненого капітана Гудза. Чи не встиг він, як оце Юра, викрастися із села, чи поранила його десь на плаї куля... ліпше, коли б убили відразу... бо червоними вужами по спині били, а кров у капітана дзюркотіла з рота; улани підставляли капітанові під рот крисаню і, коли набігало по криса, перевертали Гудза горілиць, ножами розціплювали стиснуті зуби і заливали свою жертву його-таки гарячою кров'ю, заливали і волали: пий, гайдамако, за своє здоров'я і за Україну.

Можна було на горищі тричі збожеволіти і сто разів кинутися без пам'яті на жовнірські кулі і на жовнірські багнети. Потім у зимарці Юра роздумував, яка сила стримувала, його. Страх? Ні, страху не відчував. Мудра розсудливість? Вона минулася відразу. Мабуть, його прикував на горищі біль, бо

все бачене падало на нього і в ньому відлунювалося. Його боліла душа... Він на всяке надивився за війну: бачив тисячі смертей, каліцтв, і це теж було диким безглуздям, але воєнне безглуздя Юра міг собі якось пояснити; на війні один одного вбивав, різав калічив не з власної охоти, над вояцькою масою владарював наказ та звірячий інстинкт самоохорони: не вб'ю я його, він уб'є мене. А тут... тут пекло... тут танці і гульки щезників у зелених мундирах; тут кожний щезник прагнув якнайповніше блиснути своїми катівськими талантами... тут можна блиснути... тут беззбройні люди.

І в ім'я чого? В ім'я кого?

Юра зімкнув зболені очі. Зімкнув і вже до вечора не мав сили встромити їх у щілини. Бо нащо? Хіба не досить надивився, тепер можна й умирати, тепер пекло не страшне. Але чого вмирати? Мертві ж не говорять, нині досить мертвих у Білому Потоці, в Головні, у Зелениці. Я повинен жити, бо я за всіх переболів... повинен жити і розповісти світові, не цьому світові, що поділений шпаринами дощок на полоси, а тому, широкому і білому,— повісти про бачене, щоб люттю наливалися кулаки, щоб, смертю смерть здолавши, ми знову воскресли.

У вечорових сутінках ніхто не помітив, як Юра Сріблянчук стрибнув з горища... як повз, звиваючись, попід возами.

Помітили його аж у сідлі офіцерського коня.

Пізно.

Гойкнув.

Крикнув.

Полетів.

«Та-та-та!!!» — наздоганяв його скоростріл.

І таки наздогнав, бо кінь під Юрою спіткнувся, і вжалила Юру куля вище коліна. Щастя, що кінь доскочив до берега ізвору, покотився Юра на дно. Причаївся поміж каменюками, чув високо над собою голоси погоні, погоня зіпсувала кілька набоїв.

Ніч накрила Юру чорним полотнищем, сховала...

Я довго думав, як карбувати на своєму сповідному полі цю днину в Білому Потоці. Вирізьбити її знаком трилисника-подорожника, по якому толочаться жовнірські ковані черевики, копита коней і обіддя возів?

Толочать орди трилижник, крають, нівечать, а витривала бадилина всупереч усім бідам наливає листя цілющими соками і таки живе.

Чи, може, просто нарізати карбів? Мої тато колись уси-пали карбами одвірок, на правому одвірку були карби веселі, на лівому — журні. Веселі татові карби я порахував, поки й до школи не посилали, бо мало їх було, а журних — цілий одвірок. Тато, бувало, проведуть по них долонею і кажуть:

— Не заростають журні карби, ціле моє життя у карбах.

Не заростуть і мої... людські... наші карби. Хотів би я тільки знати, чи є класові карби... Є, товаришу Василю?

Гафія Харучка появилася на полонині посеред ясного дня. Приїхала на сумирній кобильчині... на цяцькованій мідними цвяшками тарниці... Таки приїхала, а Юркові здавалося, що Харукова одиначка впала з неба, чи вилинула, як мавка, з глибоких ізворів, або вистрелила, яка бадилинка, з-поміж гойного зела, що вистелило зелено полонину.

— Юро-о-о!

Дівчина скочила з сідла й, усміхнена, ще красніша, ніж була тоді, коли востаннє бачив біля шкільної криниці, бігла до нього зеленоока, розрум'янена на весняному вітрі і волочила за собою повні-повнісінькі бесаги. Легінь стовбичив приголомшено посеред полонини, стовбичив бородатий, задимлений і не відав, як мав повестися: чи шкутильгати дівці навстріч, чи стояти на місці? Чи мав сміятися... або, може, хмуритися.

Чого ж, власне, хмуритися, чого?

Любив її.

Тепер, після кількох місяців полонинської самотності, після переболеного і перемученого, знав достеменно, що таки її любить. І дивно йому, як поруч з голодом, з нагальними молодими смертями і погарами, ненавистю і розпачем уживалося його кохання. Думав, що людина носить у собі кохання незалежно від себе. Людина, мабуть, схожа на щеплене мудрим садівником дерево, гілки якого різні: оця гілка вербова, оця — вишнева, а оця — яблунева. Росте і в мене різне пагілля: тут — ненависть, тут — сум, тут — надія, а тут — кохання. Чи так воно? А коли всихають і опадають, приміром, гілки ненависті і на їх місці виростають додаткові гілки кохання до багацької доньки, то що тоді... людина стає убогішою, нікчемнішою?

Ет, не лукав, Юро... Я хочу, щоб у мене росло різне пагіння.

Гафія про його думки не здогадувалася... Гафія взагалі не сушила собі голови якимись сумнівами, бачила перед собою легіня, хай худого, як терлиця, хай зарослого, але таки того легіня, котрий взяв у неї дівочий вінок. Він узяв вінок, вона візьме легіня, зробить своїм газдою. Ніхто не уявляє, які скарби віддала, щоб урятувати і захистити його від жовнірів майора Павловського. Бо якогось дня пан регіментар довідався про втікача в полонинській зимарці, і йому ніхто не заважав послати на Сріблянчукову полонину жовнірську стежу. Гафія чомусь була певна, що Юру видав її рідний тато; велика лють у дедя Гарасима на більшовицьких голодранців. Вона майора заворожила: не руш, паниченьку, Юру, він мій, твої жовніри покалічать його або й уб'ють, бо не дасться Юра добровільно їм у руки, як не далася його сестра Калина, мені ж газди на ґрунт треба.

Мусила за це платити...

Та минулося, тепер вона обсипала Юру поцілунками, як зорями, оповила обіймами, підпалила...

Він не пам'ятав, коли жбурнув у траву нерозлучного кріса...

Нащо кріс побіля дівки, він і забув про поранену ногу...

Потому Гафія легіня роздягала: кидала пріч перепрілу сорочку, ногавиці і вбирала в усе чисте і біле.

Він корився їй, як кориться збанована за матір'ю дитина. Ловив на лету зелені вогні з її очей і милувався ними, бавився.

Коли ж сидів без ногавиць, зімкнувши повіки, прислухаючись, як дівочі пальці лоскітливо прев'язували рану, то почувався на сьомому небі. Не знав, що й подіяти зі щастям, мав його так багато, що аж розхлюпувалося через кріса... Чуєш, Гафіє, моє щастя розхлюпується, устелює собою полонину і цілий світ. Ти чуєш мене, Гафіє? Не чуєш? Кажеш, щоб я стулив докупи ноги, а стулю, тільки нащо це тобі, любко? Що, одна моя нога коротша після поранення? Ну, коротша, що з того? Біда невелика, кривий я чи прямий, головне, що вижив і що ми любимося.

— Почекай,— затулила йому долонею уста.— Ти на правду будеш кривуляти?

— Аякже, куля роздробила кістку. Але і від кривого родяться прості діти,— жартував Юра, не помічаючи, що перед ним явилася інша Гафія, трохи перестрашена, трохи

розчарована, трохи огнівана, мовби її в чомусь дуже важливому ошукали. Ця інакшість, видно, прийшла до неї, коли перев'язувала ногу і запримітила його каліцтво.

— Боже ж мій, Юрашку, мені кривого газди не треба,— сказала поважно.— У нас є коло чого робити.— Юра на-решті відчув її перемену... відчув, але не повірив... не міг повірити.

— Ти мой... жартуєш, дівко? — сміявся.

— Та де, правду кажу. Я кривого на татів grunt не приведу. Доста, що хотіла-м голодранця привести, а кривого — ні.

— Таке... говориш, любко. Ми ж любимося.

— Любування, Юрашку, одне, а газдування — зовсім інше,— відрізала і поправцювала до кобильчини.

— Почекай-но! На якого ж нам дідька grunt твого тата? Вона вже встромила постіл у коване стремце.

— А що ми варті на світі без грунту? — відповіла спокійно, розсудливо. У зелених очах примерзав молодий лід.

— Але ж, Гафійко...— рвонувся до неї, не відчуваючи ячання рани. Коли б міг зобачити себе збоку, то не впізнав би Юри Сріблянчука, команданта «старої війни», а побачив би прошака, що випрошує кохання. Зараз, правда, він не думав про своє падіння, повнився ще її хмільними пестощами, її білим тілом, вона ж з висоти сідла споглядала на нього насмішкувато, споглядала і бачила на-самперед його кривуляння, що нагадувало ходу Семена Цяпки.

«Семен Цяпка псів на бубни лупить, і цей... цей теж»,— подумала, однак уголос не вимовила, пожаліла, мабуть. Стиснула кобильчину колінами.

— Вйо!

Він вхопив кобильчину за вуздечку.

— Як же це?.. Адже взяв я тебе...

— Ов-ва,— повела плечима.— Не ти мене, легінчику, взяв, а я тебе. Так мені ся хотіло.

І поїхала.

В Юру поцілів грім, багацький це луснув грім, жорсткий. З розпачу приклав до плеча кріс: куля наздожене багацьку дівку. Проте не вистрілив, хоч якусь хвилю і тримав Гафійку на мушці. Замість кулі, жбурнув услід залишені нею бесаги, з бесагів випала хлібина, хлібина котилася... котилася... хлібина у казці вуйка Зенона обернулася у жорновий камінь... а ця, налетівши на купину, впала горі подом. Це, видно, тільки в казках святий хліб обертається в жорно-

ві камені, а тут був день, було полудневе сонце і були сліди копит Гафійчиної кобильчини.

Вуйко Зенон, кружляючи на тому місці, з якого галопом зірвалася Гафійчина кобильчина,— ковані копита поорали мураву,— скрушно хитав головою:

— Бісиця ж, а не Гафія...

Він прийшов ген-ген сполудня, але на полонині все лишилося так, як було при Гафії. Юра не торкався ні до хліба, ні до бесагів; Юра лежав у зимарці, заклавши руки за голову, і блукав очима по стелі.

— Мав би-с, Юрашку, за чим банувати,— сказав Вуйко Зенон після короткої Юркової оповіді про Гафіїні звідини.— Може, це і на добре, га? Може, це тобі наука, Юрашку? Всі ми вчимось, вчимось...

— І дурні вмираємо,— перебив Юра.

— Пусте говориш, Юрашку. Що не день — робимося мудріші. Вчать нас, бідаків, по-різному: коли б'ють по писку, коли стріляють або топлять у власній крові. Ось візьми для прикладу наше повстання. Готували його відкрито, чесно, бо ж з цього повстання, як я тепер розумію, розпочинався б новий у наших горах світ, людяний і чесний. З доброти нашої не помічали, що під ногами крутилися вільно хруні, багачики, яким світ наш... той, що мав розпочатися... був приставленим до горла ножем.

Юра присів на лежанці, зацікавлено зиркнув на Зенона.

— Це ви, вуйку, самі з себе говорите?

— І сам з себе, і від людей... Товариш Василь, наприклад, теж недавно подібне казав.

— Товариш Василь? Де ви його виділи?

— Де ж... У сиглах, у лісах. Ти знаєш, що дехто з наших, рятуючись від жовнірів, на чехи втік, хто до румунів, а більшість в околичних лісах переховувалася. Вивів їх Дрбчук із сіл, разом з товаришем Василем вони зорганізували чималу ватагу. Сестра твоя Калина їсти носила, ну а... після її смерті я носив. І тобі, і їм...

— Чому ж раніше не сказали?

— А що говорити? Тільки б тебе розтривожив. Куди ж тобі з пораненою ногою.

— Але тепер... тепер я майже здоровий. Кріс мій зі мною, болять мене людські болі... науки, як ви кажете, всякі пройшов.

— Та пройшов,— Зенон посміхався красчком вуст.— Тільки вже нема в наших краях товариша Василя з хлопцями. Подалися за Збруч до червоних.

— А я,— Юра зблід.— Про мене забули?.. Я став не потрібний, зайвий?

— Чого ж непотрібний,— вуйко Зенон плеснув його долонею по плечу.— Навпаки, дуже потрібний. Василь передав: Юра Сріблянчук най далі розбуджує гори. Хай все починає з самого початку... а ми вернемося.

— Бути-то бути,— Юра схопився на ноги, нервово ходив по зимарці.— З ким лише маю починати?..

— Наші ж гори не спорожніли,— образився вуйко Зенон.— Після тих погарів, смертей, катування нас більше стало, ніж було.

— Може, і ваша правда, вуйку,— погодився Юра.— Але як починати, з чого?

— Це, Юрашку, теж, видно, наука. Я, наприклад, почав би з того, що підпалив би Харукову гражду. Кортить мені...

— Невже так радив товариш Василь?

— Та де. Товариш Василь...— газда запхав руку в пазуху і розстелив на ослінчику хустину. Юра відразу впізнав хустину, яку прала в Дніпрі Василева мати... дуже дорогу хустину... в хустині були загорнуті два номери більшовицької газети «Правда»... з сторінок газет промовляв до українців товариш Ленін.— Василь Наддніпрянець, Юрашку, велів оце передати тобі і сказав: командант Юра знатиме, з чого починати.

Юра Сріблянчук задумливо теревив хустину... хустина давно зблякла, спили її косиці дніпрові води... з-над Дніпра походив той солдатик Панас, що вмирав на Маківці... з-над Дніпра прийшов до нас товариш Василь...

— Що ж, будемо починати, вуйку Зеноне,— врешті промовив Юра, складаючи газети в хустину.— Будемо...

— Ну, то збирайся,— заметушився вуйко Зенон.

— Куди?

— То вже моя справа. Тільки далі залишатися тобі в зимарці не можна. Боюся, аби Гафія не привела жовнів, тепер ти їй не потрібний.

Вуйко Зенон досягав краю полонини, а Юра ніяк не міг звестися з порога зимарки.

Набридла вона йому, як гірка редька, і водночас звик до неї.

Вечоріло. З навколишніх гір дихав студений вітер, вітер доносив до Юри разом з пошумом лісів далекі крики птахів.

Яких, Юро, птахів... може, беркутів?..

Може, яструбів?..

Може, круків?

Чи, може, журавлів?

Хіба журавлі гніздяться на полонинах і гірських кручах?

Хіба журавлі гніздяться на погарах?

А чому б і ні?

Я теж... як той журавель... журавлі — птахи весняні, сині, а люди стужилися за весною.

— Юрашку-у-у!!! — кликав його вуйко Зенон.

— Іду-у-у! — стрепенувся Юра і, підхопивши під пахву бербеничку, закинув за плече кріс.

ТАЇНА ЛІСОВА

*Повість
Чугайстрових
пуць*

ПРОЛОГ

Найглухіші карпатські дебри і пущі називають Чугайстровими, бо нібито людська нога там не ступає... там старий і добрий лісовий дух випасає оленів і ведмедів, грає їм на сопілці й стереже від лиха.

А вже коли випадком заблукає у дикі праліси людина, то Чугайстер насамперед заворожує її рушницю, потім розстеляє обрус, кладе для гостя глек смачної води, яблуко з лісового дерева, жменю горіхів і в затінку Матері Смереки розповідає їй казки... стукає і стукає до людського серця, щоб відчинилося...

РУДИЙ ОПРИШОК

Усі казки починаються так: жив собі, був собі...

Отже, був собі хлопець, якого Тато, Мама і сестра Оленка кликали Михаськом.

Однієї днини сестра Оленка попросила Михаська віднести Мамі до Залізної Пастки, де вона доглядала небачених у цих краях звірят, полуденок.

Михасько мав того дня «вихідний». Він вилежувався у садку під грушею, міркуючи, кого б з вірних приятелів кликнути, щоб гайнути скупатися у Чорній Бистриці. На сестрину просьбу навіть бровою не моргнув.

— Чуєш, що тобі кажу? — огнівалася Оленка.

— Чую, але не хочу,— відповів Михасько спроквола, як дорослий.— Чоловік має вихідний... чоловікові треба відпочити. Сама й неси.

Він не любив ходити на величезну поляну посеред Лісу, обнесену високою дротяною сіткою, і в думці називав її Залізною Пасткою. Кожного разу, коли був змушений там бувати, його проймав незрозумілий сум; у сумі зароджувалося

потаємне бажання понівечити довгі ряди кліток, котрі тут називалися шедами, щоб срібні лисиці, норки і песці, які в них сиділи, повтікали на вольную волю. Михасько добре пам'ятав день, коли в його душу закралося це дивне, нав'язливе жадання. Було це торішньої зими, бо на снігу карбувалися із скрипом глибокі сліди від чобіт вуйка Гарасима, який кривуляв від клітки до клітки, торкався якимось електричним приладом голівок звірят, і вони стріпували лапками, скошені струмом. За вуйком Гарасимом залишалися пухнасті трупики, довгий шед із сотнями трупів ставав страшним цвинтарищем.

Михасько не розумів потреби цих смертей, нуртував у ньому супроти них бунт. Якби його воля, то зупинив би Гарасимову косовицю, але він міг лише втекти від цього жаского видовища.

А ввечері, ще приголомшений ним, докоряв Мамі:

— Цілу весну і літо пестуєте звірят, годуєте, а припошить сніг — лупите їх, як фашисти.

Мама пробувала розтовкмачити, що звірят на те й годують, аби мати з них хосен, їхнє хутро по цілому світі у великій ціні. Михасько не слухав, його не обходили хосен і потреба, жила в ньому добра душа, яка жадала, щоб усе народжене не піддавалося змарнінню і смерті. Мама казала, що яблуко від яблуні не відкотилося, його Тато теж здобув у селі славу дивного дивака, який ані курці голову не скрутить, ані зайця не підстрелить, ані птаху не скривдить, ані дерево намарне не зрубас. Сусіди посмішковувалися, що Михаськів Тато в косовицю бере в долоні лугові косиці, мовби перепрошує, що виклепав на них косу.

— То підеш чи ні? — далі наступала на Михаська Оленка.

— Ні,— мовив уперто.— Не піду.

— Мой, Михаську, будь розумний,— сестра присіла біля нього.— Мама голодні будуть. А я і корову маю подоїти, і в хаті попрятати, і твої сорочки випрати. Тато з колгоспу прийдуть... Послухай мене, Михаську,— пестила солом'яний чуб. Михаськові завжди було приємно, коли Мамина або Оленчина рука перебирала лоскотно його чуб.— У тебе ніженьки, мов крила: одна нога тут, друга — там.

Таки дав себе умовити. «У тих дівках,— думав,— закладена якась зваба, якою вони вміють користуватися: то попестять, то поцілують, то пообіцяють зайву копійчину в кіно».

Входив у дротяні ворота якраз у ту мить, коли дідо Конопелька гамселив залізним прутом по гарматній гільзі, сповіщаючи робучий люд Залізної Пастки про настання полуденка. Помітивши Михаська, Конопелька покинув свою дзвінку роботу й пошкутильгав до ослона під прохідною будкою.

— Гляди мені, козаچه,— попереджував і хмурився, а в примружених очах світилися веселі скалки,— звірину з койців не повипускай.— І сварився жовтим карлючкуватим пальцем.

Конопелька завше перестерігав на воротах Михаська, і хлопець знічувався, угадуючи, у кого старий вартівник вивідав про його потаємне, навіть для нього самого невиразне жадання. Чи бачив його наскрізь, чи пам'ятав про дивацтва Михаськового Тата?

Мама, ледь угледівши Михаська, зірвала з плечей халат і поправила під хустиною коси. Михасько задивився на неї... Михасько любив Маму в цій білій хустині і в білій, помережаній червоними й чорними хрестиками сорочці. Без сірого халата вона знову ставала домашньою, доброю і усміхненою, непричетною до тієї жінки, яка годує і пестує звірят, наперед приречених на смерть.

— Що-с, мій кормильче, нині приніс? — питає вона. Хлопець розв'язує хустину, розкладає на ній, як на обрусі, наготовлене Оленкою, і Мама заходжується полуднувати. Вони обоє сидять під дубом; дуб старезний, кристатий, тінь од нього розпласталась на землі — густа й чорна; дуб стиха ворухить листям, шепче про щось своє, потаємне, а може, він банує, що люди його теж полонили, відокремивши від Лісу дротяною сіткою?

Огорожа поділила світ навпіл. На вольній половині потріскувало на сонці лісове зело; зрідка від подиху вітру, що появлявся несподівано, зривалася шелестлива хвиля; хвиля обмивала прохолодою кожен листок і стеблинку. На вольній половині квітли і сіялися трави, шаруділи хвостами лисиці, витоптували стежки бистрі олені; на волі пахло волею, грибами, пилюкою далеких доріг...

А по цей бік, у Залізній Пастці, поміж шедами — довгими дротяними будиночками під шиферними дашками, смердючо плавився на доріжках асфальт, холодно мерехтіли мільйони дрібненьких кілець, з яких виплетено клітки, тхнуло падалиною і гноєм. Зрідка спросоння або ж із переляку скрикував вартовий песець, дзвякотіли лисенята...

Мама, попоївши, дрімала. Тепер Михасько міг повертатися додому, хлопець, певно, так і вчинив би, коли б випадком не помітив, що між шедями скрадався вуйко Гарасим. Завгосп ступав обережно, пригинцем, за ним тягнувся вуживкою довгий батіг.

— Чого б це він? — зацікавився Михасько. — Стежить за кимсь, чи що?

А-а-а... Тепер зрозуміло.

Біля шедів на майданчику бешкетував ведмідь; ведмідь був молодий, призвичаєний до людей. Михаськова Мама казала, що він ще й імені не має. Ведмідь, та й усе. Щоб порятуватися від спеки, він здогадався якось відкрити кран, що стирчав на водогінній трубі... вода лилася срібним струмком, ведмідь то качався, як лоша, в прохолодній калюжі, то підставляв спину під струмінь води. Купання, видно, сподобалося, він сопів і радісно попірскував, Гарасима з батогом, звичайно, не помічав. Першим здогадався, що зараз скоїться лихо, Михасько. Він було скрикнув перестерігаюче, але вже було пізно, батіг свиснув у повітрі, з Гарасимового горла вирвався крик:

— Купаєшся, опришку?! Воду розливаєш, болото місиш? А на тобі, на!!!

Михасько заціпенів, ховаючи в долонях обличчя. Гарасимів батіг краєв ведмедя безжально, звір від несподіванки плохнувся в болото, і лежав безпомічний, приголомшений, не відаючи, чому це раптом вода стала пекучою. Потім, зобачивши Гарасима і його батіг, звівся на ноги. Не втікав... він взагалі ніколи не втікав від людини, відколи себе пам'ятає, людина не спричиняла йому зла, вуйко Гарасим теж не спричиняв.

— Гей, втікай, ведмедю! — благав звірину Михасько. Михасько благав, а ведмідь чипів загалюкано і цим до решти роззлостив Гарасима. Періщив батогом наосліп, ведмідь крутив головою, намагаючись второпати, за що його карають... хіба тільки карають за оцю воду, але ж бо він не раз спостерігав, як Гарасим сам скидав сорочку і підставляв голову під кран.

Удари сипались частіше... удари допікали до живого... удари якоїсь хвилини немовби роздерли навіпль пільму, і він доглулався, що дотепер жив у Залізній Пастці квадратним дурнем, вважаючи людину істотою ласкавою, тим часом люди непривітні, кусючі, тільки зло своє притрушують пестливими словами. Гарасим, щоправда, пестливими словами не бавився, але тричі на день пригощав м'ясом... пригощав, поки не виплів свій батіг.

Батіг краєв йому спину... батіг розсік вухо, бризнула червона кров. Михасько вхопив обома руками за пужално, крикнув Гарасимові у вічі ненависно і благально:

— Досить, вуйку Гарасиме, серце майте!

Гарасим, який у Залізній Пастці служив Завгоспом, блимав затуманеними глипаками. Він, певно, здивувався, зобачивши напроти себе зблідлого аж зеленого Михаська, бо говорив щось про порядок і дисципліну в господарстві, але Михасько не випускав пужално з рук і він, витираючи з чола піт, забрався таки геть.

Ведмідь жадібно хлепав воду й думав, що поквапився з першим відкриттям, бо люди, виходить, бувають різні: одна людина б'є, а друга рятує від бійки... люди загадкові і складні, а він звик до ясності: сон, їжа, прогулянка, сон...

«А ти дурний, Рудий Опришку,— з першого слова охрестив Михасько ведмедя. Присів поряд на камінь й пригортав Опришкову морду до себе.— Коли, чоловічку, б'ють, то треба тікати, це вже всі звірі засвоїли, окрім тебе...»

«Може, я й дурний,— погоджувався Опришок,— але хто ж мене вчив розуму? Сам я не міг здогадатися, що в Гарасимові клубиться стільки злості. Дотепер він жартома крутив мені вуха та обдаровував м'ясом. Я сприймав світ таким, яким він мені здавався».

«Бо ти, неборе, не «розкусив» Гарасима. Він такий, що палець йому в рот не клади».

«Кому тепер можна класти палець в рот? Таж я нічого лихого не скоїв. Гарасим хлюпочеться у воді, мені теж забаглося».

«Закарбуй собі, братку, на носі: те, що дозволено людині, заборонено звірині. Людина — пан над природою, зрозумів?»

Рудий Опришок, мабуть, ні краплини не второпав із Михаськової нотації, в його голові билися дві істини: люди є добрі, і люди є злі. Гарасим — лютий, Михасько — добрий. Біда лише, як розпізнати, у котрій людині сидить добро, а в котрій гніздиться зло.

Михасько тим часом гамував Рудому біль студеною водою, змивав з нього піт і болото. Рудий жмурився від насолоди, Михаськова долоня мовби знімала Гарасимові удари, гоїла їх.

«Треба тобі вухо полікувати,— сказав Михасько.— Підемо до моєї Мами, у неї, може, є під рукою йод».

Полуденок ще не скінчився; ще на Конопельчиній прохідній не вихопилась із старого дзигарка облущена від

давності зозуля, і ще Дідо не квапився з металевим прутом до гарматної гільзи. Михаськова Мама йоду роздобула, хлопець фарбував квачиком Опришкове розпухле вухо, ведмідь стиха попискував, як боязлива дитина, але терпів як міг і з вдячності лизав Михаськові руки. Мама беззвучно посмішковувалася з синового припадання біля ведмеда, питала:

— Тобі від завгоспа часом не перепало? — Михасько заперечливо крутив головою, Мама несподівано згребла його в обійми й обцілувала, як маленького.

— Рости, мій Михаську, таким і далі,— бринів гордо-щами її голос.

Михасько крадькома витирав мамині цілунки, бо навколо глотилися жінки; жінки по-своєму переповідали пригоду біля крана, в їх переповідках Михасько виростав на великого зуха. Рудий Опришок теж підморгував своєму оборонцеві й ловив себе на думці, що і йому хочеться, аби жінка, яка пестить Михаська, погладила його по загривку.

Потім біля воріт ударив, як на сполох, у гвалтівливу гільзу старий Конопелька. Залізна Пастка заройлася людьми.

Лишився під дубом тільки Михасько з Опришком; ведмідь ласував хлібом, а хлопець, який ще, певно, не вихлопав мамину ласку, спитав його:

«А де твоя мама, Опришку?»

«Мама? Моя мама? А що означає «мама»?»

Ведмідь посмутнів, згірк йому людський хліб, дотепер ніхто не розпитував про його маму... він і сам дотепер її не згадував, жив бездумно, легко, як птиця. Ні, не так, як птиця, бо птиця мають свій рід і плем'я, мають матерів, корінь на цій землі.

Хіба ж він виріс без кореня?

Хіба росте щось без кореня й без насінини?

Михасько по-своєму витлумачив Опришків смуток, думав, що йому пригадалася Ведмежа Пуща... тепла гавра під кореневищем старої смереки... материна ласка і смачний запах дикого меду.

«На волю забаглося, Опришку, правда? — шепнув на вухо ведмедеві.— Ти не сумуй. Чесне піонерське, виведу тебе з цієї неволі. Через прохідну, га? А діда Конопельку не бійся, його рушниця, як бузинова пукавка, що розсохлася».

Опришок не пам'ятав ні шуму Ведмежої Пущі, ні тепла маминої гаври, ні навіть смаку дикого меду.

«Нащо мені Пуща,— відповів він.— Я, Михасику, Лісу остерігаюся, темний він і небезпечний... там запахи чужі, ворожі, вони струмляться до мене з усіх боків і тривожать, і мучать, я жодного запаху розпізнати не можу. Краще вже лишуся з людьми... людські запахи мені знайомі. Тільки навчи мене розпізнавати поміж людьми гарасимів».

Тепер брався смуток Михаська, він ще сам не вмів упізнавати поміж людьми гарасимів, бо справа це нелегка. Смутно йому було й від того, що Рудий Опришок зводить нанівець й толочить Татову науку. А Тато вчать: «Усе, що вільним у лісі народилося, мусить вільним жити, бо не буде йому ні росту, ні життя, у неволі плодяться лише раби та пристосуванці. Невже й ти, Рудий мій Опришку, пристосуєшся, припасуєшся і задовольняєшся малим, як пес дворовий, або кінь тягаровий, або віл плуговий? Чи, може, не кожному воля смакує, і не кожному вона конче потрібна. Рудому Опришкові теж, певно, сподобалося жити поряд із людьми, як подобається стерегти хату якомусь там Бриськові, хоч далекий Бриськів предок вибрикував пущами вільний, як вітер?»

«Ну, то будь з нами, Опришку,— сказав Михасько невпевнено.— Яюсь навчимося разом розпізнавати гарасимів.— Через хвилину додав задумливо: — А може, таки спробуєш пригадати, як пахне в дуплі мед диких бджіл?»

І чекав відповіді, чекав тривожно, сподівано.

Ведмідь форкав носом, він пригадував і вгадував, чим пахне дикий мед: хлібом, м'ясом, молоком?

Аж піт на носі крапелився.

«Ні,— врешті зітхнув,— застрель, не пам'ятаю».

«Ну то скуштуй цукерок від діда Конопельки»,— невесело сміявся Михасько.

Ген аж на дні ночі, коли Михасько спав під оборогом, коли похропував на прохідній недремний вартівник Залізної Пастки дідо Конопелька, поклавши під бік рушницю, дивився сни й Рудий Опришок.

Снилась Рудому мама, і чогось його мама скидалася на Маму Михаськову, бо була вона в білій хустині і в білій сорочці; мама варила в горщику цілюще зілля, а зваривши його, мастила рубцювату від батогів Опришкову спину; Опришок плакав під маминою долонею, коли били — не плакав, а тепер ось розрюмсався, казав, що Гарасимові батоги ятряться лютим бодем, мама витирала хустиною синові сльози й розраювала, що нема чим журитися, біль

мине, пруги позникають, він молодий і сильний, справжньому ведмедеві до всього треба звикати.

А поки що: «Люляй, мій сину, а-а-а... А поки що я тобі заспіваю, а ти спи, у сні ведмеді ростуть й уві сні гояться рани».

Мамина співанка м'яко вистелювала лежанку, заганяла для нього черідкою сни, а він сни розполошував, бо брав його страх, що досить склепити повіки, й западеться, зникне, як видиво, його мама. Він навіть питав її:

«Тебе так довго не було. Тепер уже не втечеш, не зди-мієш, будеш зі мною?»

Її губи ясніли теплим сміхом.

«Буду, пестунчику мій, буду. Не журися».

«І розкажеш мені, чим пахне мед од диких бджіл?»

«І розкажу...»

Брала з кутка поливаний горщик, повен-повнісінький меду, мед іскрився золотим відливом, і був мед на смак солодший, ніж цукерки діда Конопельки, а на запах... Диво дивнеє, мед од диких бджіл пахтів чомусь скошеним сіном, звичайним рунком, що його Опришок підстелив собі під боки.

Він на радіошах тицьнувся мордою у гладущик, хлестав мед, аж язик затерпав, а мама припрошувала: «Їж, мій пестунчику, їж і рости великий». Дикий мед ярими пахощами свербів у носі, Рудий Опришок чхнув і відразу зникла мама в білій хустині, і кудись закотився полив'яний горщик з медом, віявся у повітрі тільки його запах.

Сон пропав, ні пірця від нього не лишилося.

Опришок протер очі. Ще ніколи, відколи живе, не почувався таким самотнім, як у цю хвилину, ліпше б уже не марилися солодкі сни, ліпше б його не тривожили солодкі меди, що духмяно пахнуть скошеним рунком.

Опришок викульгав надвір. Густа чорнота по вінця залила Залізну Пастку, тиша навкруг скапувала росою, високо в небі студено й байдуже поблискували зорі. Ведмідь уявляв себе загубленим на довгій дорозі, нікому непотрібним і всіма забутим. Він важко присів на порозі повітки й стиха скавулів, як сліпе цуценя, проклинав долю і чорний світ; не світилося у тому світі ні соломинки ясної, скрізь пільма та й пільма, хіба тільки один Михасько був промінчиком тоненьким. У росяній тиші зринали і ятрили душу Михаськові запитання про те, чи причувається йому пошум Ведмежої Пущі, чи пригадується йому гавра під кореневищем

поваленої буревієм смереки, чи знає він, відмідь-ведмедище, який на смак мед од диких бджіл?

А коли про це питав Михасько, то воно, певно, дуже важливе, воно означає, що десь на світі існують Пуща, гавра й мед, колись, мабуть, усім цим Рудий Опришок був багатий, був... але багатство розтринькав, порозгублював, позабував про нього.

І став старцем, обірванцем.

«Але ж бо почекайте, якщо я забув, то можна пригадати. Якщо загубив, то напевно можна віднайти, і таки конче треба знайти, я в цю ж хвилину піду шукати, у Залізній Пастці ніщо мене не тримає, я вольний козак. Бувайте здорові, люди, що незримо ділитесь на добрих і злих, тримайте для себе оце тепле кубельце в повітці, смачне м'ясо й кусючі багоди. Я йду...»

Без довгих надумів рішуче погойдався геть від повітки. Тюпав між шедами впевнено й гордовито, у темряві у клітках засвічувались очі пробуджених звірків, вартові песці при його наближенні скрикували, попереджували приятелів про обачність, ведмідь мовчки, презирливо шкірив зуби з песцевої перестороги, жодної душі в Залізній Пастці не збирався чіпати, тим паче смердючих песців. Щоправда, через прохідну простувати не осмілився, бо дідько його знає, чи Конопельчина рушниця на правду не стріляє, людям не довіряйся ні на півнігтя, і Рудий Опришок, як акробат, хоч удався зроду незграбним, перемахнув через задню дротяну огорожу й опинився у Лісі.

«У-ухх!» — зітхнув полегшено на повні груди.

Чувся тут ведмедем, справжнім опришком, а не дармовим годованцем Залізної Пастки.

Ліс у цю глибоку нічну пору не спав.

Шепталися трави.

Про що?

Горбатилися й перепиняли мотуззям його ходу густі моховища. Кущі перешіптувалися по-змовницькому і при нагоді боляче штрикали попід ребра, а інколи й в очі сухим ломаччям. Ведмедя шпигав болем кожний їхній дотик, він лютував і молотив лапами ліщину... ліщина гнулася й тріскотливо насміхалася.

З кого?

З нього?

«А шляк би тя ясний витрафив!» — ревів грізно. Рев його, однак, поступово стихав, опришок починав доглупуватися: «Коли б я був справжнім ведмедем, то мусив би знати, що

корчі завжди б'ють віттям по морді, що мохи стеляться по землі мотуззям, що нічого мудрого трави не вишіптують, мабуть, переповідають лісові побрехеньки.

Вся моя біда в тому, що я не справжній ведмідь, я такий собі пестун-перевертень, яничар...

То, може...

То, може, варто облишити затію і повернутися до Залізної Пастки, га? Адже що не говоріть, а там таки легше, там нічого цього пам'ятати не треба, лежи собі на сні, чоловіче, догори пупцем, гризи кістку, яку дали...»

Аж зупинився.

Можна звичайно й повернутися, але... але таки десь існує його гавра, і десь шумлять карпатські бори, і десь його мама в білій хустині виціджує з дупла мед, що пахне скоше-ним рунком.

Відмовитися від цього раз і назавжди, га?

Рудий Опришок заклопотано чухав потилицю.

«Ні,— притупнув лапою,— мушу стати справжнім ведмедем, нині або ж ніколи. В Залізній Пастці можна дочекатися до того, що тебе візьмуть на припон, наче якогось там Бриська, і звелять сторожувати на прохідній замість діда Конопельки. Н-не дозволю».

Знову рушив.

Ступав сторожко, обачливо, мовби під ногами хиталася драговина, ніздрі сопіли від натуги, вуха аж в'янули. Ловив усі запахи й звуки, пробував їх розпізнавати; ось це шелеснула крилом сонна птаха, а оце пискнула під пнем лісова миша.

А оце?

А...

«Падоньку мій, як мало я розпізнаю звуків і запахів, їх у нічному лісі ціла повінь, спробуй розгадати їх, спробуй тут не наразитися на якусь небезпеку.

А кого б я мав, до речі, боятися у Лісі?

Ага, треба остерігатися гадюки, якимось чув від жінок у Залізній Пастці, що її трутизна смертельна, наступиш лапою і прощайся з життям, якщо нема поблизу дохтора, а де ти тут ветеринара відкопаєш? Чув я також, що в лісі плодяться вовки. Які вони? Більші, ніж я, гостріші в них зуби? А мабуть, що так, бо й люди потерпають, щоб не здибатися з ними на дорозі, на вовків в основному й виклепують люди рушниці. А є ще підступні лиси, звірі хитрі й сміливі, бо не бояться навіть закрастися до людських осель і по злодійськи грабувати курники.

Ліс повен небезпек, що чигають на тебе на кожному кроці. Ліс, виходить, страшний своєю незвіданістю. Як же я маю мандрувати в незвіданості до карпатських пуш, як у постійному страху розшукаю маму в білій хустині?

А якби... якби-таки вернутися, поки не пізно, до Залізної Пастки. Там чатує на тебе одна небезпека — ремінний батіг... зрештою, ремінного батога можна й не куштувати, якщо навчишся розпізнавати серед людей гарасимів. Не соромно й на прохідній постояти, якщо звелять, дідо Конопелька — людина, а диви — вартує. А що? Бий собі в калатало і тільки...

То що ж чинити?

Сів утомлено під деревом і думав, думав і бадьорився, що, врешті-решт, він — Рудий Опришок, а не паршивий страхопуд, просто він не звик до лісового життя, призвичаївся до іншого, і не його вина в тому, що це «інше» начебто й чуже, бо людина припала йому до душі... змалку ж обертася серед людей, отже, люди́внині в тому, що він виростав не справжнім ведмедем. Але що було — те минулося, він візьме себе в лапи, має узяти.

Отже — йти. Хай буде, що буде.

З місця, однак, не рушився, мовби приріс до землі.

Прислухався до себе й чув, як шашель страху точив його, гриз, випивав сміливість, наливав у кров дрижаків.

Фе, аж бридко. Боявся ступити бодай один крок, щоб випадком не придавити хвіст гадюці, або ненароком не розбудити вовка. Ха, а крім вовків тут водяться вепри і рисі. Балакали ж між собою жінки, що рись, притаївшись між гілляками, годинами вистежує жертву, а потім, вибравши зручний момент, плигає їй на спину. Очі в рисі при тому світаються — обпектися можна...

Мамо рідна!

Наганяв на себе страху, мов каправий заєць. Шашель уже виточив сто борозен... борознами розпливається по ньому жах. Опришок ледве стримувався, щоб не схопитися на рівні ноги й чкурнути назад — до Залізної Пастки. Голова, правда, ще якимось трималася на карку, тому обзивав себе, як останнього ворога, картав і ненавидів.

І таки зборов страх. Мусив збороти, адже ведмедем уродився. Так, принаймні, Рудому Опришкові здавалося.

Гоноровисто труснув кожухом і поволеньки почвалав уперед; тепер ним керувало не так жадання повернутися у рідні ведмежі краї, як власний егоїзм. Повинен же він кінець кінцем мати характер, чи ні?

Ліс густішав.

Стежка, яку було намацав у траві, вислизнула з-під лап, і Рудий Опришок побрів у темряві навмання.

Ох, тяжко бути справжнім ведмедем.

«Та це, мабуть, тяжко лише спочатку, потім звикну,— потішав себе.— Ось незабаром розвидниться, сонце розжене пільму, тоді настане полегшення, заснуть у норах гадюки, принишкнуть у лігвах вовки.

Коли ж дійду до ведмежого краю — матиму потім про що оповідати. Аякже, щоб знали родичі: нелегкий шлях пройшов Рудий Опришок».

І, певно, так би й сталося, був би Рудий Опришок визаний у ведмежому краї героєм, коли б поміж гіллям щось не заблмало.

Завмер.

Припав червом до землі, знову ожив у ньому шашіль, Опришок порпав під собою землю, щоб притаїтися, сховатися, зменшитися.

А очі-свічки наближаються...

Скіць — усе ближче...

Скіць...

Якась сила, розтривожена шашелем, вибухла в ньому, струснула, перелилася в лапи; Рудий Опришок в миг ока обернувся і, мов пущена з гори колода, рвонув навпростець до Залізної Пастки. Інколи на всяк випадок озирався, очі-свічки наближалися, він прискорював біг, а очі-свічки, здавалося, й собі бігли за ним і реготалися; реготалися вони глумливо, глухо, від цього реготу бралася льодом у жилах кров.

«А-ха-ха-ха!»

«А ху-ху-ху-пугу!»

«А ха-ха-ха-га!»

Опам'ятався аж по той бік дротяної загорожі Залізної Пастки. Тут уже почувався безпечно, висока сітка боронила його від лісових страшилищ, та й дідो Конопелька при потребі допоможе своєю рушницею. Упав з розгону під дубом, під тим самим дубом, де вполудне сидів з Михаськом, віддихувався, обтріпував кожушину, а краєм ока пасся на Ліс. Свічок не запримітив, страх випарувався, тепер без страху міг навіть думати. Власне, Рудому ні про що було думати, хіба про той жахливий регіт, який котився за ним; був цей регіт, якщо мислити холодною головою, до того ще й дивний, бо Рудий знав від жінок: рисі під час нападу не сміються.

«Що ж це, яка нечиста сила за мною гналася?»

Почекай, почекай, але ж так само регочуть у нічну годину сови. А оті очі-свічки? Може, це блимав кіт-заблуда?.. Отже, я, ведмідь-ведмедище, злякався підсліпкуватої птахи, котра ночами полює мишей?»

Схопився за голову. Оце тобі сором! Оце тобі ганьба!

Товк головою від розпуки об дубовий стовбур і ревів, і лютував, і казився.

Якби міг — роздер би себе на шматки...

І сварив себе останніми словами, які тільки підслухав у баби Богданихи, яку недавно за сварку вигнали із Залізної Пастки; був тут і псяюха безхвостий, і дурень квадратний, і макогін необлизаний...

Але Богданишині ганебні слова не помагали, бо не били й не різали.

Ніколи не пам'ятав себе таким скаженим.

Біг підтюпцем до крана з водою на майдані, гамував спрагу і гасив сором, але вода також не допомагала. Рудий Опришок, здурівши остаточно, моцувався з краном, толочив воду своїми ступаками, гнув трубу, вириваючи її з землі. Щось там тріщало, ламалося — все це марниця, і навіть марними здавалися Гарасимові батоги супроти того, що скоїлося, бо світ, добрі люди, ще не бачив, щоб ведмеді лякалися присліпкуватої птахи.

Злість витисла сльози, сльози, на диво, полегшили душу, навіяли сонливість. Брала Рудого Опришка в обійми байду-жість, давала про себе знати втома, і він; не зваживши, що вода з крана бризкає фонтаном, подибав до лігва в повітці. Крихти здорового глузду, як вуглики, пекли, нагадуючи про Гарасимів батіг, ведмежа гордість намагалася розраджувати, що, мовляв, нічого не втрачено, сором можна змити одним: повернутися у ліс і топтати дорогу до рідної пуші. Однак Рудий Опришок ні до здорового глузду, ні до власної гордості не прислухався, мріяв лише в цю хвилину, щоб чимдуж допасти до постелі з м'якого сіна: спати... спати... А ранок мудріший од вечора, може, він-таки спробує повторити втечу із Залізної Пастки при сонці, здалось би перед тим, правда, роздобути рушницю діда Конопельки, аби відстрашувати нею вовків й усяку іншу погань; це, мабуть, легко зробити, дідова рушниця удень висить на гвіздку під стріхою прохідної, досить тільки на Конопельку вишкірити зуби — і вона твоя.

Та це станеться потім, а поки що спати, спати...

І Рудий Опришок захропів, як натруджений косар.

Уже співають треті півні, і вже досвіток сідлає білого коня, і вже Михаськова Мама будить сина, аби квапився гнати з дідом Онопрієм колгоспну череду на вранішні роси, а я ніяк не зважусь продовжити казку. Ліпше б, щоб казка сьогодні проспала свою чергу, хай би її краще вхопив лихий Блуд та поводив би сутищами і вертепами, бо Рудий Опришок, ніякої біди не передчуваючи, спить на сіні в повітці солодко і смачно, як викупана дитина. Але казка від мене не залежить. Вона продовжується.

Завгосп Гарасим встає з постелі щоднини разом з курми, він устиг уже надивитися на нічне Опришкове газдування, і встиг чоловік наплескатися долонями та настогнатися над цілим озерцем води, що наточилося за ніч з понівеченої труби.

Потім Гарасим люто закліяв, схопив з воза батіг і стиснув пужално, аж посиніли пальці.

Працював до повітки.

Якщо сказати правду, то Гарасим не очікував сьогоднішнього ранку застати на лежанці Рудого, адже будь-який шибеник, якщо він має у голові трохи олії, а в душі — краплину поваги до себе, не очікуватиме кари за скоєну шкоду. Якби щось подібне сталося з Гарасимом, міркував завгосп на ходу, то в Залізній Пастці й духом його не пахло б.

Але це так міркував про себе Гарасим.

Наш же Опришок, згорнувшись у клубок і засунувши в рот замість цукерка передню праву лапу, спокійнісінько додивлявся світанкові сні.

А Гарасим уже на порозі...

А Гарасим уже поплював у долоні...

Вуйко Гарасим міг би заприсягтися, що не мав великої охоти злоститися на ведмедя, однак він був не нинішній, чоловік давно втовкмачив собі в голову, що всяка провина повинна бути покарана, біда тільки Опришкова, що іншої кари, окрім батогів, Гарасим не визнавав. Завгосп Залізної Пастки увірував лише в силу батога, до того ж здавна, маючи солідний стаж фірманської роботи, полюбив пужално як знаряддя праці, батіг у руці немовби його возвеличував, примножував міць і доточував пихи.

І ще батіг чарівним чином хмелив Гарасима. Досить йому було доторкнутися до пужална, гнучкого, плетеного з висушеного грабчака, як у голові відразу злегка туманилося, кров жвавіше струмувала в жилах, а в грудях розливалось гордовите тепло.

Після цього не треба дивуватися, що досить було Гарасимові поплювати в долоні, як хміль замакітрив чоловікові глузд. Гарасим як стій позабув, що не баглося йому спозаранку псувати з ведмедем нерви, він якось зримо і не без затаєної втіхи уявив прийдешній мент, коли Опришок, скуштувавши першого удару, підскочить на сіні, як паяц, підскочить і, витріщивши свої більмаки, закричить на всю повітку.

Гарасим наперед втішався Опришковою мукою.

І справді, сталося так, як малював собі в уяві завгосп, хоч перший удар більше перелякав ведмедя, аніж завдав йому болю. Рудий Опришок замотеличено трусив головою, ясний досвіток гейби навмисне поїв сивого коня з черленої цеберки на порозі повітки... черлена цеберка горіла в до-світкових руках, бо була вона сонцем, сонце палало й сліпило Опришкові вид, ведмідь спершу й не помітив Гарасима, що стояв, розчепіривши ноги, у чотирьох кроках від нього, ведмідь поки що відпирхувався від сонячних зблисків, котрі випалювали до чорноти очі. Аж другий удар вилив йому на голову студеної води, власне, не так удар, як крик Гарасимів. В один мент, в один спалах стрепенулася в Опришківій свідомості минула ніч, махнула ніч крилами, і він уздрів у тій ночі свої добрі наміри і кепський їх кінець.

Що ж тепер мав чинити?

«Кажуть, що люди люблять покорених і зігнутих, тоді вони почувають себе мало не богами. Біс з ними, хай стають ким хочуть, у мене виходу нема, хай мене Гарасим катрупить, хай батогом здирає шкуру, хай збиткується, як сам жадає, я це збиткування заслужив, бо, прецінь, наперед мав би здогадатися, яка кара мені відміряється... мав би здогадатися, але таки стежку до заповітних карпатських нетрів вдруге протоптати не зважився, полакомився на тепле леговище в повітці і на смердючу кістку.

ТЬфу!

Бий мене, Гарасиме, як останнього дурня, бо я не ведмідь, на мені тільки шкура ведмежа; видиш, Гарасиме-вуєчку, я навіть проситися навчився, і чуєш, Гарасиме — мій боженьку, зарікаюся із Залізної Пастки носа на вольную волю показувати, на це діло, видно, підбив мене чорт пархатий, а я сам зроду сумирний, боязливий, віднині й повік до крана з водою й пазурцем не торкнуся...»

Отак наш Рудий Опришок просився.

Це було гидке видовище: ведмідь скавулів, метався по леговищі, бив себе покаянно лапами в груди, підповзав до

Гарасима на колінах. Якби в цю хвилину завгосп не обернувся в бога, що панує над природою, і вмів би звичайними людськими очима сприймати світ, то він напевно помітив би, що в молодого ведмедя виростає справжнісінький собачий хвіст, і був цей хвіст задрипаний, напханий реп'яхами. Опришок догідливо, мов якийсь там Рябко або Брисько, лупив хвостом по долівці, мовляв, видиш, чоловіче, який я покірливий і сумирний. Мушу, однак, додати, що Опришок хвостові дивувався, звідки, бідолаха, міг знати, що хвіст цей росте у нього не тому, що подія у казці діється, а тому, що з ведмедя вилуплювався раб.

Гарасим обернувся у бога над природою, ніякого хвоста не зобачив, батіг до решти сп'янив чоловіка, ніби він цілу ніч згаяв у шинку, мав тепер батіг більшу владу над людиною, ніж людина над батою. Дійшло врешті до того, що завгосп якимось, може, десятим ударом відчикрижив собачого хвоста, звірна, певно, в розпуці доглупалася, що покорою прощення не виблагає, і замість хвоста в Опришка прорізалася заячі вуха. А в кого прорізаються заячі вуха, то це певний знак, що в того нема за пазухою іншого жадання, окрім одного: утекти, щезнути, принишкнути в борозні.

Ведмідь так і чинив. Він схопився на всі чотири ноги, розігнався до правої стіни, до лівої, обдирав пазурі до крові, хапався за найменшу шпарину. Стіни повітки майстри витесали гладко, Опришок зривався і падав, знову пробував дертися вгору по сіні на горище, це йому не вдавалося, батіг наздоганяв скрізь, батіг і згідливий Гарасимів сміх. Гарасимові робилося смішно з ведмежої паніки, почував себе Гарасим сильним і великим, він уже не пам'ятав, що прийшов у повітку карати ведмедя за скоєну шкоду, йому просто було приємно бавитися силою, зачарованою у батозі, він дотепер не полював на зайців і не мав найменшої гадки, що інколи доведений до відчаю заєць стає тигром.

Мусило подібне статися і з Рудим Опришком... мусило, бо витекла з нього сила, не мав уже охоти ні впокорюватися, ні втікати. Лежав посеред повітки, як надірваний у плузі віл, постогнував і мимоволі рахував батоги; рахував і гриз лапу, лютуючи на самого себе.

На самого себе?

А якби... якби цю злість, що здавлювала обручем голову, повернути на Гарасима?

На Гарасима?

На бога, що панує над природою?

На людину?

А може, таки спробувати, га?

Та й чому б не показати панові над природою, що Рудий Опришок має ненадщерблені зуби й гострі цупкі пазури? Кому від цього станеться шкода? Невелика біда, якщо Рудий Опришок переступить закон, успадкований від предків і вкраплений у кров, який перестерігає: не заходь собі, ведмедю, з людиною, краще обійди її десятою дорогою, не дивися, що вона мала і квולה, людина сильніша від усякого звіра, а в хитрощах ніхто її не переборє.

Іншого разу, може, Рудий Опришок прислухався б до голосу крові, але сьогодні відчай перекреслював усі закони, ведмідь звівся на задні лапи, заревів і ступив крок до Гарасима.

Лише крок...

Цього вистачило, щоб спали з Гарасима божеські ризи, батіг дилькотів у тремтливій долоні, нижня губа Гарасимова відвисла й оголила зуби, що дрібно цокотіли; найгірше, що панові над природою відмовили в послусі ноги, вонигнулися, підкошувалися, і Гарасим ледве примусив їх задкувати до дверей, навіть якось зумів пересадити через поріг один чобіт. На більше, на втечу завгосп не спромігся.

Оце тобі й пан...

Опришок підступав до нього поволі, з помстою він не квапився, та власне, думка про помсту зниділа в ту ж мить, коли уздрів людину без батога. Щоправда, пащеку Рудий не стулив і не приховав нагострені пазури, та це не був вираз наступу, була це заціпеніла маска подиву. Бо як не говоріть, а Опришок уперше в житті розгадав припадком таємницю, до цих пір для нього недоступну, що людина теж начинена по горло страхом, кволою безпорадністю; людина, виходить, сильна лише супроти боягузів. І ще одну загадку, як горіх, розколов сьогодні Рудий Опришок. У добутому ядрі найсмачнішим було розуміння, що він, Рудий Опришок, теж може наганяти на когось жах, що він-таки ведмідь, а не віхоть соломи. «Не має значення, через які біди прямував я до цього пізнання, головне, що прийшов», — тішився Рудий Опришок.

І ведмедеві в цю ж хвилину закортіло випробувати власне відкриття: нагода ж бо є... людина очікувала приречено, досить тільки мацнути лапою по її виду. Гарасим ждав помсти, припертий до одвірка. Ні живий ні мертвий завгосп пробував помазати губи посмішкою, мовляв, ведмедю, не будь дурний, ми з тобою ніби якісь приятелі, а мій батіг — це лише жарт і трохи постраху. В мене, ведмедю,

така служба, мушу всюди оком кинути, наді мною теж директор сидить і порядку вимагає. А ти як думав, га? Гадаєш, мені солодко? Коли-м тебе впередав раз-другий, то це тобі на хосен, а в мене, бігме, серце краялося на кавалки, але мус — великий чоловік. Отже, Рудий, не скали на мене око і не гостри зуб, ти ліпше мого директора з'їж, він бездітний, а в мене дітей повна піч.

Я не стверджую, що Рудому Опришкові вдалося вичитати з Гарасимового позеленілого обличчя якраз таку балаканину, скоріше, мабуть, ні, зате Спришок побачив Гарасимову ницість, і це, видно, потішило ведмедя. Він сказав собі: помста сьогодні таки звершилася. Рудий вихопив з рук завгоспа батіг, понюхав пужално й спробував на зуб ремінні гудзи; пужално в лапах не трималося, падало на долівку, ведмідь піднімав його довго й незграбно, цим скористався Гарасим, який тим часом оклигав; у миг ока він опинився за порогом, тепер повеселів і нахоробрився — за плечима стелилися тисячі доріг до втечі. Він п'ятірнею стер з чола піт, розправив плечі і заверещав на всю Залізну Пастку:

— Йой, люди, ведмідь мене ріже!!!

Ведмідь на крик не зважав, він нарешті приловчився тримати пужално в обох лапах і вихитався надвір. На його пащі гніву не карбувалося ні рисочки, зник і подив відкриття, Опришок увесь світився ясною привітністю, в очах таїлися збитошні смішники. Мовляв, якого дідька лисого, вуечку, писок дерете, ніхто вас різати не збирається, бо доторкнутися до вас бридко: смердите, ніби вас з гною витягли. Та для науки, бігме, варто вишмагати вас оцим пужалном, аби пам'ятали, як воно болить. Ану, вуечку, міх-мах спускайте штани.

Гарасим пирснув з місця, як молодий лошак. І волав на допомогу безперестанно.

Воляння, видно, розбудило діда Конопельку, старий кинув на рамено дубельтівку й поспішив на поміч. Гарасим одним оком пасся із-за шеда на Опришка, а другим зорив на Конопельку.

— Видите, діду, який трафунок. Ану пальніть драбузі межі очі. Ану...

Дідо Конопелька тупцював на місці, рушницю з плеча не знімав, пильно вивчав бойову ситуацію, очі жмурилися у брижах зморщок, стежачи, як Опришок підкрадається до шеда. І, певно, смішно виглядав Рудий з трофейним батоком у лапах, і, певно, розпізнав дідо ведмежу гру, бо по-півнячому замахав руками й беззубо захихикав:

— Аби тебе, Опришку, качка копнула. Га, таки напавду заповзявся вибатожити нашого завгоспа? — аж підстрибував з утіхи. — А чо', не зашкодить. Тільки ти, Гарасиме, — крикнув завгоспові, — райтки скинь, бо матеріал ще певно довоєнний, тепер такого не купиш.

Гарасимові було, однак, не до сміху, ведмідь не припиняв погоні, мусив завгосп перебігати від шеда до шеда, у перервах між перебіжками покрикував на діда:

— Мой, діду, замкніть писок і стріляйте, бо шляк вас ясний трафить!

Дідо його наказів не слухав, Рудому Опришкові навіть здалося, що Конопелька підморгує йому і заохочує досипати ляку в Гарасимову пазуху; ведмідь обертав усю вранішню історію у дитячу забаву, хотів обернути, бо ось-ось дідо Конопелька лусне металевим буюком по голосній гільзі, що означатиме початок сніданку. Снідати ж Опришкови треба dokonче, бо перебув важку ніч, вибігався й натовмився, як хорт, тепер коня з копитами з'їв би. А того коня, ну, не цілого, а бодай добрий кусень принесе цей же таки Гарасим, отже, пора забувати про біль, ненависть, дивні відкриття і веселу біганину поміж шедами, хай, вуйку Гарасиме, усе зостанеться між нами, як було до вчорашнього дня...

Не так міркував завгосп Гарасим, пан над природою не міг подарувати ведмедеві свого переляку, а лапанку поміж шедами розцінював як замах на його життя. Короткими перебіжками, а попід шедами — пластунським плазом він допався до діда Конопельки, бистрим рухом здер з його плеча дубельтівку.

І враз переродився завгосп Гарасим, уже він не горбився, і вже більмаки не мигали, як миші, винюхуючи щілину. Зброя повернула йому панську впевненість.

Опришок кліпав спантеличено очима, переміну вловив відразу, якусь хвилину по-дитинячому очікував усміху Гарасимового, який означав би: «Я, Опришку, теж умію жартувати». Та усміху ведмідь не дочекався, людина притисла загрозливо до плеча кований залізом приклад... а око людина скалила на мушку.

Маленька чорна цятка на цівці рушниць підповзла до Опришкового горла, цівка свердлила його чорними дірками, й він аж тепер зрозумів: гра програна, людина забави не прийняла, предковичний закон, що шумує у крові, мав слухність: небезпечна людина й до помсти охоча. І промелькнув в Опришковій голові жаль, що в повітці не скористався доброю нагодою, та не всипав Гарасимові бобу,

тепер це каяття ні до чого, тепер шкуру треба рятувати поки ціла.

Опришок задкував боком-боком, косячи очима на рушницю, з рушницею жарти погані, хоч і божився Михасько, що вона завжди порожня, як потріскана бузинова пукавка. Гарасим, однак, додолу її не хилив, тримав наготові і раз у раз зводив курки, хотів-таки Гарасим звести з світу Опришка, аж губу від старання прикусив, а курки залізно дзюбали порожні цівки, дідо Конопелька хапався руками за жит і кепкував:

— Мой, Гарасиме, дивився-но, аби-с ведмедеві у хвоста не вцілив, бо застидаєш 'го на всю околицю.

Дідова звичка тримати рушницю ненабитою нині порятувала Опришка, він дозадкував до сітки, а потім — гульк у Ліс. Далеко не відбігав, дотрусив до чагарників і знесилено впав на траву.

Віддихувався.

Довго Рудий Опришок відлежувався у чагарниках, лісове зело спивало з нього страх... лісове зело мало цілющу силу, воно також гоїло напухлі батогові пруги і шепітливо заколисувало до сну. Ведмідь гладив лапою прим'яте зілля, мовби воно розуміло його вдячність. Найкращі косиці, що поблимували, мов вогники, поміж травою, він зривав і пхав у ніздрі — нюхав. Червоні вінчики мовби пахли медом од диких бджіл, приємна згадка про мед настроювала на мінорний лад, він прижмурював повіки, кличучи в гості сні — повні-повнісінькі маминою білою хустиною і гладушиками меду; сонце припікало в загривок, лісовий легіт повивав ведмедя спокоем і клав у зелену колиску; над Опришком різьбилося тремтливе листя дерев, вище дерев пливли кудись білі хмарки, а над ними дзвеніло синім куполом небо.

Опришок упізнавав і не впізнавав Ліс; нічний Ліс лякав його страшидлищами і штрикав попід ребра патиччям, а цей, вранішній, ріс лагідний і пестливий. Опришок думав, що вранішній Ліс має нічного брата, патлатого, чорного, непривітного, нічний брат тепер спить, а вранішній при сонці панує. Так воно було чи не так, але в цьому Лісі жило щось і від діда Конопелька, і від Михаська: он на дубі кора репана й потріскана, як Конопельчині руки, а тут косиці з-поміж трави повитикались і синьо виблискують росою, наче Михаськові очі. А берези в білі сорочки повбиралися... у Михаськової мами сорочка теж біла.

Фантазував Опришок.

Було йому в Лісі добре, тому й фантазував, олюднюючи його. Коли ж зрідка напливали спомини про Гарасима... він обертав злого Гарасима в білу кульбабку; вітер подув, закинув кульбабку на хмару: сиди, чоловіче, там і не паскудь красну землю.

Так собі жадав Опришок.

Біла хмарка з білою кульбабкою попливла-полетіла. «Може, хмара струсила кульбабку на бескеття... на бескетті згине лютий Гарасим... і хай собі гине, а я ще погойдаюся у колисці, потім щось з'їм і поволі почвалаю до країв заповітних... ті краї геть-чисто забудовані ведмежими гаврами... Кличуть мене ведмежі краї».

Опришок присів, веселим поглядом обмацав навколо себе поляну і, форкаючи ніздрями, несподівано зажурився: «А що ж їдять ведмеді в цьому райському лісочку?» Ще вчора їдою не сушив собі голови, у Залізній Пастці про нього турбувалися люди. «Та цур і пек Залізній Пастці, я вольний козак, що схочу, те і з'їм, ну, приміром...»

На всіх чотирьох викотився на поляну і... не знав, що вхопити на зуб. Нічим їстівним тут і не пахло. Ведмідь не на жарт стривожився, бігав по галявині, обнюхуючи дерева і розкопуючи пазурами струхлявілі пеньки. Пробував скубнути сині косиці — терпкий сік не смакував, обнишпорив він також сусідні поляни — нічого ніде — ні лика м'ясного, ні шматка кістки.

Розгубився від несподіванки і зажурено чухав загривок. Ліричний настрій розвіявся, у череві гарчало, мовби там пси гарцювали, а виходу не знаходив, бо міг напхати черево хіба що пашчею. Але ж бо він не коза директора Залізної Пастки, яку щодня припинали в кутку і вона щодня викошувала бородою шматок мурави. Найганебнішим було в його становищі те, що, правду кажучи, Рудий Опришок зовсім не знав, чим годуються ведмеді на вольній волі.

«Хоч би на цьому безлюдді трапилася добра душа, вона б порадила», — роззирався Рудий на всі боки.

Подія, як самі знаєте, відбувалася у казці, тому нічого дивного нема, що не встиг ведмідь і подумати про добру душу, як на його щастя вигулькнула з корчів Стара Лисиця. Якусь хвилину Лисиця стояла закам'яніла, бо досі у своєму Лісі ведмедів не здибала, лише згодом опам'яталася:

«Мара то цвинтарна, а чи таки на правду ведмідь — не втямиш, — подумала. Але ліпше буде, коли на всяк випадок дам ногам знати».

Та тільки-но про це подумала, як Рудий Опришок гаркнув на Лисицю, аж у тої підкосилися ноги:

«Мой, ану не рушся з місця. Кажі, що ти за звір?»

Припала на передні лапки, уклонилася чемно.

«Лисиця я...» — пропищала.

«Ну-ну, кумо, не брешіть,— тупнув Рудий лапою,— і не майте мене за дурня. Я, слава богу, не нинішній і добре знаю, що лисиці носять сріблясті кожухи. А в тебе, бачу, червоний».

«Я, бігме-божечку, пане ведмедю, чи то пак, пане-товаришу, не брешу. Щоправда, нічим підтвердити не можу, бо наш Ліс ще не паспортизований. Корів тепер паспортизують, псів, свиней також, а я поки що без документів»,— відпрошувалася лисиця. А сама метикувала: «Звідки цей бурмило взявся? Мабуть, чи не із Залізної Пастки». Колись вона цілу годину стовбичила біля дротяної огорожі, заздрісно розглядаючи сріблясту одіж своїх родичок. Якщо признатися чесно, то срібляста одежина взимку їй дуже придалася б, вона менш примітна, ніж оця червона, яка здалеку впадає собацюрмам у вічі. «Ті срібні лисиці, добродію, про які ласкаво зволите говорити, не справжні, вони в клітці вилупилися і в клітці здохнуть»,— пояснила.

«Може, й так, може, ви таки справжня Лисиця,— лагідніше почав ведмідь.— Знайомство з вами мені приємне й корисне, бо хочу від вас дізнатися, чи їдять ведмеді, приміром, лисиць».

Лисиця й вухом не кивнула, хвостом не дригнула, щоб не показати свого страху. На мордочку приклеїла усмішку, а ногами, непомітно на череві посуваючись, відштовхнулася від землі і задкувала в малинник. Блуд його лихий знає, жартує чи правду мовить ведмедище. У Лісі дотепер не траплялося випадку, щоб ведмідь роздер лисицю, але від цього вайла, якщо він уже появився, усього очікуй. Ади, як у нього голодно поблискують очі.

І, раптово вдаривши лапами об землю, плигнула в кущі. Аж тут почувалася у безпеці, тому дозволила собі розгорнути гілля і поглузувати з ведмедя:

«А ти, 'хло, певно, з неба впав? Або, може, клепки тобі бракує?»

«Ну-ну,— добродушно мовив Опришок,— я до тебе людському, а ти пашекуєш, як баба Богданиха із Залізної Пастки».

«О, то ти, 'хло, таки на правду із Залізної Пастки? На всьому готовому жив-поживав?»

«На готовому»,— зітхнув ведмідь.

«То знай: чесні ведмеді їдять курей».

«Курей? — витріщився Опришок.— Ти що?»

«А нічого,— попискувала, стримуючи сміх, Лисиця.— Кожний порядний звір харчується білим м'ясом».

Курей Опришок бачив, їхнього проводира Півня навіть побоювався, бо той напастливо стрибав із своїми шпорами до очей, тому здогадався, що Лисиця з нього глузує.

«Ти мені, кумо, баки не забивай. Ведмеді курей не їдять, на них багато пир'я, а м'яса — жменя».

«Бо дурні,— уже не стримувала сміху Лисиця.— А котрий ведмідь дурний, то хай скубе траву».

Цього Опришкові було забагато, й він притьмом кинувся у корчі. Але де там, лише закурилося за Лисицею. «Маєш щастя, що-с втекла, а то роздер би на кавалки. Бачиш, яка мудра: пасися, каже. А щоб тобі горц на сторч. Та почекай: прийде коза до воза».

Коза до воза не прийшла, а Заєць нагодився. Заєць стриг вухами здалека і на ведмедеве вмовляння підступити ближче не піддавався.

«Я вухатий,— казав,— звідси почую. Кажіть, що треба».

«Нічого мені від тебе не треба, окрім поради: що їдять чесні ведмеді в Лісі?»

І що, гадаєте, відповів куцохвостий? Мовляв, столуються ведмеді переважно морквою та капустою. Видите, навіть «воно» дозволяє собі кптити. Ще й зуби вишкірив, лобуряка.

Уже десь під полуденок, коли кишки заповзято грали марша, Рудий Опришок ніс у ніс здибався з Вовком. Сірий, мабуть, наївся страху, але з перших Опришкових слів чомусь зробив висновок, що ведмідь вирвався із шпиталю для хворих на голову. Бо хто про це в Лісі питає? У Лісі один одного їсть, один одного підстерігає, хто сильніший — той не голоден. Приміром, навіть Вовка можеш кинути на зуб.

Так і відповів Опришкові.

Той моргав кліпаками, бо пригадав нічні страхи перед уявними вовками, а виходить... виходить, що в Лісі він найсильніший, у Лісі всі перед ним тремтять. Аж у голові — чи від радощів, чи від голоду — закрутилося. «Ну, коли так, то я Вовком поснідаю, грець з ним, що смердить псиною. Голод — не рідний вуйко».

Та ба, спробуй догнати сірого. Чкурнув у куці — і пропав.

Це, щоправда, Опришка не дуже засмутило, головне, що вивідав: нема в Лісі звіра сильнішого від нього, він тут пан, з'їсть кого схоче, і то першого-ліпшого.

Тупав гордовито полянами, чекав жертви... чекав довго, ніяка живність під лапу не потрапляла; чув — у кущах щось шаруділо; чув — десь поряд хтось прошмигнув квапливо. Напролом метнувся на шерех — тільки вітер.

Тоді напав на нього сум. «Хоч я й наймоцніший звір у цьому Лісі і всі мене бояться, а з голоду мушу здихати. І таки здохну. Навіщо мені потрібне голодне життя, га? Я гадав, що в Лісі життя влаштовано заможнo, що мешканці його чесні і порядні, а то якісь, вибачте, страхополохи, жмикрути, та ще й до того жартуни. Та ну вас усіх...»

Ліг під липою горіпупцем, розкинув лапи, навіть язика висолопив.

Умирав ніби...

Подумки кликав до себе Михаська, хай би Михасько поплакав над ним, хай би його гризло сумління за первородний гріх того чоловіка, який видобув мале ведмежа з правічних нетрів і кинув у людський вир, не подумавши, що ведмеді у людському вирі йдуть на дно, як камені.

Сонце тим часом плигало з гілки на гілку, лізло вперто вгору на вершечок липи, а коли там опинилося, то припекло Опришка до сьомого поту. Ведмідь, однак, не рухався, видно, очманів від спеки, з недалекої купини вервечкою бігли до нього мурахи-ковалики... ковалики вдалися войовничими, не один з них вколов Опришка, аж тому крикнути хотілося, і хотілося мацнути насмерть котрогось там із ковалів. «Але пощо даремно нервуватися, коли й так уже вмираю...»

Сорока, що давно приглядалася до Опришка, сіла на найнижчу галузку і заскреготала:

«Ти вже, чоловічку, здох чи лише вдаєш?»

Він розплющив одне око.

«Ще ні, Сороко, але вже скоро, моє життя висить на волоску,— зітхнув.— А пощо питаєш?»

Сорока відразу відкрила карти:

«Бо хитрую».

«І ти хитруєш? — здивувався.— Ой, світе лісовий... таке мале, а вже хитрує»,— забідкався.

«А ти, чоловічку, як гадав? Без хитрощів нині довго не потягнеш: усі крутять, перекручують, докручують. Це ті, що слабші. Сильніші, такі, як ти, наприклад, то вони здебільшого лапою орудують — бац і є».

Ведмідь слухав балакучу птаху зацікавлено, навіть друге око розплющив.

«Диви-но,— казав,— у тебе є олія в голові. Тільки поясни, який тобі хосен зі мною хитрувати».

«А такий,— хитнулась на гілці Сорока.— Ти ось лежиш собі ніби вмираєш, а я, коли б уродилася наївною, порахувала б тебе за мертвого й зопалу сіла б тобі на ніс. Ти, звичайно, не стерпів би глуму й луснув би мене лапищею по крижах. Що б з мене вийшло? Котлета, якою б ти поживився».

«А здалося б щось перекусити,— сказав Ведмідь.— Тому й вмираю, що голодний».

«Най сі преч скаже,— ударила Сорока крильми,— такий великий і голодний. Та погостри, чоловіче, ножаку, та піди розбоєм по Лісу. Сам поживишся, і я коло тебе щось матиму».

«Я хоч й Опришком зовуся, але я — чесний ведмідь. Поміж людьми виростав».

«Ось воно що,— збайдужіла до нього Сорока.— Ну, коли хочеш чесно, то манджай, чоловічку, в малинник. Видиш, оті ягідки червоні поміж листям. Це малина — харч для чесних ведмедів».

Пурхнула сердито з гілки й полетіла.

Навіть не попрощалася.

Він ще полежав з півгодини, а остільки смерть чомусь не приходила, то мусив кривуляти в малинник. Перша ягода потрапила на язик, певно, недозріла, кисла, бо Опришок скривився, як середа на п'ятницю.

«Тьфу, яке паскудство,— спльовував.— Невже й Сорока взяла мене на глузи».

Однак друга ягода, і третя, і четверта йому посмакували, були солодкі й пахучі, Опришок лише шкодував, що вирости вони завбільшки, як муха, клацнеш зубом — і нема. Тут треба, мабуть, до вечора стирчати, поки замориш черв'яка.

І, певно, стирчав би до вечора, і, певно, насилював би на силянку по ягоді, якби звідкись здалека, з найглибшого дна Лісу не зродився зов:

— Гей-гей, Опришку!!!

Ведмідь націлився вухом на далекий зов.

— Гей-гей!!!

Клич котився по Лісу, як колесо, приминав під себе дерева й куці, глушив їх шум і співи птахів; клич за кожною хвилиною набирав сили і виразності, Опришок врешті пізнав Михаськів голос. Притупнув від радості лапою і заревів на все горло:

«Гоп, Михаську, я тут!!!»

Тепер одного боявся: аби Михасько не обминув його в цих хащах, щоб, не дай боже, не забулав, на Михаська

покладав усі надії. Лише він один позагоює ведмежі болі, зарадить у біді, скаже, як жити далі, до того ж, напевно, чимось нагодує і напоїть, бо він добра людина. Що не кажіть, а такі чудово, коли є на світі добрі люди.

Михасько, видно, теж поспішав до Опришка, бо вилетів на поляну розчервонілий і захеканий; Рудий Опришок обіймав його, як брата, тицяв мордою в обличчя, кілька разів навіть лизнув по щоці.

«Ну-ну, досить,— відмахувався жартома Михасько.— Цілуєшся і слиниш, як Оленка. Сідай-но ліпше в холодку й повідай, чому ти втік із Залізної Пастки?»

«Ніби не знаєш? Гарасим нині знову мене батожив. Ну... і урвався у мене терпець... Полякав я трохи Гарасима...»

«Мало полякав, більше б треба... Є ще серед людей гарасими. Та ти, певно, голодний»,— спохватився Михасько.

«Го-го, ще й який голоден,— облизався Опришок.— Малиною тут снідав, але що то за їжа...»

Михасько розв'язав вузлика і дав Опришкові добрий кусень м'яса.

«Їж. Це дідо Конопелька потайно від Гарасима пайку твою передав».

Рудий Опришок повторного запрошення не чекав, їв аж за вухами лящало. Михасько з похапливої ведмежої трапези добродушно посміхався. Думав: звір є звіром, йому аби кишку натовкти — і вже задоволений. Все інше його не обходить.

На десерт Михасько добув із дзьобеньки пляшку молока; було це молоко йому на сніданок призначене, та він потерпить до полудня, хай Рудий Опришок нап'ється, він здавна любить молоко.

А після сніданку вони обидва лежали в затінку крилатої липи. Ведмедя хилило на сон, Ліс знову тишив його зеленою коліскою.

«Як далі жити збираєшся, Опришку?» — згодом спитав Михасько.

«Сам об тім клопочуся»,— признався Ведмідь.

«Залишишся тут, а чи в Пастку повернешся?»

«Але де! У Лісі з голоду здохнеш. Та й до Гарасимових батогів вороття нема. Хай вони пропадуть. Думаю, що треба повертатися у Ведмежі Нетрі, де я народився. Там моя вітцівщина, родичі...»

Михасько не зразу відповів, довго гладив ведмедя і пестив.

«Ти розумно надумав, Опришку, хоч і шкода мені тебе... Але якщо кличе рідна сторона, то йди. Коли вирушаєш?»

«Та сьогодні... як спека спаде».

Вони прощалися зворушливо, обидва пошморгували носами й змахували з вій скупі сльози, ніхто з них не знав, чи ще колись здибаються. Врешті Михасько сказав:

«Ну бувай, Рудий Опришку, мені час. Недалеко звідси, під Лісом, пасу колгоспну худобу. Щасливої дороги».

І побіг.

Може, не хотів, щоб ведмідь бачив його сльози?

Хлопця супроводжував жалібний ведмежий рев.

Врешті Опришок затих, протер лапою очі, бо сходила, мов яре жито, стелилася Опришкові далека доріженька, і не знав Опришко — на північ, на схід, на південь чи на захід пускатися йому в дорогу, але вітцівщина жила в його серці, кликала, мучила й просила:

— Йди!

Комарики поміж ситняком у борознах натягли незримі струни й б'ють по них молоточками: бринь-бринь...

Монотонна їхня нута заколисує Михаська.

Михасько лежить на краю пасовища, підпер долонями голову і сонно мружить очі на корів, що пощипують поруділу траву. Спека ще не вгамувалася, корови розмахують хвостами, рятуючись від гедзів.

У Михаська злипаються вії, хлопець і не помічає, як занурюється у сон, маряться йому три верби над плесом Чорної Бистриці, він начебто вхопився за вербовий конар, розгойдався, як дзвін, і щубовснув у воду.

— Хороше-e-el..

— Мой, хло',— відразу будить Михаська дідо Онопрій. Він високий, гейби на ходильниці звівшись, побілілий, виправий дощами й висушений вітрами, стоїть, обпершись на герлигу, в найближчому від пастівника рядку колгоспної картопельки; цей рядок, правда, давно спасений, штурпаки стирчать із землі, як пеньки на верболозному зрубі.— Ану, не спати!

Михасько миттю вигулькує з сонної води і виправдоується:

— Нібито я сплю... Я собі читаю.

Книжка перед ним справді розкрита, але замість Михаська читає її сонце... читає і скручує папір у трубку.

— Ая-я, бреши,— бубнить дідо Онопрій.— Ще-м, слава богу, не осліп.

Після цього дідो береться за собаку Рекса:

— І ти, лінюху, більмаки заводиш? А встидав би-ся. Ліпше-но встань та пробіжися до Мінки, он від гурту відбилася. Видиш? — показує герлигою на корову, що наближається до картопляного лану.

Рекс позіхає, поволі вишолоплюється з-під картопляного бадилля, що кидає сяку-таку тінь, і підтюпцем біжить до корови. У Рекса тільки кличка гучна, царська, а пастух з нього кепський, бо постарів Рекс, уже й не пригадує, котре літо пастишить з дідом Онопрієм. Якось Михасько на свою біду пожартував, що, мовляв, здалось би Рексові піти на пенсію, нелегко йому за товаром бігати, а дідо Онопрій, певно, із свого городчика камінь підняв, образився:

— Дивися-но, який мудрий знайшовся. Най недужі та каліки пенсію побирають, а ми з Рексом ще потолочимо рясту. Сила в нас грає...

Сила в Рекса не грала, бо лишилося її жменька, мов попелу з вівсяного снопа, але служив пес справно, дарма що й око в нього виштрикане коров'ячим рогом, і ноги, коли біг, дилькотіли, як прироблені; мабуть, через це давно перестали снитися Рексові переможні бійки з ведмедями та вовками, а колись... бувало, вояцькі сні гостювали в його буді зчаста, він гарчав спросоння, бив лапами в дошки, аж буда тріщала.

І ведмеді падали ниць, просячи пощади...

Чому ведмеді? Та, мабуть, тому, що чувся у силі, отже, вибирав собі ворогів рівних.

А якщо правду... правду сказати, то Рекс за ціле життя ведмежого хвоста не понюхав, ведмеді жили й полювали на краю світа, ген-ген у далеких горах, що синіми бовваками підпирають небо: з вовками зрідка мав до діла, це траплялося у зимову голодну пору, коли сіроманці підступали до села. Бували випадки, що Рекс устрявав з ними в бійку, та частіше Рекс воював із бичками та теличками.

І, певно, Рекс пішов би до прадідів без зустрічі з ведмедем, якби не продовжувалася наша казка. Сталося це здибання, як і належить у казці, раптово, нечекано, у першу мить Рекс навіть подумав: «Ой, видно, що на ходу я сплю, ведмідь мені приснився, або, може, привидівся, ану, вкушу себе за хвіст». І він, забувши, що повинен завернути корову із шкоди, зупинився і вщипнув себе боляче за хвоста. Це ні крапельки не допомгло, бо ведмідь, живий, справжній, вишкутильгавши з недалеких куців, на задніх лапах похитався навпростець до Михаська.

Михасько не мав очей на плечах, Рекс застиг від ведмежого нахабства, язик присох йому в писку, ноги підкосилися, пес не міг ані з місця рушитися, ані бодай гавкнути, щоб попередити Михаська. Рекс подумки проклинав долю, що запізно посилала йому бій з ведмедем, бо пазурі його вже пощербилися, і зуби всі розхитані, мов кілки на розсохлих граблях. Ех, коли б повернулася до нього молодість, він показав би Рудому, де раки зимують, тепер... тепер хіба зважитися на певну смерть, і таки треба зважитися, бо не випадає старому псові нишкнути в борозні. Що дідо Онопрій про нього подумає...

І Рекс, мов старий бувалий вояка, якому однаково коли й де вмирати — на солоні, а чи в чистому полі — побіг підтюпцем навперейми ворогові; страху Рекс не відчував, цим навіть пишався, гордість мовби влила в жили молодої крові й додала бойової злості. Він на ходу гавкав, гейби з коліна стріляв, ведмідь із собачої лайки нічого собі не робив, зате Онопрія пес подивував, бо давно старий не чув його голосу. Дідо оглянувся, охнув і присів у картоплинню... присів та ще й брилем накрився, і з-під бриля хрипів на Михаська:

— Рятуйся, хло'!

Михасько аж тепер оглянувся. Рекс був ще далеко, ведмідь добіжить до Михаська скоріше, й дідо склепив повіки, очікуючи, що зараз станеться кровопролиття; хвилини повзли слимаками, тиша калатала у вухах дзвоном. Дідо уявляв, як катуватиме звірюга Михаська, він не міг витерпіти дзвінкої тиші і червоної прозорості заплющених повік, стиснув рішуче в кулаці герлигу й поволі виростав над картопляним полем.

А коли Онопрій виріс — побіг рятувати Михаська.

Та не добіг, зупинився також Рекс; ні дідо, ні його пес не могли зрозуміти, що в цю хвилину між хлопцем і ведмедем діється, одне було ясно: вони обнімалися.

Михасько сміявся:

— Що, поналякувалися? Та це ж мій приятель.

Дідо подолом сорочки витер з лиця піт.

— Щоб ти скис, шебенику, з своїм приятелем. Скільки я страху наївся. Тьфу!

Образився? А може, зрадів?

Пішов геть горі пасовищем, даремно Михасько кликав його познайомитися з Рудим Опришком.

— Цілуйся з ним сам,— відмахнувся дідо.— Я обідуся.

Зате Рекс підступив до Михаськового гостя сміливо. Опришок косив на нього недовірливим оком. Михасько, жартуючи, обом крутив вуха й приговорював:

— Ну-ну, обнюхайтесь і подайте собі лапи.

Рекс придивлявся до Опришка, зважував на око силу його лапи і тішився, що битва не відбулася, бо лежати б йому в борозні з переламаним хребтом. Опришок же пхав носа в Михаськову торбину, хлібний дух забив памороки, нагадуючи, що сьогодні він не обідав. Михасько годував ведмедя з рук і розпитував, чи Рудий Опришок дороги до карпатських нетрів не розшукав, чи якась біда причинилася, бо ж уранці вони попрощалися назавжди, а тут... Рудий Опришок лише сопів і чавкав, не мав часу на розповіді, але коли трохи заморив хробака, відповів:

«То, Михаську, багато говорити, а мало слухати. Вийшов я на край Лісу, а там чисте поле, а в полі доріг і доріг: на котру ступити, якою піти? На дорогах люди, коні, машини — і поміж ними ні крихти безпеки...»

«Твоя вітцівщина там, Опришку,— показав Михасько на сині далекі гори.— Доріг до неї справді багато, однак треба обирати одну, найпевнішу».

Рудий лупав очима на сині гори: були вони мовби й близько, і водночас були дуже далеко, гори скидалися на сон — і є він, і нема...

Аж засльозилися йому очі.

«Коби я знав, Михаську, як обрати дороги на вітцівщину,— журився Опришок.— Люди все в мене пограбували».

Стояв Опришок змучено, понуро, боки позападалися, в очах розхлюпався сум. Навіть Рекса пройняло ведмедеве лихо, бо сів він на хвіст і заговорив:

«Хіба нема в тебе чуття доріг, що біжать на вітцівщину? Мене колись малим цигани вкрали й за Дністер завезли. А я втік... тиждень винюхував дорогу додому й таки знайшов її».

«Бо ти, хоч і пес, але маєш свій дім, запахи рідної хати жили в тобі і вказували дорогу. Я ж не пам'ятаю, як пахне гавра моєї мами».

«Ов, то вже біда»,— погоджувався Рекс.

Опришковою бідою гризся і Михасько: то планував відвезти ведмедя у Карпати поїздом, то думав відпровадити пішки. Однак тут же мусив плани перекреслювати, бо Карпати великі, хіба знайдеш посеред гір гавру Опришкової мами. Мабуть, тільки тепер хлопець осягнув дно

Опришкового лиха, уявив себе на його місці і жажнувся уявної чужої чужениці, з якої нема стежки до мами і тата.

«Що тепер робити будеш, Опришку?»

«Гадаєш, знаю? Хоч бери та втопись»,— відповів ведмідь.

«То, може, повернешся у Залізну Пастку?»

«Туди нема вороття»,— Рудий крутнув головою.

«Що ж тоді?..»

«Порадь... І таки повинен порадити, Михаську, бо ти людський син, отже, й на тобі лежить вина, що мене колись забрано людьми з маминої гаври».

«Залишайся зі мною,— запропонував Опришкові.— Будеш пасти з нами колгоспну череду. Рекс постарів, дідо Онопрій ослаб на ноги. Помічник якраз нам потрібний. Правда, Рекс?»

Рекс спершу й не второпав, про що Михасько говорить. Що, що, Михасько вербує ведмедя у підпасичі? Смішно... і гірко, бо це означає, що Рексова служба доходить до кінця. А ще гіркіше, що Рекс не здасть посаду побратимовіпсові, а якомусь рудому прибулді.

«Мене це не обходить, Михаську. У мене окраєць часу лишився, не вистачить його й на нашійник»,— відповів байдуже Рекс. Байдужістю пес маскувався, а насправді він тільки тепер зрозумів, яка люба й потрібна була йому робота на пастівнику. Тоскно зробилося від думки, що скоро настане пора, коли його залишать у селі, й він уже ніколи не побачить пасовища... тепер ця пора наблизиться скоріше, нагодився-бо ведмідь.

«А що означає «пасти череду»? — поцікавився Рудий Опришок.— Чи втямлю?»

«Втямиш,— сказав Михасько.— Робота наша не складна. Рекс тебе трохи підучить, та й я поможу. Іншого виходу, Опришку, нема. Якщо хочеш їсти, мусиш щось робити. Такий закон серед людей».

«Най буде,— зітхнув Опришок.— Спробую».

«Ось і гаразд,— повеселів Михасько.— Зараз я з дідом Онопрієм поговорю, він на пасовищі старший».

Мушу тут признатися, що дідо Онопрій Михаськову злітю не схвалив, бо де це бачено, в якому колгоспі практиковано тримати ведмедя біля громадської худоби. На дідовому боці була правда, однак Михасько затявся і доводив, що ведмедів і на мотоциклах учать їздити, і під гармонію танцювати, отже, й на пастуха невелика штука Опришка вивчити, тим більше що ведмідь чемний і тямкуватий.

І таки вмовив Онопрія.

Пополудні почалася наука. Давалася вона Опришкові легко: корови, зобачивши нового пастуха, трималися купно, на шкоду навіть оком не кидали. Михасько хвалив Опришка.

Рекса мучила заздрість.

«Нема на світі справедливості,— думав він.— Не встиг ведмедюга два-три рази корівчину завернути, а вже його по хребту попліскують. А я, бувало, тижнями не чув доброго слова. Скоро, мабуть, зовсім мене не будуть брати до уваги. Куди ж... ведмідь сильний, ведмідь тямкуватий, ведмідь дисципліну на пасовищі заводить... нібито дисципліна на страху тримається».

Рекс недаремно прожив свій вік між людьми, дещо від них перейняв. Надвечір'ям, вибравши принагідну хвилину, почав з Опришком бесіду:

«Виджу, припала тобі до вподоби служба на пасовищі».

«Мус великий чоловік. Так любив говорити дідко Конопелька із Залізної Пастки»,— відповів Опришок.

«Може, твій Конопелька й розумний чоловік, але... не випадає, гадаю, ведмедеві переходити на собачий харч».

«Ти ж бо цей харч їси».

«Я — це зовсім інша річ. Я пес, мені в метриці записано слугувати людині,— хитрував собака. Ніколи перед ніким не хитрував, а сьогодні спробував.— Ти ж бо ведмідь, можна сказати — цар над звіриною, не пасує цареві бігати за коров'ячим хвостом. Ще маєш щастя, пане Опришку, що родичі твої не бачать свого кривняка на пасовищі. Сміху було б — у мішок не забрав би»,— кував Рекс залізо поки гаряче.

«Але ж Михасько казав... Михасько добрий. Пощо б йому мене принижувати? Хто хоче їсти — той мусить працювати»,— несміливо відбивався Опришок.

Рексові починала подобатися бесіда: ведмідь наївний, мов цуценя, світ для нього — комора таємниць. Хто знає, може, ця бесіда не тільки порятує Рексів престиж на пастівнику, а й допоможе в чомусь ведмедеві.

«Робота, добродію Опришку, буває різна: одна приносить задоволення, інша — огиду. А худобу завертати — це собачий обов'язок, наш... Так заведено справіку. Повір, навіть деякі пси на пастівнику не витримують».

Рекс помічав: його слова сіються на м'який ґрунт, збуджують у ведмедя думку, непокоять, бунтують проти собачого задоволення життям.

А хіба він, Рекс, колись не бунтував? Ех...

І вже скаржився, жалів самого себе:

«Влітку на пастівнику — півбиди, якщо не зважати на спеку, комарів та біганину за коровами від ранку до ночі. Коли ж наступить осінь — тоді ціла біда: студінь, дощі, мокляки... зуб на зуб не потрапить. Брр...»

«Лякаєш мене? — посміхався стривожений Опришок. — Михасько не може жадати для мене такого життя».

«Михасько, може, і не жадає, але так воно виходить. Я теж не скаржуся на діда Онопрія, але поглянь-но, на кого я схожий. Опудало, а не пес. Таке й тебе чекає. Ось згадаєш колись Рекса».

«Чого ж тоді Михасько приставив мене до корів?»

«Бо ти, добродію, на ніщо інше не здатний, — сухо відповів Рекс. — Йому що... Він, певно, гадає, що чинить для тебе добро, як гадали й ті, котрі винесли тебе, малого, із карпатських нетрів. Люди своє добро приміряють до нас, часом їхнє добро обертається для нас лихом».

«Звідки ти про це знаєш, Рекс?»

«Я багато бачив... довго живу».

Рекс здавався Опришкові мудрецем, змученим дідом, на якому шерсть висіла клаптями... вуха його зів'яли, як скошені лопухи, вибите око сльозилося сукровицею.

Фе! Млість розбирала Опришка. Відвернувся.

«Ну-ну, добродію Опришку, не крути носом, надивляйся на мене, бо я люстерко, в якому видно й твою старість. І поволеньки звикай».

Казав ці слова гнівно й трохи навіть урочисто.

Опришок думав, що варто б на собацюру крикнути або ж тупнути лапою, щоб забрався звідси під три чорти, та чомусь не зважився, а може, Рекс заворожив його отим віщим словом «звикай». А хіба можна звикнути, погодитися з днем завтрашнім, котрий не обіцяє радості. День завтрашній обіцяє пильнування корів на пасовищі, і післязавтра — пильнування, і через рік — пильнування. Жах... Ні тобі провітку, ні втіхи. І так до скону, до того часу, поки ребра твої не здаватимуться обручами, на які напнули шкіру. Ні, ні. Ще вчора Опришок про це не мав і гадки, жив якимись дрібницями, жив, як жилося, а сьогодні...

«Слухайте, Рекс, — Опришок пройнявся до старого пса пошаною. — Ви не пробували бунтувати, ну... якось переінакшити свою долю?»

«Ні,— хитнув вухами собака.— Я тобі вже казав, що нам слугування людині записано на роду. Про ведмедів цього не скажеш: вони вольнії. Люди, правда, навіть мудріші з них, цього не розуміють, вони хотіли б, щоб лані годували молоком їхніх дитинчат, щоб ворони несли курячі яйця, щоб ведмеді стерегли на пасовищах бичків. Люди у своєму хотінні не відають меж».

Рексове казання прибило ведмедя до землі, він лежав ще більш розгубленим і замотеличеним, ніж тоді, коли перішив його батогом завгосп Гарасим.

Ледве вичавив з себе:

«Що ж мені робити?»

Рекс думав. Врешті заговорив:

«Як звір звірові скажу: перед тобою стеляться три дороги. Перша дорога — це та, яка повела б тебе на вітцівщину, де б ти жив, як усі ведмеді. Другий путівець поведе тебе до людей. Серед них нічого не знайдеш, більше втратиш, бо ти еси ведмідь — звір дикий. А третя... На третю, коли б я був молодим і вільним, з радістю ступив би. Ще й дотепер каюся, що не послухав свого приятеля Сірка. Був такий... Він підбивав мене: «Утечемо, брате у ліс і станемо розбійниками. Не будемо знати ланцюгів, людських штурханів, будемо жити, як нам заманеться». А я, дурний, злякався. Сірко згуртував навколо себе ще двох-трьох волоцюг, довго вони промишляли розбійницьким ремеслом, поки єгері їх не вбили».

«Я, мабуть, не міг би стати розбійником,— приміряв Опришок свою долю до чужої.— Та й якого біса вполюєш у цьому Лісі?»

«Полювати є що, тільки злість треба мати».

«А коли єгері... теє... тебе вполюють? Піх-пах... Га?»

«Ліпше смерть на волі, ніж колінкування у неволі,— випалив Рекс. Пробудився у ньому дух диких предків.— Втім, я тебе, добродію Опришку, не намовляю. Як собі хочеш... Коли кістку боїшся втратити, то бігай на здоров'я за Михаськом».

Опришка Ліс не вабив, він уже встиг вкусити від його щедрот, але й Михаськова кістка не віщувала добра. Ведмідь стояв на перепутті... ведмідь шукав виходу з кута... шукав і не знаходив. Три дороги лежали перед ним: підеш направо — до мети не дійдеш, наліво звернеш — залишать тобі люди лише ведмежу шкіру, просто підеш... підеш... підеш...

«Піду таки в Ліс»,— вирішив остаточно.

Михасько про його рішення ще не знав і здалека покрикував на нього:

— Гей, Опришку, чому корів не стережеш?!

«Бо не хочу! — заревів ведмідь. — Я тобі, Михаську, не Рекс».

І почвалав до Лісу, не оглядаючись.

Вранішнє сонце встромило золоту соломинку в Опришкову ніздрю, лоскотало: «Вставай, мовляв, сплюху». Він смачно чхнув, протер лапою праве око, потім ліве й скрушно зітхнув. Він сів по-заячому на хвіст і, ще сонно лупаючи очиськами, озирався навкруг. «Власне, я нічого не маю супроти чергової казки, біс з нею, якщо її конче треба, то хай буде, — міркував Рудий Опришок, позіхаючи й лїниво подригуючи ногами, що мало би означати вранішню зарядку. — Лихо в іншому... лихо моє в тому, що разом із казкою починається новий день, а я голодний як вовк. О-о, чуєте, як кишки марша грають».

Важко сказати, до кого саме звертався ведмідь із своїми жалями цієї вранішньої пори, бо навколо нікого не було, хто б міг його вислухати. Птаство, що досі дримало на пагіллі дерев, раптом, скоряючись помахові сонячного смичка, почало виспівувати свої октави і хорали; усяка дрібна звірина шугнула в нірки й розщелини старих пнів, щоб виспатися після нічного полювання; дерева... О господи, хіба оці дерев'яні боввани, що звуться дубами, липами, знають, що то значить, коли в череві ведмедя кишки грають марша? «Найліпше було б, — міркував Опришок, — коли б заснути знову... проспати день... ніч... знову день... бо коли спиш — їсти не хочеш». Він навіть пробував згорнутися у калач, заплющив очі, якусь хвилину-другу лежав нерухомо, очікуючи сну... але сном поблизу й не пахло, сон ходив собі десь поза кущами, як сторожкий олень. Опришок подумки кликав його, просив вернутися, це була марна робота, бо сон боявся галасливого птаства і ясного дня. Боявся, мабуть, росяних краплин, що дзвінко, начебто їх вилили із скла, падали з густого листя і розбивалися поміж травами. Крапельний дзвін драгував ведмедя, у ньому ярився гнів, врешті-решт схопився на ноги й почав ламати із злості корчі, трусити деревами. Він готов був викорчувати, сплюндрувати увесь Ліс, аби тільки втишити росяний передзвін.

Утомився. Фу-у.

Беркицьнувся горічеревом на леговище і, відсапуючись, ловив очима поміж гіллям проталини чистого неба. Безмірна їхня синява глибина заспокоювала. Він подумав, що небо,

сонячні промені, дерева, кущі, птаство і навіть передзвін роси — усе це називається волею. І все це твоє... і нічیه... хочеш — досягни собі окраєць неба... хочеш — побався сонячним промінням... хочеш — витолоч на січку лісові трави або ж розсівай на бризки росу — ніхто тобі не заборонить. Тут нема вуйка Гарасима з його батогом, нема корів, яких треба пасти разом із спаршивілим Рексом... нема взагалі ніяких обов'язків і відповідальності, тут нема навіть страху. Щоправда, тієї першої ночі, коли вирвався із Залізної Пастки, він нахапався дрижаків, ще й нині соромно, що боявся першого-ліпшого спорохнявілого пня. Сьогодні Рудий Опришок розуміє, що в Лісі нема кого боятися, він пан над панами, волостелин над Волею, біда тільки, що ніхто не згодався порозкидувати на Волі попід куццями шматки м'яса.

При згадці про їжу пащека вмить наповнилася слиною, і Воля без їжі втратила свою звабу, здрибніла, тепер вона важила вдвоє менше, ніж якась недогрижена в Залізній Пастці костомаха. Це було для Рудого Опришка трохи дивним і... ганебним, іншого разу, може, він не повірив би, що здатний проміняти Волю на недогрижену кістку, тепер же про ніщо інше, окрім кістки, думати не міг. Можна б, звичайно, піти в малинник і кинути на зуб якусь там ягоду... але кисла ягода не їжа, лише оскому наб'єш.

ТЬфу!

Опришок сердито сплюнув. Новий день, як бачимо, починався не вельми весело. Найгірше, що ведмідь не знав, як біді зарадити. Якби тут був Михасько... Михасько порадив би. Або бодай Гарасим... Люди порадили б, як рятуватися від голоду... люди на всяку хворобу мають лік. Ось хоч би взяти, приміром, того ж ненависного вуйка Гарасима. Той, будучи інколи в доброму гуморі, любив поварнякати з ведмедем:

— Хоч ти, Опришку, й німа звірина, але я тебе якраз за це люблю: що б я тобі не говорив, а ти слухаєш і мовчиш. Я тобі навіть не боюся признатися, що поряд із сріблястими лисичками та всякою іншою державною живністю набирають сальця також мої кабанчики. Це ніби і не злочин, держава від цього не збідніє... і водночас — це злочин. Деколи аж свербить язик похвалитися кумові Юркові чи там Іванові, що я теж не ликом шитий і теж «умію жити». Це, щоб знав, Опришку, така вже людська слабкість не втримати язика за зубами. А я таки язика прикушую, бо нині скажеш кумові, а завтра тебе покличуть до прокурора. Тобі одному

признаюся... і маю від цього задоволення: і сверблячку втолюю, і певний, що далі не рознесеться. Це одне. А друге... Ти, мабуть, помітив, що я завше мугикаю собі під ніс якусь співанку. Люди думають, що вуйко Гарасим співає від веселого життя, а я тобі мов на сповіді, признаюся, що співанка допомагає чоловікові забути всілякі страхи... ну, приміром, несподівану ревізію або якусь іншу халепу. Е, Опришку, не дурний вигадав співанку.

«То, може, й собі спробувати заспівати, га? — роздумував Опришок. — Може, співанка й від голоду помагає?»

Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться, бо як не напружував Опришок пам'ять, як не мурликав, а жодної ведмежої співанки пригадати не міг. Він узагалі не був певний, чи існують ведмежі співанки. Можливо, що десь там у Карпатах, де блукають його родичі, вони і є... співанки про бої між ведмежами-самітниками, співанки про пахучий мед диких бджіл, співанки материнські, коліскові... Ця остання, коліскова, довго жила в Опришковому серці, поки врешті не забув і її.

«То, може, замурликати людських співанок, перейнятих від вуйка Гарасима? Спробую:

У горах Карпатах ой там би я жив.
З гори на долину усе би-м ся дивив.
Там пташки співають...

Ні, ця, що про пташки, не допоможе, треба веселішої:

Ой кувала зозуленька, сіла на кошару,
Подаруй ми перстенину, молодий вівчарю...

Рудий Опришок ще й притупнув лапою, бо так любив притупувати вуйко Гарасим, і тепер ведмідь набув упевненості, що голод від нього відступить.

Чи ти, Йванку, з коня впав, чи ти, Йванку, впився.
Чи ти, Йванку, в миленької чарів наживився...

Рудий Опришок замовк, надслуховуючи, як буде з нього виходити, мов злий дух, пан-голод. Йому навіть причулося, що десь тріснула гілка... десь зашелестіло в кущах... десь протупотіли кроки, і він на radoшах аж підскочив... підскочив і упав, підкошений судомою у животі.

«Їссст-и-и-и-и!!!» — заревів.

Ні, не допомагали Гарасимові співанки, недобрі, видно, ці співанки, треба б інакших співати, тих, котрі знає Михасько.

«Михаську-у-у-у-у».

Опришок сидів і плакав.

Михасько, щоправда, першого дня бігав по Лісі і волав Опришка, просив вернутися, але той, притаївшись у рівчаку, не відзивався. Ведмідь мав на хлопця жаль, що той привніяв його до паршивого Рекса. Сьогодні, коли жаль минувся, сплив сльозами, Опришок почав леліяти думку, що, мовляв, знехтую, потолочу ведмежу гордість, піду до Михаська й перепрошу його: так і так, Михаську, вибач, голод жартів не любить, буду пасти не те що корів, а й бородатих кіз, лише дай їсти.

Ведмідь скочив на задні лапи. Він уже був готовий бігти на пастівник... і такі почвалав би, коли б у цю хвилину ранковий легіт не доніс до нього знайомого людського запаху, змішаного з ароматом хліба, молока і сала. Опришок аж очі заплющив, уявляючи, як би то він смачно поснідав куснем хліба... а коли б той хлібець та ще запити молоком!

Облизнувся Опришок.

Смачні запахи мотеличили голову, збурювали кров, він уже й не пам'ятав, як навпростець, мов жива торпеда, метнувся через корчі, пні й рови на стежку, якою ходили люди. Сподівався, щоправда, що то Михасько навмисне дразнить його їстівним... а якщо не Михасько, то мусить це бути якась з жінок, що працює у Залізній Пастці, а вона теж не поскупиться, як раніше не скупилася ні одна з них.

Та стежкою тим часом прямувала незнайома жінка. Була присадкувата, дебела, в одній руці тримала сапу, в другій — несла кошик, звідки якраз і випахчувались смачні зваби.

Правду кажучи, Опришок, помітивши сапу, трішки протверезів, бо всяка палиця, а до того ще й окована залізом, може спричинити біль, та вибору не мав. Він вишугнув із куців і перехильцем почвалав назустріч жінці. Ні, він зовсім не мав грізного вигляду, бо й не гадав робити жінці зло, свої добрі наміри виказував через привітну усмішку, очі його блимали по-жебрацьки запопадливо. Мовляв, жіночко-зозулько, бігме, я тебе й пазурцем не зачеплю, я не якийсь там Гарасим з батогом, я тільки хочу попросити в тебе скибку хліба... таку малесеньку-малесеньку скибочку.

А жінка, здибавшись на стежці з ведмедем, скрикнула, сплеснула долонями і впала у траву, обхопивши голову руками.

Про сапу і кошик, звісно, забула. Вони лежали сиротливо на обочині, й Опришок довго не зважувався підступити до них.

«Оце тобі ситуація, — бурмотів. — Злякалася... мене злякалася, ніби я розбишака дикий чи що? — Він тицяв їй носом у потилицю і пробував обережно перевернути жінку горілиць; вона трималася землі міцно, немовби примерзла. — Бач, удає, що вмерла. Десь, певно, чула, що ведмеді мерців не рушають. Смішна... я ж бо бачу, що хитруєш. Ну-ну, вставай, не грай дурня. Не такі ведмеді страшні, як їх малюють. Я ось, наприклад, лише хотів попросити в тебе скибку хліба», — і він кинув оком на звабливий кошик.

Жінка не обзивалася.

Що говорити, поснідав наш Опришок не гірше, ніж зробив би це в районному ресторані: з'їв кусень хліба, схрупував два яйця і шматок сала, на десерт випив пляшку молока. Смакота ж... Снідав він не кваплячись, статечно, мовби аж розкошував кожним ковтком. Йому й на гадку не спадало, що чинить злодійство... гріха за душею не відчував і докору сумління теж. Воно, звичайно, тее... здалось би залишити якусь там крихту й жінці, але... жінка з голоду не вмере, у неї вдома повна комора сала, інакше б не лежала мовчки. Ну й лежи на здоров'ячко.

Опришок після трапези витер морду, кинув у кошик порожню пляшку й почвалав у кущі. Тут мусив озирнутися, бо жінка вже стояла на ногах, розмахувала грізно сапою і пащекувала на чім світ стоїть: «Ах ти, сякий-такий злодюго, вороже рудий, чорте кривоногий, я буду не я, якщо не знайду на тебе управи». Йому ж би огризнутись й жінка напевно замовкла б, але не посмів, бо вона таки мала рацію. Цур їй, покричить та й перестане.

Так, зрештою, і сталося. Жіночий язик притупився, і вона пішла своєю дорогою. А ведмідь, прислонившись спиною до дуба, мурликав, що Воля, людоньки добрі, коли в тебе напханий живіт, просто-таки мальована красуня, і коли б він зопалу подався до Михаська, то до кінця ніколи не осягнув би краси своєї Волі, не сидів би, як оце тепер, у холодку під дубом, а з висолопленим язиком бігав би по пастівнику, завертаючи із шкоди колгоспну худобу. Фе-е... Рудий крутнув головою, уявляючи себе пастухом, і хвалив свою ведмежу розсудливість: «Ось що то значить сім разів відміряти, а один раз відрізати. Цією стежкою завжди ходять люди... отже, буде в мене завжди свіжий харч. Просто й розумно».

Він весело поглипував на Стежку, хотів було вголос назвати її годувальницею або ж мамою рідною, слово, однак, не злетіло з язика, бо... бо на стежці появився вуйко Гарасим. Ведмідь сторопів від несподіванки. Він міг сподіватися тут будь-кого, лише не Завгоспа із Залізної Пастки. Опришок ледве стримався, щоб не чкурнути в гушавник, мовляв, цьому батіжникові ліпше на очі не потрапляти... а ще ліпше припишкнути й перечекати, поки він пройде.

Гарасим дибав Стежкою поважно, мугикаючи під ніс співанку, на боки не озирався, і здавалося, що єдиною його турботою було не випустити з-під руки витертий портфель. Опришок не від сьогодні знав цю торбину, в кращі часи вуйко Гарасим частував з неї цукром, це, правда, діялося давно, дуже давно, тепер у це й не віриться. І таки не повірив би Опришок у те далеке частування, якби не запам'ятав солодкий, майже медовий смак цукру.

Так, було колись...

Ой було...

А якби... якби й сьогодні спробувати, чи випадком цукор не став гірким, га? Свят-свят, ти що, Опришку, здурів, вуйко Гарасим — не жінка страхопудна, дивися-но: у нього плечі, як двері, а кулаки, як довбні. Поцупить за загривок — не вирвешся. А потім — батогом, батогом.

Бр-р...

Недавній пекучий біль кольнув у серце, й Опришок поник, знітився, відчуваючи, як страх, немов мотуззям, спутує лапи. Вуйко Гарасим, мабуть, ніколи не дізнався б про ведмеже чатування, коли б Опришок, подзвонюючи зубами й знову переживаючи Вуйкові побої, мимоволі не пригадав той мент, прояснілу ту хвилину пам'ятного ранку, коли доведений до відчаю болем, забувши про покору, виховану в нього змалку, звівся на задні лапи й показав напасникові зуби. Опришок тоді вперше побачив, що й він здатний наганяти страх.

А якщо здатний, то чому б і сьогодні трохи не полякати Завгоспа Залізної Пастки... полякати, попом'яти за давній біль боки й показати, що Рудий Опришок живе на Волі, як пан... живе і обходиться без смердючої конятини.

Ех, будь, що буде...

«Почекай, поче... А якщо Гарасим на цей раз не злякається, а якщо тримає напготові ніж або якусь іншу залізку, то що тоді? Від Завгоспа всього сподівайся, підступний він, хитрий. То хай тюпає собі на роботу, бог з ним, з Гарасимом? Ліпше його не чіпати. Але знов же — що

значить не чіпати? В його торбі є цукор, це точно. Ну й до цукру теж. Та й, чуєте, люди добрі, ведмідь я, а чи помело, повинен я колись сміливість гартувати».

Це справді видався для Опришка неабиякий екзамен. Найлегше б було махнути на Гарасима лапою і вдати, що не помітив його на стежці. Але Опришок підсвідомо зметукував, що коли сьогодні махне лапою, то завтра перестане себе поважати. «Це означатиме, що боюся Гарасима... що я не знайшов у собі сили довести батіжникові: видиш, я не облізлий Рекс, який скапцанів на людській роботі, я, Вуйку, ведмідь і мусиш з цим рахуватися».

Підбадьорившись, ведмідь схопився з місця. Ноги, щоправда, мліли й підгиналися, у колінах тремтів за давненький страх... Опришок ще не знав, що страх такий живучий. За давній страх перед батою він лютився на себе; злість додала ногам пружності, ведмідь коротко, по-бойовому рикнув і прискорив крок. Наш Гарасим іще не розкинув умом, як йому повестися — бо ж можна взяти ноги на плечі, але й можна розіграти, як по-писаному, радісну зустріч: мовляв, здоров був, Опришку, сто літ тебе не видів-єм, коли ж ведмідь уже був тут як тут. Мав сьогодні Гарасим дрібку щастя, Опришок не відразу почав зводити порахунки, кілька хвилин тупцював нерішуче, роздумуючи, що, власне, повинен учинити із Завгоспом: а чи обняти його, чи за комір узяти, а чи вихопити з-під руки торбу й чкурнути в Ліс. Тугодум був Рудий Опришок. Цих лічених хвилин Гарасимові якраз вистачило, щоб вичитати з Опришкових очей свою долю... вичитав і жажнувся... і змалів, змиршавів, безброве квадратне обличчя пополотніло. Ще щастя, що скористався з Опришкової замінки й непомітно почав задкувати.

— Ти що... ти що, Опришку? — ледве ворухнув задерж'янілим язиком. — Та я тобі... пам'ятаєш... за тата рідного був... хіба не впізнаєш Гарасима?

Аж тепер, зблизька дивлячись у вічі людському страхові, Опришко відчув, що переступив незриму межу, яка стояла між ним, звіром, і людиною. Від цього було трохи жажно, лякала ведмедея несподівана розкованість, в якій начебто все дозволено. В нього мовби вирости крила, він мовби випив відро ясної ясності, яка дала йому горду силу й незалежність від людини. Бо хіба, чуєте, годиться ведмедеві коритися цьому боягузові, котрий навіть не спроможний втікати, а не те, що оборонитися. Опришкові кортіло сплюнути, зникла охота мститися за колишні кривди... хіба що варто поглузувати з Гарасима.

«Ліпше-но, чоловіче, давай сюди торбу й чимдуж біжи прати свої штани, бо, бачу, мокрі,— поблискував ведмідь білими зубами. Білі зуби заворожували Гарасима, він не розумів ведмежих жартів.

— Гвалт, рятуйте! — вереснув пронизливо Завгосп. Крутнувся на одній нозі й стрілою шугнув у кущі.

«Покричи, покричи трошки,— посміхався Опришок, кинувшись за Гарасимом у погоню.— Це тобі не зашкодить... та й мені не завадить побігати. Михасько якось говорив, що біг зміцнює здоров'я».

Опришок, якщо чесно признатися, не дуже дбав, щоб конче впіймати Завгоспа, хоч міг це зробити в два-три скоки. Думав: «Побігаю за тобою про людське око, вимуштую, як сфрейтор рекрута, напущу страху. Ну, а якщо твій казанок на плечах варить, то ніби ненароком загуби свій портфель. Чуєш-но, я мовлю, щоб ти «загубив» портфель... коли б загубив, то й зовсім дам собі спокій».

Гарасим на біду чи не пам'ятав про свою торбу, чи й у скруту давалася взнаки скупота, але торби своєї не кидав.

Навіть коли здогадався рятуватися від ведмеда на дереві, то й тоді потяг угору портфель. Вхопив ручку в зуби й гайда.

— Ну, слава тобі господи,— Гарасим зручно осідлав грубезну гілляку, почувався в безпеці.

«Ей мой, Вуйку,— казав весело ведмідь, сідаючи під дубом на Гарасимів капелюх,— заскоро правиш службу божу за врятування. Вистава ще не скінчилася». Ведмедя розбирав сміх. Та й як тут не луснеш від реготу, коли сидиш собі, як у гнізді, у Завгосповому капелюсі й тобі перед очима миготять щойно бачені картини: як вуйко Гарасим лізе на дуба... як пагілля смикає його за чуприну... як тріщать на товстому заді штани... як приземлялися, мов підстрелені ворони, слідом за капелюхом Вуйкові сандалії.

Ну, чистий тобі цирк.

— А-а, ревеш, бо не дістанеш? — подав зверху голос вуйко Гарасим.— На, волоцюго, викуси, на,— тицяв з-поміж гілля кручені дулі.

«Мой, хло',— огнувся ведмідь,— ти мені фіги не сучи, бо руку відкушу. Хіба-с забув, що я нівроку гаразд умію вилізти на дуба. Ліпше-но жбурни звідти торбу — і будемо квити».

— Ха, не до шмиги мої дулі? — вуйко Гарасим баламкав на гілляці ногами.— Почекай, ще й кулі скуштуєш. Сам виллю... сам з тебе шкуру зніму й буду об неї чоботи витирати.

«Гарасимцю, стули писок, бо буде тобі зле!»

Гарасим ведмежого ультиматуму не розумів, але коли б і зрозумів, то однаково не сповнив би. Замість портфеля жбурнув в Опришка сухою ломакою.

«То ти такий?! — гаркнув Опришок.— Я до тебе людському, а ти...» — І, довго не роздумуючи, кинувся й собі на дуба.

— Гей, рятуйте!!! — зарепетував Гарасим.

«Кричи, вуйку Гарасиме, не кричи, це тобі не допоможе,— казав ведмідь, вхопившись за першу гілляку.— Сказано, що відніму торбу».

Якби Гарасим ухитрився уникнути ведмежої лапи поміж гіллям і прудко спуститися вниз, то, може, наша казка мала б інший кінець. А він, утративши глузд, перся вгору і вгору, ведмідь — за ним. Обидва небораки сопіли, кряхтіли, згадували чорта і бога, обидва кожної хвилини ризикували зірватися вниз. Лише на самій вершині, яка гнулася в каблук і потріскувала, Гарасим зрозумів, що настала його смертна година.

— Ну, ведмедюку, ну, доста,— дзвонив зубами.— Бігме, каюся, що бив тебе. Зарікаюся, чуєш, поки жити буду: не торкнуся ні батога, ні кістички, ні палиці. Коли ж торкнуся — хай мені рука всохне по лікоть.

«Ага, почав, Вуйку, проситися? — Опришок задоволено покліпував очима, зиркаючи на Завгоспа знизу.— Думаєш, так я тобі й повірив. Знаю тебе, не вчорашній. Ось сидиш на вершку, який гнеться і може ось-ось зламатися, а торбини свої не кидаєш. Скупердюга».

Важко стверджувати, знаючи Гарасимів характер, що він із власної ініціативи розпрощався з портфелем. Але досить того, що портфель пофуркотів додолу, видно, Гарасим випустив його ненароком. Рудий Опришок тільки цього й чекав. Він спокійно спустився на землю, обнюхав портфель з усіх боків і, підчепивши його зубами за ручку, неквапом пішов у гушавину. Через півгодини, поласувавши цукром, смачно похропував, уткнувшись носом у картку з шкільного зошита, на якій Гарасимовими кривульками було виведено:

«Прохані! до райспоживспілки.»

Оцим звідомляю Вас, товаришу голова, що при незвісних обставинах утік із звіроферми, званої серед людей «Залізною Пасткою», ведмідь на ймення Рудий Опришок. Звір це сильний і страшний, а через те небезпечний для нашої кооперації. Прошу прийняти заходи вилоть аж до розстрілу втікача...»

Одного ясного-ясного дня Рудий Опришок лежав у малиннику, нагинав галузки і зривав ягоди. Робив це він абияк, бо голодним не був. Малиною він заїдав черговий сніданок, добутий грабунком на Лісовій Стежці. Цього тижня Опришок залишався у малиннику ночувати й днювати, бо лінки було дибати до леговища, до того ж поряд жебонів потічок: наковтаєшся малини, зап'єш її водичкою, перекинешся на бік і спиш. Що можна кращого жадати?

Безжурне життя починало карбувати свої сліди: на загривку в Рудого відклався жирок, у лапах — лінива статечність, а в погляді — пиха. Тепер, коли перестрївав на Стежці жінку або ж чоловіка з клунком чи кошиком, то вже не мучився докорами сумління, а на його морді ніхто б і в окулярах не вчитав зняковілої доброї усмішки, як це було в перші дні. Навпаки, ведмідь витоптував на Стежку гордо й самовпевнено, а коли ж знаходив у вузлику не дуже смачний сніданок, то шматував хустину на китайку, топтав і грізно ревів. Про те, щоб покласти назад у кошик пляшку з-під молока, й мови не могло бути.

Словом, псувався у Рудого Опришка характер.

Годі виворожити, чим скінчилося б Опришкове розбишачтво на Лісовій Стежці, якби не знайшов його Михасько. Хлопець на цей раз не нипав корчами, не горланив на увесь Ліс, на Опришків слід натрапив відразу, та ведмідь і не пробував його маскувати. Щоправда, він здалеку почув людську ходу, нагострив було пильно вухо, потім пригадав, що нема йому кого і чого тут боятися — тут усі повинні перед ним тремтіти — і далі ласував малиною. Поява Михаська його втішила, він заледве не схопився на ноги, щоб привітати хлопця і потертися боком об нього, як це любив робити колись. Однак в останню хвилину схаменувся, оте давнє «колись» минулося, як учорашня роса, тепер він не потребує хлоп'ячих пестоців, гостинців і навіть доброго слова. Обійдеться. Лісова Стежка дарує йому харч, Струмок — чисту воду, моху для м'якого леговища теж навколо вистачає... а без доброго слова, хе-хе-хе, у Лісі якось проживемо.

Михасько присів на пеньок, простягнув Опришкові руку. «Здоров, приятелю»,— сказав. У голосі співала радісна струна.

«Здоров, здоров»,— пробурмотів Опришок, ліниво подаючи лапу.

«Погано, бачу, маєшся,— мовив Михасько.— Скоро очі смальцем затягне».

«Ха, а ти як гадав. Живу — не бідую, хліба не купую».

«О, певно, нащо купувати. Ти хлібець грабуєш».

«Хіба не ти казав: усякий промишляє, як може».

«Казав, але з чого ти взяв, що я намовляв до розбишництва».

«Обставини змусили,— пробував вигородитися ведмідь.— Голод...»

«Поміж людьми, Опришку, панує закон: хто не працює, той не їсть»,— пригадав Михасько почуту в школі фразу.

«Можливо, для людей цей суворий закон справедливий... але для ведмедів — сумніваюся. У ведмедів свій закон. І має бути закон, як повинні жити ведмеді серед людей». — То була бородата проблема, яку Опришок пробував розкусити ще тоді, коли був відгороджений від світу дротяною сіткою Залізної Пастки. В останні тижні, щоправда, давня заковика потроху почала забуватися, бо жив одним днем, і це його задовольняло. Він навіть занехаяв свою мрію про Карпати... Карпати віддалилися, розпливлися у синій імлі, як нереальне видиво. Михаськова ж бесіда роз'ятрювала присохлу рану, безжурне життя одним днем блідло на очах, втрачало райдужні кольори і нагадувало лет метелика... метеликові відміряно літати з ранку до вечора; його, Опришкове, гараздвання теж коротке: рано чи пізно, а треба буде починати життя інакше. Та тільки як починати, де... Ведмідь крутив головою, мовби відмахувався від надокучливих думок... найкраще було б взагалі нічим не морочити голову й жити собі, й підскакувати, як дотепер підскакував... а потім буде видно. Тепер Опришок був схожий на сплюха, що, визирнувши з-під ковдри й ковтнувши морозяного духу, чимдуж накрився з головою, ніби таким способом можна продовжити ніч. Коли б не Михасько, то Опришкові, може, і вдалося б повернутись у безтурботне існування, та хлопець безжально здирав з нього ковдру.

«Я теж не уявляю, Опришку, що повинні робити ведмеді між людьми. Зате переконаний: те, що ти чиниш, похвали не заслуговує».

«Я до нічого лапою не торкнувся... нікому крапельки крові не спустив»,— виправдовувався Опришок. Про гру з вуйком Гарасимом, звичайно, промовчав.

«Усе одно твої наскоки на Лісову Стежку нагнали на людей страху. Села довкола переполошені. Матері лякають тобою дітлахів. І може статися, що якоїсь днини тебе обступлять люди з рушницями... а мисливські рушніці не рівня пукавці діда Конопельки: у кожному дулі сидить смерть».

Ведмідь моргав очима, язик йому затерп. Він мимоволі пригадав розповідь Рекса про того Сірка, що вільно гуляв по навкружних лісах, поки... поки люди не зробили на нього облаву.

«А коли я втечу?» — ведмідь сподівався на рятунок.

«Куди? Втечеш нині, не минеш кулі завтра або ж після-завтра», — Михасько осудив ведмедея сурово, і тому Опришок не впізнавав приятеля, він мимохить запідозрив, чи не підіслав Михаська з погрозами вуйко Гарасим.

«Я сам прийшов, — розвіяв ведмедеве підозріння Михасько. — Коли ж говорю неприємні речі... коли я жорсткий... то це від жадання допомогти тобі».

«Що ж я маю діяти, Михаську? — журився ведмідь. — І так кепсько, і так зле». — Йому було шкода лісової Волі, але й не міг не рахуватися з навислою небезпекою.

Михасько по довгій задумі сказав:

«Вертайся».

«Куди? Пасти корів?» — жалібно простогнав ведмідь.

«Ні, вертайся до Залізної Пастки».

Ведмідь запротестував:

«Нізащо».

«Вуйка Гарасима боїшся?»

«І його...»

«Він давно забув про ту... пригоду».

«Коби лише та одна. Недавно я бігав за ним поміж кущами, поки Вуйко не видряпався на дуба».

«І ти за ним?» — блиснули весело Михаськові очі.

«І я за ним, — сумно підтакнув ведмідь. — Дуже вже солодким цукром пахла його торбина. Торба, отже, винна...»

«А щоб тобі горц на сторч, — згадав Михасько Мамину примовку й при цьому кусав губи, щоб не розреготатися. — Красна це була для вуйка Гарасима наука, ой красна. Але він про вашу зустріч ні пари з уст. Я учора з ним балакав. Каже: «Хай Опришок вертається, доста йому по Лісі блукати. Яюсь порозуміємось».

«Так і сказав?» — сумнівався ведмідь.

«Чесне піонерське».

«Ая, повір лишень Гарасимові».

«Людам треба вірити, — відповів Михасько. — Людина, щоб пам'ятав, друг звірині. Так написано на зеленому плакаті, що його прибили на закопаних недавно звідси стовпах, під Лісом, працівники лісництва».

«Гарні мені друзі... Пересадили ведмедя з-поміж ведмедів до людей... як вербу... рости, мовляв. А я не верба. Чому ж люди набивають рушниці?»

«Знову за рибу гроші. Так ми до згоди не дійдемо. Отож слухай мою вимогу: або повертаєшся зі мною у Залізну Пастку, або... нарікай потім на себе».

Опришко замислився.

«Гм, а коли я покину розбійницьке ремесло... не буду людей рушати... навіть не покажуся на Лісовій Стежці... хіба й тоді обступлять мене люди з рушницями?» — Ведмідь ніяк не міг зважитися на повернення до Залізної Пастки, тому шукав дороги легшої і безпечнішої. Та Михасько закопував на дорозі рогатку:

«Говорила-їхала. Голод тебе викине на Стежку».

«До зими якимось перебуду, а вдарять морози — засну. Всі порядні ведмеді взимку сплять і лапу ссуть», — боронився Опришок.

«Голодний ведмідь у гавру спати не ляже», — відрубав Михасько. — Так у книжках написано».

«А що воно таке «книжка»? — допитувався Рудий, мовби це зараз мало важливе значення. Хитрував. Тягнув час, потаємно сподіваючись, що Михасько придумав іншу раду.

«Ет, не мороч, Опришку, голови, — хлопець розгадав його зволікання. — Востаннє питаю: повертаєшся до Залізної Пастки чи залишаєшся тут».

«Так не галь-паль... — бідкався ведмідь. — Поки що не припікає. Якби порозмислити... зважити... га?»

«Ади, який філософ об'явився. Він, бачите, порозмислити хоче, — гнівався хлопець. — Про мене Семене... як собі хочеш». — І, не озираючись, рушив геть із малинника.

Опришок лежав, мов приголомшений колодою. Клапті спогадів про Залізну Пастку, про щоденну ситу їжу перемішувалися з ваганням і острахом перед Гарасимом; з цього загудзованого і засмиканого кужіля годі було випрясти наймудрішу нитку, клубок якої докотився б до правильного рішення. Найкраще, коли б взагалі не прясти цієї нитки... Надворі, як і до появи Михаська, ясний день... з неба підморгує сонечко... під ногами плывуть-стеляться і ваблять полежати м'які й глибокі плеса мохів. Як і до приходу Михаська, недалеко кривульками підскакує, наче коза, Лісова Стежка, на якій ведмідь випив не одну пляшку молока і з'їв не один окрасець хліба. Все ніби залишилося по-дазньому, Михасько був і не був... зараз стихнуть його кроки. Коли б тільки стихли й забулися його слова, що в навколишніх

селах чоловіки заряджають на ведмедя стрільби. «Від стрільби-рушниці, від кулі, від людини в ніяку шпаринку не сховаєшся, даремно мені колись здавалося, що я тут пан над панами, людина — ось хто тут господар, під її владою і птах, і вода, і дерево в Лісі, і Рекс на пастівнику. І я теж... А якщо я теж, то мушу скоритися або нескореним умерти, як той здичавілий Сірко, бо рушниці стріляють прицільно».

Опришок ще не набувся на світі, ще було йому боязко уявляти свій кожух розстеленим біля людського порога, і він кинувся навздогін за Михаськом.

«Та почекай-но, Михаську,— терся Рудий об його штани, мов якийсь Бровко або ж Рекс.— Хіба я заперечую проти Залізної Пастки чи нарікаю на неї? Боже спаси... Вона навіть трохи мені подобається, і якщо ти радиш — то вертаюся. Була не була. Лише, чуєш, гарантуй, що вуйко Гарасим не пом'яне старого».

Михасько помовчував. Ув очах світилася, як краплі роси, лагідна усмішка... і цієї усмішки було ведмедеві досить, вона більше важила, ніж копа слів.

Хлопець, вочевидь, наперед відбув з вуйком Гарасимом переговори й підписав з ним від імені Опришка вічний мир, бо зустрічали ведмедя, як весільного гостя. Тільки музики бракувало. Дідо Конопелька салютував Опришкові на прохідній, узявши хвацько дубельтівку «на караул». Вуйко Гарасим — о ніжності телячі! — обняв вештанця, примовляючи: «Де ж тебе, шибенику, носило? Ми тут без тебе почорніли від туги. Чогось мовби бракувало нам у Залізній Пастці. І ніби Директор наш Влас Тимофійович урядують, і Головбух із Зоотехніком на місці, і дідо Конопелька добре вартує. А бракувало, виходить, тебе». Тільки Михасько та Опришок второпали, що означає Гарасимів палець, яким він приплюснув відтопирені губи. Мовляв, ти мене, Гарасима, слухай і на вус мотай. Хай у тебе язик не свербить прохопитися бодай словом або ж півсловом про нашу зустріч на Лісовій Стежці. Людей тут цілий гурт працює... у гурті начальникові потрібен авторитет і так далі. Дійшло?

«Камінь-могила»,— запрявся Опришок й підморгнув Гарасимові, хоч і не був цілком упевнений у його щирості. Йому навіть здавалося, що на дні Вуйкових очей помахують хвостиками чорти. «Ну гаразд, не будемо допитуватися... але й остороги не послаблю, бо то таке діло... людську душу не розкусиш, як яблуко, щоб зазірнути, який сидить у ній хробак. Та цур з підозрою і страхом, жіноцтво он збіглося з-поміж шедів... розчервонілі всі, язикаті. Ох, те миле серцю

жіноцтво... воно й попліскує тебе по загривку, і жартує солоно, аж від сорому червонієш, і гладить тебе; у жіночок долоні, як сонячні зайчики. Як тут не розімієш від утіхи, що вже не потребуєш боятися рушниць із навколишніх сіл... а рушниці віднині чигали б на тебе за кожним кусцем... як тут не просльозишся, коли вуйко Гарасим пригощає куснем м'яса. Рідні ж ви мої людоньки!»

«Їж, їж,— розпалює апетит вуйко Гарасим.— Їж і закарбуй собі, Опришку, на носі: покірливе телятко двох маток ссе».

«Хіба я що? — Опришок підняв голову.— Я покірливий... я навіть корови колгоспні пас...»

«Ну, корови у нас пасти не будеш, але якусь роботу дамо. Ти виріс... і такому силачеві гріх без роботи сидіти. Без роботи джмелі в голові плодяться».

«Вуйку Гарасиме,— втрутився у розмову Михасько,— хай Опришок спершу пополуднує. Він, сердега, цілий місяць м'яса не нюхав».

Після обіду добрий і милосердний Михасько змайстрував Опришкові із старої шлеї упряж і причепив посторонки до візка, яким жіноцтво возило лисицям і норкам їдло.

«Ти що, Михаську, з глузду з'їхав,— пробував відпекатися упряжі Опришок.— Я ведмідь, а не якась кляча».

«Хіба я кажу, що ти кляча? Ведмідь ти, і ніхто тебе до кінського роду не записує. Це раз. По-друге,— вдався Михасько до дипломатії,— тягати візок — це не лише кінський обов'язок, сам бачив, що при потребі котили візок і жінки. Це для тебе, вважай, честь».

«Ну, якщо честь, то про що мова,— врешті погодився Опришок. Він завжди охоче підкорявся лагідному слову. Биття його дратувало, доводило до сказу, а лагідне слово, мов жіноча долоня.— Хай буде по-твоєму»,— скорився.

«Розумник ти в мене,— підстрибував Михасько.— З цієї хвилини ти повноправний член колективу, ніхто тобі не дорікне куснем м'яса й не торкнеться пальцем. Ну, а робота... та хіба це для тебе робота? Забавка. Будеш з підскоками тягати поміж шедами візок з їдлом: соб, цабе, тпру! Добре я придумав, правда?»

Ведмідь бачив його розпашіле вдоволене обличчя, веселі зблиски очей, хлоп'ячий настрій передавався і йому, він гріб передніми лапами, нетерпеливився в упряжці. Мовляв, рушай уже, фірмане, спробуємо, що то значить бути повноправним членом колективу.

Михасько сплеснув у долоні.

— Вйо!

Візок скрипнув і покотився.

Хтось там із подиву вдарив об поли руками, хтось там хихикнув, а хтось і хвалив Опришка; уся, мабуть, Залізна Пастка пасла ведмедя очима. Рудий чув на собі людські погляди, йому сподобалося бути в центрі уваги, до того ж шлея загривок не гризла, візок легкий, як пірце.

— Аби тебе качка копнула,— дивувався дідо Конопелька.

Опришок збунтувався...

Це трапилось на другий день, у понеділок, після осіннього ярмарку, але нікому в Залізній Пастці — ні Михаськовій Мамі, ні завгоспові Гарасиму — не спадало на гадку, що ярмарок якраз і спричинився до Опришкового бунту. Власне, бунту, як такого, не було: ведмідь не розщибав візком, не шматував також на паси шлею, і не пробував підняти на когось лапу або бодай вишкірити зуби. Це був, якщо можна так сказати, мирний бунт. Він розпочався якраз у хвилину, коли Михаськова Мама витерла масні руки об волохатий Опришків кожух і сказала:

— Ось ми й впоралися, Опришку. Поїдемо поволеньки.

Вона завжди любила витирати масні від перемеленого м'яса, яким годували звірків, руки об його кожушину, і завжди лебеділа одні й ті ж слова після того, коли закінчувала роздавати норкам сніданок або обід. Він звик до її голосу і до того, що об нього, гейби об якусь ганчірку, витирають долоні, дотепер просто не звертав на це уваги. За кілька місяців, відколи Михасько добродично повернув його з непевної Лісової Стежки й запряг у шлею, жодна людина не могла поскаржитися на ведмедя. Тричі на день, ледь зачувши калатання діда Конопельки, він покірливо давався запрягати і, не очікуючи спонукань, натягував посторонки: возив поміж шедами всім отим невільникам-песцям, сріблястим лисицям і норкам — сніданки, полуденки і вечері. Де веліла котрась із жінок зупинитися — ставав як укопаний, а треба було поспішити — біг підтюпцем. Його за це хвалили, що, мовляв, такого робітника, як наш Опришок, треба на світі пошукати, і, на додаток до хвальби, підсували до рота відро з пригорщею розмеленого м'яса. Він попервах бридився гостинцем, вважаючи безчестям ликати їдло, розмелене і розтовчене, призначене для смертників у шедах. Рудий волів по-простому похрупати костомачу з м'ясом. Але згодом фарш йому посмакував, не треба було мучитися

коло кістки й натруджувати марно зуби. Якоїсь днини він навіть упіймав себе на думці, що з нетерпінням вичікує Конопельчиного дзвону.

Михаськова Мама, знаючи ведмедів характер, немало здивувалася, що Рудий сьогодні мовби й не почув її слів і не рушився з місця, а стояв в упряжці, понуро звівши голову.

— Ну вйо, Опришку, вйо! — повторила вона, гадаючи, що ведмідь не дочув.

Опришок, однак, чипів далі, не підводячи голови.

— Що сталося, ведмедику? — Михаськова Мама зайшла наперед і пробувала зазирнути йому в вічі.— Нечемно поводиться. Кажу тобі: їдь-но,— докоряла й спонукала.

Він і оком не кліпнув.

— Але ми з тобою, Опришку, ніби якісь приятелі, га? Ти завжди мене слухав... аж нині... Якось воно не пасує,— просила Михаськова Мама й злегка погрожувала.

Могла бігати навколо нього і примовляти хоч до смерку: нічого не помагало.

— Якась тебе муха вкусила, чи що? А може, ти заслаб? — допитувалася, проймаючись тривогою.

Рудий Опришок не поворухнувся й тоді, коли його оточило майже чи не все жіноцтво із Залізної Пастки на чолі із завгоспом Гарасимом: жіноцтво заходилося то погейкувати на нього, то вмовляти, щоб не викидав коників, та радити вуйкові Гарасиму, щоб приніс із стайні батога, бо чуєте, людоньки, звір лісовий залишається звіром і між людьми, з ним без батога ні на крок.

Іншого разу одне тільки нагадування про батіг шпичкувало на Опришкові шерсть, ляк у ньому каламутився з люттю, сьогодні ж погроза й не зачепила, ведмідь був певен, що коли б вуйко Гарасим послухався злої поради та заходився його батожити, то він ані не розізлився б, ані не просив би ласки.

Ведмідь сам не міг второпати, що з ним сталося. Якась байдужість упала на нього, оповила й нашпигувала собою усе ество; він ніби й жив, бо дихав, бачив осінній день, чув гулюкання жінок, попискування норок у шедах, і водночас мовби й не жив; оцей світ Залізної Пастки з його жіночими голосами, передзвоном стужавілого на осінніх вітрах листя на старому дубі, що ріс біля дротяної огорожі, запахом м'яса, гною... цей світ існував поза Опришком. Він став несподівано далеким і чужим, барви його почорніли, звуки пригасли. Це не був світ Опришків, він тимчасовий...

Який, який?

Опришок через хвилину уже не міг пригадати дуже точного, як на його погляд, слова-визначення чужого світу; воно блиснуло, мов лезо ножа, і згасло, потонуло в сірих драглях, слизьких і студених, що клубочилися навколо; він напружував пам'ять, намагаючись його пригадати, а потім занехав думання, відчув себе важким і зледащилим. Тепер ніщо в його очах не мало вартості, ні до нічого він не прагнув, ні перед ким не почувався зобов'язаним. Коли б зараз дідо Конопелька зарядив свою рушницю жаканом і стрілив би йому під лопатку, то він, Опришок, тільки б йому подякував, бо жити в цьому тимчасовому світі, в якому все непевне і хитке, не хотілося.

Тимчасовому?

Тимча...

Він повторив собі це слово кілька разів, втішившись, що воно до нього вернулося, тепер Опришок бодай самому собі, якщо не жіноцтву, міг пояснити, чому не наструнив по сторонки своєї шлеї і чому згіркло йому розмелене й розтовчене м'ясо. Ні, не подумайте, люди, що гордю вашими харчами, що, може, остогидли мені шлея, візок і взагалі робота в Залізній Пастці. Лихо моє не в цьому... лихо моє у тимчасовості, розумієте?

Рудий Опришок раніше ловив це слово вухом... ловив і відразу забував про нього, мов про того горобця, якого випадково сполошував на гноярці. Раніше воно нічого не говорило, було порожнім звуком, як багато з того, що мовили люди. Аж учора на ярмарку, видобувшись із вусатих уст діда Конопельки, воно виповнилося змістом і вцілило Опришка в саме серце.

А ярмарок навколо вирував, гудів, верещав, співав, вивівкував, витанцьовував; ярмарок торгував, лопотів полотнищами, блявав, іржав, видзвонював келишками й пательнями; ярмарок вимірював, зважував, прицмокував, прицінювався. Опришок шарварком вавілонським упивався, маленькі його очиці бігали вправо-вліво, жадаючи все побачити, запам'ятати, увібрати людські веселоці, яскраві барви одерж, мальовані стіни яток, свіжостругані площини довгих столів; столи аж угиналися; на столах кудкудакали кури, гелготали гуси й покрикували зрідка перелякані індіки; на столах вигравали проти сонця веселі килими, писані верети, галунилися пузаті жбани, куманці; на столах вилаштувалися рядами, гейби згогувавшись до маршу, важкі чоботиська і тендітні жіночі черевички...

Для Опришка все це було новим, дотепер не баченим. Але юрмиська людські, добрі і веселі, що продавали і купували, хрумтіли яблуками, пиріжками і смаженим на пательнях м'ясом, облягали хмарами бочки з пивом і вином... Юрмиська, що співали до ладу гуртом он на підвищенні з дощок і вивівкували окремішньо... оті музики... оті штукарі, що дерлися по гладкому стовпі до чобіт, повішених на самому вершечку — всі вони, розсміяні й розтанцьовані, припали ведмедеві до вподоби, він теж вважав себе часткою ярмарковою; людські співанки заохочували його до співу, людська музика підсипала жару і під його лапи, і він, смішний та незграбний, пробував пуститися у танок. Його кривляння забавляло людей, гурт біля клітки більшав, люди тицяли на нього пальцями, хихикали стримано або ж реготали на все горло, волаючи при цьому, щоб спиритніше хитав задом, щоб частіше показував зуби, це ж бо — думали — ведмежий сміх.

І він, як міг, догоджав ярмарчанам.

Хапав передніми лапами залізне пруття клітки, в якій сидів, термосив ним і скавулів, жаліючись, що завгосп Гарасим відгородив його від людського натовпу, бозначого остерігаючись; отам у юрмиську поміж столами і ятками він показав би, на що Опришок здатний; люди брались би за животи від його штук; о, він утяв би негірше тих ведмежат у цяцькованих бляшками намордниках, що їздили на дощаному підвищенні на велосипедах, дарма що не вечний і не має намордника. Він...

Клітка, однак, не пускала поміж люди. Та ну з нею, із кліткою, та й нема чого бурчати на Гарасима й на Залізну Пастку взагалі, добре, що й так про нього не забули: учора викупали, розчесали кожушину, а сьогодні спозаранку привезли, мов панича, на автомашині й виставили на людному місці. Ех, шкода, що нема тут Михаська, хай би подивився, якого гонору й почетеї діждався Рудий Опришок.

І ведмідь лукаво зиркав на діда Конопельку, який, приставлений Завгоспом вартувати клітку, сидів неподалік під парканом, поклавши на коліна рушницю. Опришкові зирки мовби говорили: «А дивися-но, діду, на мою ярмаркову удачу пильно, матимеш про що оповідати жіноцтву в Залізній Пастці, хай одна з другою не гадають, що Опришок якийсь телепень, котрий тільки вміє тягати скрипучий візок. Мене тут люди шанують».

Конопельчин вусатий рот усміхався, ліва брова підморгувала. Мовляв: «Хочу тебе, Опришку, зрозуміти, може,

й напrawdę сьогодні твій великдень. Тільки-но завчасно не закопийлоу губу, бо осінній ярмарок буває один раз на рік. Ось про що пам'ятай».

«Що ярмарок... що пам'ятати... хіба маю кінську голову, щоб про все пам'ятати? — фиркав звисока Рудий Опришок. — Ні на чому, діду, не розумієшся, тому й капариш із рушницею на прохідній. Не став ти ані Директором, ані бодай Завгоспом, бо не вмієш з людьми лагодити. Інша річ я... я з людьми запанібрата».

Опришок ще довго посмішковувався б з діда Конопельки, бо не до смаку йому були всякі перестороги і моралі — які можуть бути перестороги, коли навколо клітки натовп не зменшувався, коли десятки рук тягнулися до ведмедя, рук щирих і розкритих; на розкритих долонях пахли цукерки, грудки цукру, крайці хліба, недогризки ковбаси, хтось навіть здогадався дати йому в бляшанці з-під консерви трохи меду. Взамін люди вимагали одного:

— Танцюй, Опришку! Співай, Опришку!

Він танцював: то вихилисом дибав по колу, то тупотів лапами на місці, злегка порикуючи, то корчив кумедно морду. Йому вдарив у голову хміль; хміль хмелився від смачних цукерків, від меду, ковбаси, від сплесків долонь, від веселих, добрих облич. Він конче хотів догодити людям, і бачив, що догоджував, бо інакше б вони не реготали. Опришок зовсім забув про діда Конопельку, про ведмежат, що їздили на велосипедах, і навіть забув про ярмарок; якоїсь хвилини він подумав, чи не для нього спеціально влаштували цей ярмарок. «А таки, мабуть, для мене, матері його ковінька, бо що це за ярмарок без ведмедя, — остаточно впевнювався, хлєпчучи із пляшки солодку воду. — Бо будь-кому, якомусь партачеві не дали б солодкої води, я ніколи солодкої води не пив і не бачив, щоб її пив Михасько. Про діда Конопельку й балакати шкода. Йому солодка вода й не снилася».

І ти гуцул, і я гуцул...
Оба-смо гуцули...

Розпашілий, розвеселілий Опришок не знав ні стриму, ні втоми, йому, запамороченому ярмарковою популярністю, уже видавалося, що міг би без науки їздити на велосипеді, і міг би грати на трубі, і міг би стріляти з дідової рушниці, і міг би бути Директором над Залізною Пасткою.

Ех!..

Котилася торба з горба,
А в тій торбі...

Серед дарунків, які сипалися на нього, він запримітив простягнуту пляшку, таку ж, як і першу з солодкою водою, тільки ця була заткана кукурудзяним качаном. Відкорковувати пляшки Рудий навчився на Лісовій Стежці, сьогодні він також із качаном довго не вовтузився, біла його нетерплячка ликнути солодкої води; аж жмурич очі, уявляючи, як зараз потече в горло прохолодна приємна струя.

Звично перекинув голову, звично всунув в зуби пляшку, ковтнув і...

І від несподіванки заревів. Вода з пляшки обпекла язик і піднебіння, сперла дух. Він злякався й здивовано блимав очима по людях, котрі, мовби змовившись, відхлинули від клітки і, постогнуючи і попискуючи, лягали від реготу, бо, мовляв, усякі чудиська бачив чоловік у житті, але щоб ведмеді пили самогон — такого бачити не доводилось.

Ведмедь теж пробував звести придибенцію на жарт, бо ніби нічого страшного не сталося, подумаєш, хтось підсунув йому замість води пляшку пекучого розсолу. Але бодай би попередили: так і так, Опришку, вода ця вогненна, стережися.

«Ая, вони попередять, їм аби пореготати. Але ж хіба їм мало сміху, га? Та того ж сміху хоч граблями гребти й поза себе кидай. Хотіли поглузувати з мене? Пощо ж глузувати так люто? В мене язик пече, уся пашека палає. Отакі ви, люди, га? Я до вас із щирим серцем, а ви... Чому не знайдете поміж собою розумника, який поглумився наді мною, чому не виведете його за вушко на сонечко, щоб на другий раз був мудріший? І не гадаєте? Змовилися? Регочетесь? З чого смієтесь? З моєї ведмежої наївності? А колька би вас вхопила!»

Рудий Опришок стовбичив посеред клітки, притискаючи обома лапами пляшку до грудей, ображений і знічений. Він, може, заплакав би, якби не побоювся, що ярмарок підніме також на сміх його сльози. Пляшка студенила йому лапи... у пляшці таїлася його біда... пляшкою хтось з-поміж людей його зганьбив. «Зрештою, грець з нею, з пляшкою, суть не в ній, я зараз жбурну нею у роззявлені людські пашеки, суть, мабуть, у тому, що я, лісовий звір, опинився серед людей».

Ох, як у цю хвилину він ненавидів розчервонілі лиця, засльознені очі, конвульсійні руки, утробні стогони. Відколи себе пам'ятає — не був ще таким лютим, як тепер. Злість виривалася з горла ричанням. Він гриз залізне пруття, бив по ньому пазурами, розгойдував клітку, й вона хиталася як човен. Рудий Опришок не зауважив, що боязливіші

з людей чкурнули поміж ятки й столи, зате бачив, що хоробрішим його злість доточує веселощів. Вони кричали, щоб сильніше розгойдував клітку, щоб бився об решітку головою, щоб хвостом своїм заячим, ха-ха, розламав замок.

Дідо Конопелька гнав їх геть, просив очуматися і не дразнити намарне ведмедя, хтось його слухав, а хтось кепкував з ведмежого оборонця, аж поки Конопелька не вистрелив угору.

Міг уже не стріляти...

І могли люди ярмаркові скубити з нього, ведмедя, шерсть, могли штуркати патиками, лити воду або жбурляти в нього камінням чи цукерками, це Опришка тепер не обходило, його ніщо не обходило: злість змінилася млявістю і жалем.

Жалів самого себе.

Лежав у клітці, по-собачому поклавши морду на передні лапи, і плакав... плакав наперекір цілому ярмаркові. Власне, ярмарку для нього вже не існувало. Усе, що сьогодні тут пережив — і добре, й погане — кудись зникло, здиміло, мовби пережите вкрали люди, які нарешті відступилися від нього всі до одного.

Був сам-один серед людей, як у чужому лісі.

СИН ЧЕРВОНОЇ ЛАНІ

Дощ припустився десь серед глухої ночі, коли Сухоребра привела стадо олениць і малят на Весняне пасовище. Олениці не паслися тут з минулої яр-пори, але на полонині нічого не змінилося: так само навкруг стерегли пасовище смереки — вічні вартові в чорно-зелених шоломах, так само поторішньому поза спинами смерек підстрибував розпатланий білогривий Потік, що скидався на домашнього песика.

Довгий перехід дався взнаки, олениці поголодніли і тепер ласували некошеним басарунком, а їх сини й доні тикалися мордочками у материні вим'я. Молоко крапельками перлилось на губах, дівтора смачно облизувалась, розпалюючи апетити. Матері терпляче зносили їх заповзяті гуцкання, лише зрідка котрась з олениць лускала пустунця поза вуха, щоб не задуже жадібно прикушував дійки.

Першим відполуднував син Червоної Лані і Рогатого Короля Зелений Оленець. Він обтер об мамин кожушок мордочку і трохи зверхньо поглипував на пажерливих ровесників. «Час би і наїстися», — думав про них. Мав бажання

побуцкаться з котримсь із шибеників, але його ніби й не запримічали. Це Оленця сердило, і він форкнув ніздрями, як робила, коли гнівалась, мама. В носі заскоботало, на очі набігли сльози: форкати, видно, теж треба вчитись. Щоб мама не запримітила сліз, узявся й собі невміло і смішно посмикувати травку. Зелений рунок пахтів сонцем, землею і мав терпкуватий смак. Ні, як не кажіть, а мамине молоко таки краще. Виплюнув заслинену билинку, ще й притопнув копитцем:

— Бе, яка погань!

Червона Лань скосила на сина очі і хитнула головою, мовляв:

«Ти забув, що вуйна Сухоребра веліла, аби в першу ніч на Весняному пасовищі не здіймати галасу?»

«Або я що? — боронився Оленець.— Це так, нехотячи вирвалось».

«Ой, дивися мені... Бо може бути, що тут Вовк-Сіроманець або рись Плямиста Блискавка замешкали. Треба постеретися».

Він крутив хвостиком, на якому і оводові ніде сісти.

«Я більше не буду».

«Ти хороший у мене, чемний...»

Червона Лань любила свого первістка, який, мов дві краплі води, був схожий на Рогатого Короля: такий же, як у батька, має на спині рудуватий пас, що відливає позеленілою бронзою, і таку ж на лобіку пляму... Виросте й з нього Рогатий Король, це нічого, що під ним ніжки тоненькі, як чотири очеретяні стеблини, і це нічого, що сили має жменьку. До пори до часу...

Вона підступила до сина і шепнула йому щось у сторожке вушко. Може, казала, аби приліг відпочити? Оленець неохоче згорнувся клубочком перед материними ногами, і це означало: «Якщо ти хочеш, мамо, то я полежу, але від мене ні на крок».

Сухоребра зміряла Червону Лань недобрим оком. «Дурні оті первісточки,— подумала.— Якби могли, синів би на коркошах носили. А пестоці, всякі цьомці-люлі оленю ні до чого, йому треба ноги гартувати, бо у справжнього оленя ноги цілого скарбу варті, вони його годують і боронять».

Біля Сухореброї теж терся веснянок, якого вона називала Принцом, а ровесники з легких маминих язиків охрестили Недоноском. Він й справді був каправий, у скуйовдженому кожушку. На переходах Принц-Недоносок завжди плентався у хвості, і Сухоребра раз по раз підганяла

його штовханцями. Принц навіть не ображався, сприймав світ апатично.

«Не жилець наш Принц на білому світі,— міркували про себе олениці.— При першій нагоді потрапить вовкові на зуб».

Зелений Оленець якраз засинав, коли почав накрапати дощ. Скочив, немов ужалений бескидною кропивою, на рівні ноги, понюхав дощову краплину. «Що означає ця велика роса?» — дивувався.

Дощ спочатку накрапував рідко, краплини гулко лопотіли по зелених наметах дерев: кап-кап-кап... Потім дерева зіщулились, аж ніби поменшали, і з чорного неба упав грім — десь близько так луснуло, немов люди пальнули з тисячі своїх залізних палиць. Поперед грому в чорноті сьйнув яскравий ніж. Здавалось, він розпоров небові череву, і звідти коновками вперіщила вода. Зелений Оленець від страху і студені шмигнув матері під шию.

З глибоких ізворів прискакали свистуни — лісові вихори, які завжди ласі на зливи — п'ють, аж їм за обшивки тече. А потім, захмелілі й сліпі, б'ються навкулачки з деревами і з скелями. Сказано — свистуни. Вивікують у хмільному шалі, ціпують мокрими хвостами, вертяться, мов покусані блохами пси. А найгірше, що каламутять запахи і звуки, роблять оленів безпорадними, як дітей. Лісові розбійники Сіроманці і Плямисті Блискавки мають це на оці і здавна виклепують про запас ножі.

Під густим дощем, що краєв землю батогами, Сухоребра повела стадо у смерекові гущаки: тут було безпечніше і затишніше. Олениці, взявши в середину переполошених маллят, поставали в коло. Ніхто з веснянків не купався в громовому дощі, жодний з них не бачив червоних ножів на чорному небі. По шкірі телят пробігали дрижаки. Зелений Оленець ледве зборював підступне жадання стрімголов збицкаться з цього гуркітливого пекла і помчати кудись, де панує тиша і теплінь.

Червона Лань лизала стривожену мордочку сина, цілувала і заспокоювала:

«Ну, ну, мій пестунчику, не бійся, я з тобою. А дощ, щоб знав,— це добре, рости будеш...»

Оленята, збившись в купу, дримали. Матері чипіли на варті, пильно стрижучи вухами. Адже біда могла впасти кожної хвилі. Ліс навколо стогнав. Старі зчервивлені велети не витримували грозового бою з п'яними вихорами і падали з тріскотом на коліна. Молодняк благав у пияків пощади

і стелився в поклоні аж до землі. Потік, що звечора підстрибував білим пуделем, обернувся в скаженого гривастого лева, який з ревом котив униз жолобищем уламки скель. Хіба завчасно вловиш серед цієї содоми і гоморри ходу небезпеки? Ой леле...

Ранок не приніс у бесагах жаданого миру і тепла. Над Весняним пасовищем ліниво, мов гурти тлустих гусей, пропливали сірі хмари. Гуси, мабуть, перепились водою, бо крила їх ослабли і зачіпали кінцями об смерекові шоломи. Вітри-пастухи батожили сірих гусей, скубли їх, пір'я густо спадало на ліс, гойдалось поміж корчами. Дощ здрібнів, наче ранок провівав його крізь густе цідилко, а далі зовсім перестав.

Сухоребра подала знак: «Будемо виходити з туману на ясні левади. Бо мряка, молодіці,— нам пагуба...»

Веснянки сторцували ніжки неохоче: позіхали і потягувались. Матері вилизували їм мокрі спинки, гріли, потім допускали до дійок. Почулося поцмокування і завзяте притоптування копитцями. Один лише хирлявий синок старої Сухореброї не квапився до сніданку. Вона роздратовано плигнула до нього, буцнула лобом: вставай, лінтюху! Але син і не поворухнувся. В матері похолело серце, вона злякано відсахнулась від Принца, зрозуміла: мертвий. Чи вночі придушили ровесники, чи просто вичерпав свою силюнку до дна: криничку даровано йому жабі по коліно. Олениці похнюплено споглядали на старшу, вони завжди її побоювалися і трохи недолюбливали, але тепер по-жіночому жаліли. Веснянки горнулися до материнських ніг: дух смерті найжачував їм кожушки.

Сухоребра двічі продибала навколо Принца, немов прощалася з ним і перепрошувала, що цуралася його миршавості, що не пестила і не вилизувала... Потім підвела голову і крізь зажуру побачила, що стадо чекає на неї. «Одим загонистим молодичкам,— думала стара,— мабуть, теж шкода мого Принца, але що означає одна смерть, коли біля кожної лані підрастає малюк? Для них треба жити, поки живеться».

І стара олениця ще вище задерла голову, вдаючи з себе горду і спокійну. Видно, це її дорого коштувало, бо на хрящуватій шиї випнулося мотуззя жил. Вона підкреслено рівно і прямо пішла геть від сина і, навіть не оглянувшись, стала на стежку. Під копитом хрябуснуло розчавлене зело.

Рушили...

Сухоребра вела стадо повагом, статечно, як і належить старшій, здавалось, що її тепер цікавлять лише запахи

і дорога, але олениці здогадувались, що стара хотіла б на самоті виплакати, як і кожна з них, над трупиком останнього сина, останнього, бо весен їй, мабуть, за двадцять, і хто може гарантувати, що нової яр-пори вона спроможеться народити ще одного? Та й чи треба? І цього он кволого привела, недоноска...

Стежка кривульками вилась понад Потоком, що бився внизу із скелями. Зелений Оленець тупав попереду матері, і в неї шохвилево поколювало в серці, коли з-під його копитця виприскував камінь. Але син дріботів ніжками впевнено і сторожко. Червона Лань думала, що при здибанні з Рогатим Королем похвалиться Оленцем: най і батько натішиться сином.

Стежка врешті урвалася, сірі гуси лишилися попасати в горах за стрімкими скелями. Перед оленями розстелилася долина-зруб. Тут і там, мов здерев'янілі Лісовики, стирчали поміж корчами чорні пні: колись тут не по-людськи газдувала людина. Діялося це ще за тих часів, коли Сухоребра була молодою і своєю красою зваблювала рогатих королів. Ох, минулося, лише пні спогадів zostалися, лише пні...

Зітхнула.

Раптом Сухоребра насторожилась. Це була команда: замри. Зовсім близько, може, за сотню стрибків попереду, стояла над Потоком Людина. Людина тримала в руках палицю, що погримеє громом, з рота Людини курився синій дим. Сухоребра впізнала Людину, був це Добрий Єгер, який ніколи не важив на оленяче життя. Безліч разів зустрічала його на стежках: часом уступався з дороги Єгер, а часом — вона. І ще бачила Сухоребра Людину у Білу пору біля годівниць, коли та напихала за драбину пласти пахучого, як літо, сіна. Вона тоді й дізналась, що це Добрий Єгер.

Ніколи близько не підходила до нього, а тепер мала охоту приблизитись і сказати йому щось красне і вдячне, і хотіла поскаржитись на свою старість і синову смерть. Але боялася... Боялася не так Людини, як тієї залізної палиці і синього струмка диму з рота.

Єгер стояв на камені і показував на мигах... показував втікати? Чого б це? Адже навколо ані телень...

Озирнулась.

Ах... В ніздрі ударив сморід Плямистої Блискавки.

Єгер, Добрий Єгерю, чому ж бо ти раніше не попередив про біду? А тепер...

З-поміж кущів злетіла, мов виресли у неї крила, Плямиста Блискавка. Олениці закам'яніли. «Що, вам страх розум

відібрав? Та втікайте ж! Зараз тут проллється чиясь кров, може, кров Червоної Лані, може, її синка Зеленого Оленця? І в цьому буду винна я, стара Сухоребра? Як я могла забути, що рись здатна чинити у цих хащах засідки?»

Не мала ні крихітки часу ні на каюття, ні на роздуми, ні навіть на страх. Рішення блиснуло раптово — і вже здибилась Сухоребра навстріч Плямистій Блискавці, викинувши вперед копита.

Хто бачив її нечувану самопожертву, хто оцінив? Ліс? Її молоді подруги? Її ошелешені онуки? Але де... Всі пирснули врозтіч. Один, мабуть, Єгер й помітив її відчай, бо вдарив з його палиці грім, ударив, видно, прицільно, бо зойкнула рись на весь зруб, бо недолетіла Плямиста до старої олениці, впала каменем під ноги.

«Дякую тобі, Людино, хоч моє життя вже не вартує й билинки сухого гірчака, віджила-м своє...»

Чи почув Єгер дяку старої Сухореброї? Мабуть, почув, бо вмів він слухати лісову мову.

Тиша чалапкала зрубом: чап-чап... А може, це дощові краплини цяпотіли з листя? Та ще чутно було, як тріщали далекі куці — так втікали олениці, інколи на полянах вигулькували малята, що здалеку у своєму леті були схожі на сполоханих чудернацьких птиць.

«Тепер можете й перепочити, легконогі», — думав про оленів Єгер, неквапно переставляючи шкарбуни у тому напрямі, де впала скошена пострілом рись. Був впевнений, що таки скошена. Йому минав сороковий, і половину з цих років розгубив на лісових стежках. Щось розгубив, а щось і придбав. Ось, наприклад, ліс вигострив його зір, як з коси брич.

Єгер шерхнув долонею по коліщатку запальнички, занурюючи полум'я в прокурену люльку. Полум'я обсмалювало чорний з твердим нігтем палець, але він уже забув й про люльку, і про палець, і про впольовану рись.

Слухав.

Десь там, де трубить Потік, обізвалося в жаху оленя: — Бе-е-е!!!

І відразу, нехтуючи небезпекою, скрикнула олениця.

Єгер схопився і побіг. Летів, ніби у тій пінистій бурліні захлиналися його щастя; летів і не зважав, що пагіння синцювало йому лице, шматувало плащ; летів, бо у Потоці кричало оленя, бо воно ще мало сили кричати.

Мусив його наздогнати. Бачив лише голівку, що стирчала з білої піни, і більше нічого не бачив, навіть Червоної

Лані не запримітив, що тирлувала вздовж берега: якби могла, то подала б синові руку. Але рук не мала, голосом добувала маля з пінистого крутежа. Та хіба голосом порятуєш?

Зелений Оленець недаремно був сином Рогатого Короля. Інший на його місці давно булькнув би на дно, а він борсався з прудким плавом, один раз навіть ухитрився якось зачепитися за камінь. Але вода напирала вперто і люто, він ніколи й не сподівався, що водиця, яку любила пити мама, буває такою злою, бо і зубами рве, і товче об гостре каміння, і кров пускає...

«Ой нене, як болить мене шия... Ой нене, яка вода студена... Ой, мамцю, судомить мої ніженьки...»

Плакав.

Вода несла його, як легку тріску, і тільки останніми зусиллями держав над бурунами голівку, держав не для того, щоб жити, а для того, щоб видіти Червону Лань, яка бігла берегом, бігла й не помічала, що майже поруч посапує задихана Людина.

Єгер навпростець перегнав біг Потоку і, поки той робив коліно, він уже стояв по пояс у воді, широко розставивши ноги.

— Ну ось, — сказав Єгер, ловлячи Зеленого Оленця, — ми й припливли. Де ж тепер, зразу по великодню, можна купатися, га? Ще до біди перестудишся. — Він видряпався на берег — з чобіт випорскувала вода — і посварив пальцем оленяцю.

— А ти, красуле, куди дивилася, га? Прецінь маєш сина пантрувати. Йому лише чисниці бракувало до смерті, вже й очі стулив.

Зняв з плечей плащ і кутав ним Зеленого Оленця. Малюк ледве дихав. Голівка безсило падала на теплі людські долоні, сосунок ловив це тепло і, певно, гадав, що воно материнє, бо пробував лизнути долоні.

— Що, хло', цицьки хочеш? — засміявся Єгер. Добув із-за паска флягу з самогоном, кілька довгих ковтків влив собі у рот, потім заходився розтирати Оленця. Робив масаж старанно, здається, кожну шерстинку переминав і приговорював:

— Терпи, легіню, тобі тепло потрібне, ой, потрібне...

Запримітив на стегні Оленця глибоку рану. Зсунув стріпихаті брови на перенісся:

— Ова, легіню, то вже біда. Як будеш spaцeрyвати з мамою, га? — зажурився. Але часу не гаяв: промив

рану горілкою, забандажував хустинкою. Тільки тепер згадав, що в чоботях хлюпає вода і штани прилипили до ніг.

— Тепер нам, утопленику, ватру розкласти, бо обидва будемо пчихати,— сказав Єгер, збираючи ломаччя. Накидав його цілу купу. За хвилину вже гоготів полум'ям вогонь. І хто знає, чи голос людський, чи тепло горілчане, чи дух ватряний примусили швидше калатати Оленцеве серце, але досить того, що син Червоної Лані раз-вдруге дупнув очиськами і просто перед собою побачив вусате обличчя. Людина дивилась на нього лагідно, спокійно, ще й підморгувала кушистою бровою.

— Очуняв? Та ти, утопленику, й справді легінь,— втішився Єгер.— Значить, будеш ще брикати в пущі.

В голосі Людини сосунок не вловив нічого ворожого і страшного. Ех, спитати б маму, що йому чинити?

— Ме-е-е! — покликав жалібно.

Вона обізвалась: я тут. Зелений Оленець спробував стати на ноги, але якась болюча сила штрикнула його з усіх боків, і він знову плюхнувся на плащ. Зиркнув на Людину благально і докірливо, немовби говорив:

«Чи я тобі щось завинив, що мене болем мучиш?»

— То не я,— зрозумів його погляд Єгер.— Це вода, а вона жалю не знає.— Він сидів на пеньку у фуфайці і білих кальсонах — сушив над полум'ям онучі і чоботи. Штани парували на вбитому у землю пальку.

— А ти, малий, таки поклич маму,— торочив далі балакучий Єгер.— Най мене не боїться, прецінь не задурно мене Добрим назвали? Мусимо порадитись, як нам з тобою бути...

Оленець кликав, Червона Лань ламала у тузі прибережні кущі, проте близько не підступала. Вона з острахом чекала, що Людина ось-ось візьме з пенька громову палицю і зведе зі світу її пустуна. Хвилинами оленицю збурювала безумна сміливість, була готова кинутись на Людину, щоб прогнати її від Оленця, але сміливість жила в ній коротко: спалахувала і гасла.

Коли б поблизу була Сухоребра, вона, кажуть, усі розуми поїла, щось би мудрого нараяла...

А Людина тим часом одягла штани, взула шкарбуни, закинула на плече рушницю і, причикнувши напроти мордочки Зеленого Оленця, сказала:

— Я за Плямистою Блискавкою побленькаю, здає-си мені, що-м подірявив ї груди. А ти, неборе, з мамою

побалакай. І не спи,— жартома, зовсім не боляче покрутив Оленцеві вушко.

Коли Людина зникла в гушаку, Червона Лань метнулась до сина. Мов вихор вселився у неї, мовби розбагатіла олениця аж на чотири руки, бо всіма ногами, губами і лобом собі помагаючи, розгортала людський плащ, що пахтів потом, куривом і горілкою, випеленювала з нього Зеленого Оленця. Носом підштовхнула сина під черевце, просила і квапила: «Борзіше сторцуй ніжки, шибенику. Поки Людина повернеться, ми будемо далеко. У нас-бо ноги, як крила...»

Хіба син не розумів матері? Чи не хотілося йому гейнути у дику пушу? Збирав, бідака, у кулачок силу, натужувався, але біль таки валив його на людський плащ. Так тривало не раз і не два, Єгер давно розшукав підстрелену здобич, тепер він причаївся в кущі і сумовито зорив за метушнею Червоної Лані: це був оленячий танець розпуки, жалю і безсилля. Єгер заплющив очі, розпач Червоної Лані ятрив серце, викрешував сльозу. Людина теж шукала способу, який би поміг Червоній Лані повести сина на зелені плаї...

Не міг нічого придумати, і через це мучився, і через це палив чомусь сором.

Червона Лань врешті підігнула стрункі ноги і лягла біля сина. Чи змучилася, чи загадала нагодувати Оленця? Малюк зраділо витягнув шийку і потягся губами до вим'я. І враз спав з нього біль, спопелів шкарубкий людський плащ, Оленцю здавалось, що він поплав у солодкому білому молоці. Якби цій плавбі кінця-краю не було, якби...

Засинав.

Уві сні підповзла до нього Плямиста Блискавка, вишкірила Плямиста жовті зуби. Ох, які страшні... Він дав ногам знати, подібно як там на зрубі, ніколи до тепер так легко і високо не стрибав і якби не той останній стрибок через Потік, що закінчився нещасливо, то мама, певно, його похвалила б. А так... Бр-р-р, яка холодна вода. Ой нене, яка студена...

Червона Лань пильнувала його кошмарний сон. Її напружена піднята високо вгору голівка здалеку була схожа на водяну лілію, що похитувалась під подувом вітру.

Людина любувалась Червоною Ланню, довго любувалась, ніяк не зважувалась поруїнувати цю ідилію. Однак таки мусила. Випросталась і пішла до олениці.

— Я тебе, мамо, розумію,— виправдувався Добрий Єгер.— Шкода тобі рідної кровинки, тужити за сином будеш, але що вдієш, га? Не лишу я тут Оленця, бо ти йому не поміч. Лис підкрадається, Сіроманець... Пропадеш і ти ні за цапову душу.

Червона Лань плигнула в куці. Оленець краяв її серце плачем.

— Не плач,— сказав Єгер.— В мене буде тобі добре: молочком напуватиму, дам каші. І рану полікую. О, я від ран великий знахар. А потім, коли виздоровієш, пушу на волю. Я прецінь знаю, що тобі воля солодка. Чи як кажеш, га? — повернув лице до Червоної Лані. Олениця крутила головою: дуріла від розпуки.

— Крути не крути, молодице, а іншого виходу нема,— промовив Єгер.— Нема,— повторив і розвів руками.

Почав збиратися. Зв'язав передню і задню лапи рисі, прилаштував її на плечах, потім запеленав Оленця в плащ і притулив до грудей. Ще потоптався на гранчиках ватри, закинув на шю рушничний ремінь — і пішов.

Плигав з каменя на камінь легко, продирався крізь куці нечутно, як добрий лісовий дух.

Не озирався.

Боявся тужного погляду Червоної Лані. Чув, що дибала по його слідах.

Аж на цариці оглянувся.

— Ну, чого ти дурієш? — мовив до олениці, що зупинилась на узліссі.— За сина будь бєзпечна, а в село тобі не можна: собацюр повно.

Повернувся і рушив стежкою до села. Здавалось йому, що втівав, втівав від трембітного оленячого реву.

Що б це могло означати?

Крізь дерев'яні ґрати вольєри Зелений Оленець ловив кожний рух Доброго Єгера, ловив і думав, що він сьогодні якийсь інакший, ніж учора. Навіть, здається, підрізав волосся, що завше кукурічилося на потилиці, обчімхав також вуса, одяг білу з вишитою пазухою сорочку. Нині, щоправда, неділя, але...

В повітрі висіло щось тривожне, щось незрозуміле, щось рокове...

Єгер димів люлькою на порозі своєї хати. Потім виніс із стайні щітку і згребла, які смерділи потом Сумирної Кобильчини, відчинив дверцята вольєри і, закотивши рукави, сказав:

— Будемо штрамуватися, Оленцю.

Не щодня Добрий Єгер чистив Оленцеву кожушину, але син Червоної Лані звик до щітки і згребла: стояв як укопаний, і слухав, задоволено покліпуючи очима, як лоскотали щіткою шию.

— Тепер нам, Зелений Оленцю, не соромно і між лісовий народ показатися,— промовив Єгер по роботі. Сів на перевернутий жолобок, і Оленцю здалось, що Людина ховає од нього очі, ховає, бо в тих очах є це «щось», Він торкнувся губами Єгерового плеча.

«Може, розкажеш, що скоїлося?»

Людина німувала. І в її мовчанні теж було «щось». Єгер завжди приходив до нього веселий, з цілою торбою лагідних слів і з гостинцем на додаток — в'язочкою омели або повною кишенею жолудів. Він годував Оленця просто з долоні, і син Червоної Лані бачив на твердій долоні людську доброту і ласку.

Правда, він запримітив, що не всі люди однакові. Коли не було вдома Єгеря, до вольєри загощувала Газдиня, висока і суха жінка з повним ротом блискучих зубів. Вона спідлоба зиркала на Оленцеві ріжки, ніби в них бачила собі загрозу, кидала за драбину пласт сіна або зеленого рунку, а з її рота капали слова:

— На, ледацюго, тевкай. Хісна з тебе, як від цапа молока: і ножем не заколеш, і під тархівку не візьмеш. Дурно лише рунок псуєш.

Від її слів пахло студінню і неприязню. Він думав, що одні людські слова схожі на зелений рунок, а інші — на колючу кропиву. Ображений, Оленець забивався в куток або ховався між смерічками, які закопував для нього Єгер, і навіть не торкався їжі. Але повертався з пралісу Єгер, він вішав на клинок перед ганком свою залізну палицю і відчиняв дверцята вольєри.

— Як сі, хло', чуєш? Чи давала газдиня їсти? — засипав Оленця питаннями. Йшов до драбини і розтрушував сіно. — Гей-гей, — бідкався, — та ти, хло', голодом себе мориш, певно, на Газдинин язик жаль маєш? — Він посміхнувся у вус, той усміх і його слова перемішувались з сіном, здобрювали його, і сіно починало пахтіти так апетитно, що, здавалось, з'їв би його цілу остревку.

А до Єгеря вже бігли його діти...

Дітей у Доброго Єгеря малося двоє: Хлопчик, що бігав до школи, і Дівчинка, яка любила казки. Це були Оленцеві

приятелі. Коли Газдиня йшла під гору до найближчої сусідки прясти білу вовну і чорні сільські побрехеньки, дітлахи приходили в гості до Оленця, і для нього починалося свято: Дівчинка гребінцем розчісувала йому шерсть, Хлопчик ножиком пошкрябував ріжки, що дуже свербіли, і копита. Потім вони порядкували у вольєрі і вчиняли веселе грище. Оленець теж прилучався до гурту. Не зносив лише тієї гри, коли Хлопчик вдавав з себе вершника і пробував усістися йому на спину. Тоді Оленець гнівався.

Хлопчик не тримав каменя за пазухою, швиденько забував про свою невдачу осідлати борзого коня, вихлоплювався на гребінь штахет і звідти кукурикав:

— Дивися, Оленцю, який я великий! А коли ще більший виросту, то візьму дедів кріс і буду боронити тебе від Сіроманців. О, ти ще, мабуть, не видів вовка. Ой, то лютий звір: у пащеці має гострі зуби-ножі, а в глипаках — свічки...

Зелений Оленець справді не мав уяви про Сіроманців і Плямистих Блискавок, ніколи не занюхував їх духу, зате знав, як пахне Корова, Сумирна Кобильчина, пєс Брисько і півень Криваве Око. Це були звичні запахи, вони жили на обійсті щоденно. А Сіроманці? Гм... Може, вони опришкують лише в казках?

...Тим часом до вольєри зайшли Добрий Єгер, Газдиня, Хлопчик і Дівчинка, яка любила казки. Кожен з них тримав якийсь дарунок: хто скоринку хліба, хто снопик омели, хто відро води. Добрий Єгер мав у руці налигач, і це коров'яче мотуззя нагадало Оленцю, що зараз трапиться щось страшне і незбагненне. Він косив очима на дарунки, на Єгерів налигач, на Дівчинку із заплаканим личком, косив і злякано задкував у далекий куток.

— Ну, чого ти боїшся? — спитав Добрий Єгер. — Іж, що тобі принесли, і будемо, Зелений Оленцю, прощатися.

Сталося. Оце і є «щось», оце і є те невідоме й страшне. Але пощо прощатися?

— Ну, виріс ти у нас здоровим і красивим, хоч і трішки на ногу налягаєш, тепер час відвести тебе в ліс. Бо встидно оленеві, мов тій Корові або Сумирній Кобильчині, в загороді жити. Кожному своє... — говорив Єгер.

«У ліс? Який ліс, Добрий Єгере? Хіба я знаю, як він виглядає?» — Зелений Оленець пробував відпроситися.

— А такий, — пояснив Єгер, — дерева там... корчі... трави... і воля: куди задумаєш — туди й скачи. Ти народився там, там твоя мама Червона Лань.

Оленець не пам'ятав ніякої Червоної Лані, ніякої волі, хотів залишитися тут. Тупнув ногою: не піду.

— Мусиш,— нахмурився Єгер. Він клепає ласкаво Оленця по шиї, гладив по спині, Оленець ловив людські дотики, як сонячні промені, і з жалем думав, що ні завтра, ні післязавтра, ні будь-коли уже не грітиметься людською ласкою. В його очах заблищали сльози.

Єгер пошкрябав потилицю.

— Мой, хло', та ти геть забув, з якого кореня походиш. Яничаром ніби ростеш, чи як?

«Ї люблю я тебе, ось і все моє яничарство. Жаль розлучатися з тобою, дітьми, навіть з Газдинею жаль. Я виріс коло вас, пралісу боюся, бо загублюсь там або загину. Ворогами там, мабуть, аж кишить».

— Що правда — то правда, ворогів твій рід має до дідька. Але ти поміркуй, хіба пасує синові Рогатого Короля і Червоної Лані ворогів боятися, га? Не пасує. Та й не такі вони страшні, як їх малюють. Ходи сюди, я тобі повім, кого повинен стерегтися,— Єгер поманив Оленця гілкою омели.

«Їж собі сам»,— і Оленець повернувся до Єгера хвостом.

— Ну, гаразд,— сказав Єгер,— стій там і мотай на риг. Отже, найперший твій ворог — це Плямиста Блискавка, рись. Вилізе вона на дерево, причаїться між конарами і жде вашого брата. Має звичку і в корчах чатувати. Рятунок від неї такий — обережність і бистрі ноги. Трапляється, що деякі з Рогатих Королів відбиваються у скрутну хвилину короною, але це не завжди їм вдається.

Другий твій кровний ворог — Сіроманець. Дуже він небезпечний у Білу пору. Тоді збирається вовче плем'я у тічки, призначає з-поміж розбійників найбільшого розбійника на ватажка і йдуть опришкувати. Часом нахабніють до того, що й межі людські оселі затесуються: ріжуть ножами овечок. Моя тобі порада: уздриш Сіроманців — масти смальцем копита. А коли видиш, що напосідають на хвіст, обертайся задом до скелі, щоб мав безпечний тил, і гамсель передніх рогами. Двом-трьом тельбухи випустиш — іншим страшно стане. Я колись бачив, як твій дедя Рогатий Король вийшов переможцем з подібного жорстокого бою.

Стережися також Рудої Лисиці і Дикої Кішки. Вони, щоправда, залюбки на малечу зуби гострять, але обережність не завадить. Щодо найбільшого ворога — Браконьєра, то перед ним ти безсилий, бо нема звіра

хитрішого і лютішого, ніж Браконьєр. З ним порахунки я зводжу.

— А може, дедю, най живе Оленець у нас? — перервала Єгереву науку Дівчинка, яка любила казки.

— Ет,— відмахнувся він,— вступися з-під ніг. Ти б у клітці жила?

— Я — ні,— відповіла Дівчинка,— а Зеленому Оленцю, може, подобається.

— Справжньому оленеві не повинна подобатись навіть золота клітка,— буркнув Єгер і пішов з налигачем до Зеленого Оленця.— Востаннє тебе питаю, хло': чи сам підеш, чи вивести тебе маю?

Оленець заціпенів. Тоді Єгер загудзував на його ріжках налигач і потягнув до виходу. Оленець не впирався, думав, що в Доброго Єгера зачерствіло серце.

Вийшли на стежку.

На стежці були люди, люди тицяли на Оленця пальцями, люди дивувалися, сонце дивувалося, і буки на горах поприкладали до лобів широкі долоні і здалека зорили на небачену процесію. Смереки-пльоткарки перешіптувались:

«Чи чулассс, кумонько, щццо син Червоної Лані і Рога-того Короля боягузом посеред людей ссстав, колиски своєї цурається?»

Праліс зустрів Оленця насуплено, дерева шуміли глухо, ніби осуджували його; трави потріскували під копитами насмішкувато; кущі боляче шмагали по ногах різками. Врешті Єгер зупинився і розпугав на рогах мотуззя.

— Оце, легіне, твоя колиска, твоя хата і твоя воля, а загинеш — то й твоє деревище. Біжи,— промовив глухо.

Оленець не рушився з місця, жалібно дивився у вічі Доброму Єгереві.

«Ось який ти добрий, га? Як без тебе буду?»

— Гадаєш, мені не сумно? — Людина задиміла люлькою.— Але для твого добра стараюся. Іди.

Оленець і вухом не повів.

— Іди, кажу тобі,— розсердився Єгер. Йому хотілося швидше закінчити сумне прощання.

Олеґонець стояв, ніби його копита прикипіли до землі.

Тоді Єгер склав удвоє налигач і розмашисто вперіщив Оленця по лискучій спині. Не такий пекучий біль, як сором обпалив сина Червоної Лані з ніг до голови, бо світ такого не видів, щоб оленя батожили, як Сумирну Кобильчину. Очі йому налилися червоною злістю, він форкнув, здибився на задні ноги і шугнув наосліп в гущаки.

— Давно б так, мій Оленцю,— журно посміхнувся Добрий Єгер.— А то, бач, наслідок вдарити мусив...

Болів його вимушений удар. І Оленця воривковий пруг болів. Він гасив біль шаленим летом, безглуздими стрибками. Силу чув у собі викохану, міг би летіти, здавалось, без перепочинку день і ніч. Не знав тільки, куди летіти. І пощо?

Спинив його тісний перстень білих дерев. Глипав на них зачудовано, бо розпізнавав лише смереки, смереки мали колючі лапи, а ці закосичилися в шелестливе м'яке листя і вбралися у білі сорочки. За білокрилими деревами стояли велети, що стовбурами підпирали небо, а капелюхами заслоняли сонце. Оленець відчував себе маленькою козявкою, загубленим перцем у зеленому морі пуші.

Якісь звуки народжувались поміж деревами — не розумів їх.

Якісь запахи струмились звідусіль — паморочилась голова.

Мучила спрага. Згадав про відро з чистою водою у вольєрі Доброго Єгера, про снопок омли в руках Газдині. Все це лишилось у минувшині, в далекій казці.

Ліг на поляні і думав, що треба, мабуть, вдаритися головою об білі стовбури дерев, бо однаково не проживе на чужій чужениці.

Хтось йшов пралісом: туп-скік, туп-скік... Йшло зло чи добро? Ет, байдуже. Склепив повіки.

Хтось поруч зупинився, хтось доторкнувся до нього. «Ей, а ти чо' тут розлігся?»

Стояла над ним юна олениця. Відразу помітив, що гарна. Вона, мабуть, також знала про свою красу, бо трималася гордо, незалежно.

«Ти хто такий — питали її очі.— Я тебе в пралісі раніше не здибала».

«Бо не могла здибати,— відповів неохоче.— Я у Доброго Єгера жив. Зовусь Зеленим Оленцем».

Підстрибнула на radoщах.

«Ти син Червоної Лані? Той, якого Людина яр-порою полонила?»

«Та ніби той, але я нічого не пам'ятаю».

«Зате я про тебе багато знаю,— Червона Лань розповідала. Як вона, бідна, тужила... А мене пам'ятаєш? Колись ми в стаді з тобою буцкались. Ти був такий смішний, задерикуватий».

«Ні,— Оленець хитнув ріжками,— не пам'ятаю».

«Хіба важко пригадати Білу Чічку? Так мене небіжка вуйна Сухорєбра охрестили. Гарне ім'я, правда? А вуйна Сухорєбра вмерли, старі дуже були,— торочила молоденька оленичка.— А ти куди тепер?»

«Не знаю»,— зітхнув. І таки справді не знав.

«Шукай у пралісі свого тата Рогатого Короля, в його стаді будеш ходити. Такий у нас, оленів порядок».

Його не цікавив оленячий порядок, але сказав:

«Пошукаю»,— зірвав губами яскраву квітку і сплюнув: була гірка як полин.

«Чого ж непотріб пасеш смердючий?» — зауважила Чічка.

«Чи відаю, що тут смачне, а що гірке».

«То ти нічого у пралісі не знаєш, не розумієш?» — витріщилась Чічка. А такі гарні у неї очі, великі, вологі.

«Ні,— мусив признатися.— Мені лише про ворогів розповідав Добрий Єгер».

«Цього замало, Оленцю. Хочеш, я тобі все покажу?»

«Хочу».

Пішли поруч. Чічка вчила його розпізнавати дерева, давала імена квітам і травам, привчала до запахів, показувала стежки. Оленець щось запам'ятовував, а щось й пропускав мимо вух, бо голова аж гуділа від повені вражень. Найбільше дивувало сина Червоної Лані лісове озерце. Раніше й гадки не мав, що існує на світі таке величезне відро повне-повнісіньке води.

«Хто ж цю воду випиває?» — спитав наївно.

«Ми з озерця п'ємо, коли тут пасемось. А як спека і овід допече, то й купаємось. Може, спробуємо?»

«Ні, я хочу пити».

Він пив пожадливо, квапливо. Чічка, здавалось, лише притулила до води красиві губи, мабуть, і крапельки не перехопила, просто видивлялась у дзеркальному плесі на свою вроду. Раптом підвела голову, в очах застрибали бісики. Спитала:

«Я гарна, Зелений Оленцю?»

Що мав їй казати? Хіба він розуміється на красі?

«Кажі, кажі, не соромся. Я тобі подобаюсь?» — і черкнула боком об його бік.

Опустив голову. А таки вродлива, чортяка: тонконога, струнка.

«Ех, ти, а ще син славетного Рогатого Короля. Геть серед людей зледащів»,— соромила.

«Мені в людей добре жилося», — насупився.

«Можливо, — не стала сперечатись. — А скажи, чи знаєш, що таке любов?»

Моргав очиськами. Любов? Ні, про любов Добрий Єгер йому не розповідав.

«Дивний ти, Оленцю, і дикий. — Чічка зробила навколо нього коло. — І повинна-м тобі сказати, що ти з вигляду гарний. А про любов восени довідаєшся, коли кров у тобі заговорить. Тоді знайдеш мене у пущі, добре?»

«Та добре», — Оленець невпевнено почухався копитцем за вухом.

Вона заспішила:

«Ой, мені пора, бо й так відбилася від стада. Червона Лань у нас тепер за старшу — перепаде від неї на горішки. А ти, Оленцю, шукай свого тата. І не залишайся, чуєш, на ніч пастися над озерцем. Сюди на водопій Плямисті Блискавки ходять», — Біла Чічка крутнула хвостиком і зникла серед зарослів. Лише чув: скік-скік...

Лишився сам.

Лісове озерце зайнялося червоним вогнем — заходило сонце. З чорних ізворів попід кущами плазували сутінки. А може, це не сутінки крадуться, може, вовки, може, Рудий Лис, може... Оленець блукав лісом навмання, йшов немовби у чужому краю, боявся, щоб не тріснула під копитом гілка, кожної хвилини чекав, що он із того дерева, або з цього плигне на спину Плямиста Блискавка.

А в лісі темніло. І чим гущішу пряжу ткала ніч на своїх кроснах, тим страшніше робилося Оленцю.

Улігся між двома ліщиновими кущами і на всякий випадок нагострив ріжки. А ніч навколо верещала, шаруділа, стогнала, тупотіла, і кожний звук шматував Оленцеві серце. Він пробував вгамувати страх, насміхався з свого боягузства, згадував для хоробрості граціозну Білу Чічку, яка теж ночує у пралісі, але нічого не допомагало. Страх жив у його крові, страх був сильніший від сорому і оленячої гордості, страх ріс вище дерев, пускав пагілля до хмар.

І Зелений Оленець не витерпів. Зірвався з копита, як навіжений, біг через пні, перескакував кущі, немов за ним гналися і ніч, і Плямиста Блискавка, і ціле плем'я Сіроманців, всі страхи на світі.

Біг на далекий собачий гавкіт — на село, де жив Добрий Єгер. Не журився, що завтра йому скаже Людина, це буде завтра, а сьогодні треба втекти від цієї непевної і непотрібної волі.

...На світанку Добрий Єгер, помітивши у вольєрі Оленця, сплеснув у долоні.

— Аби ти скис, легіню! Вернися?

Син Червоної Лані звівся на ноги, понурих голову. «Вернися, Людино. Бий мене, ріж мене — страшно на волі».

— Може, з тебе витекла оленяча кров, і ти став домашнім бичком, га? — питав Єгер.

«Може...»

— Тоді я тебе осідлаю — покладу сідло на спину, і служитимеш мені замість Сумирної Кобильчини.

«Сідлай, але не проганяй...»

— Тоді я запряжу тебе у воляче ярмо і буду тобою орати.

«Ори».

— Тьфу, — сплюнув спересердя Єгер. Ще-м не видів, аби дикий звір так приручився. А може, в цьому я винен, га? Може, це я з доброти своєї вчинив неволю солодкою? — думав. — Кажуть, до солодкої неволі звикають.

Але був радий Оленцевому поверненню. Тішився його прив'язаністю до себе, клепав долонею по шиї.

— Ну, живи тут... живи, поки тобі забagnetься. Віднині вольєру замикає не будемо, коли захочеш, тоді й підеш у ліс.

Справді, з того ранку двері вольєри ніколи не замикались. І знову Дівчинка торочила йому казки, і знову були нарікання Газдині, і знову були безпечні ночі.

І ще щось нове прийшло в Оленцеве життя. Спершу він й не збагнув того нового, бо його не можна було ні лизнути, ні понюхати, ні побачити. А воно жило, існувало і росло. Оленець відчув його у те надвечір'я, коли з царинок вітер приніс запах печеної картоплі. Але при чому тут картопля? Цілу ніч простовбичив на ногах — прислухався до себе і до світу.

Ні, у першу ніч він нічого не розумів, і в другу теж, і в третю... Тому й тривожився, часом забував про їжу, перестав цікавитися казками. Аж десь на п'яту ніч в темряві привиділась йому Біла Чічка. Знав, що це омана, бо не могла Біла Чічка близько підійти до людської оселі. А все ж таки це була вона. Покликав її:

— Бе-е!!! — Не впізнавав свого голосу, якийсь був грубий, дорослий.

— Бе-е-е!!!

Ніхто не відповів. Ніч пливла над селом місячна, ясна. Ніякої Чічки поблизу не видно. Гаркнув спро-

соння Брисько: «Якого дідька лисого той оленище серед ночі розбутівся?»

«Тихо, тихо, Бриську. Розумієш, я Чічку бачу. Таку струнку, таку красну...»

«От спи краще, сняться тобі різні відьми».

Але це не був сон. А що? Може... може, це любов? Пригадалось, як колись говорила йому Чічка: «Восени знайди мене в пущі, добре?»

В запаху печеної картоплі — осінь. Осінь! І він знайде Чічку.

Ха-ха, знайде? А страх? А добрі людські долоні? А смачний зелений рунок? Марниця, все марниця, дріб'язок. Головне — Чічка. Сам себе не впізнавав, сам собі дивувався. Невже в цьому винна любов?

Однієї ночі він вдарив рогом у двері вольєри. Без краплини жалю покинув Оленець теплу соломку лежанки, пахуче сіно, стережену Бриськом безпеку, легко переплигнув через вориння, навіть напівгадкою не згадавши Єгеря, і пустився бігти у ніч, наспроти страхам і небезпеці. Не думав про них. Нічого у світі не боявся. Трубів, що мав сили. І це означало:

— Гей-гей, Біла моя Чічко, я йду-у-у!!!

В дебрі полуденок.

Добрий Єгер міг би розтлумачити, як у дебрі вгадують полуденок. Робиться це дуже просто. Видибує з своїх тайнних хоромів лісовий володар Чугайстер, білий дух карпатських нетрів, і нечутно підступає до кожної звірини, до кожного птаха, до риби у водах, підступає і нашіптує: «Спіть, мої діти, спіть. Ясний день призначений для відпочинку, викохуйте силу для матеріночі, бо вона покличе вас на веселі грища, на стежки полюварські і ратні ристалища. Спіть...»

Це наказ і прохання, це ворожбитне вмовляння і щоденне чародійство. І все живе в дебрі скоряється Чугайстровому велінню — в полуденок тут господарює тиша і сон.

Добрий Єгер лежить на пласті сіна під копичкою на п'ятачковому обійсті полюварки — ошатного будиночка, складеного з обкорених смерекових свічок, і до нього теж підкрадається Чугайстер з полудневою дрімотою. Єгер стулює повіки, лісовий рунок дурманить, мов вистояне в бердівці горобине вино, і прислухається, як свердлить кістки за давнього ревматизм.

— Спи, Єгере, спи, тобі також не зашкодить сьогодні силу пришпарувати, — шепче Чугайстер у зелену бороду,

що стелиться по землі, зростається з мохами і травами.— Я ж, прецінь, відаю, яка потреба тебе сюди привела.

Добрий Єгер не перечить, зручніше вишолоплює у сні гніздо, навпомацки шукає полу плаща, що зсунулась, і наперед радіє кріпкому сну. Але пальці замість плаща намагають приклад дубельтівки. Ребро дубельтівки, обковане залізом, студене як лід, а Єгер тріпнув пальцями, мовби вересневе сонце розпекло його до гарячого. Цього було досить, щоб дрімота, як сполохана птаха, майнула крилами: Чугайстрове навіювання зникло, лісовий володар пошкутильгав у гущавину. Єгер лягає на живіт, підпирає обличчя розчепіреними долоньцями, що схожі на висушені кореневища дубків, і кидає косяки на дубельтівку. Вона своєю спрацьованою старістю подібна на господаря: приклад потовчений і потрісканий, дуло давно втратило вороновану чорноту і тепер світиться лисинами, леже в одному місці розколось, і Єгер скріпив його скобою.

Добрий Єгер ворухить губами, мовби хоче щось сказати, підсуває рушницю ближче до обличчя і гладить приклад, як голівку малої онуки. Звик старий до рушниці. Давно міг би поміняти її на нову, гарну, міг би, але хто вгадає, який характер матиме куплена? Може, вдасться норовистою, затинкуватою, а стара роботяща і безвідмовна, ніколи не було випадку, щоб у найвідповідальнішу хвилину відмовилась вистрілити. А колись, бувало, він любив погримувати з неї, особливо погримував замолodu, коли хотів погоноруватись вовчою шкурою, лисячим хвостом, китичками рисі, коли смакувала йому дичина.

Відтоді, як у його вусах засіялося сиве волосся, рушниця дедалі рідше буравила пострілами дебри: з сивиною, мабуть, прийшла до Єгера мудрість. Він думав, що може колись настати такий день, коли в пралісі заніміють птахи, коли бур'яном поростуть звірині стежки і на них навіть під побільшуючим склом не уздриш карбування ратичок і м'яких лап... Оці думки сколихували в ньому страх, був готовий розтрощити об пеньок свою рушницю і всі рушниці на світі — тільки б праліс не обертався в цвинтарище. При нагоді він любив розповідати приїжджим мисливцям про те, що йому уже якось випадало цілий тиждень блукати дебрею і за цей час не здібав ні оленя, ні зайця, навіть сороки на конарі. Натрапляв лише на сліди, холодні і давні, вони здавались йому закамєнілими, збереженими з далеких століть.

Це діялося тієї зими, коли він розібрав нікому вже не потрібну вольєру. Довго чекав на Зеленого Оленця, двояке почуття борсалось у ньому завжди, коли ранками зазирає до вольєри: і тишився, що Оленець одомарився у лісі, і тужив за ним. Вольєра чорніла ребрами до першого снігу, а як її притрусило білизою, Єгер узяв сокиру, і з Оленцевої неволі виріс стос дров. Потім купив у крамниці півлітрівку, стукнув денцем об дубовий стіл і сказав Газдині:

— Нині, стара, мусимо випити, щоб Оленцю щасливо велось...

— Зажди. Може, ще вернеться.— Газдиня теж сумувала за Оленцем.

— Але де... Сніг стежки позасипав,— відповів він.— Будемо пити...

— Нема чим горілку закусити,— насупилася Газдиня.— Якби ти вполював зайця...— Була, певно, забобонна і хотіла відстрочити поминки по живому Оленцю бодай на годину або на півдня.

Він без слова згріб рушницю і пішов толочити першу снігову стежку. Сніги навкруг лежали сині, як недобілені влітку льняні полотна; на тих полотнах птаство і звірина намережили за ніч візерунків: хто мережив хрестиком, а хто кривулькою...

Цей день запам'ятовується із тисячі інших днів до найменшої рисочки і, мабуть, тому запам'ятовується, що був схожий на величезне вікно, світле і чисте, в яке він зопалу вдарив пострілом. Заєць вигулькнув з-під ніг, спіткнувся об залізні шротини, зойкнув і покотився під гору. На півдорозі зачепився об пенюк і, ніби не залишив за собою на снігу калинові краплини, сів спокійнісінько на хвостик. Єгер кинув рушницю до плеча вдруге, але мушка гойднулася, затанцювала, бо заєць притулив передні лапки до мордочки і... заплакав. Ні, він не лементував, як це уміють робити його родичі, не корчився в конвульсіях, а тільки сидів і пхивкав, як ображена дитина. А навколо нього хтось люто толочив червону калину.

Єгер примерз до снігу. Заячий плач сипнув за обшивку жменю мурашок; він не зважувався ні підступити до звірини, ні чомусь не посміє послати в неї нову порцію шроту. Це скидалося на пригоду з сумної казки, яку любила його Дівчинка. Єгер це розумів і пробував зламати оціпеніння, адже нічого страшного не сталося,

хіба вперше стріляє зайців? А проте не міг себе збороти. Тихий заячий плач притоптав усі інші звуки, які жили у дебрі, пройняв наскрізь душу, викликав підсвідомий жах і незбагненне каєття.

Що це було?

Коби він знав...

Тиждень після цього, глухий і сліпий, заглиблений у себе, блукав пралісом, і не дивина, що свіжі сліди здавались йому карбами минулих століть.

Може, мстилася йому дебра за той постріл у ясне вікно?

Може, навчився розуміти мову природи?

До цих пір сприймав дебру так, як сприймали її усі люди: бачив дерева, птицю, звіра, трави і красу бачив. Тепер відкрив у ній живий, сповнений таїн світ, в якому вміють плакати, сміятися, ворогувати, любити; це відкриття його вітшило і злякало глибиною непізнаного.

Був диваком? Може, й так...

Приїжджі мисливці по-різному реагували на його оповіді: одні проймалися лісовою таїною, другі всезнаюче пояснювали інстинктами, треті брали Єгеря на кпини. Але й перші, другі і треті любили, коли він водив їх лісовими стежками, часом вони забували про свої рушниці, немовби піддавшись його ворожбитству. Навіть у розпал мисливського сезону на Єгерових урочищах рідко падали стріли. Добрий Єгер жадав, щоб вони не падали взагалі, аби вмовкли назавжди, всі вмовкли: і ліцензійні, і спортивні, і, тим більше, браконьєрські. В пралісі має жити тиша, любов, краса; праліс не повинен вважати людину рабівником.

Ет, мало чого Єгер жадав би. А тим часом не пізніше ніж учора ввечері...

Добрий Єгер жене геть від себе вчорашній вечір, відбивається від нього, мов від напасті, і таки впливає на плесо сьогоднішнього полуденка, в якому навіть дерева підвладні Чугайстровим чарам. Рідкі у цих краях дуби, що схожі на мальованих у книжці прадавніх лицарів, дрімають прямо в кольчугах і шоломах, що вже побронзовіли і набрали металевої лункості від перших морозенків, які забігають у пушу досвітками. Не впізнати і натовпи лісових побрехух — ялин, що завше люблять перешіптуватися. Тепер вони прикинулися побожними черницями, що попускали чорно-зелені фалди одерж до землі і стоять сумирно, мов у церкві на великому казанні. Курені буків, кучерявих, гартованих у боях з вітровіями велетів, сплять глибоко і разом з тим

чуйно: найменший подих вітру будить то одного з них, то другого, пробуджені дерева ліниво помахують гіллям, немов погрожують вітрові кулаками. Сон захопив беріз майже голими: їх сукні, зіткані з багрянцевого листя, вже встигли пообноситись, здалека видно білі дівочі стегна. Ялини вночі осудять безсоромниць, але берізкам чужий суд не страшний, цілком можливо, що вони й не сплять і з-під вії підморгують войовничим букам, ваблять їх наготою, і буки, забувши, що вони лісові за-порожці, обступають любок густим колом.

До беріз не байдужий і Добрий Єгер. Завжди при здибанні з ним у пралісі берези розливають у нього ніжність, повертають у молодість, коли він, легінем цікавим будучи, підстерігав, як купалися у Потоці дівки — білі і голі, без клаптя запасчин. Берези, щоправда, влітку ще сяк-так прикривають свою білинь косами, а з настанням вересневих приморозків просто-таки шаленіють, перед тисячами очей червоно палають любов'ю, і невтямки їм, що завтра-післязавтра вітер здерє з них льолі, щоб до весни хапали голяком дрижаки. «Може, у них у цей час весілля? — думав Єгер. — Як, приміром, в оленів. Але де, берези квітують весною, це лише олені грають весілля на початку осені». Вчора ввечері йому наказали, щоб одного весільного оленя...

Знову про вчорашній вечір? Тьфу, маро, згинь і пропади! Добрий Єгер сідає на ослоні, з воринного палька знімає торбину з припасом: кладе на долоню скибку хліба з котлетою, запиває з термоса кавою. Смачно. Він переконаний, що котлети і термос вигадала для нього невістка, бо небіжка Газдиня марципанами його не годувала.

Єгерєва невістка робить на сільській пошті коло телефонів. Вчора надвечір, повернувшись із зміни додому, передала:

— З району ваш начальник телефонував. Казав, щоб ви подзвонили.

Пощо квапився на пошту? Гадав мудре слово почути, а чорна слухавка розпорядилась:

— Треба застрелити Зеленого Короля...

Що, що? Добрий Єгер аж хитнувся, бо Зелений Король — це його Оленець. Сів на підсунутий поштаркою табурет, кліпав очима. Трубку притискав так, що аж вухо побіліло. Не міг второпати: сміються з нього, а чи насправді?

Кашлянув. Трубка зраділа і металево зашкварчала:

— Алло! Чуєте мене? Кажу, що повинні-сте забити найстаршого в пуші Короля, нам потрібно м'ясо. Ви

слухаєте? М'ясо, кажу... Рев якраз кінчається... Ліцензія виписана.

Боже мій, і звідки беруться слова: забити... ліцензія... м'ясо... Немов їх з бляхи вирізали: колючі якісь і студені.

Добрий Єгер поклав на важелі слухавку і тільки тепер за давньою звичкою виструнчився:

— Слухаюся.

Пошкрябав чоботиськами до виходу. Чоботиська в одну хвилю потягаріли, а може, це він ослаб, раптово постарів? Поштарка навіть злякалася:

— Вас щось заболіло, нанашку?

Обернувся на дверях.

— Ая, заболіло, доню. Словом, як каменем вдарено.

І пошкандибав. Поки плентався на свій ґруник, балакав сам до себе:

— Ім що? Вбий, бо м'ясо десь потрібне. А те, що це мій Зелений Оленець, нікого не обходить. Ех... воно, звичайно, з одного боку все по правді, голос у чорній слухавці має рацію. Швидше чи пізніше, а Зеленого Оленця смерть не мине. Він уже геть постарів, весен, мабуть, з вісімнадцять має, це кінець оленячому життю. Але чому той кінець я маю робити? Най би прислали сторонського стрільця, хіба не знають, що означає для мене Зелений Оленець? Ні, не застрілю... Всі накази сповняв, а цей не буду. Най роблять, що хочуть. Коли що — запишуся на пенсію.

Вдома так і сказав: піду на пенсію, і то від завтра...

Ліг спати без вечері. Але де той сон? Ліжко під ним скрипіло, як вози на довгій дорозі. Уявляв себе на відпочинку: сонячна призьба, внуки вичовгують йому коліна, неквапні балачки з ровесниками, взимку — піч... Ніби й непогано, га? Чи не досить йому недоспаних ночей і лісових мандрів? Почекай-но, як це досить? Прецінь, ще не вмираю. А як жити без тих мандрів? І як буде жити праліс без мене? Новому Єгереві треба згаяти півкопи років, поки зачує заячий плач. Вже краще ще одним Королем поофірувати задля життя багатьох. Поофірувати? А ніби це легко? Пестив, годував, стежив за ним у пущі, рахував нові гілки на рогах, мов перші зубки у своєї дитини, тішився королівськими синами і донями, яких щороку більшало на осінніх гульбищах, і після цього вбити? Кажуть: це закон пущі. Люди перейняли дикий закон і користуються ним для власної вигоди.

Ох, люди, люди...

А все ж удосвіта потелепав у дебру. В пізній сніданок прибився до поляварки. Тут, щоб забутися і скоротати час, оперізував воживками копички, аби сіно вітерко патлатив, на горіщі перекинув висушені віники молодого пагілля — звірині корм на зиму. Та скільки тієї роботи міг нашкрябати? Раз-два — і по всьому. Мусив-таки лягти під копичку і слухати тишу лісового полуденка.

Чекав вечора.

Чекав якогось рятунку для себе і для Оленця. Та який може бути рятунок? Видно, мусить одним життям пожертвувати...

Сонце припікало, як вліті, земля патрувала теплом. Хмелило грибами і розтопленою живицею, пахтіло духом медвяного серпня, що жив у сухому сіні. А може, ці п'янкі запахи наслав на нього хитрун Чугайстер, наслав і таки заколисав Доброго Єгера.

Люлі-люлі...

Спав.

Спав, як вояк в окопі, з рушничним паском у долоні. Розбудив його перший оленячий рев. Кліпнув очима — вечір, а може, й ніч.

Визначив напрям вітру.

Почовгав на вітер.

Туп-туп...

Туп...

Поспішав. А чого? «Бо, — думав, — хочу чимдуж впоратися з убивством, щоб потім мати час на каяття, люди завжди так чинять. І люди вміють викручуватися і вибілюватися. Ось і я: вбивство назвав жертвою, офірою, смертю маскую якимось вищими інтересами».

Туп-туп...

Нипав полянами місяць і розкладав свої ватри, що горіли без диму і вогню.

Добрий Єгер ліг за колодою на щорічному оленячому Ристалищі: тут завжди в цей час бачив Оленця. Ждав. Загнав патрони в дула дубельтівки — ждав. Ковзав поглядом по величезній витирлуваній копитами поляні, на якій бовваніли кущі ялівцю, — ждав. Проклинав себе, ненавидів себе («Офіру якусь знайшов, тьфу!»), а все ж таки ждав.

Олені не забарились. Двигтіли напролом через хащі бики. Дріботіли копитцями відданиці-лані. Пуща, мов велика мембрана, тремтіла від дужого реву. Хтось з кимось бився, хтось у когось рабував наречену — оралось

копитами Ристалище. Хтось переможено і пихато вів здобуту лань, а то й дві у куці, хтось залишався нежонатим. Навкруг смерділо мускусом, оленячим потом, спекою великих тіл. Єгер не рахував на Ристалищі борців, вони його не цікавили, видивляв між ними Зеленого Короля, видивляв і не знаходив.

Зелений появився аж після півночі в супроводі давньої любки — Білої Чічки і молоденької лані, що полакомилася на королівську корону. Добрий Єгер припав до дубельтівки. Дуло лягло на колоду, мушка вимацувала праву лопатку Оленця. Вже палець торкнувся собачки, вже...

І несподівано звідкись прилинув заячий плач. Чи упав з неба, чи виповз з-поміж куців, чи видобувся з-під землі, чи вродився таки в ньому, Єгереві?

А може, то не заячий плач, може, то плакала дєбра?

А Королеві й у вусі не свербіло. Задер високо голову і протрубив. Інші голоси здалися сопілками в порівнянні з його трембітою. Ристалище вмить спорожніло: піддані чкурнули в куці, певно знали характер вожака. Лише один молодчик забарився, цілючись з любаскою, і за це був покараний. Король з місця черкнув молодика рогом, той шебанув без оглядки, а Король прилучив його лань до свого гарему.

Виступав перед жіноцтвом гоноровито, думно, трусив головою, як бунчуком, і вигинав каблуком шию. Добрий Єгер міг вцілити його дуже легко, хвиля — і королівський маєстат обернувся б у купу м'яса.

Але жив воскреслий у душі Єгера заячий плач.

Він забув про рушницю, про наказ з району, про своє виправдання вбивства офірою — любувався Оленцем. Любувався і бачив себе молодим, дужим, повернувся у ті далекі роки, коли годував Оленця з долоні, коли напував його з відра, з якого сам пив, коли частував гілкою омели.

Тільки тепер зрозумів, що Оленець — це його молодість. І не може він, дідько би то вхопив, розстрілювати власну молодість. Поки ходить цей звір у пуці, поки водить він олениць на весільні грища — доти ходять пралісом і його калинові роки.

Розхвилювався.

Забув, що чипить у засідці, черкнув під полою запальничкою, встромив у зуби обгризений цибух. П'янів від утіхи: а таки ходить пралісом його молодість, ціле його життя ходить, воно в Оленці, в королєвих синах і онуках.

Тютюновий дим ударив Королеві в ніздрі, Зелений коротко рикнув, попередивши олениць про небезпеку. Хотів і собі накивати копитами, але... Тютюновий дим загальмував страх, породив незрозумілий щем, далекий спогад. Іншого разу, може, ця маленька затримка коштувала б йому життя, Зелений Король це відчував, однак тепер своє життя не важив. Якась невідома сила підштовхувала ззаду, спрямовувала на колоду, звідки висотувався тютюновий дим. Король переставляв ноги неквапом, був готовий до бою і до втечі.

— Це я, Оленцю, я! — вродився у тиші людський голос. О, який знайомий голос, який рідний... Не чув його давним-давно. Коли це ще було, коли? Але ж бо говори, Людино, пряди свої слова, я тим часом вловлю тонку нитку.

— Та це ж я, Оленцю, — вихопилась із-за колоди Людина, — Добрий Єгер... Забув? Я тебе в полі плаща додому приніс...

Вони йшли один одному назустріч. Обидва один одного боялися: Олень пам'ятав, що Людина кожної миті могла плюнути вогнем із залізної палиці, Людина розуміла, що олень у відчай пустить у рух корону.

А все ж таки зближались.

Крок. Іще крок. Іще...

Кинув Єгер свою залізну палицю в траву.

І скинув би олень, якби міг, свої роги. Бо запах Людини воскресив у пам'яті решітку вольєри, золоту солому, снопики омели, воду у відрі і добрі людські долоні — малесенькі сонця, від яких струменіло теплом і любов'ю.

Заревів радісно... Похапцем обнюхав Єгера. Тупав ножищами. Поблимував хвостом. Перестав бути Королем, був просто Оленцем, бо Добрий Єгер попліскував його, як колись, по шиї, теревив гриву, термосив корону.

— Ади, такі — спізнав мене, Зелений Оленцю? — Єгер не помічав, що з його очей стікають на вуса сльози, і що його руки тремтять, і що голос деренчить, як обплетений дротом жбан.— Видиш, який-м уже старий? Гай-гай, скоро треба йти під мураву спати, бо й Газдиня вже пішла, бо Хлопчик, який бігав до школи, на Господаря виріс, бо Дівчинка, що любила казки, має свою дитину... А ти як почувашся, Оленцю, га? Теж старієш? О, бачу, що грива посивіла, що роги пообчімхував... А це що за шрамисько на боці? З ким бився? — Єгер бігав долонями по богатирській статурі Короля, олень стиха ревів, давно не відчував такого

щастя: купався в ньому і танцював. Припадком наступив копитом на єгерову дубельтівку, і вона хруснула, як квасолевий стручок.

«Тепер по всьому,— думав з полегкістю Єгер.— Наказ не виконаю, бо не маю з чого стрілити. А оленцю скажу, щоб пішов на бескеття, де людська нога не ступає. Тим часом виросте хтось мені на зміну, який навчиться слухати заячий плач».

З М І С Т

ЖБАН ВИНА

Повість у легендах

5

ЗНАК КІММЕРІЙЦЯ

309

ТУРЕЦЬКИЙ МІСТ

339

СИНІЙ ЖУРАВЕЛЬ НА ПОГАРИЩІ

399

ТАІНА ЛІСОВА

Повість Чугайстрових пуц

473

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

ФЕДОРОВ
РОМАН НИКОЛАЕВИЧ

Сочинения

в трех томах

Том 2

ЖБАН ВИНА
ЗНАК КИММЕРИЙЦА
ТУРЕЦКИЙ МОСТ
СИНИЙ ЖУРАВЛЬ НА ПОЖАРИЩЕ
ТАЙНА ЛЕСНАЯ

Повести

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро».

На украинском языке

Редактор *С. І. Шевцова*
Художне оформлення *Є. Ф. Сендзюка*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Н. К. Достатня*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 3500

Здано до фотоскладання 31.10.89.
Підписано до друку 08.06.90.
Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 2.
Гарнітура таймс. Друк високий з ПФФ.
Умовн. друк. арк. 29,4.
Умовн. фарбовідб. 29,4.
Обл.-вид. арк. 33,535.
Тираж 50 000 пр. Зам. 9-436.
Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Федорів Р. М.

Ф33 Твори: В 3 т.— Т. 2: Жбан вина; Знак кіммерійця; Турецький міст; Синій журавель на погарищі; Таїна лісова: Повісті.— 557 с. К.: Дніпро, 1990.

ISBN 5-308-00783-7 (т. 2)

ISBN 5-308-00785-3

До тому ввійшли повісті про минуле й сучасне рідного краю.

Ф 4702640201—239
М205(04)—90 передплатне

ББК 84Ук7

